

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ

KORKYT ATA
UNIVERSITY

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің құрметті профессоры,
экономика ғылымдарының кандидаты *Асылбек Жұмабайұлы Наурызбаевтың*
70 жылдығына арналған «**Өңірлік экономиканы дамытудың өзекті мәселелері**»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы
9 сәуір 2024 ж.

Сборник трудов международной научно-практической конференции
«**Актуальные проблемы развития региональной экономики**», посвященной
70-летию заслуженного профессора Кызылординского университета имени Кorkyt Ата,
кандидата экономических наук *Наурызбаева Асылбека Жумабаевича*
9 апреля 2024 г.

Proceedings of the international scientific and practical conference
"**Actual problems of regional economic development**" dedicated to the 70th anniversary
of the honored professor of Korkyt Ata Kyzylorda university,
candidate of economic sciences *Nauryzbayev Asylbek Zhumabaevich*
April 9, 2024

Қызылорда-2024 жыл

Қорқыт Ата атын. ҚУ құрметті проф., э.ғ.к. Наурызбаев А.Ж. 70 жыл арналған «Өңірлік экономиканы дамытудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы, 9.04.2024ж.
//Сборник трудов Международной научно-практ. конференции «Актуальные проблемы развития региональной экономики», посвященной 70-лет. почетного проф. КУ им. Коркыт Ата, к.э.н. Наурызбаева А.Ж. от 9.04.2024г.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҚҰРМЕТТІ
ПРОФЕССОРЫ, ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ НАУРЫЗБАЕВ
АСЫЛБЕК ЖҰМАБАЙҰЛЫНЫҢ 70 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН «ӨҢІРЛІК
ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕР
ЖИНАҒЫ
9 сәуір 2024 ж.**

**СБОРНИК ТРУДОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 70-ЛЕТИЮ ЗАСЛУЖЕННОГО ПРОФЕССОРА КЫЗЫЛОРДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ КОРКЫТ АТА, КАНДИДАТА ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУК
НАУРЫЗБАЕВА АСЫЛБЕКА ЖУМАБАЕВИЧА
9 апреля 2024 г.**

**PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
"ACTUAL PROBLEMS OF REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT" DEDICATED TO THE
70TH ANNIVERSARY OF THE HONORED PROFESSOR OF KORKYT ATA KYZYLORDA
UNIVERSITY, CANDIDATE OF ECONOMIC SCIENCES NAURYZBAYEV ASYLBEK
ZHUMABAEVICH
April 9, 2024**

Қызылорда, 2024 жыл

Қорқыт Ата атын. ҚУ құрметті проф., э.ғ.к. Наурызбаев А.Ж. 70 жыл арналған «Өңірлік экономиканы дамытудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы, 9.04.2024ж.
//Сборник трудов Международной научно-практ. конференции «Актуальные проблемы развития региональной экономики», посвященной 70-лет. почетного проф. КУ им. Коркыт Ата, к.э.н. Наурызбаева А.Ж. от 9.04.2024г.

ӘОЖ (УДК) 332.112.6
КБЖ (ББК) 65.5 л.0

Редакция алқасы/Редакционная коллегия

Бөрібаева М.Ә., Омаров Қ.Ә., Дүзелбаева Г.Б., Бұхарбаева А.Ж., Оралбаева А.Қ., Рысмаханова Г.Ж., Алтаев Е.А., Әбікенов Ж.О., Шілманова А.М., Макенова А.А., Ыдырыс Е.Ж.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің құрметті профессоры, экономика ғылымдарының кандидаты Асылбек Жұмабайұлы Наурызбаевтың 70 жылдығына арналған «**Өңірлік экономиканы дамытудың өзекті мәселелері**»

атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы.

Қазақстан, Қызылорда, 9 сәуір 2024 ж. - 322 бет.

Сборник Международной научно-практической конференции «**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**», посвященной 70-летию заслуженного профессора Кызылординского университета имени Коркыт Ата, кандидата экономических наук Наурызбаева Асылбека Жумабаевича.

Казахстан, Кызылорда, 9 апреля 2024 г. - 322 стр.

ISBN 978-601-02-2306-6

Жинаққа алыс және жақын шетелдерден, Қазақстан Республикасының жоғары, орта және кәсіптік оқу орындарынан келген ғалымдардың келесі бағыттар бойынша мақалалары енеді: өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы қаржы ресурстарының маңызы, аймақтық дамудың әлеуметтік-экономикалық аспектілері: проблемалары мен болашағы, Еуразия өңірі елдерінде аудитті, бухгалтерлік есепті дамытудың және ХҚЕС қолданудың өзекті мәселелері, мемлекеттік және жергілікті басқару: өзекті мәселелер мен заманауи сын-қатерлер, өңірлік экономиканы құқықтық реттеудің тетіктері, гуманитарлық білім қазіргі ғылым дамуының негізгі құрамдас бөлігі ретінде

Материалдар жинағы ғалымдарға, мамандарға, оқытушыларға, магистранттар мен студенттерге арналған.

Жинақ материалдарының электрондық нұсқасы сайтта орналастырылған

В сборник вошли статьи ученых из дальнего и ближнего зарубежья, высших, средних и профессиональных учебных заведений Республики Казахстан по следующим направлениям: значение финансовых ресурсов в социально-экономическом развитии региона, социально-экономические аспекты регионального развития: проблемы и перспективы, Актуальные вопросы развития аудита, бухгалтерского учета и применения МСФО в странах Евразийского региона, Государственное и местное управление: актуальные проблемы и современные вызовы, механизмы правового регулирования региональной экономики, гуманитарное образование как основная составляющая развития современной науки

ӘОЖ (УДК) 332.112.6
КБЖ (ББК) 65.5 л.0
ISBN 978-601-02-2306-6

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 2024

МАЗМҰНЫ // ОГЛАВЛЕНИЕ // CONTENT

АЛҒЫ СӨЗ	
Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы	11
1 СЕКЦИЯ. ӨНІРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҚАРЖЫ РЕСУРСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ // ЗНАЧЕНИЕ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНА // THE IMPORTANCE OF FINANCIAL RESOURCES IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION	12
Исхаков А.Т., Салахова Г.Р., Лукиных А.А.....	
БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ И ФИНАНСОВОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЕКТА	12
Макенова Айгуль Акимжановна.....	
Телагусова Э.О.	
ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	16
Макенова Айгуль Акимжановна.....	
Дузельбаева Гүлшат Берікбайқызы, ...	
ХАЛЫҚТЫҢ ЖИНАҚТАРЫ МЕН ОНЫ ЖИНАҚТАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨНІР ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ	20
Макенова Айгуль Акимжановна.....	
Оралбаева Ж.З.	
ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ РӨЛІ	26
Ыдырыс Еркебұлан Жалғасұлы, ...	
БИЗНЕСТЕГІ ҚАРЖЫЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	30
Кусаева Нұргүл Сатжанқызы	
«BEREKE BANK» АҚ ҚАРЖЫЛЫҚ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ БЮДЖЕТТЕУ: ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ	35
Кусаева Нургуль Сатжановна	
«НОМЕ CREDIT BANK» АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫНЫҢ МЕНШІКТІ КАПИТАЛДЫ БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІН ТАЛДАУ	39
Wang Yu.....	
Ван Ю	
INNOVATION IN FINANCIAL MANAGEMENT STRATEGIES FOR INTERNATIONAL TRADING ENTERPRISES //	
ИННОВАЦИИ В СТРАТЕГИЯХ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА ДЛЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ	46
Макенова Айгуль Акимжановна.....	
Ибраева Гүлайым Алиқожақызы	

ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ.....	
ОНЫҢ ӨңІР ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ.....	49
Цой Давид Викторович.....	
Айдосова Бахытжамал Хангереевна.....	
РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИНИЦИАТИВНОГО БЮДЖЕТИРОВАНИЯ.....	
КАК ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП НОВОЙ ФИНАНСОВОЙ КУЛЬТУРЫ	53
Рахимов Темірлан.....	
Макенова Айгуль Акимжановна.....	
ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫ ҒАЛАМДЫҚ ЭКОНОМИКАДА:	
ҚАЗІРГІ ҚАРҚЫНЫ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	58
2. СЕКЦИЯ. АЙМАҚТЫҚ ДАМУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ // СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ // SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF THE REGION'S DEVELOPMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	63
Сулейменов Тыныс Болекбаевич.....	
Кәдімбек Аман Аманғосұлы	
АНАЛИЗ КАЧЕСТВЕННЫХ И КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ	63
Ситдикова Ландыш Фаритовна.....	
Мухаметғалиев Фарит Нургалиевич	
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ	
АГРОЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ	75
Ситдикова Ландыш Фаритовна.....	
СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ	
АГРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН	80
Наурызбаев Асылбек Жумабаевич	
ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА РЕГИОНА:	
СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	86
Муханова Айгүл Ерденбекқызы	
АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ	
ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСТАР САЯСАТЫНЫҢ РОЛІ	92
Смагулова Жанна Баглановна.....	
КЛАСТЕРНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ РЕГИОНА	95
Смагулова Жанна Баглановна.....	
Сәрсенғали А. М.	
ПРИНЦИПЫ И ПРИЕМЫ ВЫКЛАДКИ ТОВАРА КАК ИНСТРУМЕНТ МЕРЧЕНДАЙЗИНГА.....	
Bassybekova Zh.B.....	
Басыбекова Ж.Н.....	

PROBLEMS AND PROSPECTS OF CADASTRAL VALUATION OF LAND RESOURCES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN // ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ КАДАСТРОВОЙ ОЦЕНКИ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН // ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕР РЕСУРСТАРЫН КАДАСТРЛЫҚ БАҒАЛАУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	106
Ғалымұлы Еркебұлан.....	
Ерниязова Жанат Нурахметовна.....	
ӨНДІРІС ШЫҒЫНДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫН	
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	110
Карбозова Ақжан.....	
Бұхарбаева Ақмарал Жетібайқызы.....	
АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІН БАСҚАРУДЫҢ	
ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	114
Кеулимжаева Алмагуль Утегеновна	
Талапбаева Гульнар Едиловна	
ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ	
ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АНЫҚТАЙТЫН КӨРСЕТКІШТЕР	120
Рахмедуллаева Димзухра Рахмедуллақызы.....	
Ерниязова Жанат Нурахметовна.....	
КӘСПОРЫН ӨНІМІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ.....	
ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ.....	124
Салединов Али Рефатович	
Ерниязова Жанат Нурахметовна.....	
АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ШЕТ ЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	128
Төлеген Мұхамеджан Темірбекұлы.....	
Талапбаева Гульнар Едиловна	
ЖЕРДІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ КӨРСЕТКІШТЕРІ.....	133
Рысбек Ақерке	
Талапбаева Гульнар Едиловна	
КӘСПОРЫНДА ҚОРЛАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	137
Рысбек Ақерке	
Талапбаева Гульнар Едиловна	
КӘСПОРЫНДА ҚОРЛАРДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ:	
ӘДІСТЕРІ, ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	140
Адилхан А.Н.	
Оралбаева А.К.	
ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ:	
ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ.....	143

3 СЕКЦИЯ. ЕУРАЗИЯ ӨНІРІ ЕЛДЕРІНДЕ АУДИТТІ, БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ДАМУДЫҢ ЖӘНЕ ХҚЕС ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ // АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ АУДИТА, БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И ПРИМЕНЕНИЯ МСФО В СТРАНАХ ЕВРАЗИЙСКОГО РЕГИОНА // CURRENT ISSUES IN THE DEVELOPMENT OF AUDITING, ACCOUNTING AND THE APPLICATION OF IFRS IN THE COUNTRIES OF THE EURASIAN REGION		152
Уразбаев Нурлан Жеткергенович		
Кабакова Гульнур Едиловна.....		
Алимжан А.Д.		
СИСТЕМА ГРЕЙДОВ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ		
ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ ПЕРСОНАЛА ОВПО	152	
Машаева Аягюз Жантуреевна.....		
МАРКЕТПЛЕЙСТЕРДЕГІ ЕСЕПТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....		
Сағынаева М.С.....		
АНАЛИЗ РАСХОДОВ В ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИХ ПРИ ПРОГНОЗЕ БЮДЖЕТА		
.....	162	
Оспанова Гульпат Айбасовна		
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АУДИТТІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ	166	
Нурмуханбетова Д.С.....		
Нуркашева Н.С.		
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА КОМПАНИЯЛАРДЫҢ		
КІРІСТЕРІН 15-ХҚЕС БОЙЫНША ТАЛУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	170	
Хегай Карина		
Наурызбаев Асылбек Жумабаевич		
РАЗВИТИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО		
УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ	176	
Шамшиденова Диана Сайфитденовна		
Айдарханова Мөлдір Дулатқызы.....		
Тоғай Мерей Жазылбекқызы		
ЭКОНОМИКАНЫҢ ТҰРАҚСЫЗ ЖАҒДАЙЫНДА ХҚЕС БОЙЫНША		
ДЕБИТОРЛЫҚ БЕРЕШЕКТЕР ЕСЕБІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	183	
Рүстембекова Гүлнұр		
Наурызбаев А.Ж.....		
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ.....		
СЫРТҚЫ АУДИТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	189	
Бижігіт Әсет		
Жұмағалиев Тимур.....		
Турлыби Саян		
ТИІМДІЛІКТІ БАҒАЛАУ: ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ	194	
Шапай А.М., Тажмағанбет А.Н.		

Нуркашева Н.С.	
ЭКОНОМИКАНЫҢ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА.....	
БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕПТИҢ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ.....	197
Садыкова Мадина.....	
Алимбетов Асхат Шыңғысбайұлы	
КӘСПОРЫННЫҢ ӨНДІРІСТІК ЕСЕБІН АУДИТОРЛЫҚ ТЕКСЕРУ	
ЖӘНЕ ТАЛДАУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	204
Лаубаева Амина Абдуалиқызы	
Машаева Аягоз Жантуреевна.....	
ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	209
4 СЕКЦИЯ. МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ЗАМАНАУИ СЫН-ҚАТЕРЛЕР // ГОСУДАРСТВЕННОЕ И МЕСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ // STATE AND LOCAL GOVERNANCE: CURRENT PROBLEMS AND MODERN CHALLENGES.....	217
Умирзакова Меруерт Абдуалиевна, ...	
АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ЖЕТІЛДІРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ ...	217
Берікболова Ұлжан Досқалиқызы	
ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ІРІКТЕМЕЛІ ӨҢІРЛІК САЯСАТТЫ ӨҢДЕУ БАҒЫТТАРЫ.....	220
Ким Венера Владимировна	
ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПОНЯТИЕ, ПРИНЦИПЫ, ПРОБЛЕМЫ.....	224
Шекен Нурай Кайратқызы	
Бисембаева Гүльнур Нуралиевна.....	
ЦИФРОВИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	228
Дайырбек Нұрдәулет Мәдібекұлы.....	
Сабит Ибадулла Ибадуллаевич.....	
Кулмурзаев Нурлан Серикович	
БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІНДЕ	
LOW-CODE ЖӘНЕ NO-CODE ПЛАТФОРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ.....	237
Бақытжан Айсана	
Шайхисламова Гүльсара Шайхисламовна.....	
ӨҢІР ЖАСТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ СИПАТЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ БАҒЫТТАРЫ.....	240
Сыздықова Макпал Бархияевна.....	
МОЛОДЕЖНАЯ БЕЗРАБОТИЦА В КАЗАХСТАНЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ... 244	
5. СЕКЦИЯ. ӨҢІРЛІК ЭКОНОМИКАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ТЕТІКТЕРІ // МЕХАНИЗМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ // MECHANISMS OF LEGAL REGULATION OF THE REGIONAL ECONOMY	249

Абдрашитов Вагип Мнирович	
Каххоров Давлатали Гаффорович	
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ И.....	
РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ	249
Амирова Римма Рашитовна.....	
ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН	252
Смирнова Ольга Михайловна	
ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН.....	256
Отарбаев Ғанибек Сырмағанбетұлы	
Саниязова Еркемай Казбековн.....	
ТЕРГЕУШІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ.....	260
Әділхан Ақжан Бахытжанқызы	
Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы	
ҚҰҚЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТҮСІНГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘДІСТЕРІ.....	263
Әбубәкірова Гүлнұр Мұратбекқызы	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АТҚАРУШЫЛЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	267
Утегенова Гульзат Амандыковна	
ӨҢІРЛІК ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕРДІ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	271
6 СЕКЦИЯ. ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ // ГУМАНИТАРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ОСНОВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ // HUMANITIES EDUCATION AS THE MAIN COMPONENT OF THE DEVELOPMENT OF MODERN SCIENCE.....	
Қожамберлиев Баймырза.....	
ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ АДАМНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ БОЛМЫСЫ.....	275
Кулбашева Галия Касымхановна.....	
ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК	277
Абенов Ербол Мубаракovich.....	
ПРОБЛЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИИ В КАЗАХСТАНЕ	281
Әбдіраманова Айгүл Темірханқызы.....	
ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ	
КӘСПКЕРЛІК МӘДЕНИЕТТІҢ КӨРІНІСТЕРІ	284
Сахиев Саулет Ернарұлы	
ЖАСТАРДЫҢ САЯСИ САУАТТАНУЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ.....	288

Щербаков Владимир Александрович	
ГУМАНИТАРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ МЕДИЦИНСКИХ НАУК:	
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ	
ПОЛИТИКИ РФ В РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН	290
Балпанов Н.М.	
ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	294
Манасова Мира Манасқызы	
ҚАЗАҚСТАН АСТАНАСЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ДИНАМИКАСЫ.....	297
Апенев Болат Мейрамұлы	
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ.....	302
Байхадамова Гүлжаухар Махмұтқызы	
АҚПАРАТТЫҚ САЛАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕМЛЕКЕТТІК.....	
ҚАУПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	306
Ильясова Элмира Умирзаковна	
ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ БІЛІМНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	310
Исалинова Наргиз Руслановна	
ЭМПАТИЯ И ЕЕ РАЗВИТИЕ У ДЕТЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....	313
Базарханова Маржан Бекзатхановна	
ДҮНИЕЖҮЗІЛІК БАҚЫТ ИНДЕКСІ ЕЛДЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ	
ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ БАЛАМА КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ	319-322

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті конференция қатысушылары!

Университетіміздің құрметті профессоры, экономика ғылымдарының кандидаты **Асылбек Жұмабайұлы Наурызбаевтың 70 жылдығына арналған «Өңірлік экономиканы дамытудың өзекті мәселелері»** тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылуымен құттықтаймын!

Біздің тамаша жерлесіміз, көрнекті бухгалтер-экономист ғалым Асылбек Жұмабайұлы Наурызбаевтың мерейлі 70 жасқа толуына арналған осы конференцияға жиналғандардың барлығын қуана қарсы аламын.

Өздеріңіз білетіндей, Наурызбаев Асылбек Жұмабайұлы - өз жұмысында, өмірінде өз мектебінің, оның бухгалтерлік есепті түсінуінің және бухгалтерлік мамандыққа деген сүйіспеншілігінің маңызды әсерін жүрегімен сезінетін кәсіби бухгалтерлердің белгілі бір ортасын қалыптастыра алған жарқын педагог.

Біздің конференция өңір экономикасының қазіргі даму кезеңіндегі көптеген өзекті мәселелерін қозғайды, атап айтқанда:

- Өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы қаржы ресурстарының маңызы;
- Аймақтық дамудың әлеуметтік-экономикалық аспектілері: проблемалары мен болашағы;
- Еуразия өңірі елдерінде аудитті, бухгалтерлік есепті дамытудың және ХҚЕС қолданудың өзекті мәселелері
- Мемлекеттік және жергілікті басқару: өзекті мәселелер мен заманауи сын-қатерлер;
- Өңірлік экономиканы құқықтық реттеудің тетіктері
- Гуманитарлық білім қазіргі ғылым дамуының негізгі құрамдас бөлігі ретінде

Конференцияны өткізудің басты мақсаты өңір экономикасындағы шешімін таппаған мәселелерді, атап айтсақ, бухгалтерлік есеп, құқық, экономика және басқару саласындағы озық тәжірибе мен біліммен алмасу деп санаймын. Алынған нәтижелер барлық қатысушыларға және, ең алдымен, қазіргі Қазақстанның экономикалық ғылымына пайдалы болады деген үміттенемін және ұсынылған ұсыныстар практикалық қызметте өз қолданылуын табатынына сенімім мол.

Конференцияның барлық қатысушылары мен ұйымдастырушыларына жемісті жұмыс, сындарлы диалог және тиімді өзара іс-қимыл тілеймін!

Құрметпен
Бөрібаева Майнұр Әбілтайқызы,
Басқарма мүшесі - Ғылыми жұмыс және
халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры

**1 СЕКЦИЯ. ӨНІРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҚАРЖЫ
РЕСУРСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ // ЗНАЧЕНИЕ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ В
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНА // THE IMPORTANCE OF
FINANCIAL RESOURCES IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE
REGION**

.....

УДК 005.511

Исхаков А.Т., Салахова Г.Р., Лукиных А.А.
Казанский государственный аграрный университет, г. Казань, Россия

**БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ И ФИНАНСОВОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ
ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЕКТА**

Как известно, основополагающим фактором, способным оказать существенное влияние на уровень конкурентоспособности и экономический рост компании, являются инвестиции и, соответственно, инвестиционные проекты.

Согласно ст. 1 Федерального закона от 25 февраля 1999 г. № 39-ФЗ «Об инвестиционной деятельности в Российской Федерации, осуществляемой в форме капитальных вложений», инвестиционным проектом является обоснование экономической целесообразности, объема и сроков реализации капитальных вложений, в том числе необходимая проектная документация, описание практической деятельности по реализации инвестиций [1].

Привлечение инвестиций в компанию осуществляется посредством заключения соответствующих контрактов с инвесторами, что представляется собой достаточно трудный и продолжительный процесс. При этом наиболее сложным компонентом подобного рода деятельности является доказывание того, что планируемый проект обладает высоким уровнем финансовой эффективности.

В настоящее время безопасное и эффективное функционирование предприятия достигается благодаря современным методам управления субъекта хозяйствования. Одним из таких методов является бизнес-планирование, которое является важным элементом рыночной системы управления предприятием, обеспечивающее бесперебойную работу организации, разработку и воплощение стратегического плана ее дальнейшей работы.

Бизнес-планирование помогает доказать обосновать, что именно в этих складывающихся условиях инвестиционный проект может быть осуществлен. Сам бизнес-план предполагает более сжатое, но точное и доступное к пониманию описание предполагаемого бизнеса. Он содержит в себе программу по реализации операций, действий, которые необходимо выполнить организации. А также ряд сведений о самом предприятии, такие как:

- информация о выпускаемой продукции и об оказываемых услугах;
- способы производства продукции;
- данные о сбыте товара, соответствующие всем требованиям и стандартам;
- оценка результативности, в которой необходимо описать насколько данные мероприятия будут эффективны и действенны, какой объем дохода они принесут предприятию. Также рассмотреть является ли данный инвестиционный проект полезным для данной отрасли, национальной экономики в целом.

Преимущества бизнес-плана неоспоримы. Так как он служит маршрутной картой к успеху, помогает выявить потенциальные риски, определить стратегии развития и привлечения инвестиций. Стоит отметить что бизнес-планирование и бизнес-план являются

не только элементом текущего планирования, но и стратегического планирования, на отдаленную перспективу, период которого представляет более 10 лет.

Стратегическое бизнес-планирование предполагает:

- изучение трендов рынка, конкурентов и экономических условий;
- анализ слабых и сильных сторон организации, выявление потенциала и ключевых конкурентных преимуществ;
- определение измеримых целей и выбор путей их достижения;
- создание детальных планов по внедрению стратегий с учетом имеющихся ресурсов и поставленных сроков;
- реализацию, мониторинг и корректировку стратегии.

Так предприятие способно проанализировать конкурентов, рыночные условия и ресурсы, определить свои преимущества и уязвимости для создания мер предотвращения угроз. Без стратегического планирования предприятие остается беззащитным перед угрозами экономической нестабильности, а также может упустить возможности для роста и развития.

При создании бизнес-плана должны учитываться все намеченные цели предприятия как в краткосрочном, так и в долгосрочном периодах. В ходе исполнения программы действий, она может быть дополнена или скорректирована с учетом изменения экономической ситуации и иных воздействующих факторов.

Основным этапом бизнес-плана является разработка и описания финансового плана (модели), который является ключевым разделом. Предприятию необходимо предоставить прогнозную составляющую данного проекта после выхода его на рынок. А также показать, что оно способно покрывать свои расходы, обслуживать свой банковский кредит и подобные экономические показатели. То есть данный раздел отвечает на вопросы инвесторов о прибыли и способности заемщика обслуживать долг перед кредиторами.

В этом же разделе важна детальная оценка рисков, включая прогнозирование негативных сценариев и методы их предотвращения. Пренебрежение этим аспектом может привести к провалу проекта.

Поэтому необходимо заранее разработать профилактические шаги по устранению всевозможных угроз, благодаря чему предприятие сможет эффективно управлять рисками. Небольшие компании могут обратиться к сторонним консультантам в данной области. А крупные организации - воспользоваться специализированными информационными технологиями и системами, с помощью которых можно оценить риски. В них проводится финансовое моделирование, то есть создается математическая модель, в которой анализируются различные финансовые показатели и при помощи статистических моделей проводится анализ на будущие периоды [2].

Финансовое моделирование инвестиционного проекта, то есть разработка финансовых моделей, является наиболее важным инструментом, используемым в процессе проведения инвестиционного анализа и предоставляющим возможность оценки коммерческой привлекательности проекта. Оценка всех возможных рисков, а также выгод, связанных с инвестициями возможна лишь в том случае, если такие модели учитывают все наиболее важные факторы [3].

Как правило, оценка инвестиционной привлекательности компании, а также эффективности инвестиций может быть произведена группой экспертов, которые обладают специальными знаниями в тех или иных экономических сферах. Услуги таких специалистов предлагают разного рода консалтинговые фирмы, однако их стоимость является существенной и, соответственно, они для многих современных предприятий недоступны [4].

В целях упрощения и снижения стоимости вышеописанной деятельности было создано некоторое количество видов программного обеспечения, которые подразумевают под собой определенные шаблоны, используемые, в том числе, для инвестиционного анализа. Они предоставляют возможности для создания моделей развития проектов. Так, в качестве таковых программных средств выступают следующие:

1. Зарубежные: COMFAR, PROPSPIN;

2. Отечественные: «Project Expert» компании «ПРО-ИНВЕСТ КОНСАЛТИНГ», «Инвестор» компании «ИНЭК», «Альт-Инвест» компании «Альт», FOCCAL компании «ЦентрИнвестСофт», «ТЭО-ИНВЕСТ», созданный Институтом проблем управления Российской академии наук.

Следует отметить, что анализируемые программы имеют эффективность исключительно для произведения финансовых расчетов.

Как уже было отмечено, российский рынок представлен несколькими наиболее распространенными программами, основу которых составляют классические подходы к оценке инвестиций. Их разработчики на регулярной основе выпускают новые версии. Кроме того, существуют и менее известные в сравнении с первой группой программные пакеты, которые, как правило, создаются консалтинговыми фирмами и представляют собой наборы электронных таблиц.

Одной из таких распространенных программ является программа «Альт-Инвест», которая представляет собой многофункциональный шаблон для Microsoft Excel. Ее основу составляет методика ЮНИДО, которая была приведена в соответствие с российскими реалиями, а именно к системе налогообложения, учета и формирования финансовых результатов [5].

Кроме того, преимуществом анализируемой программы является то, что она учитывает отличительные черты переходной экономики. Она позволяет реализовывать вычисления, отталкиваясь не только лишь от постоянных, но и от текущих цен. Так, программа оснащена специальным блоком, который предоставляет возможность сформировать прогноз тех или иных ситуаций, которые могут возникнуть ввиду действия разного рода инфляционных процессов. Также учитывается и фактор изменчивости курса валют на внутреннем рынке [6].

Конкурентным преимуществом программного обеспечения «Альт-Инвест» является также его открытость, которая предоставляет пользователю возможность самостоятельно создавать индивидуальные таблицы, выстраивать диаграммы, определять дополнительные характеристики.

Также открытость данного программного продукта означает, что расчеты проведены на базе электронных таблиц, где можно не только просмотреть последовательность и методику расчетов, но и отредактировать значения и формулы, при этом скорректированные данные моментально пересчитываются. В «закрытом» программном пакете доступна корректировка только исходных данных, алгоритм и использованные в вычислениях формулы пользователь изменить не сможет. С одной стороны, это исключает методические ошибки в анализе, с другой стороны, это сокращает функционал программы - отсутствует возможность создавать варианты проекта на любой стадии его разработки и проводить сравнительный анализ по всему набору показателей.

«Альт-Инвест» является «открытым» программным обеспечением, то есть имеет более широкий спектр возможностей по корректировке условий реализации инвестиционного проекта.

По использованию программа «Альт-Инвест» является более легкой по адаптации, обладает интуитивно понятным интерфейсом для пользователей всех уровней. Таблицы с расчетами расположены на одной странице, в порядке заполнения исходных данных. Главным отличием и преимуществом является то, что результаты анализа пользователь получает в формате отчетов, а также для наглядного представления в виде графиков и диаграмм. Не выходя из платформы можно создавать текстовое поясняющее приложение с использованием таблиц и графиков.

В контексте инвестиционных проектов программа «Альт-Инвест» наделена возможностями решения таких задач как:

1. подготовка финансовых разделов технико-экономического обоснования проекта;
2. моделирование и оптимизация алгоритма реализации проекта;

3. проведение экспертизы инвестиционных проектов;
4. ранжирование.

Программа предоставляет возможность получить финансовую отчетность, показатели эффективности финансовых вложений, а также заключение относительно состоятельности или, наоборот, несостоятельности проекта.

Использование программы «Альт-Инвест» позволяет проводить динамический анализ отдельных основных параметров посредством составления графиков, а также выявлять и подвергать оценке риски, которые имеются у инвестиционного проекта. Ее применение одинаково полезно для всех сторон инвестиционной деятельности: компании, инвесторов и кредитующих банков.

В процессе финансово моделирования программа формирует отчет о движении денежных средств, предоставляющий возможность выявлять потребность того или иного проекта в финансировании. Кроме того, она также способна произвести расчет относительно наличия у предприятия возможности производить самостоятельное финансирование проекта, а в случае отсутствия такой возможности – оценить потребность в заемном финансировании.

Следует отметить, что имеет место быть также более упрощенная версия программы «Альт-Инвест» - «Альт-Инвест Прим». Ее основное предназначение – это проведение быстрой оценки инвестиционного проекта. Она предоставляет возможность реализовать предварительную оценку коммерческой состоятельности проекта при помощи минимального количества первичной информации. В целом ее методика соответствует методике, которая используется в программе «Альт-Инвест».

В рамках анализа инвестиционного проекта программа «Альт-Инвест Прим» осуществляет расчет таких показателей как NPV, IRR, NPVR, а также максимальная ставка кредитования.

Несмотря на огромное количество положительных характеристик, свидетельствующих о высоком уровне эффективности анализируемого основного программного обеспечения, следует отметить, что ему присущ и один недостаток. Он заключается в отсутствии защиты интерфейса, что формирует возможность возникновения такой ситуации, в которой случайное и, с первого взгляда, незаметное действие может повредить и исходные данные, и результаты расчета. Однако данный недостаток все же представляется не критичным, в связи с чем можно резюмировать, что программное обеспечение «Альт-Инвест» в деятельности, связанной с финансовым моделированием инвестиционного проекта, все же имеет высокий уровень эффективности.

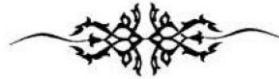
Таким образом, можно сделать вывод, что программное обеспечение «Альт-Инвест» является эффективным инструментом для финансового моделирования инвестиционных проектов. Оно имеет множество преимуществ (например, открытость, учет переходной экономики, изменчивости курса валют, инфляционного фактора).

При этом анализ финансового моделирования инвестиционных проектов при помощи данной программы позволил выявить лишь один присущий ей недостаток – незащищенный интерфейс.

Бизнес-планирование является одним из важных факторов успешного хозяйствования предприятия. Оно помогает им адаптироваться к постоянно изменяющейся внешней среде, а также выявить новые возможности и минимизировать риски. Что обеспечивает безопасность работы предприятия, устойчивое развитие и конкурентоспособность в современном мире. Внедрение стратегического бизнес-планирования в российские предприятия давно признана необходимой и требует только грамотной методики постановки с учетом имеющегося опыта работы с ним. Сам бизнес-план имеет значительное отличие от обычного плана, ведь он включает в себя цели направленные на развитие и улучшение в целом рынка на который ориентирован инвестиционный проект.

Список использованной литературы:

1. Федеральный закон от 25 февраля 1999 г. № 39-ФЗ «Об инвестиционной деятельности в Российской Федерации, осуществляемой в форме капитальных вложений»
2. Антикризисное управление предприятием в условиях неопределенности / А. Т. Исхаков, М. М. Низамутдинов, Л. А. Галиуллина, З. Х. Газимова // Актуальные проблемы бухгалтерского учета и аудита в условиях стратегического развития экономики : Сборник научных трудов по материалам Всероссийской (национальной) научно-практической конференции молодых ученых, Казань, 20 мая 2020 года. – Казань: Казанский государственный аграрный университет, 2020. – С. 43-49. – EDN ВВЕЕАЕ.
3. Анохина Л. В. Инвестиционный проект: понятие и содержание фаз жизненного цикла. // Экономика и бизнес: теория и практика. 2022. № 6-1. - С. 28-32.
4. Головань С. И., Спиридонов. М. А. Бизнес-планирование и инвестирование / С. И. Головань, М. А. Спиридонов. - М.: Феникс, 2019. – 400 с.
5. Титов Н. О. Применение программного обеспечения «Альт-Инвест» // Материалы II международной научной студенческой конференции. 2020. - С. 100-105.
6. Коссов В. В., Лившиц В. Н., Шахназаров А. Г. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов / В. В. Коссов, В. Н. Лившиц, А. Г. Шахназаров. - М.: Экономика, 2018. – 780 с.

ӘОЖ 336.02

Макенова Айгуль Акимжановна,
э.ғ.к., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Телагусова Э.О.,
э.ғ.к., «Экономикалық мамандықтар» БББ қауымдастырылған профессоры, Сорбонна-
Қазақстан институты, Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме: Бұл мақалада қазіргі уақытта өзекті тақырып - қаржылық сауаттылық мәселесі, сондай-ақ оны арттыру әдістері, Қазақстанда қаржылық сауаттылықты арттыру кезінде мүмкін болатын нәтиже, сондай-ақ басқа елдер үшін қаржылық сауаттылықты арттыру бойынша ұсыныстар қарастырылады.

Түйінді сөздер: қаржылық сауаттылық, қаржылық ағарту, қаражат, борышқорлық шұңқыр, қаржылық сауаттылық индексі, қаржылық әрекет, қаржылық дағды

Аннотация: в данной статье рассматривается актуальная в настоящее время тема - проблема финансовой грамотности, а также методы ее повышения, возможные результаты при повышении финансовой грамотности в Казахстане, а также рекомендации по повышению финансовой грамотности для других стран.

Ключевые слова: финансовая грамотность, финансовое просвещение, финансы, должник, индекс финансовой грамотности, финансовая активность, финансовые навыки

Abstract: this article discusses the currently relevant topic - the problem of financial literacy, as well as methods for improving it, possible results in improving financial literacy in Kazakhstan, as well as recommendations for improving financial literacy for other countries.

Keywords: financial literacy, financial education, finance, debtor, financial literacy index, financial activity, financial skills

Қазіргі таңда кез келген ересек адамға қаржы саласында сауатты болу өте маңызды. Халықтың қаржылық сауаттылығы мәселелері соңғы жылдары әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да өзекті бола бастады. Халықаралық зерттеулер көптеген дамыған және дамушы елдердегі халықтың қаржылық сауаттылық деңгейі қарқынды өзгертін қаржы нарығына сәйкес келмейтінін көрсетті. Қаржылық білімнің және оларды практикада қолдану қабілетінің жеткіліксіздігінен көптеген адамдар дәстүрлі, сондай-ақ ақпараттық және цифрлық технологиялардың арқасында пайда болған қаржы нарығының өнімдері мен қызметтерін өздері үшін тиімді пайдалана алмайды. Олар ойластырылған қаржылық шешімдер қабылдауға, өз бюджетін жоспарлауға, ұзақ мерзімді жинақтарды жүзеге асыруға (мысалы, тұрғын үй сатып алу, оқыту немесе зейнеткерлік өмірді қамтамасыз ету мақсатында) және т.б. ақшаны тиімсіз басқару қаржылық қызметтерді тұтынушыларды қаржы дағдарысы жағдайында әсіресе осал етеді [1].

Бүгінде айналамызға көз салсақ, жалақыдан жалақыға дейін қиыншылық көретіндердің, қалағанын алмай, капиталды арттыруды қалайтын адамдардың саны күннен күнге артып келе жатқанын байқауға болады. Тағы бір кеңінен таралған ситуация – қарызға алынған қаражатты сауатсыз пайдалану себебінен борышқорлық шұңқырға түсу. Мұндай жағдайлардың бәрі халықтың қаржылық сауатсыздығының дәлелі. Сондықтан қаржылық сауаттылықты арттыру тек мемлекеттің ғана емес, сол сияқты әрбір азаматтың міндеті.

Соңғы жылдары Қазақстанда жеке, сол сияқты мемлекеттік секторларда қазақстандықтардың қаржылық сауаттылығын арттыру бағытында түрлі шаралар жүргізілуде. Статистика көрсеткендей, Қазақстан Орталық Азиядағы ең көп несиелендірілген ел болып табылады, ал мемлекет пен банктер Қазақстандықтардың қаржыға деген көзқарасын өзгерту жолдарын іздеуді жалғастыруда.

2020 жылы 2020-2024 жылдарға арналған қаржылық сауаттылықты арттыру тұжырымдамасы шеңберінде ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі жүргізген әлеуметтік зерттеу қорытындылары бойынша Қаржылық сауаттылық индексі 2021 жылы өткен жылмен салыстырғанда 0,45 тармаққа ұлғайып, 39,52%-ды құрады (2020 жылы бұл көрсеткіш 39,07% деңгейінде болды)[2].

Қаржылық сауаттылық - бұл адамның әл-ауқатын жақсартуға және өмір сүру сапасын жақсартуға әкелетін қаржылық мінез-құлық саласындағы білімнің, дағдылардың және көзқарастардың жиынтығы.

Жоғары деңгейде ол банктермен және несие ұйымдарымен өзара әрекеттесуді, тиімді ақша құралдарын пайдалануды, өз аймағының және бүкіл елдің экономикалық жағдайын байыпты бағалауды қамтиды.

Қаржылық сауаттылық негіздерін меңгеру нақты мақсаттар қоюға және оларға қол жеткізуге сеніммен баруға мүмкіндік береді. Тапқан ақшаңызды сақтау үшін құралдарды басқару саласындағы біліміңізді үнемі жаңартып отыруыңыз керек. Табысты арттыру үшін үнемі табыс табудың жаңа құралдарын енгізу қажет.

Қаржылық сауаттылықтың болмауы негізсіз қаржылық шешімдер қабылдауға әкелуі мүмкін, бұл адамның қаржылық жағдайына жағымсыз әсер етуі мүмкін және тіпті оны қарыз шұңқырына апаруы мүмкін.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, қаржылық сауатты адамдар қандай позицияда және қай салада жұмыс істейтініне қарамастан өмірде сәтті болады.

Қаржылық сауаттылықтың негіздерін білу өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді және адамдардың әл-ауқатына оң әсер етеді деп сеніммен айтуға болады. Сондықтан қаржылық сауаттылықты оқыту әрбір адамға қатысты!

Қаржылық сауаттылық деп мынадай құрамдас бөліктердің жиынтығы түсініледі:

- қаржылық көрсетілетін қызметтер мен құралдарды пайдалана білу;
- меншікті қаржы қаражатын басқару дағдылары;
- халықтың қаржы жүйесі, оның жұмыс істеу қағидаттары, сондай-ақ қаржылық көрсетілетін қызметтер саласында тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы хабардар болу деңгейі.

Осылайша, халықтың қаржылық сауаттылығының жоғары деңгейі азаматтардың өмір деңгейінің жоғарылауына, жеке инвесторлардан қаражаттың ел экономикасына келуіне, қаржы нарықтарындағы бәсекелестіктің дамуына, қаржылық тұрақтылықтың нығаюына және халықтың әл-ауқатының артуына ықпал етеді.

Қазақстанда қаржылық сауаттылықты өлшеу үшін жыл сайын әлеуметтанушылық зерттеу жүргізіледі. 2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасындағы қаржылық сауаттылық деңгейі 39,07 % болды[3]. Бұл көрсеткіш қаржылық білім мен қаржылық көрсетілетін қызметтерді пайдалану дағдыларының деңгейлерін, өз қаржы қаражатын басқара білуін және тұтынушылардың қаржы жүйесі туралы хабардар болуын бағалайды.

Қазақстанда өз қаражатын басқара білу көрсеткіші өте жоғары және 40 %-ті құрайды, бұл тұтынушылардың өз ақшасына қатысты мәселелерде өте мүдделі екендігін көрсетеді. Пікір жүргізілген азаматтардың шамамен 84 %-і отбасылық бюджетті жүргізеді. Бұл көрсеткіште айтарлықтай жас айырмашылығы байқалады, себебі жастардың бюджетті жоспарлау бейімділігі төмендеу және әдетте бюджетті отбасының басқа мүшелерімен бірлесіп қалыптастырады. Сауалнама жүргізілген қазақстандықтардың 66 %-тен астамы барлық шығыстарды мұқият қадағалап отырады және олардың есебін жүргізеді[2].

Тұтастай алғанда, Қазақстандағы қаржылық сауаттылық деңгейі орташа әлемдік деңгейге жақын.

Қазақстандағы қаржылық сауаттылық деңгейін арттыру үшін мыналар негізгі факторлар болып табылады:

- 1) нарықта ұсынылатын қаржылық қызметтерді қиындату;
- 2) халықтың қаржылық білімінің қаржы нарығындағы өзгерістерге сәйкес келмеуі;
- 3) тұтынушылар қабылдауы қиын ақпараттың ауқымды ағыны.

Аяқталған зерттеулердің нәтижелері негізінде, сондай-ақ Қазақстандағы қаржылық сауаттылық деңгейін халықаралық бағалауды назарға ала отырып, қаржылық сауаттылық саласындағы мынадай түйінді проблемаларды белгілеуге болады:

1) тұтынушылардың қаржы өнімдері мен көрсетілетін қызметтер туралы жеткіліксіз хабардар болуы;

2) қаржылық көрсетілетін қызметтерді тұтынушылардың қаржылық білім деңгейін арттыру қажеттілігі, қаржы өнімдеріне немесе көрсетілетін қызметтеріне қатысты сараланған, барлық қолжетімді ақпаратты талдауға негізделген шешімдер қабылдау қабілеттері;

3) қаржы ұйымдарының жеткіліксіз әлеуметтік жауапкершілігі;

4) барлық негізгі қаржылық көрсетілетін қызметтерге бүкіл тұтынушылар үшін тепе-тең емес немесе шектеулі қолжетімділік;

5) азаматтардың жекелеген санаттарымен, оның ішінде мүмкіндігі шектеулі адамдармен жұмыс істеген кезде қаржылық инклюзия қағидаттарын қолданудың шектеулі практикасы;

6) тұтынушылардың құқықтарын және мүдделерін қорғау мәселелерінде халықтың аз хабардар болуы;

7) азаматтар үшін кәсіби қаржылық консультация қызметінің қолжетімді болмауы;

8) күрделі қаржы өнімдерін және көрсетілетін қызметтерін пайдалану тәуекелдерін барабар бағалау үшін қаржылық білімінің жетіспеуі;

9) азаматтардың инвестициялаудың және қаржы нарықтарындағы операциялардың балама нысандары туралы аз хабардар болуы;

10) тұтынушылардың түйінді қаржылық терминдер мен тетіктерді жете түсінбеуі;

11) азаматтардың өздерінің қаржылық міндеттемелеріне жауапты көзқарасын тәрбиелеу қажеттілігі.

Қаржылық сауаттылық мынадай өзара байланысты төрт құрауыштан тұрады: қамту деңгейі, қаржылық әрекет, қаржылық білім және қаржылық дағдылар.

Қамту деңгейі – халықты қаржылық көрсетілетін қызметтермен қамту тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың сенімді жүйесімен қатар азаматтардың қаржылық мүмкіндіктерін кеңейтудің және қаржы жүйесінің тұрақтылығын нығайтудың маңызды құралы болып саналады. Ол халықты тұрмыс үшін қажетті қаржылық көрсетілетін қызметтермен қамтамасыз ету көрсеткіштерінің кешеніне, қаржылық инфрақұрылымның болуына, қаржы нарығын цифрландыру деңгейіне және қаржылық инклюзияға қатысты болады. Тұтынушылардың қаржы өнімдері мен қызметтерінің аспектілері жөнінде хабардар болуымен қатар қамтуға қаржылық қолжетімділік және технологияны қолдану кіреді.

Қаржылық әрекет – қаржылық сауаттылықтың базисі, ол отбасылық бюджетті жоспарлаудан, оның ішінде ұзақ перспективаға жоспарлаудан басталады. Қаржылық жоспарлау білімі мен дағдысы дамымай, бүгінгі күнді ғана ойлау әдеті қала береді.

Қаржылық білім тәуекелдер және кірістілік, процентдық мөлшерлемелер, инфляция, қолма-қол және қолма-қол ақшасыз төлемдер арасындағы айырма, ипотека, қаржы нарығының жұмыс істеу қағидаттары туралы, қаржы институттарының сипаты мен функциялары, қаржы құралдары туралы қарапайым түсінікті, сондай-ақ заң және салық сауаттылығының негіздерін түсінуді білдіреді.

Қаржылық дағдылар тұтынушының шартты оқи білуін және оның талаптарын түсінуді, біртекті қызметтерді салыстыруды және балама, жеке тұтынуға сәйкес келетін қызметтерді таба алуды білуді, болашақ шығыстарды есептей білуді және тәуекелдерді барынша азайтуды түсінуді сипаттайды.

Қаржылық сауаттылықтың көрсетілген құрауыштарын ескерсек, қаржылық тұрғыдан сауатты азаматтың мынадай қасиеттері болуға тиіс:

1) өзінің кірістері мен шығыстарын жоспарлай білу;

2) ұзақ мерзімді жинақтар және күтпеген мән-жайларға қаржылық "қауіпсіздік жастығын" қалыптастыру;

3) қаржылық жаңалықтардан хабардар болу және қажетті қаржылық ақпаратты пайдалана білу;

4) қаржылық көрсетілетін қызметтер мен өнімдерді ұтымды таңдай білу;

5) кредиттеумен байланысты мәселелерге жауапкершілікпен қарау;

6) қаржылық көрсетілетін қызметтерді тұтынушы ретінде өзінің заңды құқықтарын білу және мүдделерін қорғай алу;

7) қаржылық алаяқтық белгілерін танып-білу;

8) қаржылық қызметтер нарығындағы тәуекелдерді білу;

9) қаржы өнімдері мен құралдарының ерекшеліктерін білу және өзі үшін ең үздігін таңдай білу;

10) қаржылық көрсетілетін қызметтер шарттарын жасаған кезде назар аудару қажет шарттық қарым-қатынастардың негізгі аспектілерін және түйінді тармақтарын білу[3].

Жалпы қазіргі таңда үкімет тарапынан халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру мақсатында бірқатар іс-шара қолға алынған. Мәселен, ҚР Үкіметі 2020 жылы 30 мамырда «Қаржылық сауаттылықты арттырудың 2020-2024 жылдарға арналған тұжырымдамасын» бекіткен болатын. Оның басты мақсаты да халықтың түрлі топтарының қаржылық білім деңгейін, сауатын және қаржылық қолжетімділігін арттыру. Бұдан бөлек 2021 жылы мектеп

жасындағы балалардың қаржылық сауаттылығын арттыру мақсатында Агенттік Freedom Finance Camp кеңейтілген жобасының шеңберінде Қазақстан мектептеріндегі қаржылық сауаттылық бойынша тегін сабақтар өткізілген. Сонымен қоса, 2021 жылғы мамырда агенттіктің азаматтармен жедел өзара іс-қимыл жасауы және қаржы реттеушісінің, қаржы ұйымдарының, реттелетін субъектілердің қызметі мен мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы ақпараттың халық үшін қолжетімділігі мен толықтығын арттыру мақсатында Call-орталық жұмысын бастады.

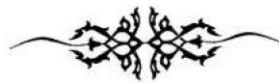
Азаматтар қаржы ұйымдарымен өзара іс-қимыл жасау, қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, агенттікке азаматтардан бұрын түскен өтініштерінің мәртебесін нақтылау, қаржы ұйымдарының жұмысы туралы кеңес алу мәселелері бойынша консультациялар алу үшін жүгіне алады.

Осы бағытта осы жылдың мамыр айының басынан басталған «AMANAT» партияның бастамасымен Nalyk Bank-пен бірлесіп, «Қарызсыз қоғам» әлеуметтік жобасын ерекше атап өту керек. Бұл жобаның басты мақсаты азаматтардың, әсіресе проблемалы қарыз алушылардың қаржылық сауаттылығын арттыру. Жоба еліміздің 6 облысында жүзеге асырылуда. Осы жоба аясында еліміздің түпкір-түпкіріндегі ауыл тұрғындарына өз қаржысын тиімді басқаруды және шығындарын онтайландыруды үйренеді. Олар қаржылық мәселелердің қалай қалыптасатынын, ағымдағы несиелік қарыздардың санын қалай азайтуға, алаяқтық әрекеттерді тануға болатындығын білетін болады.

Жалпы, аталған іс-шара жөнінде ҚР Президентіде өз жолдауында ерекше атап өткен болатын. Бұл шара жалғасын табады деп үміттенеміз, әйтседе еліміздің қаржылық ұйымдары, атап айтсақ, ҚР Ұлттық банкі тарапынан соңғы он жыл көлемінде халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша көптеген жұмыстар жасалып жатыр. Арнайы сайтта ашылып, жұмысын жасауда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Забоенко А.С., Повышение финансовой грамотности населения: важен комплексный подход // Деньги и кредит. - 2012. - № 10.
2. Социологическое исследование по финансовой грамотности // <https://www.fingramota.kz/ru/sociologicheskoe-issledovanie-po-finansovoj-gramotnosti>.
3. Левина М. Как воспитать финансово свободное поколение?// <https://vlast.kz/jekonomika/36006-kak-vospitat-finansovo-svobodnoe-pokolenie.html>

ӘОЖ 336.02

Макенова Айгуль Акимжановна,
э.ғ.к., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Дузельбаева Гүлшат Берікбайқызы,
э.ғ.к., «Экономика және құқық» институтының директоры,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ХАЛЫҚТЫҢ ЖИНАҚТАРЫ МЕН ОНЫ ЖИНАҚТАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨНІР ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

Түйіндеме: Жинақтардың мәніне, олардың түрлері мен формаларына, сондай-ақ көбею процесіндегі рөліне қатысты мәселелерді ашуға әрекет жасалды. Жинақтарды инвестицияға

айналдыру және оның жалпы қоғамның әл-ауқатына әсері сияқты жинақ функциясына ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: жинақ, жинақ функциялары, жинақ трансформациясы

Аннотация: Предпринята попытка раскрыть вопросы, касающиеся сущности сбережений, их видов и форм, а также роли в воспроизводственном процессе. Особое внимание уделено такой функции сбережений, как трансформация сбережений в инвестиции, и ее влиянию на благосостояние общества в целом.

Ключевые слова: сбережения, функции сбережений, трансформация сбережений

Abstract: An attempt has been made to uncover issues related to the essence of savings, their types and forms, as well as their role in the reproductive process. Special attention is paid to the function of savings, such as the transformation of savings into investments, and its impact on the well-being of society as a whole.

Keywords: savings, savings functions, savings transformation

Қазақстанда өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басынан бері экономиканы трансформациялау процесі жүріп жатыр. Осы кезеңдегі басты проблемалардың бірі-инвестициялық ресурстарға деген шұғыл қажеттілік. Инвестициялық процеске елдің экономикасы мен инвестициялық ахуалы, үй шаруашылығының байлық деңгейі, инвесторларда бос ақшаның болуы, осы процестерде делдал болатын қаржы институттарының даму деңгейі әсер етеді. Кері тәуелділік те бар, инвестициялық тетікті сәтті іске асырған кезде елдегі экономикалық өсу жеделдейді, бұл өз кезегінде қаржы институттары қызметінің нәтижелеріне әсер етеді.

Жинақ тақырыбы әлі күнге дейін қазақстандық экономикалық әдебиеттерде аз зерттелген, көбінесе ол үстірт қарастырылады немесе мүлдем қарастырылмайды. Жалпы, қазақстандық экономикалық әдебиеттерде "үнемдеу" ұғымы екіұшты түсіндірілетінін атап өтуге болады.

Жинақ-бұл экономикалық қатынастардың кең ауқымын білдіретін күрделі экономикалық білім. Бір жағынан, жинақтарды жүйеден тыс қарастыруға болады, сонымен бірге үй шаруашылықтарының мақсаттары, олардың күтулері және олар өзара әрекеттесетін әлеуметтік-экономикалық орта арасындағы байланысты бағаламауға немесе елемуге болмайды, әйтпесе жинақ экономикалық қатынастар жүйесінен және халықтың инвестициялық қызметінен түсіп қалғандай әлеуметтік аспектілерден айырылған нәрсе ретінде анықталады. Мұндай ұстанымға қарама-қарсы, жинақ көптеген әлеуметтік экономикалық және әлеуметтік институттармен тығыз байланысты экономикалық жүйенің бөлігі ретінде анықталуы керек. Қазақстанда өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басынан бері экономиканы трансформациялау процесі жүріп жатыр. Осы кезеңдегі басты проблемалардың бірі-инвестициялық ресурстарға деген шұғыл қажеттілік. Инвестициялық процеске елдің экономикасы мен инвестициялық ахуалы, үй шаруашылығының байлық деңгейі, инвесторларда бос ақшаның болуы, осы процестерде делдал болатын қаржы институттарының даму деңгейі әсер етеді. Кері тәуелділік те бар, инвестициялық тетікті сәтті іске асырған кезде елдегі экономикалық өсу жеделдейді, бұл өз кезегінде қаржы институттары қызметінің нәтижелеріне әсер етеді.

Жинақ тақырыбы әлі күнге дейін қазақстандық экономикалық әдебиеттерде аз зерттелген, көбінесе ол үстірт қарастырылады немесе мүлдем қарастырылмайды. Жалпы, қазақстандық экономикалық әдебиеттерде "үнемдеу" ұғымы екіұшты түсіндірілетінін атап өтуге болады.

Жинақ - бұл экономикалық қатынастардың кең ауқымын білдіретін күрделі экономикалық білім. Бір жағынан, жинақтарды жүйеден тыс қарастыруға болады, сонымен бірге үй шаруашылықтарының мақсаттары, олардың күтулері және олар өзара әрекеттесетін

элеуметтік-экономикалық орта арасындағы байланысты бағаламауға немесе елемеуге болмайды, әйтпесе жинақ экономикалық қатынастар жүйесінен және халықтың инвестициялық қызметінен түсіп қалғандай элеуметтік аспектілерден айырылған нәрсе ретінде анықталады. Мұндай ұстанымға қарама-қарсы, жинақ көптеген элеуметтік экономикалық және элеуметтік институттармен тығыз байланысты экономикалық жүйенің бөлігі ретінде анықталуы керек.

Отбасылық қорды құру - отбасылық бюджетті жақсарту және қаржылық тұрақтылыққа қол жеткізу үшін жасалуы керек ең маңызды нәрселердің бірі.

Жинақ үй шаруашылығының қолда бар табысы мен оның белгілі бір кезеңдегі (әдетте бір жылдағы) тұтыну шығыстары арасындағы айырмашылық ретінде анықталады. Жинақтаудың тағы бір анықтамасы бар, оған сәйкес үй активтерінің өзгеруін бағалау кезінде жинақтауды анықтауға болады (таза жинақ). Жинақ әр түрлі жинақ шоттарындағы депозиттер мен қаражатты алу, акциялар мен бағалы қағаздарды сатып алу және сату, жеке өмірді сақтандыру жарналары, жылжымайтын мүлікті сатып алу және сату, бизнес құқықтары және т.б. кіретін активтерді сатудан шегерілген үй шаруашылығының әр түрлі активтерін сатып алу сомасы ретінде өлшенеді.

Жинақ құралы - құны бар өтімді актив, ол кейіннен тауарларға, қызметтерге немесе басқа активтерге айырбастау үшін ұзақ уақыт жақсы сақталады. Әдетте ақша үнемдеу құралы ретінде әрекет етеді, бұл олардың функцияларының бірі. Жинақ ақшасының басқа нұсқалары көбінесе зергерлік бұйымдар, қаржы құралдары болып табылады.

Жинақ қосымша табыс әкелуі мүмкін. Үй шаруашылықтарының жинақтарға қатысты шешімдері үй шаруашылықтарының өздері үшін ғана емес, сонымен қатар көптеген макроэкономикалық процестер үшін, ең алдымен инвестициялау үшін үлкен маңызға ие.

Үй шаруашылықтары болашақта пайдалану үшін кірістерінің белгілі бір бөлігін үнемдейді, жинақталған қаражат әртүрлі нысандарда сақталуы мүмкін: банктік шоттардағы салымдар, жылжымайтын мүлікке, бизнеске, қаржылық активтерге салымдар. Жинақтарды бөлу тәсілдері туралы шешім қабылдау процесі жеке инвестиция деп аталады. Сақтау себептері әртүрлі болуы мүмкін, соның ішінде: қартаюды қамтамасыз ету, сақтық шаралары, кейінге қалдырылған сұраныс, ерік-жігер үшін жинақтау. Қартаюды қамтамасыз ету көбінесе жинақтаудың негізгі себебі ретінде қарастырылады. Сақтық мақсатында Үнемдеу үй шаруашылықтарының болашақтағы кірістерге қатысты белгісіздік сезімімен байланысты. Кейінге қалдырылған сұраныс-бұл қымбат тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін қажетті соманы жинақтау. Қымбат тауарларға сұранысты қанағаттандыру үшін жинақтардың баламасы тұтынушылық несие болуы мүмкін. Үй шаруашылығының ірі шығындарын қаржыландыру тәсілін таңдау (жинақ немесе тұтынушылық кредит) көптеген факторларға, оның ішінде болашақ табыс алуға деген сенімділікке, тұтынушылық кредиттер нарығының дамуына, пайыздық мөлшерлемелер деңгейіне, субъективті-психологиялық артықшылықтарға байланысты.

Ақша жинақтарының мақсаты әртүрлі болуы мүмкін:

- ✓ Сақтандыру резервін құру;
- ✓ Ұзақ пайдаланылатын заттарды (машиналар, пәтерлер, т.б.) сатып алуға ақша қаражатын жинақтау;
- ✓ Өмірді ұзақ мерзімді жинақтаушы сақтандыру;
- ✓ Әр түрлі қаржылық активтерге инвестициялау үшін ақша қорын құру: акцияларды, облигацияларды, инвестициялық қорлардың пайларын сатып алу, банктердегі депозиттерге ақша қаражатын орналастыру және т. б.
- ✓ Бағалы металдарға (тезаврация), жылжымайтын мүлікке, шетел валютасына және басқа активтерге ақша қаражатын салу.

Жинақтаудың екі түрі бар: ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған. Нарықтық қатынастар дамыған сайын, халыққа көрсетілетін қаржылық қызметтер көлемі жақсарып,

өскен сайын, экономиканы несиелік ақшамен қамтамасыз етудің маңызды әлеуметтік маңызды функциясын орындай отырып, ұйымдастырылған жинақтардың үлесі артады.

Резервтік қор құру туралы айтқан кезде «маңызды» немесе «сыни» сияқты сөздерді асыра қолдану болмайды. Егер сіздің қаржыңызды толығымен басқарғыңыз келсе, сіз резервтік қорсыз жұмыс жасай алмайсыз. Отбасының резервтік қоры - бұл оның сенімді қаржылық базасы: тыныш уақытқа сенімділік береді және дағдарыс кезіндегі проблемаларды шешеді.

Егер сіз қаржылық жағдайды қиын деп бағаласаңыз, мүмкіндігінше тезірек жасауға ұсынылған алғашқы үш нәрсе:

✓ тауарлар мен қызметтердің жекелеген түрлеріне үнемдеу арқылы шығындарды қысқарту (үйде есепке алу және шығыстарды талдау осында көмектеседі);

✓ борыштан құтылу;

✓ резервтік қорды құрыңыз (ең болмағанда ай сайынғы табыстың көлемінен бастаңыз, содан кейін оны біртіндеп 3-6 айлық кірістің стандартты мөлшеріне дейін көтеру).

Егер қаржылық жағдай бақыланатын болса, онда сіз тікелей үшінші орынға - отбасында тұрақтылық пен тыныштықты қамтамасыз ету үшін біртұтас бірлікте тұрақтандыру қорын құру;).

Жинақ жинақтаудың негізгі уәждері:

✓ алдын ала сақтану – форс-мажор жағдайға ақша жинақталады;

✓ үнемділік - кейбір адамдар және жалпы халықтар, әдеті немесе әдет-ғұрпы бойынша, басқаларға қарағанда алынған кірісті жұмсауда үнемді;

✓ кейінге қалдырылған сатып алу - болашақта сатып алуды қаржыландыруды жүзеге асыру үшін Жинақтар жинақталады;

✓ келісімшарттық міндеттемелер - ақша ипотеканы өтеу немесе несие төлеу, сақтандыру жарналарын төлеу үшін кейінге қалдырылады.

Жинақ көзі - бұл отбасының табиғи және ақшалай кірістерінен тұратын отбасылық бюджеттің кіріс бөлігі.

Жинақ көлеміне жинақтау мерзімі тікелей әсер етеді, жинақтарды қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді бөлу процесін түзетеді.

Қысқа мерзімді жинақ - қысқа мерзімде жасалған жинақ. Әдетте, оларға нақты тұтынушылық қажеттіліктерді қанағаттандыруға арналған мақсатты жинақ кіреді, басқаша айтқанда, қысқа мерзімді жинақ халықтың тұтынушылық әлеуетін білдіреді. Қысқа мерзімді жинақ түрінде ақша табу мерзімі нақты мақсатқа жеткенге дейін олардың жинақталу көлеміне байланысты. Әдетте, қысқа мерзімді жинақ болашақта тұтынушылық мақсаттарды қанағаттандыру үшін халықтың кейінге қалдырылған сұранысына байланысты туындайды және негізінен қолма-қол ақшамен сақталады.

Ұзақ мерзімді жинақ сапалы тұрғын үймен қамтамасыз ету, оның ішінде оны сатып алу, салу және жөндеу; демалу және емдеу арқылы қол жеткізілген денсаулықты сақтау және жақсарту; өзінің кәсіпкерлік ісін дамыту; өзінің қартаюы мен зейнетақымен қамтамасыз етілуіне қамқорлық жасау; балалар мен немерелерге қамқорлық жасау, оның ішінде олардың білім алуына ақы төлеу және оларға мұра қалдыру; болашақта қосымша табыс алу үшін инвестициялар. Халықтың ақшалай жинақтарын жүзеге асыра отырып, кейіннен олармен белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асырады.

Жинақтау мақсаттары

Жинақтаудың градациясы олардың құрылу мақсаттары бойынша мүмкін, осыған байланысты олар мотивацияланған және мотивацияланбаған (мотивированные и немотивированные) болып бөлінуі мүмкін.

Өз кезегінде үй шаруашылығының мотивтерін (саналы да, кейде бейсаналық та) келесідей жіктеуге болады:

- екінші ретті тұтынушылық сипаттағы қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған жинақтар (ағымдағы);

- резервтік жинақтар - күтпеген жағдайларда қаржылық дербестікті қамтамасыз етуге арналған ақшалай ресурстар;

- болашақ кезеңдерге арналған жинақтар (денсаулық, білім және т. б.);

- зейнеткерлікке шыққаннан кейін әлеуметтік мәртебені сақтау үшін жинақ.

Мотивацияланбаған жинақтарға келетін болсақ, оларды мәжбүрлі және иррационалды деп бөлуге болады.

Мәжбүрлі жинақ, өз кезегінде, келесі түрлерге бөлінеді:

- ұсыныс пен сұраныстың сәйкес келмеуі нәтижесінде қалыптасқан жинақ. Осы теңгерімсіздік нәтижесінде тауарлар мен қызметтердің тапшылығы туындайды, нәтижесінде қолайсыз әлеуметтік-экономикалық факторлардың жиынтығы пайда болады, мәжбүрлі жинақ әсіресе үлкен мәндерге жеткенде, бағаның өсуі байқалады;

- олардың артық болуы көбінесе кірісті тез арттыру нәтижесінде пайда болатындығына байланысты жинақ, тұтынуды кеңейту мүмкіндіктері әлі жаңа қажеттіліктерге әкелмеген кезде;

- инвестицияларға арналған жинақ-жинақтаудың ерекше түрі. Мұндай жинақтардың басты мақсаты-кіріс әкелетін активтерге инвестициялау. Осы түрдегі жинақ тұтынушылық мақсаттарға пайдаланылатын қажетті жинақтардан тыс жинақталады. Бұл жинақ қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болуы мүмкін.

Қысқа мерзімді жинақ ақша нарығына немесе қысқа мерзімді міндеттемелер нарығына түседі. Қалай болғанда да, азаматтардың жинақталуының бұл түрі, егер олардың жеделдігі, салыстырмалы болжамдылығы және тиісті жағдайларда тұрақты ағымы ескерілсе, капиталды қалыптастырудың маңызды көзі болып табылады.

Ұзақ мерзімді жинақ - бұл капитал нарықтарындағы қаржы ресурстарының көзі немесе ұзақ мерзімді активтер.

Ішкі сипаттағы мотивтердің әсерінен пайда болатын халықтың ақшалай жинақтары, яғни иррационалды, қолма-қол ақшамен де, қолма-қол ақшасыз резервтер түрінде де болуы мүмкін. Жеке тұлғалардың ақшалай жинақтарының өсуімен резервтік жинақтардың рентаға айналуы жүреді және алғашқы адамдардың үлесі үнемі төмендейді. Бірақ егер жинақтаудың пайда болу себептері азайып, олардың мөлшері төмендей бастаса, онда бір уақытта жалдау жинақтарын резервтік жинақтарға айналдырудың кері процесі пайда болады.

Резервтік жинақтарды қолма-қол және қолма-қол ақшасыз бөліктерге бөлу олардың мөлшеріне тікелей байланысты. Жинақ сомасы неғұрлым аз болса, оның ақшалай нысаны соғұрлым ықтимал. Резервтік жинақ сомасының өсуімен олардың қолма-қол ақшасыз түрінің үлесі артады және сонымен бірге оларды жалдау жинақтарына айналдыру процесі жүреді.

Жинақтау мақсаттары әртүрлі, бірақ халықтың білім беру мәртебесін, қоғамдағы білім мен білім деңгейін арттыруға әсер ететіндер жинақтауды арттыруда ерекше орын алады. Тұтыну мен жинақтауға табыс алумен тікелей байланысты емес, бірақ жинақтаушылардың экономикалық қажеттіліктерін көрсететін факторлар да әсер ететінін атап өткен жөн. Осы факторлар тобының ішінде халықтың жинақ мінез-құлқына байланысты ең маңыздыларын бөліп көрсету қажет:

1) байлық - жинақталған мүлік пен қаржы активтері. Байлық неғұрлым жоғары болса, оның өсуіне, яғни жинақталуына ынталандыру соғұрлым төмен болады;

2) баға деңгейі. Бағаның өсуі тұтынуға кететін кірістің үлесін, байлықтың белгілі бір түрлерінің нақты құнын төмендетеді және жинақтауды арттырады және керісінше;

3) болашақ табыстарға, бағаларға, тауарлардың болуына байланысты үй шаруашылықтарының күтулері. Осылайша, инфляцияны күту тұтынуды арттырады;

4) үй шаруашылықтарының берешегі. Қарыз көп болған жағдайда үй шаруашылықтары тұтынуды азайтады және керісінше;

5) салық салу. Салықтың өсуі кірістің төмендеуіне, демек тұтыну мен үнемдеудің төмендеуіне әкеледі.

Жинақтаудың келесі негізгі формалары бөлінеді:

- ✓ қымбат металдарды немесе тастарды (зергерлік бұйымдар) сатып алу);
- ✓ шағын, бірақ тұрақты сұранысы бар мүлік пен заттарды сатып алу;
- ✓ қарыздық міндеттемелерді сатып алу;
- ✓ тұрақты сұранысы бар бағалы қағаздарды сатып алу;
- ✓ ҚР валютасын үйде қолма-қол ақша белгілері түрінде сақтау;
- ✓ ҚР валютасын банкте қолма-қол ақшасыз ақша қаражаты түрінде сақтау.

Ақшаны үнемдеудің ақшалай емес әдістері азаматтардан (үй шаруашылықтарынан) осы құндылықтармен операцияларды сәтті жүргізу үшін арнайы білімді талап етеді.

Ақша жинау әдістері арнайы білімді қажет етпейді, сондықтан олар жинақ жасағысы келетіндерге қол жетімді.

Сонымен бірге, осылайша сақталған ақша ешқандай табыс әкелмейтінін және үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне байланысты жоғалуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн.

Осыған байланысты банктерге салымдар және жинақтаудың басқа ұйымдастырылған нысандары қосымша табыс алғысы келетіндер үшін тартымды болып табылады.

Көптеген жинақ құралдарының болуы олардың иесіне белгілі бір өлшемдерді қолдана отырып, жинақтау әдісін таңдауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн.

Жинақтау әдісінің үш негізгі критерийі: өтімділік, қауіпсіздік және кіріс нормасы.

✓ Өтімділік - бұл үнемдеуді қолма-қол ақшаға жұмсау үшін аударуға болатын жеңілдік. Өтімді нысанда жинақталған сома жинақ иесінің жеке қажеттіліктеріне байланысты өзгереді.

✓ Қауіпсіздік - болашақта өз қаражатыңызды қайтарып алу мүмкіндігін білдіреді. Осылайша, жинақтарды жоғалту мүмкіндігін беретін жинақ нысаны ақша қаражатын қауіпсіз салуды көздейтін нысанмен салыстырғанда аз болады.

✓ Табыс нормасы жинақтарды сақтау үшін пайдаланылатын нысанды таңдау кезінде, әсіресе оларды қандай да бір банкте сақтау мүмкіндігі қарастырылған кезде негізгі ынталандыру болып табылады.

Қауіпсіздік, табыс нормасы мен өтімділік арасында өзара тәуелділік бар. Тәуекел деңгейі жоғары Жинақ қаражаты ақша тарту үшін жоғары кіріс мөлшерін қамтамасыз етуі керек, және, әрине, жоғары табыс деңгейі өтімділіктің төмендеуін де өтеуі керек. Бірақ айта кету керек, ұсынылған жоғары табыс әрқашан нақты қол жеткізе бермейді.

Екінші жағынан, жинақтаудың нақты өсуін қамтамасыз ету туралы шешім жинақ кірісінің мөлшерін инфляция деңгейіне тәуелді етеді. Демек, салымшы өз жинақтарының өтімділігін шектеуде және қолданыстағы тәуекел нормасын қабылдауда шегінуге баруы керек. Жинақтардың сақтау мерзімінің ұлғаюы сәйкесінше кіріс нормасының өсуіне әкелуі керек, өйткені мерзімнің ұлғаюы жинақтардың өтімділігі мен қауіпсіздігін пропорционалды түрде азайтады.

Осылайша, жинақ құрамына мыналар кіреді:

✓ жинақтардың ұйымдастырылған нысандары (банктердегі салымдар, сақтандыру полистері, акциялар, облигациялар және басқа бағалы қағаздар),

✓ ұйымдастырылмаған-қолма-қол ақша.

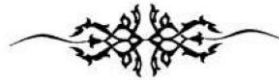
Бұл ретте жинақтарды қалыптастырудың қандай да бір нысанын таңдау жинақтаушының өзінің қалауы мен мүмкіндіктеріне (оның материалдық жағдайына, әлеуметтік-психологиялық көзқарасына және т.б.), сондай-ақ оның кірістерінің деңгейіне және жүргізілген шығыстардың шамасына елеулі әсер ететін макроэкономикалық факторларға да байланысты болады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда жеке жинақтарды жинақтаудың тиімді жүйесі әлі жоқ екенін атап өтуге болады. Жинақ әдетте қысқа айналым кезеңіне ие және сайып келгенде тұтынушылық мақсаттарда пайдаланылады. Үй шаруашылықтарының ұйымдастырылмаған жинақтарды үлкен көлемде қалыптастыруы есебінен экономиканы "толық инвестицияламау" орын алады және нәтижесінде экономикадағы инвестициялық мүмкіндіктердің жоғалуына әкеледі.

Себебі, Қазақстанда ұзақ уақыт бойы үй шаруашылықтарының жинақтарына тиісті көңіл бөлінбеді, нәтижесінде жеке жинақ нарығы ғана емес, бүкіл қор нарығы да зардап шекті. Дегенмен, қазір 20 жылға жуық уақыттан кейін жағдай көз алдымызда өзгеруде, салымдарға кепілдік берудің неғұрлым ашық жүйесі дамуда, қор нарығының белгілі бір қатысушылары инвестициялай алатын қаржы құралдары регламенттелуде, тұтастай алғанда қаржы өнімдерінің саралануы орын алуда және халықтың сауаттылығы өсуде. Сонымен қатар, ұйымдастырылмаған жинақтардың, сондай-ақ қарапайым депозиттердің үлкен көлемі тұрақты жұмыс істейтін экономикаға апаратын жол әлі де ұзақ екенін және үй шаруашылықтары арасында жинақтарды қалыптастыруда субъективті және психологиялық факторлардың рөлі жоғары болып қала беретінін көрсетеді және бұл рөл тұрақты өседі. Бұл кезеңде қаржылық институттардың жұмыс істеу тетіктерін жетілдіру ғана емес, сонымен қатар сауатты дамыту және жүргізу өте маңызды болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сембиева Л.М., Мадиярова Д.М. Доходы населения как инвестиционный ресурс в РК (на материалах пенсионных фондов) // Фундаментальные исследования. 2014. № 9-2. -с. 403-407; <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34862>
2. Александрова, О. А. Экономическая культура как фактор финансового поведения россиян: роль архетипов и современного контекста / О. А. Александрова. – DOI 10.19181/population.2021.24.2.3 // Народонаселение. – 2021. – Т. 24, № 2. – С. 29–40.
3. Екшембиев, Р. С. Персональные финансы в финансовой системе государства / Р. С. Екшембиев. – Москва : Магистр, 2010. – 304 с. – ISBN 978-5-9776- 0041-5.

ӘОЖ 336.027

Макенова Айгуль Акимжановна,
э.ғ.к., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Оралбаева Ж.З.,
э.ғ.к., «Қаржы және есеп» БББ қауымд. проф., Экономика және бизнес
жоғары мектебі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Түйіндеме: Мақала халықтың әртүрлі топтарына қаржылық білім берудің мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру арқылы халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру мәселесін және бірыңғай қаржы мектебін қалыптастырудағы жоғары оқу орындарының рөлін шешуге арналған

Түйінді сөздер: қаржылық сауаттылық, қаржылық білім, қаржылық сауаттылықты арттыру бағдарламалары

Аннотация: Статья посвящена решению проблемы повышения финансовой грамотности населения путем реализации государственных программ финансового просвещения различных слоев населения и роли высших учебных заведений в формировании единой финансовой школы

Ключевые слова: финансовая грамотность, финансовое образование, программы повышения финансовой грамотности

Abstract: article is devoted to solving the problem of improving financial literacy of the population through the implementation of state financial education programs for various segments of the population and the role of higher education institutions in the formation of a unified financial school

Keywords: financial literacy, financial education, financial literacy programs

Қазіргі қоғамның дамуы жағдайында азаматтарға таңдалған өмірлік стратегияны сәтті жүзеге асыру үшін көбірек құзыреттер қажет. Қоғамдағы, мемлекеттегі және халықаралық қатынастардағы белсенді өзгеріп жатқан процестерге байланысты халықтың қаржылық сауаттылығы азаматтың жан-жақты дамуының маңызды құрамдас бөліктерінің біріне айналуға айналуға. Айта кету керек, шынайы өмірде қоғамның барлық мүшелеріне жасына, әлеуметтік мәртебесіне, тұрғылықты жеріне қарамастан жоғары талаптар қойылуға. Зейнеткерлер де, студенттер де, кәсіпкерлер де біздің мемлекетіміздегі және одан тыс жерлердегі қаржылық процестер туралы өзекті ақпаратты қажет етеді. Айырмашылық мынада: ақпараттың қажетті көлемі мен оның бағыты субъектілер оны ала алатын арналар сияқты өте көп түрлі. Мысалы, кейбір адамдар мемлекеттің экономикалық құрылымы мәселелерінде басқаларға қарағанда үлкен білімге ие болғанына қарамастан, олардың хабардарлығы тұрақты бола алмайды, барлығы өзекті ақпарат пен оны барабар түсіндіруді қажет етеді деген қорытынды жасауға болады.

Біз қазіргі заманғы нарық осы салада бәсекелестікті қалыптастыра отырып, қазіргі экономиканың әртүрлі аспектілері саласындағы азаматтарға білім беру сегментінде қызметтердің жеткілікті кең спектрін ұсынатынын түсінеміз. Азаматтардың қаржылық құзыреттіліктерін қалыптастыру бойынша қызметтер сұранысқа ие бола бастады, алайда, тәжірибе көрсеткендей, оларды ұсынатын барлық субъектілер адамдардың білім деңгейін нақты арттыруға ұмтылмайды, өкінішке орай, көбісі тек өзіншіл мақсаттарды көздейді: өз қызметтерін алға жылжыту, қажетсіз опцияларды енгізу және тіпті оларға жүгінетін азаматтарды тікелей адастыруға дейін барады. Мұндай теңгерімсіздіктің себептері әртүрлі болуы мүмкін, бірақ оның салдары әлеуметтік процестер үшін де, мемлекетте экономикалық қатынастар үшін оң климатты қалыптастыру үшін де бірдей жойқын. Осылайша, берілген ақпараттың сапасы белгілі бір талаптарға сай болуы керек екенін атап өткен жөн, олардың ішіндегі ең маңыздысы объективтілік. Сонымен, білім беруші субъект "мүдделі тұлға" болмауы керек. Атап айтқанда, бір банктің өз бетінше ұйымдастырған қаржылық сауаттылық сабақтары (бұл өз кезегінде жарнама түріне және пиар стратегиясын іске асырудың бір түріне айналуы мүмкін) мен көп мәселелік қағидасы бойынша құрылған толыққанды білім беру модулі толыққанды білім беру модулі (адресат нарықта бар ұсыныстардың толық спектрін көруге, олардың өзінің экономикалық мүмкіндіктеріне сәйкестігін бағалауға және нақты қолайлы контрагенттермен ынтымақтасу қағидалары жөнінде саналы таңдау жасауға мүмкіндігі пайда болады) арасындағы айырмашылықты түсіну керек. Бұл тұрғыда кәсіпқойлық, тәуелсіздік, қандайда бір қаржылық өнімдерді енгізуге мүдделілік жоқ тәуелсіз алаң ретінде әрекет ететін университеттер жөніндегі зерттеушілердің пікірімен келіскен жөн [1].

Сонымен қатар, жоғары оқу орнының қаржылық білім беру субъектісі ретіндегі эпистемологиялық әлеуетін атап өту қажет. Білім беру мекемесінің қабырғаларында жоғары білікті мамандардың көп болуы жергілікті алаңдарда енгізілмейтін жаһандық және пәнаралық жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, білім беру алаңының сипаттамаларына тікелей байланысты синергетикалық әсерді түсіну керек [2]. Университет тек өз күшіне ғана сенбеуі керек, халықты ағарту процесінде оң үрдіс қаржы секторының өкілдерімен күш-жігерді біріктіру болуы керек: бір мекеме өз бетінше жүзеге асыра алмайтын нәрсені ЖОО бақылайтын алаңда бірнеше мекеме жүзеге асыра алады. Позитивті тәжірибені қаржылық мәселелермен айналысатын нақты мемлекеттік және жергілікті

органдармен ынтымақтасатын мамандандырылған кафедраларды құру кезінде байқауға болады.

Білім беру мекемесінің орналасқан жері де маңызды. Мегалополис қазіргі адамға жеткілікті үлкен әлеует береді, қала тұрғындарының жоғары өмір сүру қарқыны оларға жаңа ақпаратты іс жүзінде тезірек игеруге, оны жақсы бағалауға және тезірек шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Алайда, шағын аймақтық елді мекендер азаматтардың әлеуметтік ұтқырлығын шектейді, халықтың қаржылық сауаттылығын арттырудағы университеттің рөлі алаяқтар жиі қолданатын өзекті және барабар ақпараттың жетіспеушілігі байқалады, бұл кез-келген инновацияға тұрақты сенімсіздік тудырады. Бұл жағдайда университет қаланың және тіпті аймақтың білім беру өмірінің орталығы болып табылады, бұл диалогқа қаржылық сауаттылықтың өзіндік деңгейін арттыруға мүдделі, бірақ беделді білім алудың басқа жолы жоқ адамдарды тартуға мүмкіндік береді [3].

Кез-келген басқа сауаттылыққа, соның ішінде лингвистикалық сауаттылыққа ұқсас қаржылық сауаттылық көбінесе адамның табиғи деректерімен байланысты. Сонымен, кейбір адамдар, тіпті орыс тілінің барлық орфографиялық ережелерін біліп, сөздердің жазылуында қателіктер жіберетіні жасырын емес, ал басқалары – бір ережені білмей, табиғи сауаттылыққа байланысты олар негізінен қателіктер жібермейді. Қаржылық сауаттылықты сапалы арттыруға қатысқысы келетін субъектінің алдында тұрған міндеттерді анықтау кезінде осы тармақты ескеру қажет. Білімді берудің әдістері мен формалары субъектінің мүмкіндіктері мен қабілеттеріне, сондай-ақ оның қажеттіліктеріне сәйкес келуі керек екенін түсіну керек, яғни көп деңгейлі және тұлғаға бағытталған болуы шарт.

Адамдардың нақты нысаналы топтарына бағдарланған көп деңгейлі ақпарат ХХІ ғасырдағы жоғары оқу орындарының білім беру қағидатына айналуға. Сонымен, көбінесе қаржылық сауаттылық деңгейін жоғарылатуды қажет ететін үш топ бөлінеді: жастар, экономикалық белсенді халық, зейнеткерлер және зейнеткерлік жасқа дейінгі адамдар [4].

Біріншісі, әсіресе бейіндік бағыттардың студенттері болашаққа дұрыс экономикалық ұстанымды қалыптастыруға мүмкіндік беретін арнайы сипаттағы ақпараттың үлкен көлемін қажет етеді. Жастарды құқықтық және қаржылық тәрбиелеу стратегиялық маңызды болып көрінеді, өйткені дәл осы топ өңірлердің де, бүкіл мемлекеттің де деңгейінде болашақ даму әлеуетін қалыптастыратын болады. Осыған байланысты ескі бағдарламалар бойынша оқыту, жүргізіліп жатқан инновацияларды немесе даулы қаржылық стратегияларды, қолданыстағы экономикалық жүйелерді дамыту тәжірибесін елемей оң нәтиже бермейді. Жастар өзекті нәрсені білуге және өз тәжірибелерінен жаңа пайда болған нәрсені тексеруге деген ұмтылысымен ерекшеленеді. Осыған байланысты модельдеу технологиялары, кейс-әдіс, миға шабуыл және т.б. студенттерге өз теорияларын тәжірибеде тексеруге, олардың нәтижелерін құзыретті тұлғалармен талқылауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда ЖОО өзара іс-қимыл үшін барынша жақын және ашық алаң болып көрінеді. Дәл осы университетте практиктер мен теоретиктерді, әртүрлі аймақтардың, тіпті әртүрлі елдердің өкілдерін талқылауға тарту үшін қажетті ресурстар бар, олар процестерге мүлдем басқа көзқараспен және әртүрлі мәселелермен және оларды шешу жолдарымен ерекшеленеді [5].

ЖОО қызметі шеңберінде жастармен жұмыс кезінде заманауи өмірдің бір бөлігі болып табылатын білім алудың интерактивті нысандары (квесттер, компьютерлік ресурстар, сұранысқа ие Интернет-платформалар) бірінші орынға шығады. Сонымен қатар, егер университет бұл нарыққа шықпаса, онда оның орнын басқа ойыншылар алады, бірақ мұндай жоғары деңгей болмаса да, жастарға түсінікті және қол жетімді. Көбінесе қазіргі студентке кептелісте тұрып көліктегі дәріс курсы тыңдау аудиторияда бір жарым сағат жұмсаудан немесе атақты академиктің орнына белгісіз автордың YouTube бейнесін көру тиімдірек. Қазіргі әлемнің динамикасында жұмсалған уақыт пен қолжетімділік ақпарат сапасын бағалау кезінде айқындалушы көрсеткіштерге айналды. Бұл дұрыс жол болмаса да, тенденция бар және университет оны түсініп, осы салада білім беру қатынастарының басқа субъектілерімен бәсекелесу үшін қабылдауы керек.

Екінші топ - экономикалық белсенді халық - ЖОО-мен өзара іс-қимылдың әлеуетті объектісі болып табылады, өйткені білім беру алаңының мәртебесі бұл жағдайда азамат үшін басым болады. Университеттің әртүрлі профильдегі мамандардың (экономистер, заңгерлер, IT-мамандар және т.б.) күш-жігерінің ынтымақтастудағы мүмкіндіктері экономикалық белсенділік тәжірибесі бар адамдар үшін маңызды жоғары сапалы өнімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай адамдар нақты сұрақтарға жауап беруге қызығушылық танытады, бұл олардың сұрауларын жалпы емес, жеке етеді. Бұл жағдайда сапалы кеңес алу мүмкіндігімен қарым-қатынастың қашықтағы сипаты бірінші орынға шығады. Цифрландыру қазіргі заманғы жоғары оқу орындары жүзеге асыруы тиіс өзекті міндеттерді шешу үшін заманауи технологияларды пайдалану мүмкіндігін болжайды. Сонымен, коворкингтің белсенді платформаларын құру университетке көптеген адамдарға көмектесіп қана қоймай, олардың бірігуіне ықпал етуге мүмкіндік береді, бұл қазіргі заманғы қоғамдық қатынастар жағдайында қажет.

Қаржылық мінез-құлықтың қауіпті түріне бейім адамдар ерекше топты ұсынады, өйткені олардың әрекеттері жеке және әлеуметтік жағынан жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Бұл адамдар ақпаратты мұқият талдауға бағытталмаған, бірақ манипуляцияға бейім. Халықтың қаржылық сауаттылығын дамытудың осы бағытындағы ЖОО-ның міндеті өзекті тақырыптарға арналған ликбездер болуы тиіс.

Үшінші топ - зейнеткерлер және зейнеткерлік жасқа дейінгі адамдар - күмәнді экономикалық қатынастарға тарту тұрғысынан ең аз қорғалғандар болып көрінеді, бұл топ өкілдерінің шекаралық мәртебесімен айқындалады. Зейнеткерлік жас - бұл азамат әлі таныс емес жаңа қатынастар және оған жаңа мүмкіндіктер жөнінде өзекті ақпарат алуға мұқтаж адам мен мемлекеттің жаңа құқықтық қатынастары. Бұл жағдайда оффлайн байланыс форматы маңызды. Мемлекеттік органдар қызметінің нәтижелері туралы жария тыңдаулар өткізу оң тәжірибе болып табылады. Сондай-ақ, әр түрлі жастағы адамдар үшін университет базасында семинарлар өткізу тиімді әдіс бола алады.

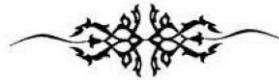
Азаматтардың қаржылық білімі, осылайша, бұл жауапкершілікті кім қабылдайтынына және оның алдына қандай мақсаттар қоятынына байланысты. Халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру процесінде еңбек шығындарын анықтау формуласы қызықты әрі негізделген: "қаржылық тәрбие бойынша күш-жігердің 20%-ы 80% нәтиже береді" [2]. Сонымен, білімді беру (қаржылық білім беру) мен азаматтардың қаржылық құзыреттілігі мен стратегиялық ойлауын қалыптастыру (қаржылық тәрбие) арасындағы түбегейлі айырмашылық туралы айту керек. Қоғамдық қатынастардың жаңа форматына қазіргі заманғы жоғары оқу орны сәйкес келуі керек және сәйкес келуі мүмкін талаптарды қояды, өйткені мұндай білім беру мекемелерінің қазіргі әлеуеті әлі де толық көлемде пайдаланылмайды. Білім беру процесінің бір бағыты мен дәстүрлілігі көп бағытты және жаңашылдыққа ауысу қажет, бұл азаматтарды кәсіптік тәрбиелеу процесінде ЖОО-ның кең мүмкіндіктерін қалыптастырады. Қаржылық сипаттағы мәселелер бойынша азаматтардың құзыреттерін қалыптастырудағы кәсіби педагогикалық тәсілдің сипаттамасы маңызды аспект болып табылады[4]. Университет оқытушылары тек қажетті білімге ғана емес, сонымен қатар әртүрлі адамдар тобымен жұмыс істеу дағдыларына ие, өйткені олардың арнайы білімі бар, бұл өте маңызды. Көбінесе ең мықты практик көпшілік алдында сөйлеу дағдыларының болмауына байланысты өз білімін жеткізе алмайды. Осылайша, ЖОО алаңдары халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру мәселелері бойынша базалық және көпфункционалды платформалар, білім берудің қажетті құралдары және оны түпкілікті адресаттың қажеттіліктеріне сәйкес өзектендіру үшін білікті персонал ретінде әрекет етеді.

Қаржылық сауаттылық азаматтарды қаржылық әлеуметтендірудің элементтерінің бірі болып табылады, онсыз динамикалық өзгермелі әлем жағдайында адамның толыққанды дамуы мүмкін емес, сондықтан университет осы процесте жетекші рөл атқаруы және барлық инновациялық өзгерістердің алдыңғы қатарында тұруы керек, өйткені қоғамдық

қатынастарды үйлестіру жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыру үшін қажетті әлеуетке ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хасенова К.Е., Исмаилова Г.К., Паримбекова Л.З., Қуантқан Б., Анарбеков Н.М. Методы оценки финансовой грамотности: опыт Казахстана // Экономика: стратегия и практика. Т. 17, № 3, 2022. С. 229-240.
2. Мұқан М.М., Малик Г., Мукаметкалиева М.А. Влияние финансовой грамотности среди казахстанских студентов на объем микрокредитов. Central Asian Economic Review. 2023;(2):129-140. <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-2-129-140>
3. Как в Казахстане повышают финансовую грамотность граждан// <https://365info.kz/2022/10/kak-v-kazahstane-povyshayut-finansovuyu-gramotnost-grazhdan>
4. Мальцева Е. С., Паладова Т. А. Опыт работы центра финансовой грамотности МГТУ по повышению финансовой грамотности в Республике Адыгея // Вектор экономики. 2019. №4 (34).
5. Шмулевич Т.В., Астахова Г.А., О роли финансового образования в профессиональной подготовке специалистов //Образование и проблемы развития общества, №1 (7), 2019г с. 74-79.

УДК: 336.01

Ыдырыс Еркебұлан Жалғасұлы,

э.ғ.к., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

БИЗНЕСТЕГІ ҚАРЖЫЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Еліміздегі нарықтық қатынастарының қалыптасуы кәсіпкерлер қауымын, әсіресе, жас буынды кәсіпкерлерді өз бизнестерін кәсіби тұрғыдан жүргізу барысында пайда болып отыратын жана дағдылар мен әдістерді игеруге мәжбүр етіп жатады. Олардың қатарына аталмыш қаржылық есептеулерді жатқызуға болады. Соңғы жылдары, жеке кәсіпкерліктің дамып отыруына, коммерциялық банктер желілерінің қалыптасуына, еркін бағаның етек жаюына, жаңа қаржылық құралдар мен инвестициялық мүмкіндіктердің пайда болуына, инфляция қауіпінің орын алуына байланысты көптеген қаржылық шешімдерінің қабылдану барысы барлық шаруашылық субъектілері үшін күнделікті жұмыс уақытының басым бөлігін жеп қоятын іс-қимыл түрі болып қала беретін болды.

Мұндай есептеулердің мәнісі барынша айқын болып келеді: яғни, кез келген мәміле түрі осы мәмілені жүргізудегі оның мақсатқа сай келетіндігіне және оның тиімділігіне қатысты қабылданатын шешімге негіз бола алатын есептеулердің жүргізілгенін қалайды. Есептеулердің күрделілігі оның алуан түрлі жайттарымен, оның ішінде мәмілеге қатысушыларының даярлық деңгейлерімен де айшықталуы мүмкін.

Қаржылық шешім – бұл нақты мақсатқа жетудегі көптеген нұсқалары ішінен балама нұсқасын қаржылық талдау, болжамдау, оңтайландыру, экономикалық негіздеу және таңдау нәтижесі болып табылады. Басқаша айтқанда, қаржылық шешімдер деп салықтық жоспарлау мүмкіндіктерін есепке алғандағы компанияның қызметін атқару, сонымен қатар меншікті және қарыз капиталы иелеріне тиесілі төлемдерді өтеу үшін қажетті ақшалай қаражаттарымен қамтамасыз етуге қатысты қабылданатын шешімдерді айтуға болады.

Жалпы экономикалық жүйе аясында, қаржылық шешім – бұл проблемаларды шешуге немесе мақсатты өзгертуге байланысты ұжым қызметінің мақсатын, бағдарламасын және

тәсілдерін таңдауынан құралатын басқарылатын жүйесі қызметінің объективті заңдарын білу және оның қызмет етуі жөніндегі ақпараттарды талдау негізінде кәсіпорынды басқару субъектісінің шығармашыл, ерікті іс-әрекеті болып табылады. Басқарушылық шешім басқару процесінің негізі болып табылады. Басқару – бұл, шын мәнінде, мәселенің шешімін таба білу деген сөз. «Басқарушылық шешім» ұғымы, негізінде, екі мағыналы болып келеді: яғни, үдеріс (процесс) түрі және құбылыс түрі ретінде де пайдаланылады. Үдеріс ретінде – бұл қажетті ақпарат түрінің іздестірінуі, топтастырылуы және талдауы, басқарушылық шешімінің әзірленуі, бекітілуі және жүзеге асырылуы. Құбылыс ретінде – бұл қаржылық іс-шаралар жоспары, қаулы, ауызша немесе жазбаша түріндегі өкімдер және т.с.с. Әрине, қаржылық-басқарушылық шешім одан да басқа ұсақ шешімдер жиынтығынан да құралуы мүмкін. Бұл шешімдердің әрқайсысы жалпы проблеманың шешілуіне өз үлестерін қосып отыруға тиіс.

Қаржылық шешімдерінің жіктелінуі негізінде - нақты шешімді қабылдау барысында өзінің бағаланатын өлшеуішіне байланысты әрбір түрлерді қарастыра алатын тәсілі жату керек. Мұның негізінде қабылданып отырылған шешімдердің тек екі негізгі түрі ғана белгіленуі мүмкін: инвестициялау жөніндегі шешімдері (мұның қабылдау өлшеуіші – қаржылық нәтижені барынша жоғарлату) және қаржыландыру жөніндегі шешімдері (мұның қабылдау өлшеуіші – шығындарды барынша азайту).

Сонымен, қаржылық шешімдер дегеніміз – бұл, кәсіпорынның қаржылық нарықтағы қызметімен байланысты болып келетін активтері мен пассивтеріне қатысты басқарушылық шешімдердің түрлендірілген бейнесі болып табылады. Өз тарапынан, қол жеткізіп отырылған қаржылық нәтиженің немесе жұмсалынып отырған шығыс түрлерінің сипатына орай қаржылық шешімдердің бұл түрлері былайша жіктеуге болады (сурет 1).

Сурет 1. Қаржылық шешімдердің жіктелінуі

Кәсіптік қызмет ету саласы болып келетін қаржылық шешімдердің қабылданылуына қолдау көрсету қызмет түрі соңғы онжылдары ішінде үдемелі дамып отырған қаржылық нарықтың және жаңа қызмет түрлерінің, яғни қаржылық менеджмент пен қаржылық талдаудың пайда болуымен қатар қарқынды ұлғайып келеді.

Қаржылық шешімдерді қабылдаудың бастапқы нысаны ретінде кәсіпорынның нақты қалыптасқан қаржылық жағдайы болып табылады. Ол, оған дейінгі қабылданған қаржылық шешімдері қаншалықты тиімдірек болған екендігі және, олардың негіздемесі қаншалықты дұрыс болған екендігі туралы сұрақтың жауабын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл тұста

мынаны ескерген жөн: қаржылық шешімдер тек нақты кәсіпорын үшін ғана қабылданады; басқа кәсіпорын үшін олар мүлде басқаша болуы мүмкін. Тіпті, бір кәсіпорын төңірегінде қабылданатын қаржылық шешімдерінің өздері де сол кәсіпорынның әрбір қызмет атқару кезеңдерінде де өзгеше болуы мүмкін. Мәселен, егер мұндай жағдайда оның ішкі және сыртқы жақтарындағы қандай да бір өлшемі өзгеріске ұшырайтын болса, онда ол өз тарапынан кәсіпорын қаржысына әсер ететін бірқатар стратегиялық және тактикалық бағыттарын қайта қарастырудың қажеттілігін туындатады. Басқаша айтқанда, қабылданған қаржылық шешімдерді түзетіп отырған жөн болады, егер сол шешімдердің қабылданылуына негіз болған жайттары өзгерке ұшырап отырса.

Қаржылық шешімдердің экономикалық мәні, оның әзірленуі мен жүзеге асырылуындағы қаржылық, материалдық және басқа да шығыстардың қажет етілетіндігінде айқын көрінеді. Сондықтан да әрбір қаржылық шешімнің өзіндік нақты құны болады. Тиімді қаржылық шешімнің жүзеге асырылуы компанияға тікелей немесе жанама табыс әкелуі тиіс, ал қате шешім – керісінше, шығынға батқыздырады, кей кезде компания қызметінің уақытша немесе мүлде тоқтатылуына әкеп соқтырады.

Қаржылық шешімдердің ұйымдық мәні, оның осыған қатысты жұмыстарына компания қызметкерлерінің тартылуында жатыр. Жұмысты тиімді жүргізіп отыру үшін жұмысқа қабілетті ұжымды жасақтау, нұсқаулықтар мен ережелерді әзірлеу, қызметкерлер мен жұмыскерлердің өкілеттіліктерін, құқықтарын, міндеттемелерін және жауапкершіліктерін айқындап беру, бақылау жүйесін қалыптастыру, қажетті, оның ішінде ақпараттық ресурстарды бөліп беру, жұмыскерлерді қажетті техника мен технологияларымен қамтамасыз ету, олардың жұмысын үнемі үйлестіріп отыру керек.

Қаржылық шешімдерінің құқықтық мәні Қазақстан Республикасы заңнамалық актілерінің және оның халықаралық міндеттемелерінің, өз компаниясының жарғылық және басқа да құжаттарының бұлжытпай сақталуында. Қаржылық шешімдерді жүзеге асыру барысындағы заңдардың бұрмалануы сол шешімдердің, сондай-ақ оларды жүзеге асырудағы жауапкершіліктің күшін жоюға әкеп соқтырады. Компания едәуір шығынға батуы мүмкін, егер әзірленіп қойған шешім өз күшін жоятын болса, ал, заңсыз жүзеге асырылған шешім үшін компанияға айыппұл салынуы немесе сол қаржылық шешімді ұсынғандар қатарындағы тұлғаларға қылмыстық іс қозғалуы да мүмкін. Заңды білмегендік жауапкершіліктен босатпайды. Осыған орай көптеген компанияларда қаржылық шешімдерді құқықтық сараптамадан өткізеді.

Қаржылық шешімдерінің мәні оның атқаратын қызметтерімен айқындалады. Қаржылық шешімдерінің қызметтері қатарына мыналар жатқызылады:

- қаржыландыру амалдарын таңдау (фирманың қаржылық ресурстарға делік қажеттілігін анықтау, қаржылық ресурстарының көзін табу, оларды тұрақты түрде пайдалану);

- қаржылық ресурстарды үлестіру (фирма стратегиясына сәйкес ақшалай түсімдерді, табыстарды, пайданы үлестіру және пайдалану; капиталды инвестициялаудағы кешенді іс-шараларды даярлау және оларды жүзеге асыру; ақшалай қаражаттарының қорлары мен қаржылық ресурстары ағындарын тиімді пайдалану; өзара уағдаласушыларымен, несие саласымен есеп айырысуларды жүзеге асыру);

- сыртқы ортамен байланыста болу (өзара уағдаласушыларымен, клиенттерімен, билік органдарымен, бюджеттен тыс қорларымен қаржылық қарым-қатынаста болу);

- талдау-бақылау қызметі (қаржылық талдау, қаржылық бақылау);

- жоспарлау және бюджеттендіру;

- үйлесімділік (аяқ астынан пайда болған және алдын-ала қарастырылмаған жағдайларға байланысты бұрын қабылданған шешімдердің өзгертілуі).

Уақыт шеңбері мен алға қойылған мақсаттарға байланысты шешімдер қысқа және ұзақ мерзімді болуы мүмкін.

Қысқа мерзімді шешімдерге қысқа мерзім ішінде компанияның қаржылық жағдайын жақсартуға және оның қаржылық тұрақтылығын нығайтуға мүмкіндік бере отырып ағымдағы қаржылық проблемаларды шешуге бағытталған қаржылық шешімдерді жатқызуға болады. Бұған кәсіпорынның айналым (жұмыс) капиталын, яғни қысқа мерзімді активтері мен ағымдағы міндеттемелерін басқаруға қатысты шешімдері жатқызылады. Нақтырақ айтқанда, бұл, мына секілді мәселелермен айналысу деген сөз: қолма-қол ақша мен босалқы қорлар мөлшерінің кәсіпорын үшін оңтайлы көлемін анықтау, қаражат көзін таңдау және қысқа мерзімді қаржыландыру шарттарын бағалау, дебиторлық және несиегерлік берешектерді басқару саясаты.

Қаржылық менеджердің ұзақ мерзімді міндеттеріне инвестициялық және ұзақ мерзімді қаржылық шешімдерді қабылдаудағы барлық мәселелерді жатқызуға болады.

Инвестициялау дегеніміз - бұл пайдаға қол жеткізу мақсатындағы және (немесе) басқа да игілі нәтижеге қол жеткізу үшін кәсіпкерлік және (немесе) басқа да қызмет түріне ақшалай қаражаттарды, бағалы қағаздарды немесе басқа да мүліктерді жұмсау болып табылады. Келер шақтағы табыстарға табыс әкелетін ұзақ мерзімді (күрделі жұмсалым) активтеріне қаражаттарды салу арқылы қол жеткізуге болады. Демек, инвестициялық шешім – бұл табыс әкелетін ұзақ мерзімді активтерді таңдау болып табылады.

Инвестициялық шешімдерді қабылдау барысында мына іс-шаралар жүзеге асырылады:

- инвестициялық мүмкіндіктердің ең жақсысын таңдау, яғни оның оң нәтижесі оның жүзеге асырылуына жұмсалынатын шығыстарынан басым болған жағдайындағы инвестициялау нұсқасын таңдау;

- инвестициялық шешімге қатысты табыс деңгейін, уақыт шеңберін және тәуекелін бағалау.

Актив қажетті табыс деңгейін әкеліп отыру үшін инвестициялау мақсатына сәйкес техникалық-экономикалық есептеулермен барынша негізделген бірқатар тізбекті іс-әрекет ету қажет. Мұндай тізбекті іс-әрекеттер инвестициялық жоба деп аталынады. Яғни, инвестициялық жоба дегеніміз – бұл күрделі жұмсалымдарды жүзеге асырудың экономикалық тұрғыдан мақсатқа сай екендігін, көлемдерін және мерзімдерін негіздеу, сондай-ақ инвестицияларды (бизнес-жоспарды) жүзеге асырудағы практикалық іс-әрекеттердің түсініктемесін беру.

Инвестициялық шешімге қарағанда, ұзақ мерзімді қаржылық шешім – бұл, бизнесті қандай қаражат көздерінен қаржыландырған жөн болады және табыс әкелетін активтерді сатып алу үшін қаражаттарды қайдан тартқан жөн екен туралы шешімі болып табылады.

Ұзақ мерзімді қаржылық шешімдер мына практикалық мәселелер бойынша қабылданады:

- өзінің жобаларын қаржыландыру мақсатындағы кәсіпорынның мүмкін болып қалатын берешектерінің мөлшерін бағалау;

- ұзақ мерзімді қаржыландыру көзінің ең арзанын таңдау (қажетті қаржылық ресурстарды қайдан, қандай шарт негізінде, қалай тартқан жөн).

Қаржылық шешімдерді қабылдаудың қажеттілігі проблемалық жайттардың орын алуынан туындайды, ал ол, өз тарапынан, мақсаты пен нақты қалыптасып отырған хал-ахуал араларындағы сәйкессіздіктен пайда болады.

Қаржылық шешімдерді қабылдаудың мақсаты кәсіпорынның ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді стратегиясын жүзеге асыру болып табылады. Негізгі мақсатты нақтылайтын, пішінделу дәрежесі мен сандық бағалау мүмкіндіктерімен өзгешеленетін қаржылық шешімдерді қабылдаудың мына толыққанды мақсаттар жүйесін пайымдауға болады:

- бәсекелестік жағдайындағы фирманың өмір сүре білуі;

- банкроттықты және ірі қаржылық сәтсіздіктерді болдырмау;

- бәсекелестермен күреске түсе отырып көшбасшы болып шығу;

- фирманың нарықтық құнын барынша жоғарлату;

- фирманың экономикалық әлеуетінің тұрақты өсу қарқынын қамтамасыз ету;

- өндіріс және өткізу көлемдерін өсіру;
- пайданы барынша жоғарлату;
- шығыстарды барынша төмендету;
- табысты қызметті қамтамасыз ету және т.б.

Қаржылық шешімдердің мақсаттарына ұтымды жету үшін осы мақсатқа жеткізе алатын әдістер мен тәсілдерді айқындап алған жөн, басқаша айтқанда қаржылық шешімдерді қабылдаудың технологиясын әзірлеген жөн, ал бұл басқару процесінің басты элементі болып табылады. Ол, қаржылық шешімдерді қабылдау процесінің бірнеше кезеңдерін және оның әрбір кезеңдерінде пайдаланатын әдістерін қамтиды.

Қаржылық шешімдерді әзірлеу мен қабылдаудың бірінші кезеңі деп кәсіпорын қызметін қаржылық талдау негізінде проблемаларды диагностикалау кезеңін айтуға болады, яғни бұл кезең шеңберінде проблемалық мән-жайды айқындауға және бағалауға мүмкіндік алуға болады.

Қаржылық шешімдерді қабылдау процесінің екінші кезеңі – балама нұсқаларды, яғни проблемалық жайттарды шешудің мүмкін дерлік жолдарын айқындау (туындату) кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде жеке (интуициялық тәсіл және проблемаларды ұтымды шешу) және ұжымдық («Дельфи», «ми шабуылы» және «атаулы топтық техника») әдістері пайдаланылады. Бұл әдістердің пайдаланылуы осы проблемалардың шешілуіне себеп болатын баламалы нұсқалар тобын қалыптастырады.

Үшінші кезеңі – белгілі (шектік талдау әдісі, пайданың өсімділігін талдау және сызықтық бағдарламалау), тәуекелділік (стратегиялар матрицасы және шешімдер шежіресі) және беймәлімдік (Вальд, Сэвидж, Гурвиц және Лаплас критерийлері) жағдайларындағы баламалы нұсқалардың таңдалуын жатқызады. Таңдау рәсімдерінің нысандандырылуы беймәлімділік дәрежесін төмендетуге және қабылданып отырған шешімдердің тиімділігін жоғарлатуға мүмкіндік береді (сурет 2).

Сурет 2. Қаржылық шешімді әзірлеу және қабылдау барысы

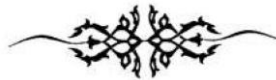
Қаржылық шешімдерді қабылдау процесінің қорытынды кезеңі - шешімдерді жүзеге асыру және (нәтижесі мен орындалу мерзімі бойынша) бақылау болып табылады.

Бұл әдістердің дұрыс және уақытылы пайдаланылуы қаржылық шешімді жүзеге асыру барысында табысқа қол жеткіздіруге мүмкіндік береді, ал ол, өз тарапынан, қаржылық талдау мен диагностикалауға негізделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лукасевич И.Я. Финансовое моделирование в фирме: учебник для вузов. / И.Я. Лукасевич. - Москва: Издательство Юрайт, 2020. - 356 с.
2. Финансовый менеджмент в Excel. / Под ред. Е.А. Федоровой. – М.: 2021. – 428 с.
3. Грибов А.Ф. Моделирование финансовой деятельности: учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2019. – 374 с.
4. Финогенов А.В. Базовый курс по финансовому моделированию. Пошаговая инструкция по созданию финансовой модели в Microsoft Excel. – М.: 2016. – 169 с.
5. Винстон У. Бизнес-моделирование и анализ данных. Решение актуальных задач с помощью MICROSOFT EXCEL. / У. Винстон. - СПб.: Питер, 2018.
6. Акопов А.С. Имитационное моделирование: учебник и практикум для академического бакалавриата. / А.С. Акопов. - М.: Издательство Юрайт, 2018.
7. Беннинга Ш. Основы финансов с примерами в Excel. / Ш. Беннинга. - М.: Издательский дом «Вильяме», 2018.
8. Кобелев Н.Б. Имитационное моделирование : учебное пособие / Н.Б. Кобелева В.В. Девятков, В.А. Половников; Под общ. ред. д-ра экон. наук Н.Б. Кобелева. - М.: КУРС: ИНФРА-М, 2018.
9. Долганова О.И. и др. Моделирование бизнес-процессов. Учебно-практическое пособие. – М.: 2016. – 289 с.

ӘОЖ 336.71

Кусаева Нүргүл Сатжанқызы,
э.ғ.м., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

**«BEREKE BANK» АҚ ҚАРЖЫЛЫҚ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ БЮДЖЕТТЕУ: ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ**

«Bereke Bank» Акционерлік қоғамы акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында құрылған екінші деңгейдегі банк болып табылады.

Банк 1993 жылғы 19 наурыздағы Банк құру туралы келісім негізінде құрылған және Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкімен тіркелген (1993 жылғы 01 шілдедегі № 199 Банкті ашуға рұқсат). Банктің атауын "ТЕХАКАВАНК" АҚ-дан «Жинақ банкі» АҚ ЕБ-ге өзгерту 2007 жылғы 13 қаңтардағы Акционерлердің кезектен тыс жалпы жиналысының шешімі негізінде және Қазақстан Республикасының заңнамасы талаптарына сәйкес жүргізілді. Банк атауын «Жинақ банкі» АҚ ЕБ-ден «Bereke Bank» АҚ өзгерту Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкес 2022 жылғы «12» қыркүйектегі Акционерлердің кезектен тыс жалпы жиналысының шешімі негізінде жүргізілді.

Корпоративтік басқарудың негізгі қағидаттары:

- банк акционерлерінің құқықтары мен мүдделерін қорғау қағидаты;
- банктің акционерлердің жалпы жиналысын, Директорлар Кеңесін және басқармасын банкті тиімді басқару қағидаты;
- банк қызметі туралы ақпаратты ашудың ашықтығы, уақтылығы және объективтілігі қағидаты;
- заңдылық пен этика қағидаты;
- тиімді дивидендтік саясат қағидаттары;
- тиімді кадр саясатының қағидаттары;
- қоршаған ортаны қорғау этика қағидаты;

- корпоративтік қақтығыстарды реттеу принципі.

Банктің таза пайдасы 55% - ға өсіп, шамамен 68 млрд.теңгені құрады (рекордтық пайда) және капиталдың рентабельділігі 32% - дан астам қамтамасыз етілді.

Таза пайданың өсуі Банктің меншікті капиталының 35% – ға ұлғаюына және капитал жеткіліктілігі көрсеткішінің (к2) нығаюына әсер етті, ол қаржы нарығындағы ең жоғары деңгейде-14,3%.

Ірі қазақстандық банктердің активтерінің сапасына жүргізілген бағалаудың (Asset Quality Review) нәтижелері қосымша «Bereke Bank» АҚ-ның жоғары қаржылық тұрақтылығын және алогтарды бағалауға және резервтер құруға кәсіби көзқарасты растады.

Банк активтері 17%-ға өсті және жыл қорытындысы бойынша «Bereke Bank» АҚ Қазақстан нарық үлесімен 8,2% (2 184 млрд.теңге) және кредиттік портфельмен (1 286,7 млрд. теңге) елде 2-ші орын алды. Бұл ретте пр190 + в 5.2% көрсеткіші бар актив сапасы бойынша. «Bereke Bank» АҚ несиелік портфель көлемі бойынша елде екінші орынды сақтап отыр, ол 2019 жылдың қорытындысы бойынша нарықтың 10% үлесіне жақындап, 14% - ға өсті. Жыл соңында «Bereke Bank» АҚ Қазақстан экономикасына салған салымдары 6 млрд. АҚШ. Банк трансшекаралық бизнеске қызмет көрсету бойынша жеке банктер арасында көшбасшы болып табылады және Қазақстан мен Ресей арасындағы тауар айналымының шамамен 50% үлесін алады.

Келесі кестеде «Bereke Bank» АҚ табыстар және шығыстар есебі бойынша бюджет жоспарының орындалуына талдау жасалған.

Кесте мәліметтеріне сүйенсек, талданып отырған кезеңдер бойынша бюджеттің атқарылуы 2020 және 2022 жылдар жоспарға сай болмаған. Көрсеткіштер бойынша жоспардан төмен атқарылған. Ал 2021 жылы талданып отырған көрсеткіштер бойынша бюджет жоспары жақсы атқарылған.

Кесте 1

Банктің пайыздық табыстар бюджетінің атқарылуын талдау, млрд. теңге

Атауы	2020 ж.			2021 ж.			2022 ж.		
	Жоспар	Нақты	Атқарылуы	Жоспар	Нақты	Атқарылуы	Жоспар	Нақты	Атқарылуы
Тиімді пайыздық мөлшерлемені қолданып есептелген пайыздық табыстар	270,0	237,7	88,0	320,0	346,8	108,4	350,0	227,6	65,0
Өзге пайыздық табыстар	7,0	6,1	87,1	9,0	9,3	103,3	10,0	2,0	20,0
Пайыздық шығыстар	130,0	118,8	91,4	170,0	183,2	107,8	190,0	185,5	97,6
Таза пайыздық табыстар	147,0	125,0	85,0	159,0	172,9	108,7	170,0	44,1	25,9
Несиелік залалдар бойынша шығыстар	30,0	49,4	164,7	25,0	18,6	74,4	22,0	23,1	105,0
Несиелік залалдар бойынша шығыстардан кейінгі таза пайыздық табыстар	117,0	75,6	64,6	134,0	154,3	115,1	148,0	21,0	14,2

Атап көрсетсек, тиімді пайыздық мөлшерлемені қолданып есептелген пайыздық табыстар жоспары 2020 жылы 88%-ға орындалса, 2021 жылы орындалу көрсеткіші 108,4% және 2022 жылы небәрі 65,0% болған. Өзге пайыздық табыстар бойынша атқарылу көрсеткіші 2020 жылы 87,1%, 2021 жылы 103,3% және 2022 жылы 20,0% болған.

Пайыздық шығыстардың орындалу көрсеткіші 2020 жылы 91,4%, 2021 жылы 107,8% және 2022 жылы 97,6% болған. Ал таза пайыздық табыс жоспары 2021 жылы 8,7%-ға артық атқарылып, 108%-ды құраса, 2020 және 2021 жылдары бюджет жоспары орындалмады, сәйкесінше 85,0% және 25,9% болған.

Жалпы несиелік залалдар бойынша шығыстардан кейінгі таза пайыздық табыстардың атқарылу көрсеткіші 2020 жылы 75,6%, 2021 жылы 115,1% және 2022 жылы 14,2% болды.

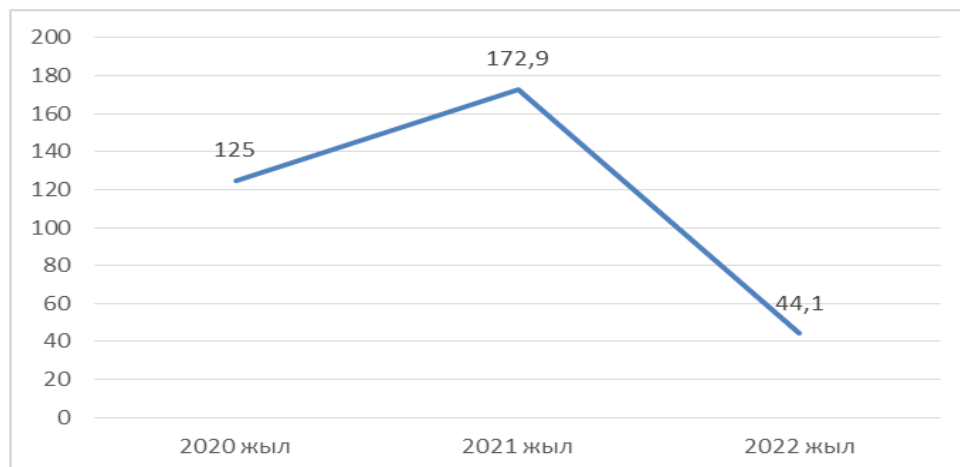
2022 жылы атқарылу пайызы тым төмен көрсеткішті көрсеткен. Бұл есепті кезеңде бас акционер «Сбербанк» АҚ-дағы Ресей мемлекетінде болған тұрақсыздықтар салдарынан деп түсінуге болады.

Пайыздық табыстар бөлігінде жоспарлау көрсеткіштері несиелеу, бағалы қағаздар мен коммерциялық банктерде орналастырылған қаражаттар есебінен қалыптасады. Несиелеуде түсетін пайыздық табыстар моделі келесі көрсеткіштерде тұрады:

- соңғы бірнеше жылдағы жеке және корпоративті клиенттер шегіндегі нақты мерзімді және мерізімі өтіп кеткен қарыздар, бтзнес сегменттері, валюта, банктік өнімдер, аймақтар;
- банктік өнімдер, валюта, аймақтар, клиенттер қоржындары, бизнес сегменттері шегінде берілген несиелердің күн сайынғы/ай сайынғы саны мен көлемі;
- банктік өнімдер, клиенттер санаты, валюталар, аймақтар шегіндегі пайыздық мөлшерлемелер;
- несиелерді мерзімінен бұрын өтеу көрсеткіштер;
- клиенттік қоржындар, аймақтар, шегінде мерзімінен бұрын өтелген несиелер сомасы мен саны, соның салдарынан болатын пайыздық табыс және т.б. көлемінің өзгеруі;
- банк тарапынан жасалатын акциялар мен арнайы ұсыныстар есепке алынады.

Пайыздық табыстарды жоспарлау үшін банк әдетте пайыздық табыстың мақсатты деңгейіне жету үшін эксперттік жолмен жоғарыда аталған көрсеткіштердің мәндерін анықтайды. Көрсеткіштердің бір бөлігі өткен жылдардың динамикасын ескере отырып есептеледі.

Келесі суретте «Bereke Bank» АҚ-ның таза пайыздық табыстарының динамикасы бейнеленген (1-сурет).

Сурет 1. «Bereke Bank» АҚ-ның таза пайыздық табыстарының динамикасы, млрд. теңгемен

Суреттен көріп отырғанымыздай, Банктің таза пайыздық табыстарының салыстырмалы түрде жоғары көрсеткіші 2021 жылы 172,9 млрд. теңге көлемінде болған. 2022 жылы аталмыш көрсеткіш көлемі 128,8 млрд. теңгеге төмендеп, 44,1 млрд. теңгені құрады.

Таза пайыздық Банктің пайыздық табыстары мен пайыздық шығыстарының айырмасы ретінде анықталады.

Банктің пайыздық шығыстарының бюджетін жасау үшін келесі негізгі көрсеткіштер есепке алынады:

- жеке және корпоративті клиенттер, ағымдағы және мерзімді есеп-шоттарға банктік өнімдер, валюталар, бизнес сегменттері шегіндегі тартылған қаражаттар көлемі;
- кезең ішіндегі жаңадан тартылған қаражаттардың көлемі мен саны;
- келесі кезеңге пролонгацияланған мерзімді қаражаттардың көлемі мен саны;

- банктік өнімдер, жеке және корпоративті клиенттер, валюталар шегіндегі пайыздық мөлшерлемелер;

- тартылған қаражаттар бойынша акциялар мен арнайы ұсыныстар есепке алынады.

Келесі суретте Банктің пайыздық шығыстарының динамикасы бейнеленген (2-сурет).

Суреттен көріп отырғанымыздай, Банктің пайыздық шығыстары талданып отырған кезеңдерде ұлғайған. Атап көрсетсек, 2020 жылы 118,8 млрд. теңге болса, 2021 жылы 183,2 млрд. теңгені құраса, 2022 жылы пайыздық шығыстар көлемі 185,5 млрд. теңгені құраған.

Сурет 2. «Bereke Bank» АҚ-ның пайыздық шығыстарының динамикасы, млрд. теңгемен

Егер пайыздық табыстар мен шығыстардың өзгерісі тек орналастырылған немесе тартылған қаражаттардың ұлғайуымен немесе төмендеуімен түсіндірілсе, комиссиянды табыстар мен шығыстар жоғарыда қарастырылғандармен қатар, көптеген комиссия түрлерінен құралады, олардың қатарында банктік карталармен, операциялардан, есепі айырысу-кассалық қызмет көрсетуден, қашықтықтан банктік қызмет көрсетуден, банктік сақтандырудан, конверсионды операциялар мен бағалы металдармен операциялардан, қаржылық нарықтағы операциялардан, агенттік қызмет көрсетулерден, құжаттық операциялардан және т.б. комиссиянды табыстар бар.

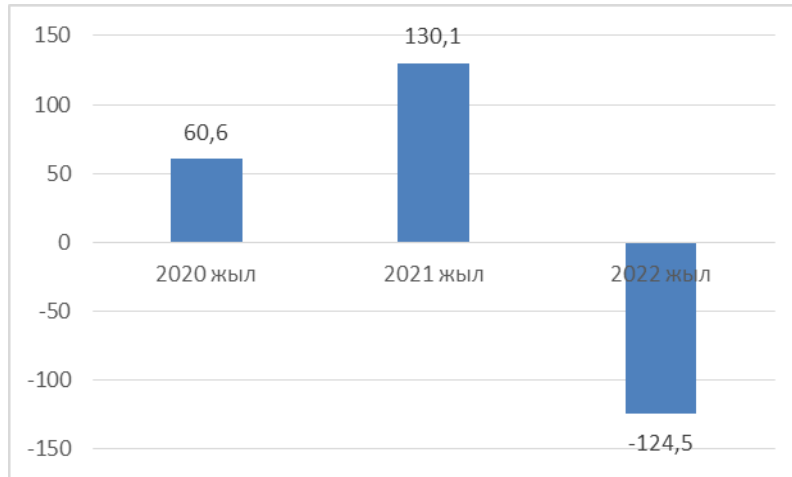
Келесі суретте «Bereke Bank» АҚ-ның комиссиянды табыстары мен шығыстарының салыстырмалы динамикасы бейнеленген (3-сурет).

Сурет 3. «Bereke Bank» АҚ-ның комиссиянды табыстары мен шығыстарының салыстырмалы динамикасы, млрд. теңгемен

Суреттен байқап отырғанымыздай, Банктің комиссиянды табыстары 2021 жылы 69,3 млрд. теңге көлемінде болса, 2022 жылы 40,2 млрд. теңгеге біршама төмендеп, 29,1 млрд. теңгені құраған. Ал комиссиянды шығыстар есепті кезеңде өткен кезеңмен салыстырғанда 20,0 млрд. теңгеге қысқарып, 9,6 млрд. теңгені құраған.

Келесі суретте Банктің жыл ішінде таза пайдасының динамикасы бейнеленген (4-сурте).

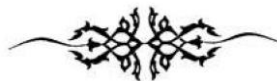

Сурет 4. «Bereke Bank» АҚ таза пайдасының динамикасы, млрд. теңге

2022 жылы орын алған оқиғаларға қатысты, Банк қызметі қалыпты деңгейде жұмыс жасамады. Соның салдарынын жоғарыда жасалған талдау нәтижесінде де көріп отырғанымыздай есепті кезеңде Банкте залал орын алған. Атап көрсетсек, 2020 жылы таза пайда көлемі 60,6 млрд. теңге болса, 2021 жылы 69,5 млрд. теңгеге ұлғайып, 130,1 млрд. теңгені құраған. Алайда 2022 жылы банктің активті және пассивті операциялары көлемінің төмендеуі салдарынан, Банкте 124,5 млрд. теңге көлемінде залал орын алды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Bereke Bank» АҚ ресми сайты
2. «Bereke Bank» АҚ қаржылық есептемесі/www.kase.kz

ӘОЖ 336.71

Кусаева Нургуль Сатжановна,
э.ғ.м., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

«HOME CREDIT BANK» АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМЫНЫҢ МЕНШІКТІ КАПИТАЛДЫ БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІН ТАЛДАУ

Home Credit Bank Қазақстанда 2005 жылдан бастап жұмыс істейді, бөлшек несиелеу сегментінде белсенді ойыншы. Банктің активтері 2023 жылғы 1 ақпандағы жағдай бойынша 538 млрд. теңгені, меншікті капиталы 132,8 млрд. теңгені құрады. Меншікті капитал көлемі бойынша Home Credit Bank ҚР-дағы ең ірі банктердің ондығына кіреді.

2023 жылдың 31 наурызында Fitch Ratings халықаралық рейтингтік агенттігі қазақстандық "Home Credit Bank" АҚ-ға "BB -" деңгейінде эмитент дефолтының ұзақ

мерзімді рейтингін ("РДЭ") және "ВВ -" деңгейінде ұлттық валютадағы эмитент дефолтының ұзақ мерзімді рейтингін ("РДЭ") берді. Рейтинг бойынша болжам - «Тұрақты».

Коммерциялық банктердің капиталы - банктің несиелік-төлемдік және басқа да операцияларын жасау үшін пайдаланатын ақша капиталының (банк ресурстарының) жиынтығы. Банк капиталы банктің меншікті капиталы (жарғылық қор, резервтік қор және жыл бойына бөлінбеген пайда) мен сырттан тартылған капиталдан (депозиттік қаражаттар, халықтың салымы) құралады. Банктің меншікті капиталы Банк капиталының 15 - 25%-ін ғана құрайды. Дегенмен, оның банктің қалыпты жұмыс істеуі үшін маңызы зор. Банктің тұрақтылығы, өтімділігі мен төлем қабілеттілігі тікелей меншікті капиталдың көлеміне байланысты. Банк шығынданып, банкротқа ұшырау қаупі төнсе, бұдан құтылу үшін меншікті капиталға сүйенеді. Меншікті капитал банк қызметін ұйымдастырудың бастапқы кезеңінде де маңызды рөл атқарады. Банк меншікті капитал көлемін қосымша акциялар шығарып, немесе жылдық пайда есебінен ұлғайтып отырады. Банк Капиталының қомақты бөлігі сырттан тартылған қаржылардан тұрады. Егер банктің экономикалық жағдайы орнықты, төлем қабілеттілігі, өтімділігі жоғары болса, сырттан ресурс тарту қиынға түспейді. Мұндай банктер үшін мол пайда әкелмейтін өтімділігі жоғары активтік резервтерді көп мөлшерде сақтамай-ақ, өз ресурстарын жоғары пайдалы кредит портфеліне, құнды қағаз сатып алуға жұмсауына болады. Банктің меншікті капиталы оның активтері мен міндеттемелерінің динамикасына тікелей тәуелді болады.

Банк активтері дегеніміз – пайда табу мақсатында банктік ресурстарды, әр түрлі активтер бойынша орналастырылған қаражаттары. Банктік активтердің құрылымы баланстың актив жағында көрсетілетін сапасына қарай бөлінген баптардың баланс нәтижесіне қатынасын сипаттайды.

Банк активтерінің өсуі экономикаға және жеке тұлғаларға берген несиелер көлемінің артуымен байланысты болды. Сондай-ақ, банк активтері өскен сайын банктің капиталы да сәйкесінше өсуге тиіс [1].

Келесі кестеде «Home Credit Bank» акционерлік қоғамы активтерінің құрамы мен құрылымына талдау жасалған (1-кесте).

Кесте 1

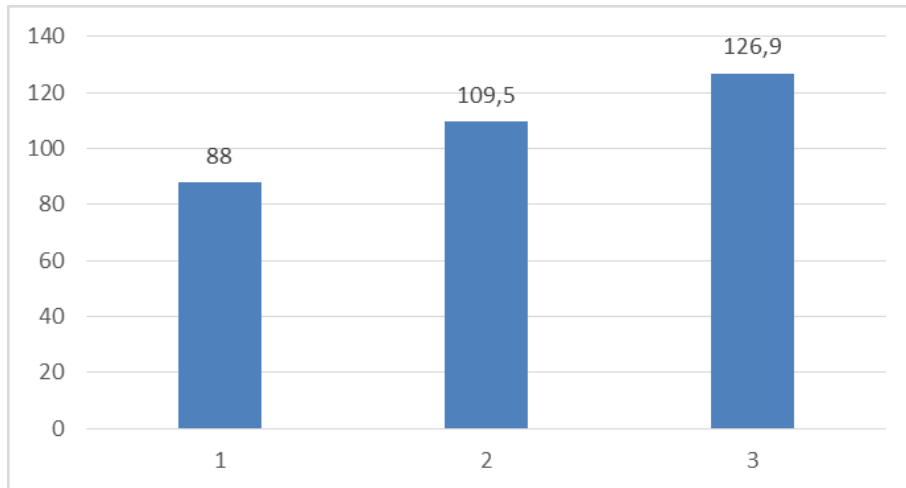
«Home Credit Bank» акционерлік қоғамы активтерінің құрамы мен құрылымы,
млрд. теңге

Атауы	2020 жыл		2021 жыл		2022 жыл		2022/ 2021 жж салыстырмалы өзгерісі
	Сомасы	Үлесі	Сомасы	Үлесі	Сомасы	Үлесі	
Ақша қаражаттары мен олардың баламалары	66,1	16,79	91,6	19,27	105,7	19,48	15,39
Банктердегі шоттар мен депозиттер	1,5	0,38	3,0	0,63	5,7	1,05	90,00
Клиенттерге берілген несиелер	297,5	75,57	354,6	74,61	398,8	73,48	12,46
Инвестициялық бағалы қағаздар	5,1	1,30	5,1	1,07	5,2	0,96	1,96
Пайда және залал арқылы әділ құны бойынша бағаланатын қаржылық құралдар	4,8	1,22	1,3	0,27	1,1	0,20	-15,38
Негізгі құралдар және материалдық емес активтер	13,2	3,35	13,0	2,74	12,8	2,36	-1,54
Өзге активтер	5,5	1,40	6,7	1,41	13,4	2,47	100,00
Активтер жиынтығы	393,7	100,00	475,3	100,00	542,7	100,00	14,18
Е С К Е Р Т У – [1] «Home Credit Bank» АҚ мәліметтері негізінде автормен есептелген							

Кесте мәліметтеріне талдау жасайтын болсақ, талданып отырған кезеңдерде Банк активтеріне өсу тенденциясы тән болған. Жалпы Банк активтері есепті кезеңде 14,18%-ға артқан. Банк активтерінің құрамында клиенттерге берілген несиелер көшбасшылық жайғасымда орналасқан. Атап көрсетер болсақ, 2020 жылы олардың үлесі салмағы 75,57%

болса, 2021 жылы 74,61% және 2022 жылы 73,48% болған. Аталмыш көрсеткіш есепті кезеңде 12,46%-ға ұлғайып, 398,8 млрд. теңгені құраған. Екінші жайғасымда ақша қаражаттары мен олардың баламалы 2021 жылы 16,79%, 2021 жылы 19,27% және 2022 жылы 19,48%-бен орналасқан. Үшінші жайғасымда 2020 және 2021 жылдары сәйкесінше 3,35% және 2,74%-бен негізгі құралдар және материалдық емес активтер орналасса, 2022 жылы аталмыш көрсеткіш 1,54%-ға қысқарып, үшінші жайғасымға өзге активтер 2,47%-бен ауысты.

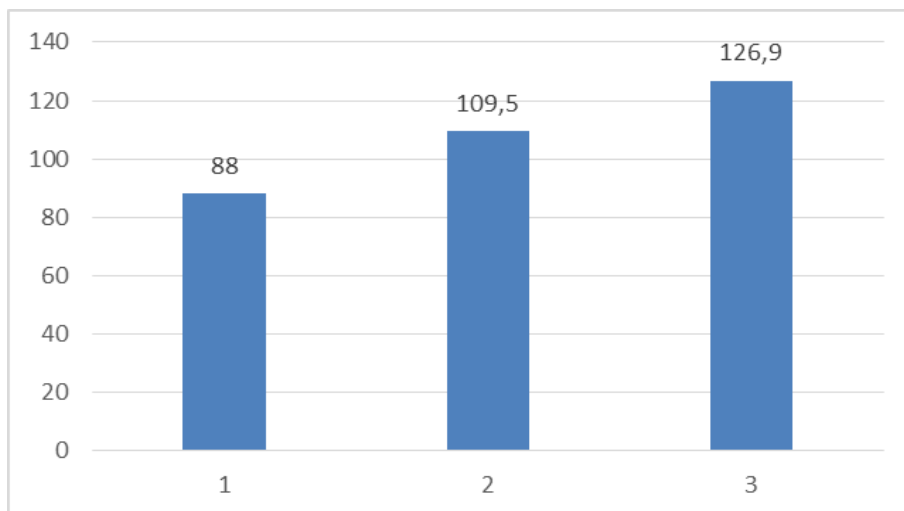
Келесі суретте банк активтерінің құрамында жоғары көрсеткішке ие болған банктің клиенттерге берілген несиелерінің динамикасы бейнеленген.

Сурет 1. «Home Credit Bank» акционерлік қоғамының клиенттерге берілген несиелерінің динамикасы, млрд. теңге

Суреттен көріп отырғанымыздай, Банктің клиенттерге берілген несиелерінің көлемі талданып отырған кезеңдерде тұрақты түрде өсіп отырған. Атап көрсетер болсақ, егер 2020 жылы несиелер көлемі 297,5 млрд. теңге болса, 2021 жылы 354,6 млрд. теңгені құраған. Ал есепті кезеңде өткен кезеңдермен салыстырғанда сәйкесінше 101,3 млрд. теңгеге және 44,2 млрд. теңгеге ұлғайып, 398,8 млрд. теңгені құрады.

Келесі сурет мәліметтері негізінде активтер жиынтығында екінші жайғасымда орналасқан ақша қаражаттары мен олардың баламалары көрсеткішінің динамикасына талдау жасаймыз (2-сурет).

Сурет 2. «Home Credit Bank» акционерлік қоғамының ақша қаражаттары мен олардың баламалары көрсеткішінің динамикасы, млрд теңге

Банктің ақша қаражаттары мен олардың баламалары көрсеткіші талданып отырған кезеңдерде артқан. Атап көрсетер болсақ, 2020 жылы олардың көлемі 66,1 млрд. теңге, 2021 жылы 91,6 млрд. теңге болған. Ал 2022 жылы 2020 жылмен салыстырғанда 39,6 млрд теңгеге, 2021 жылмен салыстырғанда 14,1 млрд. теңгеге ұлғайып 105,7 млрд. теңгені құраған. Банктердің ақша қаражаттары кассадағы ақша қаражаттары мен талап етуге дейінгі депозиттерден тұрса, ақша қаражаттарының баламалары ақша қаражаттарының белгілі бір сомасына жылдам айналатын және құн өзгерісіне қатты ұшырамайтын қысқа мерзімді жоғары өтімді инвестицияларды білдіреді. Банкте ақша қаражаттары және олардың баламаларының ұлғаюы Банк қызметіндегі оң тенденцияларды көрсетеді.

Жалпы Банк активтеріне жасалған талдау активтер жиынтығының артқандығын көрсетіп отыр. Енді Банк міндеттемелеріне талдау жасаймыз. Себебі банк міндеттемелерінің сомасы оның активтерінің құнынан артық болған жағдайда, банктің меншікті капиталы теріс капитал болады. Осы орайда банк активтерімен қатар банк міндеттемелерін талдау маңызды.

Келесі кестеде «Home Credit Bank» акционерлік қоғамы міндеттемелерінің құрамы мен құрылымына талдау жасалған (2-кесте).

Кесте мәліметтеріне талдау жасайтын болсақ, талданып отырған кезеңдерде міндеттемелер құрамында жеке тұлғалардың ағымдағы шоттары мен депозиттері 2020 жылы 45,81%, 2021 жылы 47,10% және 2022 жылы 55,75% үлес салмақпен бірінші жайғасымда болған. Аталмыш көрсеткіш есепті кезеңде 34,9%-ға артқан. Екінші жайғасымда 2020 жылы 16,90%-бен немесе 50,8 млрд. теңге көлемінде банктердің шоттары мен депозиттері орналасса, 2021 және 2022 жылдары сәйкесінше 13,61% және 13,82%-бен өзге тартылған қаражаттар орналасты.

Кесте 2

«Home Credit Bank» акционерлік қоғамы міндеттемелерінің құрамы мен құрылымы,
млрд. теңге

Атауы	2020 жыл		2021 жыл		2022 жыл		2022/2021 жж салыстырмалы өзгерісі
	Сомасы	Үлесі	Сомасы	Үлесі	Сомасы	Үлесі	
Пайда және залал арқылы әділ құны бойынша бағаланатын қаржылық құралдар	1,6	0,53	1,6	0,44	2,3	0,56	43,75
Банктердің шоттары мен депозиттері	50,8	16,90	34,2	9,48	4,9	1,19	-85,67
Жеке тұлғалардың ағымдағы шоттары мен депозиттері	137,7	45,81	169,9	47,10	229,2	55,75	34,90
Корпоративті клиенттердің ағымдағы шоттары мен депозиттері	41,5	13,81	24,7	6,85	36,8	8,95	48,99
Шығарылған борыштық бағалы қағаздар	30,4	10,11	25,7	7,13	16,9	4,11	-34,24
Өзге тартылған қаражаттар	6,0	2,00	49,1	13,61	56,8	13,82	15,68
Депозиттік сертификаттар	19,5	6,49	42,1	11,672	48,7	11,85	15,67
Жалға алу бойынша міндеттемелер	3,8	1,26	3,7	1,03	4,0	0,97	8,11
Өзге міндеттемелер	9,3	3,09	9,7	2,69	11,5	2,80	18,56
Міндеттемелер жиынтығы	300,6	100,00	360,7	100,00	411,1	100,00	13,97

Е С К Е Р Т У – [1] «Home Credit Bank» АҚ мәліметтері негізінде автормен есептелген

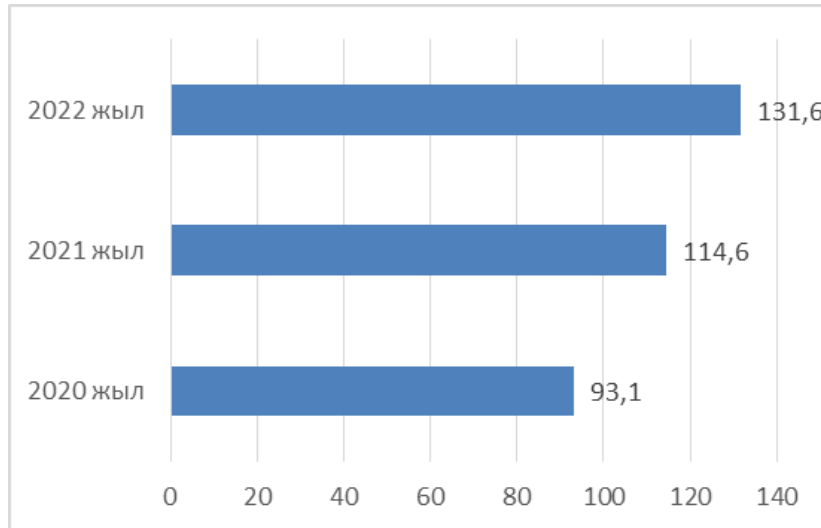
Есепті кезеңде банктердің шоттары мен депозиттері өткен кезеңмен салыстырғанда 85,67%-ға қысқарып, небәрі 4,9 млрд. теңгені құраса, өзге тартылған қаражаттар 15,68% ұлғайып, 11,85 млрд. теңгені құраған. Үшінші жайғасымда 2020 жылы корпоративті клиенттердің ағымдағы шоттары мен депозиттері 13,81% немесе 41,5 млрд. теңгемен

орналасса, 2021 жылы 11,67% немесе 42,1 млрд. теңгемен және 2022 жылы 11,85% немесе 48,7 млрд. теңгемен депозиттік сертификаттар бойынша міндеттемелер орналасқан. Аталмыш көрсеткіш есепті кезеңде өткен кезеңмен салыстырғанда 15,6% артқан.

Жалпы Банктің міндеттемелер жиынтығы есепті кезеңде 13,97%-ға өскен.

Келесі суретте Банк міндеттемелері жиынтығының динамикасы бейнеленген (3-сурет).

Сурет 3. Банк міндеттемелері жиынтығының динамикасы, млрд. теңге

Суреттен көріп отырғанымыздай, міндеттемелер жиынтығы өткен кезеңдермен салыстырған ұлғайып, есепті кезеңде 411,1 млрд. теңгені құраған.

Келесі суретте Банк активтері мен міндеттемелерінің салыстырмалы динамикасы ұсынылған (4-сурет).

Сурет 4. «Home Credit Bank» АҚ активтері мен міндеттемелерінің салыстырмалы динамикасы, млрд. теңге

Суретте байқап отырғанымыздай, талданып отырған кезеңдердегі Банк активтері мен міндеттемелерінің салыстырмалы динамикасы активтер жиынтығының міндеттемелер жиынтығынан жоғары болғанын көрсетеді. Атап көрсетер болсақ, 2020 жылы активтер жиынтығы 393,7 млрд. теңге, міндеттемелер жиынтығы 300,6 млрд. теңге, 2021 жылы активтер 475,3 млрд. теңге, міндеттемелер 360,7 млрд. теңге және 2022 жылы активтер мен міндеттемелер сәйкесінше 542,7 млрд. теңге және 411,1 млрд. теңге болған. Жоғарыда айтып өткеніміздей, активтердің міндеттемелерден жоғары болуы банктің меншікті капиталының ұлғаюына оң әсерін тигізеді.

Енді келесі кесте мәліметтерінің негізінде банк капиталына талдау жасаймыз (3-кесте).

«Home Credit Bank» АҚ капиталының құрамы мен құрылымы, млрд. теңге

Атауы	2020 жыл		2021 жыл		2022 жыл		2022/2021 ж.ж. салыстырмалы өзгерісі
	Сомасы	Үлесі	Сомасы	Үлесі	Сомасы	Үлесі	
Акционерлік капитал	5,2	5,59	5,2	4,54	5,2	3,95	0,00
Бөлінбеген пайда	88	94,52	109,5	95,55	126,9	96,43	15,89
Хеджерлеу резерві	-0,12	-0,13	-0,2	-0,17	0,5	0,38	-1,5 есе
Әділ құны өзгерісінің резерві	0,06	0,06	0,09	0,08	0,02	0,02	-77,78
Меншікті капитал жиынтығы	93,1	100,04	114,6	99,99	131,6	100,78	14,83

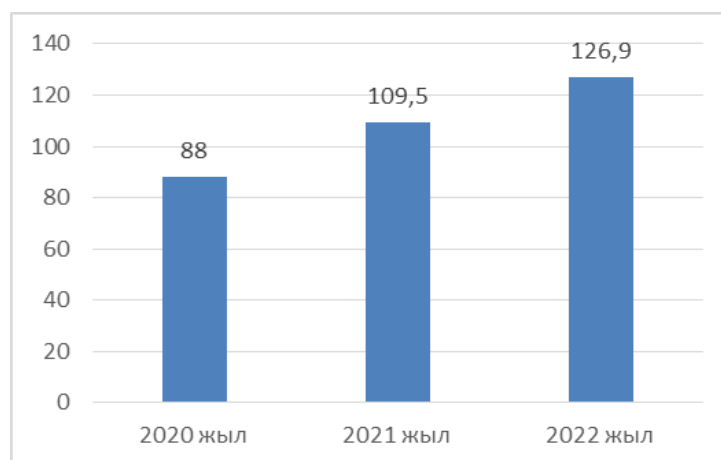
Е С К Е Р Т У – [1] «Home Credit Bank» АҚ мәліметтері негізінде автормен есептелген

Кесте мәліметтеріне талдау жасайтын болсақ, Банктің акционерлік капиталы талданып отырған кезеңдерде 5,2 млрд. теңге көлемінде өзгеріссіз болған. Капитал жиынтығында бөлінбеген пай көлемі басым үлес салмаққа ие болған. Атап көрсетсек, 2020 жылы 94,52% немесе 88,0 млрд. теңге, 2021 жылы 95,55% немесе 109,5 млрд. теңге және 2022 жылы 96,43% немесе 126,9 млрд. теңге болған. Банктің бөлінбеген пайдасы есепті кезеңде өткен кезеңмен салыстырғанда 15,89%-ға ұлғайған.

Жалпы Банктің меншікті капиталының жиынтық көлемі есепті кезеңде 14,83%-ға артқан.

Келесі суретт Банктің меншікті капиталында басым үлесті иеленген бөлінбеген пайда көрсеткішінің динамикасы берілген (5-сурет).

Суреттен Банкте талданып отырған кезеңдерде бөлінбеген пайда көлемі еселеніп отырған көрініп тұр. Егер 2020 жылы оның көлемі 88,0 млрд. теңге болса, 2021 жылы 109,5 млрд. теңге және 2022 жылы 126,9 млрд. теңге болған.

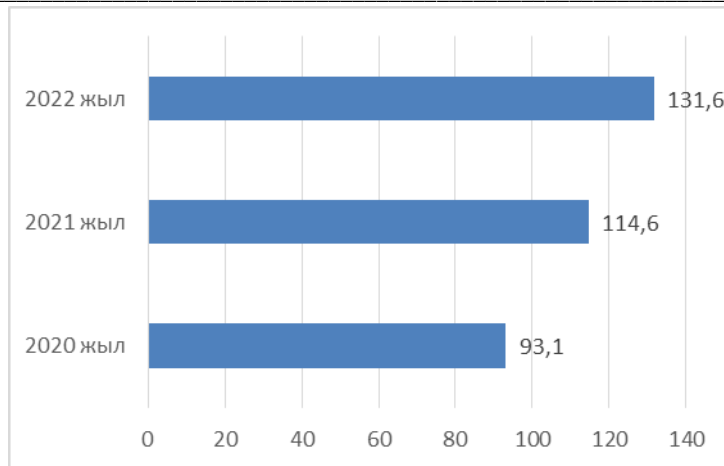
Сурет 5. «Home Credit Bank» АҚ бөлінбеген пайдасының динамикасы, млрд. теңге

Есепті кезеңде бөлінбеген пайда көлемі 2020 жылмен салыстырғанда 38,9 млрд. теңгеге, 2021 жылмен салыстырғанда 17,4 млрд. теңгеге ұлғайған.

Келесі суретте Банк капиталының динамикасы бейнеленген (6-сурет).

Суреттен Банктің меншікті капиталына өсу тенденциясы тән болғанын анық көруге болады. Егер Банктің меншікті капиталы 2020 жылы 93,1 млрд. теңге және 2021 жылы 114,6 млрд. теңге болса, есепті кезеңде өткен кезеңдермен салыстырғанда сәйкесінше 38,5 млрд. теңгеге және 17,0 млрд. теңгеге ұлғайған.

2022 жылдың 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша Банктің шығаруға рұқсат етілген акционерлік капиталы 160 240 қарапайым акциядан тұрса, ал Банктің осы кезеңде шығарылған және айналыстағы акционерлік капиталы 34 890 қарапайым акциядан құралды. Барлық акциялардың номиналдық құны жоқ.

Сурет 6. «Home Credit Bank» АҚ меншікті капиталының динамикасы, млрд. теңге

Банктің бөлу үшін қол жетімді резервтерінің көлемі банк капиталының жеткіліктілігі коэффициенттері k_1 , k_1-2 және k_2 нақты мәндеріне негізделеді. Осы орайда Банктің 2022 жылдың 31 желтоқсанындағы жағдайы бойынша бөлуге қол жетімді резервтерінің көлемі 52,8 млрд. теңгені құрады, 2021 жылдың 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша бұл көрсеткіш 49,7 млрд. теңгені құраған болатын.

Меншікті капитал көрсеткіші банк қызметінің тиімділігін есептеуде маңызды болып табылады. Және де меншікті капитал көлемінің артуы банкте жүргізіліп жатқан бизнес-процестердің оңтайлы екендігін көрсетеді.

Осы орайда банк тиімділігінің көрсеткіштері ретінде рентабельділік көрсеткіштерін есептеуге болады.

$$R_{\text{жалпы}} = \text{Пайда/Банк табысы} * 100\% \quad (1)$$

Рентабельділіктің жалпы деңгейін есептей отырып, біз пайдалылықтың жалпы көлемін анықтай аламыз. «Home Credit Bank» АҚ бойынша рентабельділіктің жалпы деңгейі 2020 жылы 100,4%, 2021 жылы 100,3% және 2022 жылы 102,3% болған. Оны келесі есептеулерден көре аламыз:

$$2020 \text{ жылы: } R_{\text{жалпы}} = 23,3/23,2 * 100\% = 100,4\%$$

$$2021 \text{ жылы: } R_{\text{жалпы}} = 31,5/31,4 * 100\% = 100,3\%$$

$$2022 \text{ жылы: } R_{\text{жалпы}} = 17,4/17,0 * 100\% = 102,3\%$$

Әлемдік тәжірибеде бұл көрсеткішті нақтылай түсу үшін пайданың меншікті капиталға қатынасы арқылы жалпы рентабельділікті есептеу қолданылады. Ол үшін келесі формуланы қолданамыз:

$$R_1 = \text{Пайда/Капитал} * 100\% \quad (2)$$

Басқаша сөзбен айтқанда ROE (return on equity) салықтарды төлегеннен кейінгі пайда көлемінің меншікті капитал көлеміне қатынасымен есептеледі. Аталмыш көрсеткіш 2020 жылы 25,0%, 2021 жылы 27,5% және 2022 жылы 13,2% болған. Яғни,

$$2020 \text{ жылы: } R_1 = 23,3/93,1 * 100\% = 25,0\%$$

$$2021 \text{ жылы: } R_1 = 31,5/114,6 * 100\% = 27,5\%$$

$$2022 \text{ жылы: } R_1 = 17,4/131,6 * 100\% = 13,2\%$$

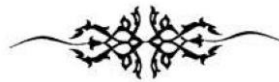
Есептеулер нәтижесінде көріп отырғанымыз, есепті кезеңде ROE, яғни жалпы рентабельділік көрсеткіші өткен кезеңдермен салыстырғанда төмендеген, яғни банктің жалпы рентабельділігі төмендеп отыр. Бұл банктің бөлінбеген пайда есебінен меншікті капиталы артқанымен, ағымдағы таза пайда деңгейінің қысқаруы салдарынан болып отыр.

Жалпы жүргізілген талдаулар нәтижесінде келесі қорытындыларды жасауға болады: 2022 жылы Банкте 17,4 млрд. теңге көлемін пайда қалыптасқан. Бұл өткен жылдармен салыстырғанда төмен көрсеткіш. Оның төмендеуіне таза комиссиялық шығыстардың болуы,

сондай-ақ шетел валютасымен жасалған операциялар бойынша таза залал көлемінің артуы, борыштық қаржылық активтер бойынша несиелік залалдарға резервтер көлемінің ұлғаюы әсер етті. Сондай-ақ, Банк активтерінің жиынтық көлемі міндеттемелерінің жиынтық көлемінен жоғары болды. Бұл өз кезегінде Банктің меншікті капиталына оң әсерін тигізіп, 2022 жылы меншікті капиталдың жиынтық көлемі өткен кезеңдермен салыстырғанда көбейіп, 131,6 млрд. теңгені құрады. Жалпы Банк капиталын басқару, активті және пассивті операцияларды тиімді ұйымдастыру өз деңгейінде болған деуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Банковское дело и банковские операции: учебник / М.С. Марамыгин, Е.Г. Шатковская, М.П. Логинов, Н. Н. Мокеева, Е.Н. Прокофьева, А.Е. Заборовская, А.С. Долгов ; под ред. М.С. Марамыгина, Е.Г. Шатковской ; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский государственный экономический университет. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2021. – 567 с
2. «Home Credit Bank» АҚ қаржылық есептемесі/www.kase.kz

УДК: 336.2

Wang Yu,

First-year master's student of High School of Economics and Business of Al-FarabiKazNU.
Scientific supervisor-PhD, associate professor Berdimurat N. //

Ван Ю,

магистрант Высшей школы экономики и бизнеса КазНУ им. Аль-Фараби;
Научный руководитель – к.э.н., доцент Бердимурат Н.
г. Кызылорда, Республика Казахстан

INNOVATION IN FINANCIAL MANAGEMENT STRATEGIES FOR INTERNATIONAL TRADING ENTERPRISES // ИННОВАЦИИ В СТРАТЕГИЯХ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА ДЛЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Abstract: In recent years, within the increasingly evident framework of global integration, the scale of development in capital markets has continued to expand. As economic and trade cooperation among countries deepens, economic exchanges have become more intimate, offering cross-border trading enterprises unprecedented development opportunities. However, while benefiting from the advantages of international markets, cross-border trading enterprises also face numerous financial management challenges, stemming from both external and internal factors. Financial management, as a core aspect of cross-border trading enterprise operations, directly impacts profitability and market competitiveness. Therefore, research on financial management strategies for international trading enterprises holds significant practical relevance and theoretical value.

Keywords: Trading company; Financial management; International trade

Аннотация. В последние годы, в рамках все более очевидной глобальной интеграции, масштабы развития рынков капитала продолжают расширяться. По мере углубления экономического и торгового сотрудничества между странами экономические обмены становятся более тесными, что открывает перед предприятиями международной торговли беспрецедентные возможности для развития. Однако, пользуясь преимуществами

международных рынков, предприятия трансграничной торговли также сталкиваются с многочисленными проблемами управления финансами, обусловленными как внешними, так и внутренними факторами. Финансовый менеджмент, являясь ключевым аспектом деятельности международных торговых предприятий, напрямую влияет на прибыльность и конкурентоспособность на рынке. Поэтому исследование стратегий финансового менеджмента для международных торговых предприятий имеет значительную практическую и теоретическую ценность.

Ключевые слова: Торговая компания; Финансовый менеджмент; Международная торговля

International trading enterprises should recognize that by increasing their focus on financial management, they can not only safeguard their market share but also enhance their survival and development capabilities in the fiercely competitive global trade environment. Through rational planning and effective implementation of financial management strategies, enterprises can optimize resource allocation, reduce costs, and thereby strengthen their competitiveness, gaining more market opportunities. However, many international trading enterprises are still constrained by traditional work philosophies and management methods, resulting in various financial management issues such as inadequate internal control mechanisms, lack of timely responsiveness to external market changes, and unfamiliarity with international trade regulations and accounting standards. Therefore, these enterprises need to innovate their financial management to enhance their competitiveness and adaptability in international trade.

Deficiencies in financial management of international trade enterprises

(i) Awareness of accounting standards coordination is low

With the rapid development of the global economy, significant economic conferences are regularly held worldwide, such as the World Economic Forum in Davos, the Annual Meetings of the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank, the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) Summit, the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) Summit, and the BRICS Summit, among others. These conferences provide crucial platforms for economic exchanges and cooperation among businesses worldwide, facilitating the increasing frequency of cross-border trade activities and the gradual expansion of business scopes for many enterprises from domestic to international markets.

However, this trend of globalization also necessitates an urgent need for the international harmonization of accounting standards. Despite certain progress in the development of international accounting standards, the current situation is not optimistic. Taking China as an example, many international trading enterprises still primarily rely on the domestic market, paying limited attention to the requirements of international accounting standards. Additionally, some accounting professionals lack awareness of aligning with international standards and exhibit passivity in acquiring new knowledge, resulting in a stagnation of the domestic accounting industry in the process of internationalization.

Therefore, in the face of the challenges posed by globalization, international trading enterprises and professionals need to actively adapt to the trend of internationalization. This includes enhancing understanding and compliance with international accounting standards, elevating the internationalization level of international trading enterprises, and promoting the development of the accounting industry towards internationalization, standardization, and specialization. Only through these efforts can international trading enterprises better integrate into the global economic system and achieve higher levels of sustainable development.

(ii) Financial information asymmetry

In the context of international trade, businesses encounter the issue of financial information asymmetry. Given the nature of cross-border operations for international trading enterprises, they confront discrepancies in financial data between domestic and international operations, primarily

due to variations in laws, taxation, exchange rates, and other policies across different countries and regions. Specifically, multinational enterprises engaged in cross-border transactions may face complexities related to currency conversion, tax regulations, and financial reporting standards, further exacerbating the asymmetry of financial information. Consequently, managers are unable to accurately grasp the true condition of the enterprise.

This asymmetry leads to higher discretion among managers in decision-making, potentially resulting in two extreme scenarios: overestimating the company's capabilities and setting overly ambitious strategic objectives, which could lead to investment failures or even severe economic crises; or underestimating the company's capabilities, setting excessively low strategic objectives, wasting resources, reducing market share, and ultimately diminishing the company's competitiveness.

Strategies for improving financial management of international trade enterprises

(i) Improve the importance of international trade enterprises to financial management

High-quality and timely financial information serves as the cornerstone of business decision-making. To this end, trading companies should adopt modernized financial accounting information systems to enhance the quality and timeliness of financial information, enabling timely identification of issues and risks and providing reliable data and information support for managerial decisions. The financial accounting department should strengthen communication and collaboration with other departments, establishing coordination mechanisms to better support the economic management of the enterprise. Additionally, enhancing supervision and evaluation of financial accounting work is a crucial step for trading companies to elevate their focus on financial accounting. By setting goals and indicators, establishing performance assessment mechanisms, strengthening supervision and evaluation, promptly identifying and correcting issues, the quality and efficiency of financial accounting work can be improved. Furthermore, enterprises should intensify training for accountants, foster learning and exchange activities, establish regular dialogue and cooperation mechanisms to leverage strengths and mitigate weaknesses, thereby aligning the accounting standards used by enterprises more closely with international accounting standards.

(ii) Establish a comprehensive financial management system

The establishment of financial management systems needs to fully consider the actual circumstances of the enterprise. This means that corresponding regulations and provisions must be developed based on factors such as the company's scale, industry characteristics, and business model. The responsibilities, authorities, operational procedures, and requirements of financial management personnel must be clearly defined to ensure the smooth operation of financial management work. A comprehensive financial reporting mechanism should be established to ensure that financial information is provided to internal and external stakeholders in a timely and accurate manner. This includes aspects such as the preparation, auditing, and disclosure of financial statements to guarantee the accuracy and timeliness of financial reports.

Introducing advanced technology to effectively develop and utilize enterprise information data is crucial. Through this approach, a comprehensive evaluation of the company's business activities and economic operations can be conducted, providing management with authentic and reliable reference information for decision-making. This not only helps the company better understand its operational status but also provides robust support for future development endeavors.

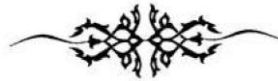
(iii) Using scientific and reasonable information technology methods

In light of the evolving market economy, challenges within social labor relations have become increasingly apparent. To mitigate these challenges, it is imperative for relevant entities to adopt a comprehensive and nuanced approach, aiming for clarity and specificity in addressing these issues. Consequently, in the contemporary context, workers and various stakeholders are able to forge positive social, labor, and interest relations, steering the development of social law towards a more scientific and refined trajectory. This progress holds profound significance for the

workforce at large, facilitating the enactment of legal stipulations and fostering the realization of an ideal, law-abiding society.

References:

- [1] Cui Junqin. On Enterprise Financial Risk Management [J]. National Circulation Economy, 2019 (05):46-48.
- [2] Li Jinhong. How to Play the Role of Financial Accounting in Economic Management. Business Observation, 2022 (17): 74-77.
- [3] Li Bogang. On the Role of Financial Accounting in Economic Management [J]. Finance and Economics, 2021(29): 132-133.
- [4] Xia Donglin. On International Accounting Harmonization [J] Accounting Research, 1989 (2): 58-61.
- [5] Feng Shuping. China's basic attitude towards international accounting coordination and the challenges it faces Question [J] Accounting Research, 2004 (1): 3-8
- [6] Gao Qiuxia On the International Convergence of Accounting Standards in China China Management Information Hua, 2019,22 (7): 42-43.

ӘОЖ 336.027

Макенова Айгуль Акимжановна,
э.ғ.к., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Ибраева Гүлайым Алиқожақызы,
э.ғ.м., «Қаржы, есеп және аудит» БББ оқытушысы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨНІР ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Қаржылық сауаттылық әлемдік қозғалысқа айналды. Қаржы қызметтерін тұтынушылардың қаржылық сауаттылығын арттырудың ұлттық бағдарламаларын құру, әсіресе әлемдік қаржы дағдарысынан кейін жылдам қарқынмен таралуда. Бұл процесте мемлекеттің рөлі өте маңызды болады. Алайда, мемлекеттің функцияларын тиімді орындау үшін қаржылық сауаттылық деңгейін арттыру процесінің мүдделі тараптарымен, оның ішінде жеке сектормен, қаржы институттарымен ынтымақтастық қажет [1]

Қаржылық сауаттылық жеке адамдар үшін, қаржы жүйесі үшін және жалпы экономиканы дамыту үшін маңызды аспект болып табылады. Ұзақ мерзімді перспективада экономиканың дамуы ресурстарды бөлуге байланысты. Қалғанының бәрі тең болған жағдайда, тәуекел деңгейін ескере отырып, капитал сыйымдылығы коэффициенті неғұрлым жоғары болса, экономиканың ұзақ мерзімді даму перспективалары соғұрлым жақсы болады. Қаржылық сауаттылық экономикадағы ресурстарды бөлуге әсер ететін фактор болып табылады.

Егер инвесторлардың қаржылық сауаттылық деңгейі жоғары болса, онда олар инвестициялық стратегияны қалыптастыруға жауапкершілікпен қарайды, баламалы тәуекелдерге тиісті назар аударады және инвестициялардың тәуекелі мен кірістілігінің арақатынасын және ресурстарды өнімді пайдалануды сараланған талдауды жүзеге асыруы тиіс.

Қаржылық сауаттылық деңгейін арттыру проблемасын жалпы мемлекеттік мәселеге жатқызуға болады, өйткені ол мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі мен оның қаржылық қауіпсіздігінің өсуімен тікелей байланысты.

Бүгінгі таңда әлемнің көптеген елдерінің сарапшылары жаһандық қаржы дағдарысы негізінен қаржылық қызметтерді тұтынушылардың сауаттылығынсыз қаржылық дағдарыс тудырды деген қорытындыға келді. Болашақта мұндай жағдайды болдырмау үшін әлемнің көптеген елдерінің үкіметтері қаржылық сауаттылықтың ұлттық стратегияларын әзірлеуге күш салуда халық арасында оның деңгейін көтеру үшін үлкен қаржы ресурстарын салады [2].

Жалпы қазіргі таңда үкімет тарапынан халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру мақсатында бірқатар іс-шара қолға алынған. Мәселен, ҚР Үкіметі 2020 жылы 30 мамырда «Қаржылық сауаттылықты арттырудың 2020-2024 жылдарға арналған тұжырымдамасын» бекіткен болатын. Оның басты мақсаты да халықтың түрлі топтарының қаржылық білім деңгейін, сауатын және қаржылық қолжетімділігін арттыру. Бұдан бөлек 2021 жылы мектеп жасындағы балалардың қаржылық сауаттылығын арттыру мақсатында Агенттік Freedom Finance Camp кеңейтілген жобасының шеңберінде Қазақстан мектептеріндегі қаржылық сауаттылық бойынша тегін сабақтар өткізілген. Сонымен қоса, 2021 жылғы мамырда агенттіктің азаматтармен жедел өзара іс-қимыл жасауы және қаржы реттеушісінің, қаржы ұйымдарының, реттелетін субъектілердің қызметі мен мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы ақпараттың халық үшін қолжетімділігі мен толықтығын арттыру мақсатында Call-орталық жұмысын бастады.

Қаржылық сауаттылық (ағылш. Financial literacy) - қаржымен байланысты және ақылға қонымды қаржылық шешімдер қабылдау, сондай-ақ жеке қаржылық әл-ауқатқа қол жеткізу үшін қажетті хабардарлықты, білімді, дағдыларды, көзқарастар мен мінез-құлықты ұштастыру; қаржылық шешімдерді орынды қабылдау үшін негіз болатын адамның құзыреттер жиынтығы. Қаржылық сауаттылықты дамыту қаржылық әл-ауқатты сақтауға және жақсартуға мүмкіндік береді деп саналады.

Қаржылық сауаттылық - бұл адамның әл-ауқатын жақсартуға және өмір сүру сапасын жақсартуға әкелетін қаржылық мінез-құлық саласындағы білімнің, дағдылардың және көзқарастардың жиынтығы.

Жоғары деңгейде ол банктермен және несие ұйымдарымен өзара әрекеттесуді, тиімді ақша құралдарын пайдалануды, өз аймағының және бүкіл елдің экономикалық жағдайын байыпты бағалауды қамтиды.

Қаржылық сауаттылық негіздерін меңгеру нақты мақсаттар қоюға және оларға қол жеткізуге сеніммен баруға мүмкіндік береді. Тапқан ақшаңызды сақтау үшін құралдарды басқару саласындағы біліміңізді үнемі жаңартып отыруыңыз керек. Табысты арттыру үшін үнемі табыс табудың жаңа құралдарын енгізу қажет.

Қаржылық сауаттылықтың болмауы негізсіз қаржылық шешімдер қабылдауға әкелуі мүмкін, бұл адамның қаржылық жағдайына жағымсыз әсер етуі мүмкін және тіпті оны қарыз шұңқырына апаруы мүмкін.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, қаржылық сауатты адамдар қандай позицияда және қай салада жұмыс істейтініне қарамастан өмірде сәтті болады.

Қаржылық сауаттылықтың негіздерін білу өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді және адамдардың әл-ауқатына оң әсер етеді деп сеніммен айтуға болады. Сондықтан қаржылық сауаттылықты оқыту әрбір адамға қатысты!

Қаржылық сауаттылық деп мынадай құрамдас бөліктердің жиынтығы түсініледі: қаржылық көрсетілетін қызметтер мен құралдарды пайдалана білу; меншікті қаржы қаражатын басқару дағдылары; халықтың қаржы жүйесі, оның жұмыс істеу қағидаттары, сондай-ақ қаржылық көрсетілетін қызметтер саласында тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы хабардар болу деңгейі. Осылайша, халықтың қаржылық сауаттылығының жоғары деңгейі азаматтардың өмір деңгейінің жоғарылауына, жеке инвесторлардан

қаражаттың ел экономикасына келуіне, қаржы нарықтарындағы бәсекелестіктің дамуына, қаржылық тұрақтылықтың нығаюына және халықтың әл-ауқатының артуына ықпал етеді [3].

Қазақстанда қаржылық сауаттылықты өлшеу үшін жыл сайын әлеуметтанушылық зерттеу жүргізіледі. 2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасындағы қаржылық сауаттылық деңгейі 39,07 % болды. Бұл көрсеткіш қаржылық білім мен қаржылық көрсетілетін қызметтерді пайдалану дағдыларының деңгейлерін, өз қаржы қаражатын басқара білуін және тұтынушылардың қаржы жүйесі туралы хабардар болуын бағалайды.

Қазақстанда өз қаражатын басқара білу көрсеткіші өте жоғары және 40 %-ті құрайды, бұл тұтынушылардың өз ақшасына қатысты мәселелерде өте мүдделі екендігін көрсетеді. Пікір жүргізілген азаматтардың шамамен 84 %-і отбасылық бюджетті жүргізеді. Бұл көрсеткіште айтарлықтай жас айырмашылығы байқалады, себебі жастардың бюджетті жоспарлау бейімділігі төмендеу және әдетте бюджетті отбасының басқа мүшелерімен бірлесіп қалыптастырады. Сауалнама жүргізілген қазақстандықтардың 66 %-тен астамы барлық шығыстарды мұқият қадағалап отырады және олардың есебін жүргізеді[4].

Тұтастай алғанда, Қазақстандағы қаржылық сауаттылық деңгейі орташа әлемдік деңгейге жақын.

Қазақстандағы қаржылық сауаттылық деңгейін арттыру үшін мыналар негізгі факторлар болып табылады:

- 1) нарықта ұсынылатын қаржылық қызметтерді қиындату;
- 2) халықтың қаржылық білімінің қаржы нарығындағы өзгерістерге сәйкес келмеуі;
- 3) тұтынушылар қабылдауы қиын ақпараттың ауқымды ағыны.

Аяқталған зерттеулердің нәтижелері негізінде, сондай-ақ Қазақстандағы қаржылық сауаттылық деңгейін халықаралық бағалауды назарға ала отырып, қаржылық сауаттылық саласындағы мынадай түйінді проблемаларды белгілеуге болады:

Жас топтарын жаппай қамту үшін халықтың қаржылық хабардарлығын арттыру үшін мемлекеттік, жеке және қоғамдық мекемелер мен ұйымдардың күш-жігерін біріктіру қажет мемлекеттің осы процесті қаржылық сауаттылық стандарттарына сәйкес сөзсіз үйлестіруі кезінде. Қаржылық сауаттылық пен хабардарлық деңгейін арттыруға ықпал етуге болады

келесі іс-шараларды іске асыру арқылы:

- қажетті білім мен дағдыларды стандарттау;
- халықтың қаржылық сауаттылығының нысаналы бағдарламаларын әзірлеу үшін жұмыс топтарын құру;
- қаржылық сауаттылық мәселелері бойынша құзыретті мамандар мен оқытушыларды даярлау;
- білім беру мекемелерінің оқу жоспарларына қаржылық сауаттылық мәселелерін енгізу; жергілікті билік органдары мен коммерциялық құрылымдардың қатысуымен оқу орындары мен жұмыспен қамту орталықтары, қоғамдық кітапханалар жанынан қаржылық хабардарлық орталықтарын құру; қаржы нарығында тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың нақты жүйесін құру;
- билік органдарының сайттарында жеке беттерді ашу, ал одан әрі - әртүрлі мақсатты аудиториялар үшін үздік әлемдік тәжірибені ескере отырып, қаржылық сауаттылық бойынша ведомстволық сайттар құру;
- қаржылық сауаттылық бойынша нысаналы бағдарламаларды әзірлеу мен енгізуді қаржылық қамтамасыз етудің тиісті тетігін құру;
- үздік ақпараттық-білім беру өнімдерін бағалау, іріктеу және тираждау тетігін құру.

Осылайша, халықтың қаржылық сауаттылық деңгейін арттыруға бағытталған белгілі бір мақсаттар мен міндеттерді іске асырудың нәтижесі адами әлеуетті дамыту, Қазақстан азаматтарының әл-ауқаты мен қаржылық қауіпсіздігін арттыру болуға тиіс қаржы-экономикалық шешімдер қабылдаудың тиімділігін арттыру, қаржы нарықтарындағы бәсекелестікті дамыту және қаржылық тұрақтылықты нығайту. Жас топтарын жаппай қамту

үшін халықтың қаржылық хабардарлығын арттыру үшін мемлекеттік, жеке және қоғамдық мекемелер мен ұйымдардың күш-жігерін біріктіру қажет мемлекеттің осы процесті қаржылық сауаттылық стандарттарына сәйкес сөзсіз үйлестіруі кезінде.

Қаржылық сауаттылық пен хабардарлық деңгейін арттыруға ықпал етуге болады келесі іс-шараларды іске асыру арқылы:

- қажетті білім мен дағдыларды стандарттау;
- халықтың қаржылық сауаттылығының нысаналы бағдарламаларын әзірлеу үшін жұмыс топтарын құру;
- қаржылық сауаттылық мәселелері бойынша құзыретті мамандар мен оқытушыларды даярлау;
- білім беру мекемелерінің оқу жоспарларына қаржылық сауаттылық мәселелерін енгізу; жергілікті билік органдары мен коммерциялық құрылымдардың қатысуымен оқу орындары мен жұмыспен қамту орталықтары, қоғамдық кітапханалар жанынан қаржылық хабардарлық орталықтарын құру; қаржы нарығында тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың нақты жүйесін құру;
- билік органдарының сайттарында жеке беттерді ашу, ал одан әрі - әртүрлі мақсатты аудиториялар үшін үздік әлемдік тәжірибені ескере отырып, қаржылық сауаттылық бойынша ведомстволық сайттар құру;
- қаржылық сауаттылық бойынша нысаналы бағдарламаларды әзірлеу мен енгізуді қаржылық қамтамасыз етудің тиісті тетігін құру;
- үздік ақпараттық-білім беру өнімдерін бағалау, іріктеу және тираждау тетігін құру.

Осылайша, халықтың қаржылық сауаттылық деңгейін арттыруға бағытталған белгілі бір мақсаттар мен міндеттерді іске асырудың нәтижесі адами әлеуетті дамыту, Қазақстан азаматтарының әл-ауқаты мен қаржылық қауіпсіздігін арттыру болуға тиіс, қаржы-экономикалық шешімдер қабылдаудың тиімділігін арттыру, қаржы нарықтарындағы бәсекелестікті дамыту және қаржылық тұрақтылықты нығайту.

Азаматтар қаржы ұйымдарымен өзара іс-қимыл жасау, қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, агенттікке азаматтардан бұрын түскен өтініштерінің мәртебесін нақтылау, қаржы ұйымдарының жұмысы туралы кеңес алу мәселелері бойынша консультациялар алу үшін жүгіне алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Финансовая грамотность. Основы финансовой грамотности. - Режим доступа. - URL: <http://fingeniy.com/finansovaya-gramotnost-osnovy-finansovojgramotnosti/>
2. Финансовая грамотность. Известные Интернет-ресурсы в области финансовой грамотности. - Режим доступа. - URL: http://www.banki.ru/wikibank/finansovaya_gramotnost/
3. Социологическое исследование по финансовой грамотности // <https://www.fingramota.kz/ru/sociologicheskoe-issledovanie-po-finansovoj-gramotnosti>.
4. Левина М. Как воспитать финансово свободное поколение?// <https://vlast.kz/jekonomika/36006-kak-vospitat-finansovo-svobodnoe-pokolenie>.

УДК: 336.2

Цой Давид Викторович,
студент группы Фин-21-1 п/я
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан
Айдосова Бахытжамал Хангереевна,
к.э.н., старший преподаватель БББ «Финансы, учет и аудит»
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИНИЦИАТИВНОГО БЮДЖЕТИРОВАНИЯ КАК ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП НОВОЙ ФИНАНСОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Финансовая культура содержит в себе финансово рациональное поведение, с помощью которого человек достигает оптимального материального уровня, не вступая при этом в антагонизм своим принципам жизни, а также диктующим обществом базовым ценностям [1].

Одним из фундаментальных принципов новой финансовой культуры в современных условиях является принцип выражения гражданской позиции по отношению к общественным финансам, таким как налоги, бюджет, инициативное бюджетирование.

Основным источником дохода государственного бюджета являются налоги граждан. Малая часть граждан понимает, как работает и функционирует бюджетная система, остальная же часть считает, что финансовые средства используются не по назначению и уходят в неизвестном направлении. К сожалению, программы реализации бюджетных средств не всегда эффективны. Это касается обслуживания территорий общего пользования, детских садов, школ, жилищно-коммунальных услуги в целом благоустройства территории [2].

Решением данной проблемы является инициативный бюджет – бюджет, главную роль в создании которого играют граждане. С помощью программы местных инициатив решаются наиболее злободневные проблемы, это то, что волнует каждого жителя конкретного населенного пункта: отсутствие уличного освещения, тротуаров, детских площадок или спортивного центра. Граждане сами определяют для себя, то, что им важно в данный момент. В регионах одновременно реализуется программа неравнодушных в обсуждении приоритетных проблем, требующих решения. Программа показывает, что регионы, в которых применялся данный метод распределения бюджетных средств, существенно преобразились наряду с повышением качества жизни населения.

Инициативное бюджетирование (ИБ) – это форма участия жителей в решении вопросов местного значения посредством определения и выбора направлений расходования бюджетных средств.

С помощью ИБ решаются наиболее актуальные проблемы, иницируется участие граждан в решении проблем местного значения через работу в проектных командах, голосование при определении приоритетов расходования бюджетных средств и т.д.

Инициативное бюджетирование – это обсуждение бюджетных вопросов, участие представителей власти, серийный (ежегодно повторяющийся) процесс реализации, публичное обсуждение с участием граждан, организация публичной отчетности, софинансирование, участие граждан в реализации проектов, встроенность практик в административный и бюджетный процесс.

Целью идеологии ИБ является поддержка инициатив жителей в решении вопросов местного значения, а в задачи входят следующие направления деятельности:

- вовлечение жителей в определении проектов инициативного бюджетирования, их реализацию и контроль;
- повышение открытости и эффективности расходования бюджетных средств;
- повышение открытости деятельности органов местного самоуправления;
- развитие взаимодействия органов местного самоуправления и населения;

- усиление общественного контроля за деятельностью органов местного самоуправления.

Эффекты от внедрения инициативного бюджетирования делятся на экономические, управленческие, институциональные и социальные.

К экономическим эффектам относятся повышение эффективности расходования бюджетных средств и сохранности реализованных проектов, а также привлечение дополнительного финансирования, что выражается в следующем:

- *Приоритезация проблем.* Выбор гражданами приоритетных проектов, решающих наиболее острые проблемы города, выбранные самими гражданами, как инструмент оптимизации бюджетных расходов;

- *Финансовый ресурс.* Появляется дополнительный ресурс решения вопросов местного значения и альтернатива неработающему институту самообложения граждан;

- *Экономия бюджетных средств.* Снижается стоимость объектов за счет участия граждан в подготовке проектной документации и реализации проектов.

Управленческие и институциональные эффекты от внедрения ИБ заключаются в повышении бюджетной грамотности населения (формирование знаний и навыков оперирования информации о бюджете), а также в сохранности и контроле (эффективный общественный контроль и бережная эксплуатация созданных объектов муниципальной и общественной инфраструктуры).

К социальным эффектам относятся формирования лояльности граждан, рост вовлеченности граждан в бюджетный процесс, повышение уровня доверия к власти и активизация участия населения, что выражается в следующем:

- *Воспитание «ответственного гражданина»* через поддержку местных гражданских инициатив. Главная цель этого механизма – изменение менталитета граждан, включение в общественную жизнь, приучение к ответственности за место проживания, воспитание чувства хозяина;

- *Вовлечение граждан и бизнеса в софинансирование и участие в реализации проектов;*

- *Внедрение демократических бюджетных процедур* в систему местного управления как один из способов профилактики протестных настроений.

Основными принципами ИБ являются открытость, равенство возможностей для всех участников, конкурсность, софинансирование.

К источникам финансирования проектов ИБ относятся вклады населения, спонсорская помощь, местный бюджет и бюджет субъекта. Следует отметить, что вклад населения в ИБ очень важен, поскольку способствует отбору населением наиболее приоритетной проблемы, более эффективному решению проблемы и повышению активности различных групп населения [3].

Инициативное бюджетирование широко известно за рубежом как партисипаторное бюджетирования (ПБ) (от англ. participate - участвовать), которое появилось в конце 1980-х гг. в Бразилии. Появление практики ПБ стало ответом на необходимость совместной работы граждан и представителей власти в решении городских проблем. Возникновение ПБ стало возможным благодаря сочетанию таких факторов, как политическая воля новой власти, ее стремление к демократизации и наличие поддержки снизу, со стороны граждан, желающих изменить ситуацию в своих поселениях [4].

Плацдармом для реализации первого крупного эксперимента по ПБ стал город Порту-Алегри, где треть населения жила в трущобах и имела ограниченный доступ к чистой воде, канализации, больницам и школам. На преодоление именно этих острых проблем были направлены реформы, начатые в 1989 г. В 1989-2004 гг. практика ПБ в достаточной мере закрепились и была институционализирована. Поскольку опыт г. Порту-Алегри оказался успешным, он начал тиражироваться. Сначала это происходило внутри Бразилии, затем было перенесено в другие страны Латинской Америки. В 1996 г. на конференции UN Habitat в Стамбуле ПБ получило признание на международном уровне, как одна из лучших

социальных практик. Последующие годы были ознаменованы активным распространением практики по разным странам.

С 2020 г. во всех городах областного значения Республики Казахстан стартовала практика «Бюджет народного участия» – специальный инструмент расширенного участия граждан в бюджетном процессе в рамках Концепции «Слышащего государства».

Население имеет возможность принять участие при распределении средств местного бюджета на благоустройство города: озеленение территории; обустройство тротуаров; строительство и ремонт тротуаров, пандусов, арыков; создание, ремонт и освещение мест общего пользования (парки, скверы, пешеходные зоны, улицы и иные объекты); ремонт бордюров, брусчатки, подпорных стен; ликвидация свалок; установка и ремонт беседки, скамьи, урны, оборудования и конструкции для игр детей и отдыха взрослого населения в местах общего пользования; установка, ремонт и освещение спортивных (тренажерных площадок, футбольных, баскетбольных, волейбольных полей), детских игровых площадок на дворовых территориях и в местах общего пользования; обеспечение санитарии [5].

В таблице 1 отражена информация о требованиях к проектным предложениям жителей.

В рамках научного исследования мы провели анализ по результатам внедрения проектов по программе БНУ. К сожалению, на официальных сайтах города Астана и 15 областных центров РК мы не нашли полноценных статистических отчетов по результатам внедрения проектов. Исключением является официальный сайт города Алматы, где, начиная с 2019 года, по каждому району города дана наиболее полная сканированная информация по составу экспертной комиссии, по количеству проектов, их стоимости, ФИО авторов проектов. Данная информация находится в свободном доступе и ее можно скачать.

Только на официальном сайте города Алматы мы нашли статические данные по реализации проектов в рамках проекта БНУ.

Проект «Бюджет народного участия города Алматы» был внедрён в августе 2019 года КГУ «Управление стратегии и бюджета города Алматы» совместно с АО «Центр развития города Алматы». Были разработаны дорожная карта и алгоритмы, спроектирован и запущен специализированный портал, отработаны механизмы всех этапов процесса, от подачи заявки до подведения итогов голосования.

Таблица 1.

Требования к проектным предложениям жителей

Требования к проектным предложениям жителей	Для районов в городе республиканского значения, столицы	Для города областного значения и (или) для района в городе областного значения	Для города районного значения
Минимальный объем расходов направляемых на реализацию проектных предложений жителей	Не ниже 10% от годового объема расходов бюджета города, планируемых по функциональной группе 07 "Жилищно-коммунальное хозяйство", за исключением целевых трансфертов, кредитов из вышестоящего бюджета и займов		
Предельная стоимость реализации одного проектного предложения на момент подачи	25000- кратный размер МРП, установленный законом о республиканском бюджете на текущий финансовый год	15000-кратный размер МРП, установленный законом о республиканском бюджете на текущий финансовый год	1500-кратный размер МРП, установленный законом о республиканском бюджете на текущий финансовый год
П Р И М Е Ч А Н И Е – таблица создана на основе данных из [5]			

В текущем году на этапе приёма предложений от жителей Алматы поступило 5449

различных заявок. Наибольшую активность проявили жители Алмалинского (1083), Алатауского (1020), Ауэзовского (869), Жетысуского (844) и Наурызбайского (658) районов. Следом идут Медеуский (364), Турксибский (344) и Бостандыкский (267) районы.

Приём заявок осуществлялся по девяти категориям: озеленение, освещение, обеспечение санитарии, ликвидация свалок, обустройство тротуаров, пандусов, арыков и др. Почти 70% предложений касаются благоустройства детских и спортивных площадок, установки беседок, скамеек и урн в местах общего пользования. Проекты, набравшие наибольшее количество голосов (не менее 50), будут реализованы районными акиматами в 2024 году.

В 2022 году впервые состоялись сразу два этапа приёма заявок (причём второй продлился и в текущем году). В итоге, поступило более 2,2 тыс. заявок (1251 заявка на первом этапе и 897 - на втором), из которых в 2023 году будет реализовано 359 на 15,5 млрд. тг- рекордная сумма (для сравнения: годом ранее показатель составлял 8,5 млрд. тг). Необходимо отметить, что выбранные после приёма, рассмотрения и голосования заявки реализуются в следующем календарном году, то есть, скажем, заявки, набравшие максимум голосов и отобранные по итогам 2019 года, реализовались в 2020 году, заявки 2021 года - в 2022 году. В целом за прошлые годы работы БНУ (2019–2022г.г.) в Алматы уже был реализован 541 проект на сумму 14 млрд. тг.[6].

Среди официальной информации о проектах программы БНУ хотелось бы выделить официальный сайт города Кызылорда, где отражена информация об этапах прохождения конкурса проектов, сканированная информация по Положению об организации проекта БНУ, распоряжения Акима города о создании Экспертного совета, о составе экспертной комиссии. Кроме того, на данном сайте можно ознакомиться с целями и задачами утвержденных 16-ти проектов, их графическим дизайном. Следует отметить тот факт, что в рамках программы БНУ было профинансировано 16 проектов на общую сумму 318 млн.тг, из которых 14 проектов завершено [7].

В таблице 2 отражены отчетные данные Лаборатории организации научных исследований по реализованным проектам в Казахстане в рамках программы БНУ.

На тренингах специалисты обращали внимание, что между акиматом, то есть исполнителем проекта, и горожанином-заказчиком должен быть некий мостик, так называемый буфер. Отдел ЖКХ, который реализует идеи, и без того загружен повседневной работой, а его еще обязывают вести переговоры с автором проекта и согласовывать все детали. Этот момент часто становится камнем преткновения - либо контакт между сторонами вообще не устанавливается и проект в итоге не соответствует изначальному замыслу, либо общение исполнителя и заказчика заканчивается конфликтом.

В аналоге БНУ в моногородах, в том же Рудном, с авторами проектов работают менеджеры, привлекают специалистов по смете, помогают в ее составлении, обучают горожан правилам подачи заявки.

В Костанайе же активные горожане предоставлены сами себе: сами должны составлять смету, искать артикулы нужных малых архитектурных форм. Этот как раз тот момент, когда человек может испугаться и просто отказаться от инициативы. Высказать просто идею и объяснить ее на пальцах либо схематично – дело одно, а вот составить план со всеми ценами – это совсем другое.

В этом вопросе Алматы ушел вперед всех. Так специалисты общественной приемной Open-Altmy помогают горожанам составлять проекты и голосовать. Конечно, в основном помощь нацелена на старшее поколение, потому что в Алматы есть активисты 93-96 лет, но все же это хорошее подспорье для всех.

В областных центрах информация о БНУ располагается на сайтах акиматов, что не очень удобно. Иной раз даже проблематично найти нужную вкладку, так как сайт городской администрации – это огромная кладезь данных. В Алматы для нужд БНУ есть свой ресурс – budget.open-almaty.kz. [8].

Таблица 2.

Реализованные Лабораторией научных исследований проекты в Республике Казахстан

Проекты	Примечание	Результаты
Публикация книги «Бюджет народного участия»	Книга-руководство предназначена для широкого круга организаторов и участников, которые вместе определяют направления развития общественной инфраструктуры в Казахстане.	88 человек приняли участие в презентации книги
Разработка и запуск для одной из ведущих горнодобывающих компаний Казахстана Eurasian Resources Group (ERG) проект корпоративной социальной ответственности –«Бюджет участия». В 2021 году проект сменил название на «Городская инициатива» и масштабирован на 3 моногорода	После успешного пилота в 2020 г. в городе Хромтау, проект распространился на моногорода Аксу и Рудный. Обучили три Проектных центра, курирующих реализацию «Городской инициативы» в своих моногородах, содействовали работе с жителями моногородов при подаче и разработке своих идей благоустройства, консультировали по вопросам работы с представителями акиматов, СМИ и общественности.	240 млн. тенге выделено всего на финансирование проектов, 232 проектных предложения подано в 3 моногородах, 44 проектов победило.
Форум «Городская инициатива Berekelibastama» Berekelibastama»	Команда организаторов проекта подготовила и провела очный однодневный Форум «Городская инициатива» в городе Хромтау. Отдельным событием стало игровое проектирование будущего парка в городе Хромтау, в рамках которого молодежь получила возможность презентовать свое видение нового городского пространства.	Более 50 участников из 3 моногородов Республики Казахстан, 30 участников игрового проектирования парка, 3 круглых стола по темам развития практик благоустройства городов.
П Р И М Е Ч А Н И Е – таблица создана на основе данных из [7]		

Одним из ключевых факторов, который может существенно повлиять на эффективность программы «Бюджет народного участия», является освещение в ведущих СМИ, преимуществами которого являются:

- **Охват более широкой аудитории.** Ведущие СМИ имеют широкую читательскую аудиторию, а это означает, что размещение в одном из них может помочь программе БНУ охватить более широкую группу потенциальных клиентов, партнеров и инвесторов;

- **Надежность и репутация.** Опубликование в авторитетном издании может повысить доверие к БНУ и повысить его репутацию, что может иметь решающее значение для привлечения клиентов и инвесторов.

- **Привлечение лучших талантов.** Освещение в ведущих СМИ также может помочь БНУ привлечь лучшие таланты в разработке проектов;

- **Подтверждение бизнес-модели.** Проектные предложения, представленные в ведущих СМИ в рамках программы БНУ, также могут подтвердить свою бизнес-модель, что поможет привлечь инвестиции и партнерские отношения.

- **Доступ к инвесторам.** Опубликование в ведущих СМИ также может помочь привлечь внимание инвесторов к проектам, которые с большей вероятностью рассмотрят возможность инвестирования в компанию, которая была представлена в авторитетном издании.

- **Увеличение финансирования.** Существует корреляция между проектами, представленными в ведущих СМИ, и их способностью обеспечить финансирование в последующих раундах инвестиций.

Список использованной литературы:

1. Храмова Т.А., Таврель Д.В. От финансовой грамотности к финансовой культуре. Молодой ученый Международный научный журнал № 3 (450)/2023. С.194-195. file:///C:/Users/Samsung/Downloads/moluch_450_ch3.pdf
2. Лешенко Ю.Ю. Инициативное бюджетирование. <https://cyberleninka.ru/article/n/initsiativnoe-byudzhetrovanie>
3. Инициативное бюджетирование. <http://millerovofin-otdel.ru/index.php/budjet-dlya-gragdan/iniciativnoe-budgetirovanie>
4. 25 вопросов об инициативном бюджетировании. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://vos-mo.ru/upload/iblock/e8b/25-voprosov-ob-initsiativnom-byudzhetrovanii-Budgeting.pdf
5. Об утверждении Правил разработки проектов местных бюджетов. Приказ Министра финансов Республики Казахстан от 31 октября 2014 года № 470. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 10 декабря 2014 года № 9950.
6. Бюджет народного участия: как граждане РК могут влиять на развитие своих городов и сёл? https://forbes.kz/news/2023/10/13/newsid_310937
7. Бюджет народного участия <https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda-kzo/bnu/680?lang=ru>
8. «Бюджет народного участия»: «Этот проект нужен, чтобы завтра мы были другими». <https://top-news.kz/bjudzhet-narodnogo-uchastija-jetot-proekt-nuzhen-chtoby-zavtra-my-byli-drugimi/>

ӘОЖ 336.025

Рахимов Темірлан,
Фин-21-1 тобының студенті, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан
Макенова Айгуль Акимжановна,
э.ғ.к., «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

**ИСЛАМДЫҚ ҚАРЖЫ ҒАЛАМДЫҚ ЭКОНОМИКАДА:
ҚАЗІРГІ ҚАРҚЫНЫ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Андатпа. Мақалада исламдық қаржы институттарының қазіргі жағдайы және олардың әлемдік экономикада таралу перспективалары қарастырылады, олардың дәстүрлі қаржы жүйесіне әкелуіне мүмкін беретін проблемалар мен тәуекелдер анықталады. Қазақстандағы ислам қаржысының дамуына баға беріледі.

Түйінді сөздер: ислам банктері, ислам қаржысы, пайызсыз қаржыландыру, исламдық қаржы институттары, исламдық қаржыландыру принциптері.

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние исламских финансовых институтов и перспективы их распространения в мировой экономике, выявляются проблемы и риски, которые могут привести их к традиционной финансовой системе. Будет дана оценка развитию исламских финансов в Казахстане.

Ключевые слова: исламские банки, исламские финансы, беспроцентное финансирование, исламские финансовые институты, принципы исламского финансирования.

Summary. The article examines the current state of Islamic financial institutions and the prospects for their spread in the world economy, identifies the problems and risks that can lead them to the traditional financial system. The development of Islamic finance in Kazakhstan is evaluated.

Key words: Islamic banks, Islamic finance, interest-free financing, Islamic financial institutions, principles of Islamic finance.

«Исламдық қаржы жүйесі» қаржы институттарының (ең алдымен ислам банктері мен сақтандыру компанияларының) және шарият нормаларына сәйкес қаржы қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және олар пайдаланатын қаржы құралдарының жиынтығын білдіреді. «Исламдық қаржы жүйесі» термині 1980 жылдардың ортасында пайда болды. Бұл қаржылық-экономикалық дағдарыс кезінде өзінің өмір сүру құқығын дәлелдеген қаржылық қатынастарды ұйымдастырудың жаңа және өзекті тәсілі. Исламдық қаржыландырудың даму тарихы негізінен ислам банктерінің қалыптасуымен ұсынылған. Исламдық қаржы институттарының (соның ішінде исламдық банктердің) пайда болуы мен дамуының негізгі себебін дәстүрлі қаржы институттары көрсететін, бірақ мұсылмандардың діни нормаларына қайшы келетін қызметтерге сұраныстың өсуі деп санауға болады. Олардың одан әрі дамуына мыналар ықпал етті [1]:

- 1973 жылғы мұнай дағдарысы нәтижесінде Таяу Шығыстың мұсылман елдеріне мұнай долларларының айтарлықтай ағыны, бұл осы елдердің ішінде инвестициялық жобаларды қаржыландыруға қайта бағытталмаған уақытша бос өтімділіктің үлкен көлемін қамтамасыз етті;

- Сауд Арабиясында, Кувейтте, Біріккен Араб Әмірліктерінде және Малайзияда қаржы орталықтарын құру арқылы қаржы инфрақұрылымын қарқынды дамыуы.

Соңғы 50 жылда негізінен мұсылман елдері өздерінің әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамасын белсенді түрде жасауда. Бұл тұжырымдама экономикалық өмір жүйесін ұйымдастыруға түбегейлі басқа көзқарас болып табылады, ол өзінің этикалық, құқықтық және экономикалық параметрлерінде индустриялық дамыған елдердің экономикасының негізінде жатқан принциптер мен құндылықтардан айтарлықтай ерекшеленеді. Құранда негізделген бұл көзқарас қазіргі ислам қоғамында әлі де қолданылып жүрген құқықтық және экономикалық қатынастардың қағидаларын тұжырымдайды. Исламның экономикалық жүйесінің институттарының бірі – исламдық банктер, яғни, клиенттерге пайызсыз негізде қызмет көрсететін қаржылық бизнесті ұйымдастырудың ерекше нысаны. Соңғы жылдары дәстүрлі банктердің исламдық қаржы өнімдерінің нарығына кіруге қызығушылығының айтарлықтай өсуі байқалады. Сонымен, трансұлттық банктердің көпшілігінде "Ислам терезелері" бар. Бұл дамыған елдердегі мұсылман халқының санының өсуіне, сондай-ақ исламдық инвесторлардың өздерінің инвестициялық портфельдерін географиялық әртараптандыруға қызығушылығының артуына байланысты. Осыған байланысты әр түрлі елдердегі исламдық қаржы институттарын реттеудің ерекшеліктері анықталды. Осылайша, исламдық қаржы институттары жұмыс істейтін көптеген елдерде олардың қызметінің ерекшелігін ескеретін арнайы заңдар қабылданды. Бұл заңдар, әдетте, ұстануға тиісті нормалар мен ережелерден тұрады. Қабылданған заңдар көбінесе жалпы сипатқа ие және елдегі барлық ислам банктерін бақылауға арналған. Тек белгілі бір банктің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жасалған заңдар бар және олардың заңды күші барлық басқа ислам банктеріне қолданылмайды.

Ислам банктері дәстүрлі банктер сияқты функцияларды орындайды, өйткені олар дәстүрлі банктер сияқты өз клиенттерінің уақытша бос ақшалай қаражаттарын шоғырландырып, оларды уақытша пайдалануға береді, коммерциялық ұйымдар мен жеке тұлғалар арасындағы төлемдер мен есеп айырысуға делдалдық жасайды. Ислам банктерін дәстүрлі банктерден ерекшелендіретін негізгі мәселе – олар өз қызметінде банктік пайыз түріндегі сыйақыны пайдаланбайды. Ислам пайда табу фактісінің өзін айыптамай, қызмет нәтижесіне тәуелді емес тұрақты пайда алуға ғана тыйым салады. Осылайша, қарапайым

банктің несие сыйақысын есептегендегідей, қарыз алушының жұмысына қарамастан, капитал иесіне сыйақы кепілдендірілмеуі керек деп шешіледі.

Исламдық қаржы жүйесі келесі институттарды қамтиді:

1. Ислам банктері – депозиттерді қабылдайтын және жинақталған қаражатты инвестициялайтын қаржы институттары. Бұл топқа толыққанды ислам банктері де, көмекші банк бөлімшелері де немесе қарапайым банктердің исламдық «терезелер» де кіретінін ескеріңіз.

2. Банк болып табылмайтын исламдық қаржы институттары. Оларға исламдық лизингтік және факторингтік компаниялар, қаржы компаниялары, тұрғын үй-құрылыс кооперативтері, микроқаржы институттары, жеке капитал және венчурлық қорлар, діни және қайырымдылық институттары жатады.

3. Исламдық сақтандыру («такафул»).

4. Исламдық капитал нарығы және оның қатысушылары, мысалы, брокер кеңселері, инвестициялық банктер және т.б.

5. Исламдық қаржылық инфрақұрылым, оған:

- төлем жүйесі;
- скрининг жүйелері, сауда және клиринг жүйелері, интернет-бизнес инфрақұрылымы;
- экономикаға үлес қосатын ұйымдар қауіпсіздік пен өтімділікті қамтамасыз ету;
- бақылаушы органдар;
- талаптардың сақталуын бақылауды жүзеге асыратын органдар қаржылық есеп беру;
- рейтингтік агенттіктер;
- статистикалық ақпаратты беретін ұйымдар;
- оқу орындары;
- ғылыми-зерттеу ұйымдары[2].

Жалпы батыс елдерінің ішінде Ұлыбритания ислам банктерін дамытуда белсенді рөл атқарады, кейбір мәліметтер бойынша, онда шариғат талаптарына сай қызмет көрсететін 22 банк бар (5 банк толығымен исламдық). Ислам банктерінің саны бойынша Ұлыбританиядан кейін АҚШ тұр. Ислам банктері Австралияда, Швейцарияда, Францияда, Канадада, Германияда, Люксембургте, Ирландияда, Қазақстанда және Кайман аралдарында да бар. Ислам банктері банк секторы ең дамыған және инвестициялық әлеуеті жоғары елдерде белсенді түрде ашылуда.

Индустрияны одан әрі дамытудың іргелі алғышарттары сақталып отырғанын атап өткен жөн. Осылайша, мұсылман мұнай экспорттаушы елдер айтарлықтай кіріс алуды жалғастыруда, осы елдердің қаржы нарықтары дамуды жалғастыруда, ал батыс компаниялары шетелдік инвесторларды тарту үшін бәсекелесуде. Мәселен, бүкіл әлем бойынша 1,6 млрд. мұсылманның тек 14%-ы банктерді пайдаланады, ал дамыған елдерде банктерді халықтың 90-95%-ы пайдаланады. Осыған байланысты, сарапшылардың болжамдары бойынша, алдағы бес жылда 20-40% жылдық өсу қарқынымен ислам қаржысының саласы халықаралық қаржы қатынастарының неғұрлым тез өсіп келе жатқан салаларының бірі болып қалады[3].

Сарапшылардың пікірінше, алдағы жылдардағы ислам банктерінің дамуының негізгі тенденциялары[4]:

- орта және төмен табыстары бар әлеуметтік топтардың нарық сегменттерінде, шағын және орта бизнесте, сондай-ақ мұсылман халқының үлесі басым дамушы елдердің қаржы нарықтарында позицияларын нығайту;

- исламдық қаржы өнімдерінің сандық өсуінен оларды оңайлатуға және стандарттауға біртіндеп көшу;

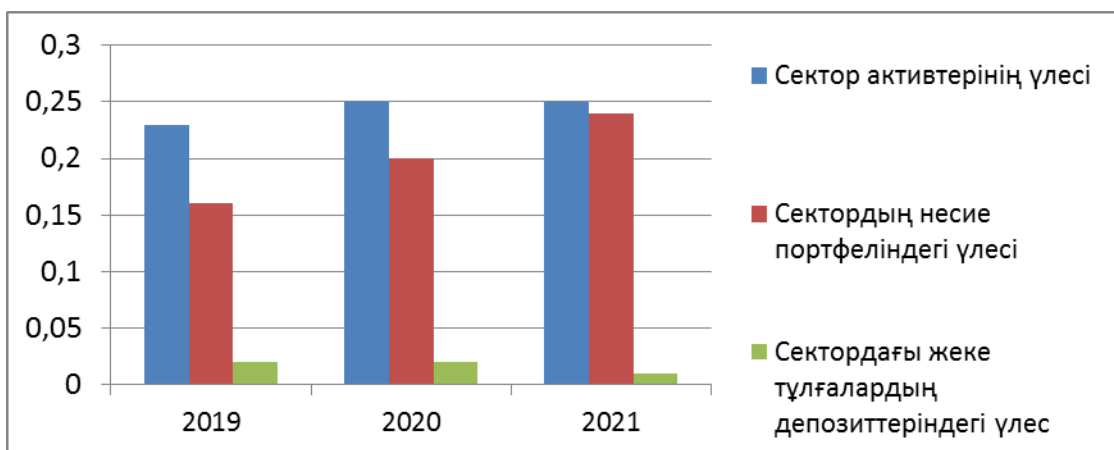
- қаржылық инновациялар мен тәуекелдерді хеджирлеу құралдарының құнының өсуі.

Бахрейндегі, Малайзиядағы және Судандағы көптеген исламдық қаржы институттары активтер жағынан да, міндеттемелер жағынан да инновациялық исламдық қаржы құралдарын дамытуды, жетілдіруді және нарыққа шығаруды жалғастыра отырып, өз

қызметін одан әрі кеңейтуге дайындалуда. Соңғы жылдары қаржы нарығының қызметінде кеңінен қолданылатын көптеген жаңа исламдық қаржы өнімдері құрылды. Оларға капиталға қатысу құралдарымен және облигациялармен трейдингтік және инвестициялық операциялар, исламдық сақтандыру және қайта сақтандыру (такафул), ұжымдық инвестициялаудың исламдық бағдарламаларына қаражат салу және мүлік пен активтерді басқаруға арналған басқа да өнімдер жатады.

Исламдық қаржы секторының дәйекті кеңеюіне қарамастан, жекелеген ислам елдеріндегі кедейлік мөлшері азаймай отыр. Ал біз экономикалық өсу мен өркендеуді көріп отырған ислам мемлекеттерінде олар исламдық қаржыландыруға еш қатысы жоқ жағдайларға байланысты болды. Мүмкін, кейбір авторлар дәлелдегендей, исламдық қаржыландыру принциптері мен экономикалық өсу арасында байланыс бар шығар, бірақ бұл байланыс соншалықты айқын емес. Оның басты себебі, исламдық қаржыландырудың артықшылықтарына қол жеткізуге болатын сияқты, бірақ олар өздерінің шынайы болмысына сәйкес және бар тәжірибеге арналған болса ғана. Ал бүгінгі күні исламдық қаржыландырудың этикалық-құқықтық негізі қаржы нарықтарындағы қазіргі ортамен қайшылықта болғандықтан, жоғарыда айтылғандай, бұл туралы айтудың қажеті жоқ. Тағы бір себеп исламдық қаржыландырудың артықшылықтарын негізінен ірі клиенттер алатынымен, ал табысы төмен халықтың басым бөлігі олардың қызметтерін жай ғана пайдаланбайтынымен байланысты сияқты. Бұл, әрине, ислам идеалына жақын болатын салауатты әлеуметтік-экономикалық орта құруды қиындатады. Демек, исламдық банкингтің пайдалылығы экономикалық өсуді ынталандыру және кедейлікті азайту қабілеті болып табылады.

Исламдық қаржыландыру индустриясы нақты экономиканы дамытуда және әлемдік қаржы жүйесінің тұрақтылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Тұрақты қаржы жүйесін құру Қазақстан экономикасының дамуына ықпал ететін маңызды міндеттердің бірі ретінде белгіленген. Исламдық қаржыландыру Қазақстанда бірнеше жылдан бері жұмыс істеп келеді. Осы уақыт ішінде нарықтық инфрақұрылым, заңнамалық және нормативтік-құқықтық база қалыптасты және дамуды жалғастыруда. Белгіленген заңнаманың арқасында Қазақстанның қаржы нарығында «Kazakhstan Ijara Company» және «Al Saqr Finance» исламдық лизингтік компаниялары, сондай-ақ Al Hilal және Zaman Bank ислам банктері қызмет етуде. 2021 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша олардың жиынтық активтері шамамен 87 млрд теңгені құрады – бұл банк секторының жиынтық активтерінің 0,25%. Ислам банктерінің жиынтық несиелер портфелі 40,1 млрд теңгені немесе республикадағы барлық банк несиелерінің 0,24%-ын құрады. Осыған қарамастан сегмент қарқынды өсуде: соңғы үш жылда ислам банктері активтерінің орташа жылдық өсімі 30,3%-ды құрайды. Бұл ретте Қазақстанның банк жүйесіндегі орташа өсім осы кезеңде 11-12% құрады.

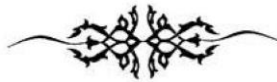
Сурет 1. Қазақстанның банк секторындағы ислам банктерінің көрсеткіштері

Дерек көзі: national bank.kz ресми сайты мәліметтері негізінде

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының мәліметінше, халықтың 76%-ы өздерін мұсылман деп санайды. Сонымен қатар, өмірге этикалық нормалар арқылы қарайтын және исламдық қаржылық өнімдерге қызығушылық танытатын көптеген мұсылман еместер бар. Бұл үлкен нарық, оны толығымен алып жатқан жоқ. Бұл жерде көп нәрсе білім беру бағдарламалары, ағартушылық, нақтылау тұрғысынан осы саланы дамытып жатқан мекемелерге байланысты. Мұның бәрі халыққа, олардың өзіндік санасы, мінез-құлықтың этикалық құрамдас бөлігі қаншалықты дамитынына байланысты. Ал Ресей мен Қазақстан мұсылмандары арасындағы ынтымақтастықтың болашағы зор. Бірақ оны одан әрі дамытуға болатын көптеген бағыттар бар. Елімізде ислам банктерін дамытуға болады. Дегенмен, мемлекеттік қолдаусыз бұл процесс Қазақстан Республикасының заңнамасына барынша сәйкес келетін кейбір құралдар мен қызметтерді енгізу арқылы баяу қарқынмен өтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Исламская экономическая модель и современность», Беккин Р. И., 2-е изд., испр. и доп., Москва: Издательский дом Марджани, 2010, с. 32
2. Филоник А. О. Зыбкие контуры “исламской экономики”. Восток, 2017, № 2, с. 135
3. Хадиуллина Г.Н. Исламский банкинг и возможности реализации его потенциала в современной российской экономике // Вестник Казанского юридического института МВД России. 2015. № 1 (19). С. 102
4. Данченко Е.А., Семенюта О.Г. Трансформация современного банковского дела на основе исламского банкинга // ISJ Theoretical & Applied Science. 2015. No 6 (26). с. 76
5. Асилова, А.С. Исламдық қаржыландыру негіздері [Мәтін]: Оқу құралы / А.С. Асилова, А.Ж. Кукиев.- Алматы: "Қазақ университеті", 2017.- 98 б.

2. СЕКЦИЯ. АЙМАҚТЫҚ ДАМУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ // СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ // SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF THE REGION'S DEVELOPMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS

УДК: 336.2

Сулейменов Тыныс Болекбаевич,
д.т.н., профессор, Евразийский Национальный университет
имени Л.Н.Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
Кәдімбек Аман Аманғосұлы,
магистрант образовательной программы Лидерство и корпоративное управление,
Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
г. Астана, Республика Казахстан

АНАЛИЗ КАЧЕСТВЕННЫХ И КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ

Динамическая трансформация экономики Казахстана и значительная конкуренция на потребительском рынке требуют от отечественных предприятий поиска новых подходов к управлению хозяйственной деятельностью. Учитывая это, широкое распространение в настоящее время получило логистическое управление, сущность которого заключается в целенаправленном согласовании в пространстве и времени материальных, информационных, финансовых и сервисных потоков с целью оптимизации результатов функционирования предприятия.

В современных условиях на промышленных предприятиях особую актуальность приобретают вопросы обеспечения производства необходимыми материальными ресурсами и эффективного их использования; совершенствование управления складским хозяйством и запасами продукции, сбытовой деятельностью и транспортными потоками. Колебание спроса потребителей требует от предприятий постоянно осуществлять анализ конъюнктуры рынка для того, чтобы изменять ассортиментную структуру продукции в объемах, достаточных для его удовлетворения.

С целью достижения конкурентоспособности предприятие должно так организовать свою деятельность, чтобы минимизировать риски, убытки и расходы, которые связаны с процессами производства и сбыта готовой продукции, и максимизировать прибыль от ее реализации. Это возможно осуществить в первую очередь за счет повышения эффективности управления логистической деятельностью.

Эффективность логистической деятельности обеспечивается действенным использованием и развитием ее составляющих: логистики снабжения и сбыта, производственной логистики, логистики рекуперации, информационной и финансовой логистики и др. С целью повышения эффективности логистической деятельности предприятия следует определить главные доминанты ее развития, на которых ему нужно сконцентрироваться для активного представления предприятия как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Это в свою очередь предполагает формулирование задач оптимизации на предприятии - логистической системы, то есть нахождение максимума целевой функции (системы плановых показателей) при ограниченности ресурсов, обеспечивая при этом достижение общего минимума затрат и ресурсов. Эпоха диссипативного и динамичного развития экономики по-новому актуализирует процесс управления предприятием и требует от практиков и ученых проводить исследования в направлении построения такой системы управления на предприятии, которая отвечала бы современным требованиям. Управление

логистическими процессами предприятий не является новым направлением управления для менеджмента, однако требует внимания. Различные аспекты управления логистическими процессами предприятий в своих трудах исследуются многими отечественными и зарубежными учеными, но постоянное развитие экономики, в том числе и логистики, обуславливает возникновение немалого круга вопросов и их дальнейших исследований.

Основной целью логистики является достижение максимальной эффективности материальных потоков при минимальных затратах на транспортные, складские и распределительные операции на основе создания рациональной логистической системы.

В соответствии с данной целью можно выделить основные и частные задачи логистики. Основные задачи логистики связаны с организацией регулирования материальных потоков и сводятся к аспектам управленческой деятельности. Частные задачи логистики связаны с конкретными действиями в данной области (таблица 1).

Таблица 1

Общие и частные задачи логистики

Основные задачи логистики	Частные задачи логистики
- определение необходимого запаса ресурсов для бесперебойной экономической деятельности хозяйствующих субъектов	- определение и создание минимального уровня запасов
- рациональное управление запасами ресурсов и готовой продукции	- сокращение срока хранения готовой продукции на складе
- организация и управление разгрузочными, погрузочными и транспортными операциями на складах предприятия и на стороне потребителей	- сокращение продолжительности транспортировки
- организация распределения готовой продукции	- снижение количества погрузочных и разгрузочных операций
- построение структурной модели функционирования логистической системы предприятия	- иные действия, связанные с управлением материальными потоками
- планирование и организация процессов снабжения, складирования, производства, распределения и транспортировки	
- согласование и координация действий предприятий, участвующих в цепи поставок и распределения готовой продукции, а также отдельных подразделений в рамках одного предприятия	

Нужно отметить, что на предприятиях логистическая деятельность охватывает следующие три основных процесса: заготовка; производство; сбыт.

Согласно главным процессам хозяйственной деятельности предприятий выделяют такие основные виды логистики, как логистика поставки; заготовительная логистика; производственная логистика; логистика сбыта.

Каждому из указанных выше видов логистики присущи отдельные логистические процессы, для эффективного управления которыми применяют ряд методов и инструментов логистической деятельности.

Таким образом, логистическая деятельность предприятий, которая проводится с учетом общей корпоративной стратегии предприятия, является эффективным средством ведения конкурентной борьбы. Поэтому в современных условиях ведения предпринимательства возникает необходимость в выработке эффективного методического подхода к оценке эффективности логистической деятельности компании.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2021 год, объем перевозок грузов всеми видами транспорта с учетом оценки объема перевозок индивидуальными предпринимателями, занимающимися коммерческими перевозками, составил 4 013,7 млн. тонн, что на 1,7% выше, чем в 2020 году (рисунок 1)

Грузооборот в 2021 году составил 607,7 млрд. ткм, что на 4,1% выше, чем в 2020 году. В целом, за период 2017-2021 годов мы наблюдаем рост совокупного объема грузоперевозок по республике на 1,7%. Однако, стоит отметить существенное сокращение объемов грузоперевозок (на 6,6%) в 2020 году, что связано с введением ограничительных мер по борьбе с коронавирусной инфекцией. В 2021 году ситуацию на рынке грузоперевозок удалось стабилизировать главным образом за счет развития электронной торговли и транзитного потенциала страны.

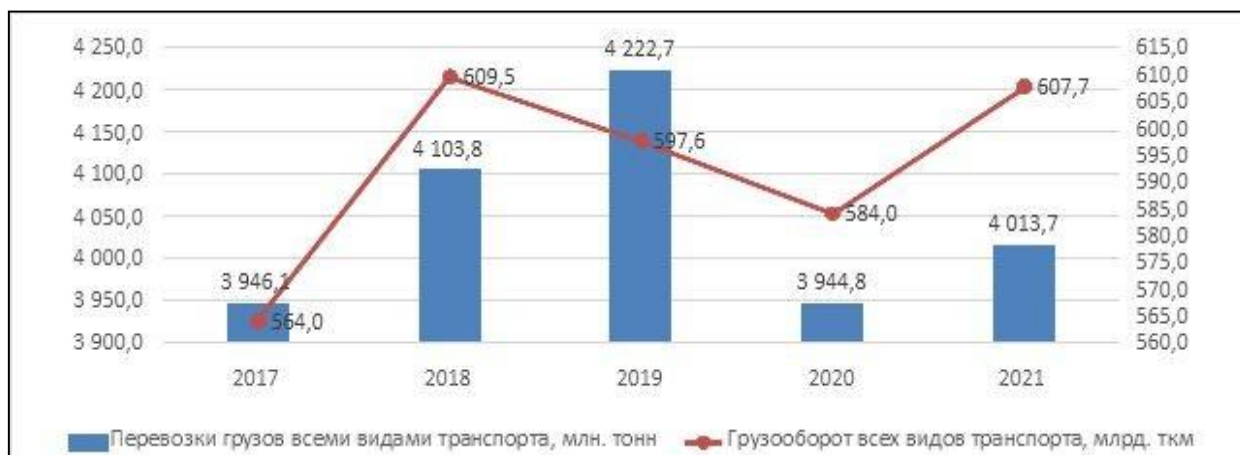

Рисунок 1 - Динамика перевозки грузов и грузооборота всех видов транспорта в Республике Казахстан за 2017-2021 гг.

По данным за 2021 год, в общем объеме перевезенных грузов доля автомобильного транспорта составила 83%, железнодорожного – 10%, трубопроводного – 7%, других видов транспорта (воздушного, внутреннегосудного, морского) – 0,02% (рисунок 2).

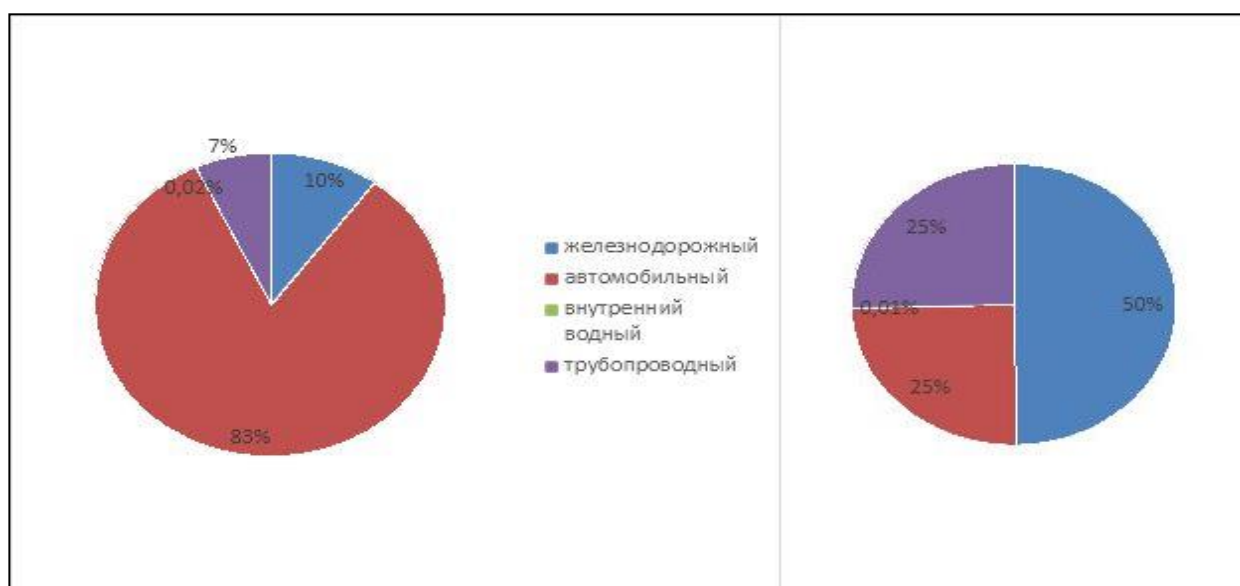

Рисунок 2 - Структура грузоперевозок и грузооборота Республики Казахстан в разрезе видов транспорта за 2021 год, в процентах

В грузообороте доля железнодорожного транспорта составила 50%, автомобильного – 25%, трубопроводного – 25%, других видов транспорта (воздушного, внутреннего водного, морского) – 0,01%. Доли таких видов транспорта, как внутренний водный, морской и воздушный, в структуре грузоперевозок и грузооборота республики незначительны в дорожных тарифов на перевозку (авиаперевозки) и специфики географического расположения Казахстана.

Анализ динамики рынка грузоперевозок Казахстана за 2017-2021 годы демонстрирует значительное сокращение объема грузоперевозок водными и воздушными видами транспорта: морским транспортом – на 100%, внутренним водным – на 51,5%, воздушным – на 99,99% и существенный рост грузоперевозок железнодорожным транспортом – на 5,6%. Грузоперевозки по трубопроводам за аналогичный период выросли на 20,9% (таблица 2).

Таблица 2

Объемы грузоперевозок в Республике Казахстан, по видам транспорта за 2017-2021 гг., млн. тонн

	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Всего перевезено грузов	3 946,1	4 103,8	4 222,7	3 944,8	4 013,7
в том числе:					
железнодорожным	387,2	397,9	397,0	402,3	410,3
автомобильным	3 322,3	х	3 550,5	3 287,0	3 320,4
внутренним водным	1,6	1,2	1,3	0,9	0,8
трубопроводным	232,8	281,4	273,0	253,7	281,4
морским	2,1	х	0,8	х	х
воздушным, тыс. тонн	22,5	44,1	26,7	0,02	0,03

По грузообороту самый значительный спад в рассматриваемом периоде (2017-2021 гг.) наблюдается по воздушному транспорту (-34,2%), далее – по трубопроводному (-9,2%) и по автомобильному (-7,8%). По грузообороту остальных видов транспорта наблюдается рост: внутреннего водного – на 56,6%, железнодорожного – на 4,4% (таблица 3).

Таблица 3

Грузооборот в Республике Казахстан по видам транспорта за 2017-2021 гг., млрд. ткм

	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Грузооборот в Казахстане по видам транспорта	564,0	609,5	597,6	584,0	607,7
в том числе:					
железнодорожного	266,6	283,3	286,7	299,2	297,4
автомобильного	166,1	185,2	173,5	160,0	148,0
внутреннего водного	0,03	0,04	0,01	0,02	0,05
трубопроводного	129,5	х	136,7	124,2	151,7
морского	1,6	х	0,7	х	х
воздушного, млн. ткм	0,05	0,06	0,08	0,06	0,08

В развитии рыночной инфраструктуры, расширении внутренней и внешней торговли важную роль играет автомобильный транспорт, в том числе, благодаря бурному развитию интернет – торговли и служб доставки и роста спроса на услуги 3PL. Автотранспортом республики с учетом оценки объема перевозок индивидуальными предпринимателями, занимающимися коммерческими перевозками, за 2021 год перевезено грузов – 3 320,4 млн. тонн, грузооборот составил 148,0 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом объем перевозок грузов автомобильным транспортом увеличился на 1,0%, грузооборот снизился на 7,5%.

Железнодорожным транспортом в 2021 году перевезено 420,3 млн. тонн грузов, грузооборот составил 297,4 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом объем перевозок грузов

вырос на 1,98%, грузооборот снизился на 0,6%.

Основными видами грузов для железных дорог от общего объема является каменный уголь (27,1%), строительные грузы (10,3%), железная руда (5,8%), нефтяные грузы (5,5%). Сокращение перевозок железнодорожным транспортом коммерческих грузов объясняется относительно высокими тарифами и низкой маржой для компаний, контрактирующих железнодорожный транспорт по сравнению с автотранспортными перевозками, где маржа может составлять порядка 15%, а также ограниченностью железнодорожной инфраструктуры. Отсутствие мультимодальных логистических транспортных центров также не способствуют развитию этого вида транспорта.

Внутренний водный транспорт занимает небольшой удельный вес в общих объемах работы транспорта республики. За 2021 год судоходным транспортом перевезено 0,8 млн. тонн грузов, грузооборот составил 0,05 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом произошло уменьшение объема грузоперевозок данным видом транспорта на 10,7% и рост грузооборота на 116,3%.

Морским транспортом в 2019 году перевезено 0,8 млн. тонн грузов, грузооборот составил 0,7 млрд. ткм. В 2020 и 2021 годах перевозки грузов морским транспортом на осуществлялись.

Авиагрузоперевозки в 2021 году составили 0,03 млн. тонн, грузооборот составил 0,08 млрд. ткм. По сравнению с 2020 годом объемы грузоперевозок данным видом транспорта увеличился на 44%, грузооборот увеличился на 38,8%.

Трубопроводный транспорт в Казахстане представлен нефтепроводами (8 015,1 км) и газопроводами (15 255,5 км). За 2021 год перекачано 281,4 млн. тонн нефти и газа, за 2020 год – 253,7 млн. тонн, таким образом рост за год составил 10,9%. Грузооборот в 2021 году по сравнению с 2020 годом вырос на 22,2% до 151,7 млрд. ткм.

Объем контейнерных перевозок в прошлом году достиг 1 065,6 миллиона ДФЭ, что на 22% больше, чем в предыдущем году. Согласно данным rail.kz, по маршруту Китай – Европа – Китай перевезено 732 тысячи ДФЭ, или на 32% больше показателя 2020 года. Также аналитики отмечают, что более 83% транзита в направлении КНР – Европа – КНР приходится на долю Казахстана.

В настоящее время работает ограниченное количество сухопутных маршрутов из Азии в Европу и обратно. При этом Китай заинтересован в сокращении срока поставок на Европейские рынки за счет перехода части грузов с морского на железнодорожный способ транспортировки.

В данном направлении функционирует несколько маршрутов, в рамках проекта «шелкового пути»:

1. Через Владивосток или Красноярск по территории России;
2. Через Казахстан и далее через Екатеринбург по территории России;
3. Из Урумчи через Казахстан до порта в Актау, после чего по морю в Азербайджан, и далее в Европу через Грузию и Турцию.

В 2021 году объем транзита грузов через территорию Казахстана по направлению Азия – Европа составил 2,2 млн. тонн.

Последствия военных действий в Украине перевернули логистические цепочки всего региона: введенные санкции против России и Беларуси и отказ ряда крупных логистических операторов, таких как Maersk, DSV и DB Schenker от перевозок в - и из России, блокировка железнодорожных и морских путей сообщения – всё это привело к тому, что первый и второй из перечисленных маршрутов оказались заблокированы.

Переключение грузоперевозок на новые маршруты требует дополнительного времени и инвестиций в расширение пропускной способности маршрутов и приобретение дополнительных транспортных средств. Это, в свою очередь, может толкать вверх стоимость перевозок и складских услуг для компаний- производителей и импортеров, что неизбежно найдет отражение в цене конечных товаров. Изменение сроков поставок товаров удлинит

денежный цикл компаний, одновременно вынуждая производителей увеличивать запасы тех компонентов, которые завозятся из-за рубежа, для обеспечения безостановочного производства, а также затрудняя экспорт готовой продукции.

В целом, в исследуемом периоде на рынке грузоперевозок Республики Казахстан наблюдается следующее: объемы грузоперевозок автомобильным транспортом продолжают расти; в стране реализуются масштабные железнодорожные проекты, направленные на повышение конкурентоспособности данной отрасли; воздушный вид транспорта укрепляет свою роль в транспортной отрасли Казахстана; внутренний водный транспорт показал за анализируемый период сокращение объемов перевозки грузов и грузооборота. Вместе с тем, Дополнительным фактором роста привлекательности казахстанского рынка грузоперевозок в перспективном периоде являются ожидания по релокации ряда компаний из России и Беларуси в Казахстан. Часть из них будет импортировать товары, не включенные в санкционные списки, в Казахстан с последующим экспортом в Россию, что позволит решить логистические сложности, возникающие с прямыми перевозками в Россию. Кроме того, уход крупных потребительских компаний с российского рынка дает возможности для посредников, которые могут завозить ту же продукцию, купленную в других странах, для удовлетворения спроса Российского рынка. Благодаря перечисленным факторам рынок грузоперевозок Казахстана в краткосрочном и среднесрочном периоде имеет высокие перспективы роста и усиления инвестиционной активности в данном секторе.

Проанализируем основные экономические показатели деятельности на примере ТОО «Cargo Supply Solution». Динамика выручки от оказания транспортно- экспедиционных услуг в натуральном и стоимостном выражении по видам услуг за 2019-2021 гг. представлена в таблице 4.

Таблица 4

Динамика выручки от оказания транспортно-экспедиционных услуг
 ТОО «Cargo Supply Solution» в натуральном и стоимостном выражении
 по видам услуг за 2019-2021 гг.

Показатель	2019 г.	2020 г.	2021 г.	Изменение 2021-2019 гг.	
				абс.	в %
Грузоперевозки неспециализированным транспортом					
- выручка от оказания услуг, тыс. тг.	80732	152140	163753	83021	102,8
- количество выполненных договоров по оказанию услуг, ед.	443	458	463	20	104,5
Грузоперевозки специализированным транспортом					
- выручка от оказания услуг, тыс. тг.	26840	27420	28790	1950	7,3
- количество выполненных договоров по оказанию услуг, ед.	80	76	80	0	100
Погрузочно-разгрузочные работы					
- выручка от оказания услуг, тыс. тг.	2880	7660	1105	-1775	-61,6
- количество выполненных договоров по оказанию услуг, ед.	87	93	105	18	120,7
Прочие, тыс. тг.					
- выручка от оказания услуг, тыс. тг.	6470	6920	7710	1240	19,2
- количество выполненных договоров по оказанию услуг, ед.	29	30	30	1	103,4
Итого					
- выручка от оказания услуг, тыс. тг.	116922	194140	201358	84436	72,2
- количество выполненных договоров по оказанию услуг, ед.	639	657	678	39	106,1

Объем выручки от оказанных транспортно-экспедиционных услуг ТОО «Cargo Supply Solution» в 2021 году составил 201358 тыс. тг., в период 2019- 2021 гг. имела тенденцию роста на 72%, рост себестоимости составил 12,8%. Вследствие более высокого темпа роста себестоимости над выручкой произошло снижение валовой прибыли от реализации услуг грузоперевозок. Также рост коммерческих и управленческих расходов привел к сокращению прибыли от продажи услуг.

Количество выполненных договоров по оказанию услуг грузовых перевозок в 2021 году составил 678 ед., со средней стоимостью 37,921 тыс. тг.

В структуре выручки от оказания транспортно-экспедиционных услуг наибольшую долю занимают грузоперевозки неспециализированным транспортом, в 2021 г. их объем составил 463 единицы в денежном выражении 20953 тыс. тг. Их прирост за 2019-2021 гг. составил 3,0% в денежном выражении и 4,5% в натуральном. В период 2019-2021 гг. присутствовал рост масштаба деятельности ТОО «Cargo Supply Solution», объем выручки по оказанию грузовых перевозок в денежном выражении увеличился на 83021 тыс.тг. или на 102,8%, рост объема услуг в натуральном выражении составил 39 ед.или 6,1%.

За 2019-2021 гг. логистические затраты ТОО «Cargo Supply Solution» выросли на 1,7%. В основном на рост логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» существенное влияние оказало увеличение выручки и рост общихрасходов предприятия в целом.

Как видно из данных таблицы, доля логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» в совокупных затратах компании возросла с 85,2% в 2019 году до 85,9% в 2021 году.

В общей структуре логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» подавляющее большинство составляют расходы на оплату труда, амортизационные отчисления и расходы на предоставление услуг: в 2019 году данные три группы затрат составляли 85,0% от общей суммы логистических затрат; в 2020 году - 88,1%; в 2021 году - 89,9% (рисунок 3).

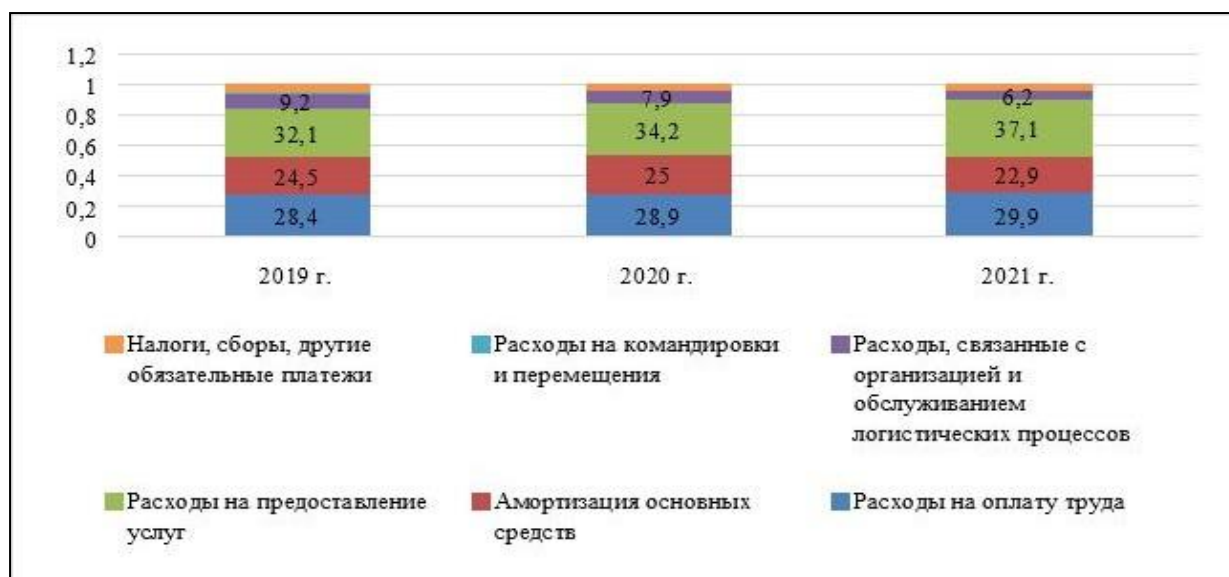

Рисунок 3 – Структура логистических затрат ТОО «Cargo SupplySolution» за 2019-2021 гг., в процентах

Таким образом, именно указанные статьи логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» имеют наибольшее влияние на формирование себестоимости услуг требуют высокого уровня контроля.

В качестве целевых показателей управления логистическими затратами предприятия используются коэффициент логистических расходов, коэффициент операционной рентабельности логистических затрат и коэффициент эластичности финансового результата от операционной деятельности по логистическим затратам.

Проведем расчет данных коэффициентов по данным таблицы 5.

Таблица 5

Динамика коэффициентов управления логистическими затратами
ТОО «Cargo Supply Solution» за 2019-2021 гг., тыс.тенге

№	Наименование показателя	2019	2020	2021	Изменение показателя за 2019-2021 гг.
1.	Общая сумма логистических затрат	65 576	61 904	66 704	1 128
2.	Совокупные затраты компании	76 973	76 587	77 681	708
3.	Коэффициент логистических затрат (ст. 1 / ст. 2)	0,85	0,81	0,859	0,009
4.	Финансовый результат от операционной деятельности	4 529	6 371	21 039	16 510
5.	Коэффициент операционной рентабельности логистических затрат (ст. 4: ст. 1)	0,07	0,1	0,32	0,25

На основе анализа динамики значений коэффициента логистических затрат можно сделать вывод о высокой значимости логистической деятельности ТОО «Cargo Supply Solution». Надо также отметить высокий уровень операционной рентабельности логистических расходов, что свидетельствует об эффективном управлении логистической деятельностью предприятия.

Спрогнозируем значение логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» на 2022-2026 г. с учетом динамики их роста за последние три года. Для прогнозирования динамики изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» воспользуемся трендовым анализом, основная методика которого заключается в расчете общей тенденции развития как функции времени. Для построения и определения количественной модели, которая будет выражать общую тенденцию изменения уровня конкретного вида обязательства во времени, воспользуемся аналитическим выравниванием ряда динамики.

На основе данных, представленных в таблице 5, построим график, который позволит оценить общий характер изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» за 2019 - 2021 гг. и определить тип модели, наиболее полно отражающей тенденцию анализируемого показателя (рисунок 4).

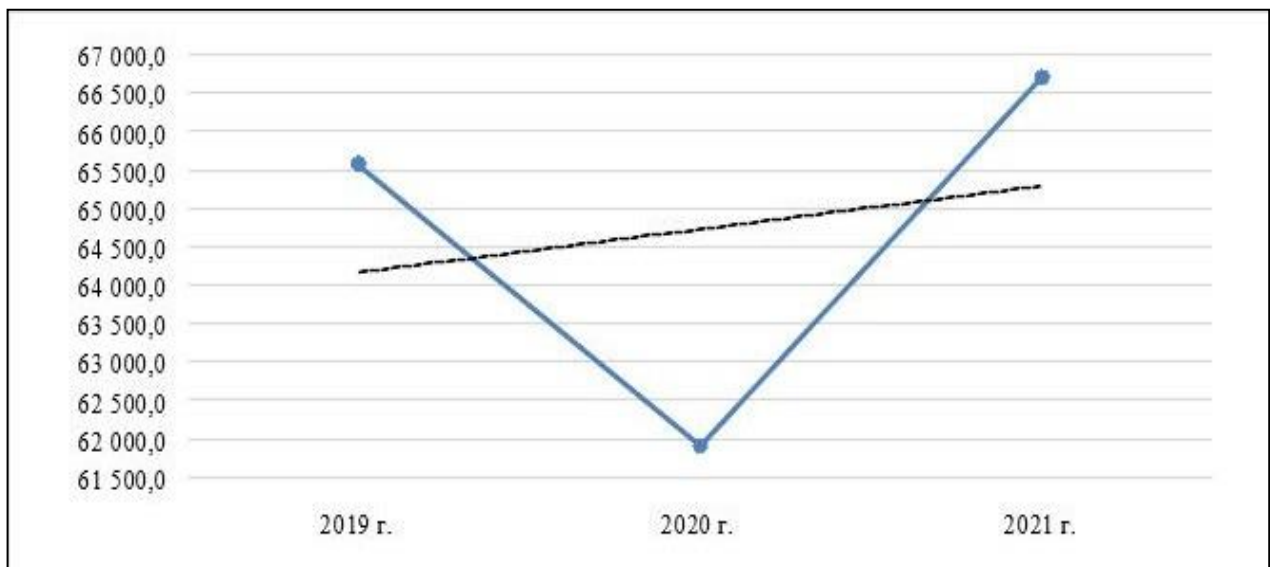

Рисунок 4 - Динамика логистических затрат
ТОО «Cargo Supply Solution» за 2019 - 2021 гг., тыс. тенге

Из рисунка видим, что график представляет собой ломаную линию, следовательно, показатель логистических затрат за период 2019 - 2021 гг. имеет недостаточно постоянные значения, величина которого колебалась из года в год. Также данный график достаточно полно отображает общую тенденцию изменения логистических затрат и наглядно демонстрирует применение уравнения прямой в качестве оптимальной модели для нахождения тренда и построения прогноза на 2022 г.:

$$y't = a_0 + a_1 \cdot t, \quad (1)$$

где a_0, a_1 – параметры уравнения; t – время.

Чтобы определить параметры уравнения a_0 и a_1 необходимо воспользоваться способом наименьших квадратов для системы уравнений:

$$\begin{cases} \sum y = n \cdot a_0 + a_1 \sum t, \\ \sum ty = a_0 \sum t + a_1 \sum t^2. \end{cases} \quad (2)$$

где y – исходные значения исследуемого показателя; n – число лет; t – время.

Так как данную систему решать затруднительно, найдем параметры уравнения упрощенно, для этого показатели времени зададим такими значениями, при которых их сумма будет равна нулю.

Т.к. количество исходных (эмпирических) значений исследуемого показателя нечетное, то для нахождения условного времени t применим формулу:

$$t = k - (n + 1) / 2 \quad (3)$$

где t – время;

k – порядковый номер года; n – число лет в периоде.

Произведем расчет показателей времени в таблице 10.

Таблица 6

Расчет показателей времени

Показатель	2019г.	2020г.	2021г.
k	1	2	3
t	-1	0	1

При условии, что сумма t равна нулю, параметры a_0 и a_1 рассчитаем следующим образом:

$$a_0 = \frac{\sum y}{n} \quad a_1 = \frac{\sum y \cdot t}{\sum t^2} \quad (4)$$

где a_0, a_1 – параметры уравнения;

y – показатель логистических затрат; n - число лет в периоде;

t – время.

Для их нахождения построим расчетную таблицу 7.

Используя итоговые значения колонок 2, 4, 5 таблицы 3 и вышеприведенные формулы, рассчитаем параметры a_0, a_1 :

$$a_0 = 194184/3 = 64798; \quad a_1 = 1128/2 = 564.$$

Следовательно, уравнение основной тенденции изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» имеет вид:

$$y't = 64798 + 564 \cdot t.$$

Таблица 7

Определение параметров уравнения прямой и выровненных (теоретических) значений показателя логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution»

Период	Логистические затраты, тыс.тг., y_i	Условное обозначение величины t	t^2	$y \cdot t$	$y \cdot t$	$y_i - y \cdot t$
2019	65 576	-1	1	-65576	64164	1 412
2020	61 904	0	0	0	64728	-2 824
2021	66 704	1	1	66704	65292	1 412
Итого	194 184	0	2	1128	194184	0

Определим выровненные (теоретические) значения логистических затрат и представим их также в таблице 7 (колонка 6). Мы видим, что суммы по исходным и выровненным величинам показателя равны, значит вычисления проведены правильно (Итого_колонка 2 = Итого_колонка 6). Полученные теоретические величины показателя логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» представим на рисунке 5.

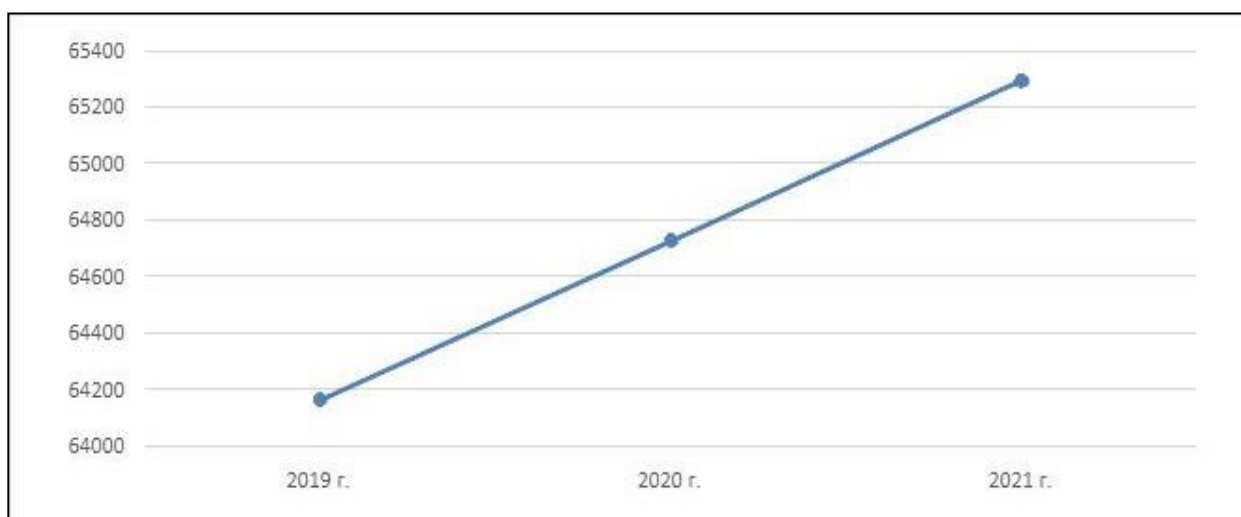

Рисунок 5 - Выровненные значения логистических затрат ТОО «CargoSupply Solution» за 2019 - 2021 гг.

Таким образом, логистические затраты ТОО «Cargo Supply Solution» в 2022 г. будут составлять 66 984 тыс. тенге, а в 2026 году они увеличатся до 69 240 тыс. тенге.

В условиях современного рынка, где конкуренция с каждым днем становится все более жесткой, компании вынуждены постоянно улучшать качество своих услуг и оптимизировать свою деятельность. Для этого необходимо проводить анализ различных показателей, таких как уровень удовлетворенности клиентов, эффективность бизнес-процессов, производительность, расходы и др.

Анализ качественных и количественных показателей помогает выявить проблемы и недостатки в работе компании, а также определить потенциал для улучшения и оптимизации процессов. Результаты анализа могут быть использованы для принятия решений и разработки стратегии развития компании.

Из рисунка видно, что сумма логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution» с каждым годом увеличивается, следовательно, это и есть графический образ общей тенденции изменения исследуемого показателя за 2019 - 2021 гг.

Для определения значения логистических затрат в 2022 г. построим прогноз на основе метода экстраполяции, суть которого заключается в нахождении величины показателя за пределами исследуемого периода.

Построим точечную оценку прогнозного уровня логистических затрат на 2022-2026 г. на основе найденного выше уравнения основной тенденции изменения логистических затрат ТОО «Cargo Supply Solution»:

$$ЛЗ_{2022}=64798+564*4=66\,984 \text{ тыс. тенге}$$

$$ЛЗ_{2023}=64798+564*5=67\,548 \text{ тыс. тенге}$$

$$ЛЗ_{2024}=64798+564*6=68\,112 \text{ тыс. тенге}$$

$$ЛЗ_{2025}=64798+564*7=68\,676 \text{ тыс. тенге}$$

$$ЛЗ_{2026}=64798+564*8=69\,240 \text{ тыс. тенге}$$

Представим полученные результаты на рисунке 6.

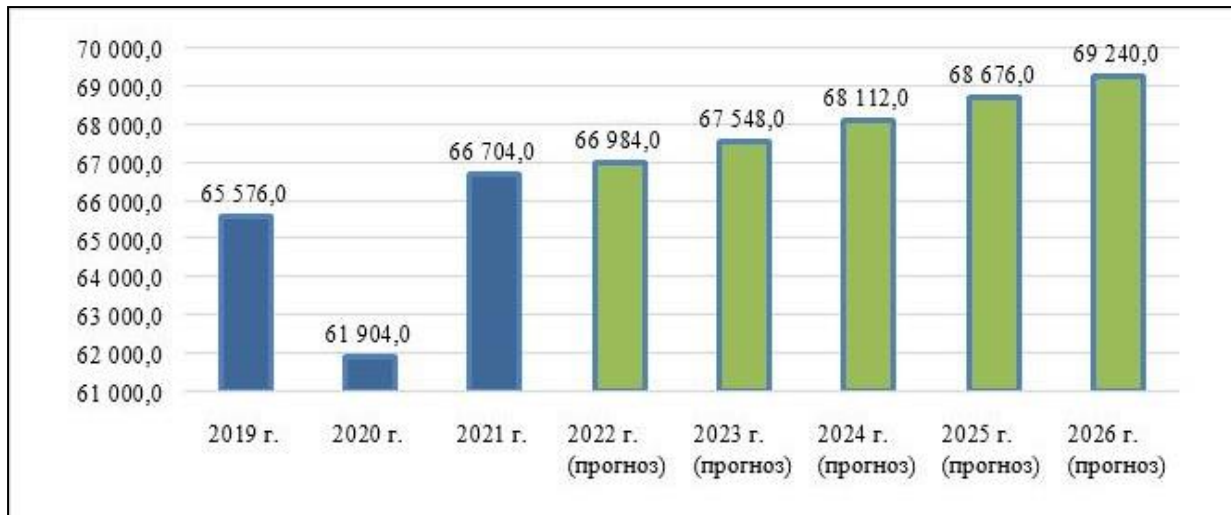

Рисунок 6 – Прогноз уровня логистических затрат ТОО «Cargo SupplySolution» на 2022-2026 гг.

Литературный обзор показывает, что анализ количественных и качественных показателей в логистическом предприятии является актуальной и важной темой для исследования. Множество исследователей разрабатывают и предлагают различные методы анализа, инструменты и показатели для оценки и управления логистической деятельностью. Важным аспектом является разработка интегрированных систем показателей, которые позволяют охватывать различные аспекты логистического процесса и предоставляют информацию для принятия обоснованных управленческих решений.

Статистический анализ показал, что рынок логистических услуг в Казахстане продолжает расти и стремительно восстанавливается после пандемии. Помимо этого, с учетом геополитических изменений за последние годы наблюдается высокий рост логистического потенциала страны за счет увеличения транзитных и международных грузоперевозок, реализации новых государственных проектов и переезда крупных компаний с территории России в Казахстан.

Список использованных источников:

1. Канке, А.А. Логистика: учебное пособие / А.А. Канке, И.П. Кошева. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2022. – 384 с.
2. Кулик В.Б., Глеубердинова А.Т. Кәсіпорынның ақпараттық логистикасы. Учебник. Алматы: ТОО «Издательство ЛЕМ», 2021. – 260 с.
3. Логистика: Оқу құралы. / Қ.С. Чакеева, Б.Қ. Смаилова, Н.Г. Галимова, Ш.Н. Абдикул; «Тұран» университеті. - Алматы: «Тұран» университеті, 2022. - 142б.
4. Селезнёва Т.О., Лилимберг С.И., Панина Г.В. Основы логистики. Учебное пособие по направлениям подготовки 38.03.01 Экономика, 38.03.02 Менеджмент. – Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», 2021. – 116 с.

5. Левкин, Г.Г. Логистика: теория и практика: учебник и практикум для вузов / Г.Г. Левкин. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 187 с.
6. Таракбаева, Р.Е., Асанова, Т.А. Маркетингтік логистика (дәрістер жинағы): Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы: «Тұран» Университеті, 2020. - 57б.
7. Кузнецов В.О. Применение транспортной модели в задачах логистики // Логистика и управление цепями поставок. 2018. № 1 (84). – С. 32-39.
8. Неруш, Ю.М. Планирование и организация логистического процесса: учебник и практикум для среднего профессионального образования / Ю.М. Неруш, С.А. Панов, А.Ю. Неруш. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 422 с.
9. Григорьев, М. Н. Логистика. Продвинутый курс. В 2 ч. Часть 1: учебник для вузов / М.Н. Григорьев, А.П. Долгов, С.А. Уваров. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – 472 с.
10. Логистикалық фирмаларының экономикасы: Оқу құралы. / Б.К. Смаилова, К.С. Чакеева, К.Ж. Кадырова және т.б.. - Алматы: «Тұран» университеті, 2022. - 172б.
11. Экономические основы логистики: учебник / Н.К. Моисеева; под ред. д-ра экон. наук, проф. В.И. Сергеева. – М. : ИНФРА-М, 2019. – 528 с.
12. Kuanysbbaev Zh.M., Suleimenov T.B., Eshimbay E.S. Projection of logistic schemes by transit freights of railway transport. Science and world.- Волгоград, 2015, №3(19), vol.II, pp. 50-55, ISSN 2308-4804, Global Impact Factor IF=0.326; Австралия <https://scienceph.ru/f/scienceandworldno3%2819%29marchvol.ii.pdf>.
13. Timur Sultanov, Tynys Suleimenov, Gulnar Tlepiyeva, and Zura Sansyzbajeva. Development of transit potential in conditions of integration of the Republic of Kazakhstan into the world transport system. Procedia Computer Science, 2019, vol. 149, pp. 430-435, ISSN-1877 0509 (<https://www.sciencedirect.com/journal/procedia-computer-science/vol/149/suppl/C>).
14. Serik Nurakov, Marat Belotserkovsky, Tynys Suleimenov, Kurmet Aitlessov. Application of chemical-thermal treatment for hardening of sprayed with supersonic coatings. Procedia Computer Science, 2019, vol.149, pp. 360-364, ISSN-1877-0509 (<https://www.sciencedirect.com/journal/procedia-computer-science/vol/149/suppl/C>).
15. Nurzhan K. Bulatov, Dauren K. Sarzhanov, Sagyntay Z. Elubaev, Tynys B. Suleymenov, Kuralay S. Kasymzhanova, Oyum T. Balabayev. Model of effective system of processing of organic wastes in biogas and environmental fuel production plant. Food and Bioproducts Processing Volume 115, May 2019, Pages 194-207. ISSN: 09603085 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0960308518309593>).
16. Nurzhan K. Bulatov, Dauren K. Sarzhanov, Sagyntay Z. Elubaev, Tynys B. Suleymenov, Kuralay S. Kasymzhanova, Oyum T. Balabayev. Engineering and experimental testing of prototypes of biogas equipment. Renewable Energy Volume 160, November 2020, Pages 278-287 (<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0960148120310491>).
17. Jiří Čarský, Karolína Moudrá, Muratbek Ilyasovich Arpabekov, Tynys Bulekbaevich Suleimenov. Opportunities for development of city rail transport system and network in Nur-Sultan (Astana). International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering, Volume 9, 2020 (1.4 Special Issue), 39, с. 261-268 (<https://www.warse.org/IJATCSE/static/pdf/file/ijatcse39914sl2020.pdf>).
18. Jiří Čarský, Karolína Moudrá, Denis Liutov, Muratbek Ilyasovich Arpabekov, Tynys Bulekbaevich Suleimenov. Information systems for passengers inside the vehicles of public transportation in Nur-Sultan (Astana). International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering, Volume 9 No. 1.4 (2020) S I (1 Special Issue 4),55, с. 379-386 9 (<https://www.warse.org/IJATCSE/static/pdf/file/ijatcse54914sl2020.pdf>).

Ситдикова Ландыш Фаритовна,
к.э.н., доцент кафедры экономики и организации производства,
Казанский государственный аграрный университет, г. Казань, Россия.
e-mail: sitdikovalandysh@mail.ru

Мухаметгалиев Фарит Нургалиевич
д.э.н., профессор, зав. кафедрой экономики и организации производства,
Казанский государственный аграрный университет, г. Казань, Россия,
e-mail: fem59@mail.ru

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ АГРОЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ

Аннотация. Статья посвящена выявлению новых тенденция развития региональных агроэкономических систем. В ней рассматриваются возможности перехода к устойчивым параметрам развития современных региональных агроэкономических систем в условиях санкций и ограничений, объявленных России недружественными странами, анализируются показатели, характеризующие рост объемных показателей аграрного сектора экономики в Республике Татарстан, приводятся результаты анализа развития агропромышленного комплекса в последние пять лет, выявлены проблемы скачкообразного роста объемов продукции в зависимости от климатических условий, предлагаются меры по адаптации технологий растениеводства к изменениям климата, по созданию засухоустойчивых сортов, по внедрению влагосберегающих технологий, организации производства на основе цифровизации и роботизации.

Ключевые слова: развитие, региональная агроэкономическая система, сельское хозяйство, цифровизация, роботизация, адаптация, агротехнологии, темпы роста.

Abstract. The article is devoted to the identification of new trends in the development of regional agro-economic systems. It considers the possibilities of transition to sustainable parameters of development of modern regional agro-economic systems in the conditions of sanctions and restrictions announced to Russia by unfriendly countries, analyses the indicators characterizing the growth of volumetric indicators of agrarian sector of economy in the Republic of Tatarstan, provides the results of analysis of development of agro-industrial complex in the last five years, reveals the problems of jump-like growth of production volumes depending on climatic conditions, proposes measures for adaptation.

Keywords: development, regional agro-economic system, agriculture, digitalisation, robotisation, adaptation, agro-technologies, growth rates.

Долгосрочные приоритеты и направления к переходу устойчивому развитию АПК Республики Татарстан (АПК РТ) определены в Стратегии социально-экономического развития Республики Татарстан до 2030 года и Стратегии развития агропромышленного комплекса Республики Татарстан на период 2016 - 2021 годов с перспективой до 2030 года. Основным инструментом реализации государственной политики в сфере АПК РТ является Государственная программа «Развитие сельского хозяйства и регулирование рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия в Республике Татарстан на 2013 - 2025 годы». Основные документы стратегического развития к переходу устойчивости в сфере АПК РТ разрабатывались в экономических и внешнеполитических реалиях, которые в настоящее время претерпели существенные изменения. Современная российская экономика переживает один из сложнейших этапов своего развития, что приводит к необходимости внедрения новой модели экономического развития, основанной на реализации внутренних факторах конкурентоспособности государства в целом и отдельных регионов, в том числе

Республики Татарстан [1,2,3]. В связи с необходимостью пересмотра стратегических подходов к устойчивому развитию АПК РТ особую актуальность приобретают задачи, связанные с проведением комплексного исследования условий функционирования и динамики развития АПК РТ, анализом действующих федеральных и региональных мер государственной поддержки с точки зрения их влияния на динамику развития агропродовольственной сферы региона, определением системных проблем и конкурентных преимуществ, а также оценкой стратегических рисков развития агроэкономических систем РТ в условиях новых вызовов и возможностей [4].

Устойчивое поступательное развитие агроэкономических систем регионов подразумевает с одной стороны, стабильное обеспечение населения продуктами питания и обеспечение продовольственной безопасности страны, а с другой - создание условий для сбалансированного роста производства продукции всех отраслей сельского хозяйства, что требует определения приоритетных стратегически важных направлений развития аграрной сферы экономики. Понятие устойчивого развития в контексте агроэкономических систем предполагает использование основных принципов для осуществления преобразований, связанных с решением многомерных путем перехода от позиции, ориентированной исключительно на повышение объемных показателей производства и охраны окружающей среды, к более широкому пониманию устойчивости агроэкономических систем, предполагающей сбалансированное развитие по принципам устойчивого развития [5]. В этой связи понятие «устойчивости» предполагает рассмотрения целого набора ключевых принципов, с помощью которых достигается устойчивое развитие путем реализации комплекса организационно-экономических мер преобразования [6]. Устойчивое развитие агроэкономических систем должно рассматриваться как системное явление, охватывающее три взаимосвязанные аспекты: экономический, социальный, экологический и должно быть направлено на получение положительного результата по всем трем аспектам одновременно, что требует комплексного подхода решения проблем. Принятие данной концепции развития агроэкономических систем позволяет утверждать, что проблемы аграрной сферы экономики являются многомерными [7,8]. При этом необходимо обратить внимание на то, что эффективность функционирования агроэкономических систем зависит от решения целого круга взаимосвязанных проблем устойчивости и вызовов современного этапа развития сельского хозяйства. В качестве основных выступают изменение климатических условий, сокращение факторов биоразнообразия аграрного производства, обострение социально-экономического положения на сельских территориях и сравнительно низкий уровень качества жизни населения. Сложившаяся ситуация в совокупности вызывает необходимость всестороннего изучения вопросов устойчивости агроэкономических систем. Устойчивость агроэкономических систем в общепринятом значении традиционно рассматривается с точки зрения поступательного роста объемом производства сельскохозяйственной продукции в качестве сырья для перерабатывающей и пищевой промышленности. По этой причине в аграрной науке и практике преобладает технологически-ориентированное определение перехода к устойчивости в агропромышленном комплексе, отодвигая на второй план развитие социальных инноваций, как неотъемлемой составляющей обеспечения комплексного развития аграрного сектора и сельских территорий [9,10]. Здесь необходимо обратить внимание на то, что агроэкономическая система на основе развития производственно-финансовой деятельности субъектов аграрного бизнеса, обеспечивая высокую оборачиваемость капитала, зарабатывая прибыль, обеспечивая соответствующие налоговые отчисления в федеральный и местные бюджеты, создает финансовую и материальную основу для решения целого блока социально-бытовых и экологических проблем сельских территорий.

Для обеспечения устойчивости агроэкономических одним из основных результатов является достижение высоких темпов роста объемов производства сельскохозяйственной продукции, как ключевого источника для удовлетворения растущего спроса на

продовольствие и основы поддержания предпринимательской активности в сельской местности. Наряду с этим производственная и финансовая устойчивость деятельности субъектов аграрного бизнеса играет значительную роль в обеспечении социально-политической стабильности в стране. В современных условиях новых вызовов и возможностей достижение высокой эффективности сельскохозяйственного производства и эффективность функционирования агроэкономических систем требуют решения комплекса взаимосвязанных внешних и внутренних проблем, куда относятся создание социально-политических и организационно-экономических условий, адаптированных к современным требованиям и способствующих успешному функционированию субъектов аграрного бизнеса [11].

Региональная агроэкономическая система Республики Татарстан (РТ) призвана решить проблему продовольственного обеспечения населения продуктами питания по доступным ценам в условиях жестких ограничений и санкций со стороны недружественных стран. В выполнение этой задачи вовлечены 393 крупных и средних сельскохозяйственных организаций, 3338 крестьянских фермерских хозяйств (КФХ) и индивидуальных предпринимателей и более 475 тыс. личных подсобных хозяйств населения (ЛПХ) [12].

В 2022 году продукция сельского хозяйства региона в фактически действующих ценах во всех категориях хозяйств составила 334,1 млрд руб., увеличившись на 47,8 процентов по сравнению с 2018 годом. В целом, располагая двумя процентами сельскохозяйственных угодий Российской Федерации, Республика Татарстан производит четыре процента сельскохозяйственной продукции в стране. По объему валового регионального продукта (ВРП) на душу населения республика занимает первое место среди регионов, входящих в Приволжский федеральный округ (ПФО). В 2022 году значение показателя ВРП достигло 888,0 тыс. руб., что на 6,9% выше среднероссийского уровня.

Агропромышленный комплекс – основа продовольственной безопасности Республики Татарстан. Уровень самообеспеченности региона основными видами продуктов питания по большинству категорий превышает 100%. Отставание собственного производства от фактических потребностей населения сохраняется в части овощей и фруктов.

Основными производителями сельскохозяйственной продукции в Республике Татарстан являются сельскохозяйственные организации, которые в 2022 году произвели 57,2 процента продукции. Хозяйства населения производят более трети продукции, на долю крестьянских (фермерских) хозяйств приходится 10,7 процента. В сельском хозяйстве занято более трех процентов экономически активного населения региона.

Для проведения анализа и определения трендов устойчивого развития сельского хозяйства Республики Татарстан был выбран пятилетний период с 2018 по 2022 годы, как период, отражающий основные особенности функционирования этой отрасли в современных условиях. В этот период в основном формировались условия внешнего воздействия на сельское хозяйство страны, в том числе регионов, санкционного режима, объявленного со стороны недружественных стран, формировался внутренний агропродовольственный рынок в условиях активной фазы реализации доктрины импортозамещения и доктрины продовольственной безопасности, активной реализации инвестиционных проектов по модернизации сельскохозяйственного производства на основе широкого использования средств механизации, авторизации и роботизации отечественного сельхозмашиностроения, проведения мероприятий цифровой трансформации сельского хозяйства. Кроме того, в руководство министерства сельского хозяйства Республики Татарстан в 2019 году пришла новая команда молодых специалистов во главе с министром, реализующая свою политику ускоренного развития агропродовольственной отрасли. В этом периоде произошли возможные риски и аномальные явления: Ковидные ограничения 2019-2020 гг., аномальная засуха 2021 года, благоприятный 2022 год для сельского хозяйства с высокими урожаями культур, приводивший к проблемам реализации собранного урожая, низким реализационным ценам из-за перенасыщения внутреннего рынка сельхозпродукции.

Для определения места сельского хозяйства и его роли в развитии экономики Республики Татарстан необходимо анализировать динамику валовой добавленной стоимости сельского хозяйства. Аграрный сектор занимает важное место в экономике Татарстана, хотя его доля в структуре валовой добавленной стоимости (ВДС) невелика (4,9% в 2022 году). Несмотря на колебания в предыдущие годы в диапазоне 4,2-6,4%, общая сумма ВДС сельского хозяйства в 2022 году выросла на 35% по сравнению с 2018 годом и достигла 189,4 млрд рублей. Динамику роста ВДС сельского хозяйства по сравнению с общим ростом ВРП экономики Татарстана представлена на рисунке 1.

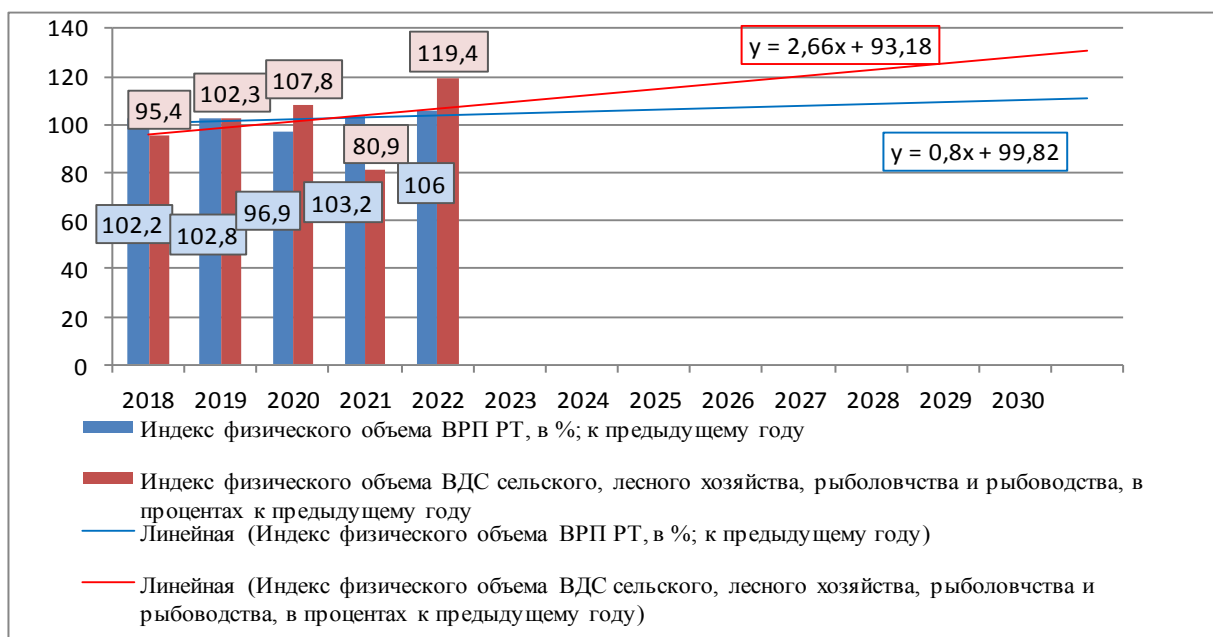

Рисунок 1 – Динамика темпов роста физического объема валового регионального продукта и объема валовой добавленной стоимости сельского хозяйства Республики Татарстан, %, (составлена по данным [12])

За период 2018–2022 гг. наблюдается тенденция повышения темпов развития экономики Республики Татарстан со среднегодовым трендом 0,8 %, а темпы роста валовой добавленной стоимости аграрного сектора экономики увеличились в среднем на 2,66 %. В то же время отмечен неуклонный рост стоимостных показателей объемов производства в целом по региональной экономике и сельскому хозяйству, где отображаются ценовые колебания на продукции отраслей экономики (рис. 2).

Данные рис. 2 свидетельствуют, что экономика Республики Татарстан в целом демонстрирует положительный тренд роста. За анализируемый период среднегодовой прирост ВРП составляет 313,05 млрд рублей, что соответствует темпу роста 8,1%. В то же время динамика развития аграрного сектора показывает отставание от общих темпов развития экономики республики. За пять лет среднегодовой прирост в аграрном секторе составила 8,93 млрд рублей, что соответствует темпу роста 4,7%.

Причинами невысоких темпов роста выступают следующие обстоятельства. Во-первых, высокая конкуренция со стороны других секторов экономики. за последние курсы в Татарстане активно развиваются отрасли добычи полезных ископаемых, нефтехимическая промышленность, IT-индустрия, машиностроение и строительство, которые демонстрируют более высокими темпами роста, чем сельское хозяйство. Во-вторых, особенности формирования ресурсного потенциала аграрного сектора определяют высокую фондоемкость, аграрный бизнес требует существенных инвестиционных вливаний в основные фонды (земля, производственные помещения, техника, оборудование), что

значительно сдерживает темпы роста производства. В-третьих, высокие риски в достижении поставленных целей из-за подверженности сельского хозяйства негативному влиянию природно-климатических условий (аномальная жара, засуха, наводнения, заморозки), что является дополнительными факторами риска при привлечении инвесторов и значительно затрудняет оперативное и стратегическое планирование.

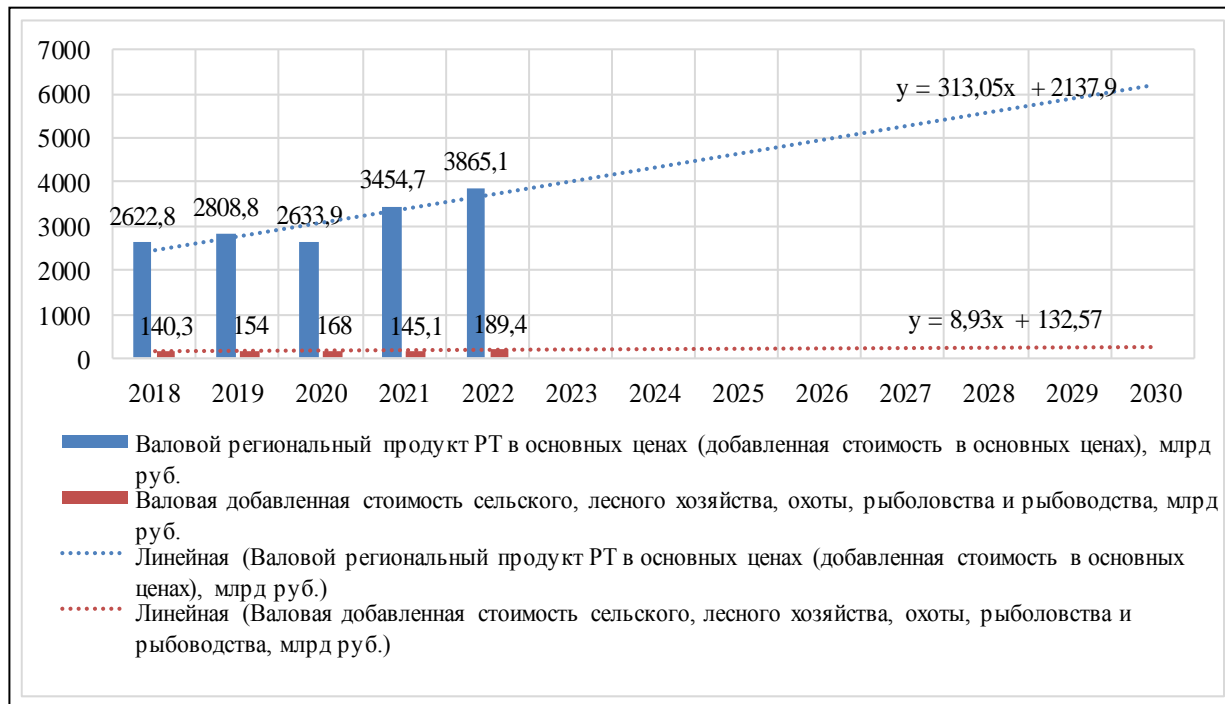

Рисунок 2 – Динамика роста стоимостных показателей валового регионального продукта и валовой добавленной стоимости сельского хозяйства Республики Татарстан за 2018–2022 гг., млрд руб. (составлен по данным [12]).

Влияние таких негативных обстоятельств существенно сдерживает процесс перехода к устойчивым трендам развития агроэкономических систем.

Список использованной литературы:

1. Петриков, А.В. Стратегические направления совершенствования аграрной политики России в условиях санкционного давления / А.В. Петриков // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2022. – Т. 235, № 3. – С. 122-133. – DOI 10.38197/2072-2060-2022-235-3-122-133. – EDN EATOKW.
2. Основные тренды роста регионального сельского хозяйства: от объемов к устойчивости / Ф.Н. Мухаметгалиев, А.Р. Валиев, Л.Ф. Ситдикова [и др.] // Вестник Казанского государственного аграрного университета. 2024. Т. 19, № 1(73). С. 117-123.
3. Минаков, А. В. Развитие сельского хозяйства России и направления повышения его конкурентоспособности на международном рынке / А.В. Минаков, И.Н. Сафиуллин, Л.В. Михайлова. // Вестник Казанского государственного аграрного университета. – 2023. – Т. 18, № 2(70). – С. 191-198. – DOI 10.12737/2073-0462-2023-191-198.
4. Зависимость эффективности аграрного бизнеса от внешних и внутренних факторов (на примере Республики Татарстан) / И.Г. Гайнутдинов, Ф.Н. Мухаметгалиев, М.М. Хисматуллин [и др.] // Вестник Казанского государственного аграрного университета. – 2022. – Т. 17, № 1(65). – С. 108-113. – DOI 10.12737/2073-0462-2022-108-113.

5. Особенности развития регионального сельского хозяйства в современных условиях. / Ф.Н. Мухаметгалиев, А.Р. Валиев, Ф.Н. Авхадиев [и др.] // Вестник Казанского государственного аграрного университета. – 2022. – Т. 17, № 3(67). – С. 144-153. – DOI 10.12737/2073-0462-2022-144-153.

6. Тимакова, Р.Т. Региональные тренды развития агропромышленного комплекса / Р.Т. Тимакова, С.Г. Пьянкова // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2024. – Т. 245, № 1. – С. 176-193. – DOI 10.38197/2072-2060-2024-245-1-176-193. – EDN VJYFZE.

7. Файзрахманов, Д.И. Особенности государственной поддержки аграрного сектора экономики России и ее роль в поддержке продовольственной безопасности страны / Д.И. Файзрахманов, О.В. Кириллова // Вестник Казанского государственного аграрного университета. 2015. Т. 10, № 2(36). С. 49-52.

8. Priority areas of development of agricultural entrepreneurship in the regions of the Russian Federation / A.R. Battalova, R.S. Tukhvatullin, F.N. Mukhametgaliev, F.F. Mukhametgalieva // International Journal on Emerging Technologies. – 2019. – Vol. 10, No. 2. – P. 133-136.

9. Закшевская, Е.В. Принципы и механизм функционирования системы антикризисного управления предприятием / Е.В. Закшевская // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. – 2020. – Т. 13, № 3(66). – С. 166-173. – DOI 10.17238/issn2071-2243.2020.3.166.

10. Петриков, А.В. Новые тенденции в развитии сельского хозяйства и приоритеты аграрной политики в России / А.В. Петриков // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2021. – Т. 230, № 4. – С. 275-284. – DOI 10.38197/2072-2060-2021-230-4-275-284. – EDN JGRRND.

11. Голубев, А.В. Современные вызовы сельского хозяйства России / А.В. Голубев, А.А. Голубева // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2021. – Т. 229, № 3. – С. 196-209. – DOI 10.38197/2072-2060-2021-229-3-196-209. – EDN XLYFKD.

12. Сельское хозяйство Республики Татарстан. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Республике Татарстан. Казань, 2023. – 208 с.

УДК 338.432

Ситдикова Ландыш Фаритовна,
к.э.н., доцент кафедры экономики и организации производства,
Казанский государственный аграрный университет, г. Казань, Россия.
e-mail: sitdikovalandysh@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АГРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Аннотация. Региональная агроэкономическая система Татарстана демонстрирует положительную динамику и является одним из лидеров по производству сельскохозяйственной продукции в России, занимает первое место в Приволжском федеральном округе. Республиканская агроэкономическая система достигла высоких объемов производства молока, картофеля, говядины, входит в число 10 передовых регионов по производству зерна, яиц, мяса и сахарной свеклы. Статья посвящена анализу современных особенностей достижения устойчивости региональных агроэкономических систем в современных условиях. В ней приведены результаты анализа развития сельского хозяйства

Республики Татарстан за последние пять лет, выявлены основные проблемы, сдерживающие устойчивое развитие агроэкономических систем, как ограниченность доступа к зарубежным рынкам, необходимость поиска новых путей сбыта продукции и приобретения средств производства, зависимость сельского хозяйства от негативного влияния погодных условий, приведены предложения по адаптации к новым глобальным вызовам, снижения зависимости от неблагоприятных погодных условий и разработке новой стратегии устойчивого развития.

Ключевые слова: агроэкономическая система, устойчивое развитие, стабильный рост, адаптация, сельскохозяйственная продукция, регион, вызовы.

Abstract. The regional agro-economic system of Tatarstan demonstrates positive dynamics and is one of the leaders in agricultural production in Russia and ranks first in the Volga Federal District. The republican agro-economic system has achieved high production of milk, potatoes, beef, is among the 10 advanced regions in the production of grain, eggs, meat and sugar beet. The article is devoted to the analysis of modern peculiarities of achieving sustainability of regional agro-economic systems in modern conditions. It presents the results of the analysis of the development of agriculture in the Republic of Tatarstan for the last five years, reveals the main problems constraining the sustainable development of agro-economic systems, such as limited access to foreign markets, the need to find new ways to sell products and acquire means of production, the dependence of agriculture on the negative impact of weather conditions, proposals for adaptation to new global challenges, reducing dependence on adverse weather conditions and the development of a new strategy are given

Keywords: agro-economic system, sustainable development, stable growth, adaptation, agricultural products, region, challenges.

Республика Татарстан – один из наиболее экономически развитых регионов Российской Федерации и Приволжского федерального округа. По объему валовой продукции сельского хозяйства Республика Татарстан входит в пятерку лидирующих субъектов Российской Федерации и занимает первое место в Приволжском федеральном округе. Республика Татарстан традиционно удерживает высокие позиции по объему производства картофеля и говядины и остается бесспорным лидером по производству молока, достигнув показателя 2000 тыс. тонн в 2022 году. Татарстан входит в число 10 регионов-лидеров по производству мяса, яиц, зерна, сахарной свеклы. В структуре производимой продукции сельского хозяйства за последние годы наметилась тенденция увеличения доли продукции растениеводства: в 2022 году на нее приходилось 52,6 процента по сравнению 49,0 процентами в 2018 году [1].

Современными особенностями развития регионального сельского хозяйства являются адаптация к условиям санкций, объявленных России со стороны недружественных стран, которые оказывают значительное влияние на процесс устойчивого развития сельского хозяйства. Одним из основных вызовов, сильно повлиявшим на эффективность аграрного сектора является ограничение доступа к зарубежным рынкам, вынуждающих субъектов аграрного бизнеса искать новые рынки приобретения необходимых средств производства для аграрной отрасли и сбыта своей продукции, требующих дополнительных инвестиций и усилий. Тем не менее региональные агроэкономические системы прилагают немало усилий для адаптации к новым условиям и дестабилизирующим факторам. Мировой агропродовольственный рынок переходит к формированию многополюсной структуры, где локальные конкурентные преимущества формируют индикаторы глобального продовольственного рынка [2,3,4]. Такие глобальные политические и экономические изменения вызывают необходимость разработки новой стратегии развития агропродовольственного комплекса, позволяющей преодолеть санкционные ограничения и обеспечить формирование ресурсного потенциала аграрного сектора с существенными инвестиционными вливаниями в землю, производственные помещения, технику, оборудование.

Отвлечение финансовых ресурсов на эти направления значительно сдерживает темпы роста производства. Наряду с этим весьма выраженными стали риски, связанные с высокой степенью подверженности сельского хозяйства негативному влиянию природно-климатических условий таких, как аномальная жара, засуха, наводнения, заморозки, что является дополнительными факторами сдерживания привлечения инвесторов и снижения эффективности оперативного и стратегического планирования. Влияние таких негативных обстоятельств существенно сдерживает процесс перехода к устойчивым трендам развития агроэкономических систем, что видно из показателей рисунке 1.

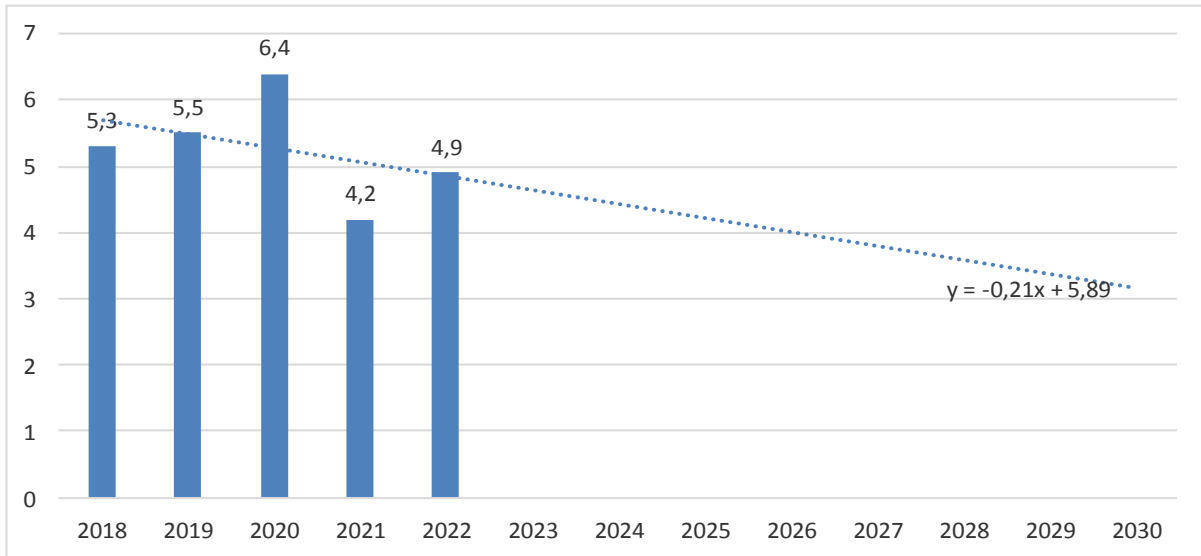

Рисунок 1 – Динамика показателей доли ВДС сельского хозяйства в структуре валовой добавленной стоимости РТ, % (составлен по данным [5,6]).

Данные рисунка 1 демонстрируют, что за последние пять лет доля сельского хозяйства в структуре ВРП Татарстана имеет тренд постепенного снижения. В случае сохранения сложившейся тенденции доля сельского хозяйства в ВРП может сократиться с 5-6% до 3% в ближайшей перспективе. Таким образом несмотря на статус приоритетной отрасли, аграрный сектор Татарстана сталкивается с серьёзными вызовами современности, образованными благодаря высокой конкуренции среди секторов экономики и специфическими особенностями сельскохозяйственной отрасли. Для перехода к состоянию устойчивости и устойчивого развития, и повышения конкурентоспособности агроэкономических систем необходима реализация комплекса мер, направленных на привлечение инвестиций на основе разработки эффективных механизмов государственной поддержки, стимулирования активного привлечения частных инвестиций в сельское хозяйство, сглаживания рисков путем разработки и освоения систем агрострахования от природно-климатических рисков. Наряду с этим, особое внимание надо уделить развитию инновационных технологий, способствующих повышению объемов производства, производительности труда, эффективности использования ресурсов в сельском хозяйстве и тем самым повышению устойчивости агроэкономических систем к неблагоприятным условиям [7,8].

Основными составляющими новой модели развития региональных агроэкономических систем должны быть устойчивость, инновации, высокие стандарты качества производимой продукции. Только переход к новым принципам функционирования даст возможность региональным агроэкономическим системам успешно справиться с вызовами, стоящими перед ее агропродовольственным комплексом в условиях санкционного противостояния и изменений в международных отношениях.

Реализация стратегии импортозамещения, сопровождаемая с увеличением государственной поддержки, позволяют региональным агроэкономическим системам значительно увеличить объемы производства продукции сельского хозяйства и отдельных его отраслей (рис.2).

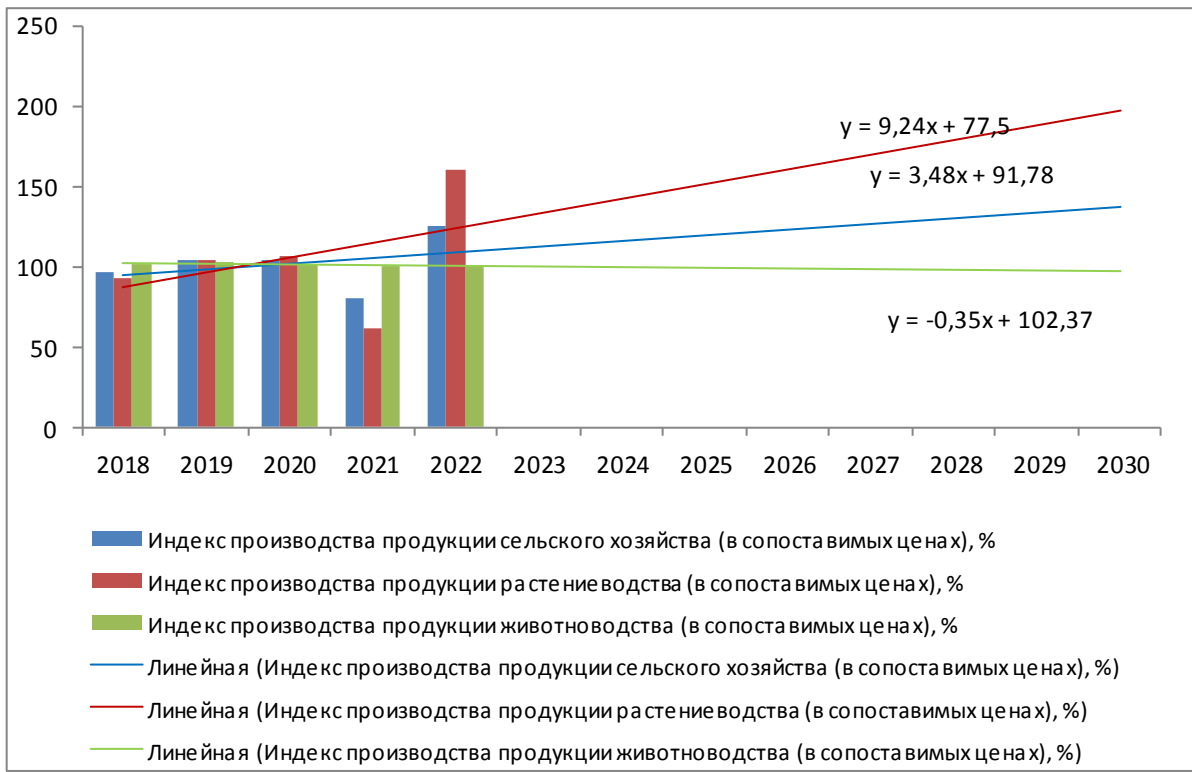

Рисунок 2 - Тренды изменения индексов производства продукции сельского хозяйства и его отраслей, %, (составлен по данным [5,6])

Данные рисунка показывают, что при сохранении фактических трендов развития отраслей сельского хозяйства темпами роста 3,48 %. растениеводство развивается среднегодовыми темпами 9,24 %, темпы развития животноводства снижаются на 0,35%, В формировании высоких темпов растениеводства в основном повлияли высокие показатели 2022 года за счет благоприятных погодно-климатических условий, которые позволили получить высокие урожаи продукции, что видно из таблицы 1.

Объем валовой продукции сельского хозяйства по всем категориям хозяйств по итогам 2022 года составил 334, 1 млрд., рублей с ростом к уровню 2018 г. на 108 млрд. рублей. Индекс производства продукции сельского хозяйства по годам колеблется от 80,5% в 2021 году до 125,9% в 2023 году, что связано с нестабильными климатическими условиями. Если в производстве продукции наблюдается положительная динамика за 5 лет (индекс производства продукции животноводства в среднем выше 1 процента), рост на 43,1 млрд руб., то в отрасли растениеводства значительные колебания, связанные с климатическими условиями. Так по итогам 2022 года индекс производства продукции растениеводства составил 160% к 2021 засушливому году.

При благоприятных климатических условиях объем производства зерна составляет 5,2 млн. тонн, рост к засушливому 2021 году составил 2,7 млн. тонн. производство овощей снизилось за 5 лет на 48 тыс. тонн, производство масличных культур выросло на 231,6 тыс. тонн или 169,3% к уровню 2018 года, производство картофеля сократилось на 269, 4 тыс. тонн, 77,3% к уровню 2018 года, производство сахарной свеклы также снизилось на 187,2 тыс. тонны или 91,1% к 2018 году.

Таблица 1.

Динамика уровня производства сельскохозяйственной продукции за 2018-2022 гг.

Наименование показателя	Годы					2022г. к 2018 г.	
	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.	+, -	в %
Продукция сельского хозяйства в фактически действовавших ценах, млрд. руб.	226,0	248,8	264,3	248,8	334,1	108,0	147,8
Продукция растениеводства в фактически действовавших ценах, млрд. руб.	110,7	124,2	136,5	105,6	175,6	64,9	158,7
Продукция животноводства в фактически действовавших ценах млрд. руб.	115,3	124,5	127,8	143,2	158,4	43,1	137,4
Валовой сбор зерновых и зернобобовых культур, тыс. т.	3657,6	4167,9	5200,8	2353,0	5213,5	1555,9	142,5
Валовой сбор масличных культур, тыс. т.	334,1	360,5	329,2	301,0	565,7	231,6	169,3
Валовой сбор овощей открытого и закрытого грунта, тыс. т.	327,7	343,9	325,8	258,6	279,6	-48,1	85,3
Валовой сбор картофеля, тыс. т	1189,6	1214,1	1174,2	871,3	920,1	-269,4	77,3
Валовой сбор сахарной свеклы, тыс. т	2109,1	2804,4	2150,8	1341,0	1921,9	-187,2	91,1
Валовой сбор плодов, ягод, тыс. т	110,1	108,8	123,4	101,1	101,0	-0,1	100,0
Производство молока, тыс. т	1848,0	1896,1	1942,6	1958,7	2033,5	185,5	110,0
Производство скота и птицы на убой в живом весе, тыс. т.	502,2	517,8	529,1	538,2	527,1	24,9	105,0
Производство яиц, млн. шт.	1387,4	1501,8	1468,8	1539,2	15,6	151,8	110,9
Объем отгруженной продукции предприятий по производству пищевых продуктов, млрд. руб.	160,1	178,1	204,9	237,1	292,3	132,2	182,6

(составлена по данным [5,6])

Производство молока имеет положительную динамику, за 5 лет рост составил 185,5 тыс. тонн или 110,0%. Производство скота и птицы на убой за 5 лет выросло на 5% или 24,9 тыс. тонн, в том числе за счет роста производства мяса КРС на 7,9 тыс. тонн, 104,8%, мяса свиней рост 9,9 тыс. тонн, 110,3%, птицы 9,2 тыс. тонны, 104,2%, по производству мяса овец и коз снижение на 2,4 тыс. тонны или 86,2% к 2018 году. Рост производства яиц составил 110,9% или 151 млн. шт к уровню 2018 года. Производство шерсти снизилось на 128,1 тонну или 83,3% к 2018 году.

В связи с этим необходимо отметить, что для обеспечения устойчивого развития агроэкономических систем регионов необходимо снизить зависимость от климатических факторов и повысить стабильность производства сельскохозяйственной продукции в целом и отдельных его отраслей. Особое внимание необходимо уделить развитию предприятий перерабатывающей промышленности, темпы развития которых в идеале должны опережать рост в сырьевой отрасли. В целом, анализ динамики показателей производства продукции сельского хозяйства и его отраслей подчеркивает необходимость усиления работы по обеспечения устойчивого развития агроэкономических систем, направленной на повышение ее эффективности, стабильности и конкурентоспособности. В то же время необходимо отметить, что предпринятые меры по импортозамещению продовольствия на основе успешной реализации государственных программ поддержки аграрного сектора и активных

мер по стимулированию увеличения производства сельскохозяйственной продукции и пищевых продуктов дали положительный результат, о чем свидетельствует показатели 100% уровня самообеспеченности продуктами питания Республики Татарстан по всем видам продукции, за исключением плодов, ягод и овощей [9,10].

По результатам анализа данных за последние пять лет, агроэкономическая система Республики Татарстан продемонстрировала значительный рост и высокие показатели по увеличению объемов производства продукции сельского хозяйства и его отраслей. Устойчивость развития отраслей растениеводства и животноводства достигается равномерными темпами. Тем не менее в отдельные годы отрасли растениеводства показывают скачкообразный рост в зависимости от природно-климатических условий. Примером тому являются показатели производства продукции растениеводства в 2021 году, когда аномальные погодные условия значительно повлияли на результаты производства продукции отдельных отраслей. В то же время необходимо подчеркнуть, что основные результаты по наращиванию объемных показателей производства достигаются за счет умелого использования факторов интенсификации, способствующих повышению урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных. В обеспечении устойчивости развития агроэкономических систем важными направлениями являются: адаптация технологий по выращиванию сельскохозяйственных культур к изменяющимся климатическим условиям; внедрение инновационных технологий производства и методов развития селекции новых сортов сельскохозяйственных культур, племенного разведения высокопродуктивных животных, радиостимуляции прорастания растений; расширение технологий органического земледелия; разработка и внедрение информационных и цифровых технологий на всех этапах производства сельскохозяйственной продукции и сферах агроэкономических систем.

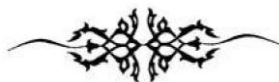
Список использованной литературы:

1. Основные тренды роста регионального сельского хозяйства: от объемов к устойчивости / Ф.Н. Мухаметгалиев, А.Р. Валиев, Л.Ф. Ситдикова [и др.] // Вестник Казанского государственного аграрного университета. 2024. Т. 19, № 1(73). С. 117-123.
2. Тимакова, Р.Т. Региональные тренды развития агропромышленного комплекса / Р. Т. Тимакова, С. Г. Пьянкова // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2024. – Т. 245, № 1. – С. 176-193. – DOI 10.38197/2072-2060-2024-245-1-176-193. – EDN VJYFZE.
3. Файзрахманов, Д.И. Особенности государственной поддержки аграрного сектора экономики России и ее роль в поддержке продовольственной безопасности страны / Д.И. Файзрахманов, О.В. Кириллова // Вестник Казанского государственного аграрного университета. 2015. Т. 10, № 2(36). С. 49-52.
4. Петриков, А.В. Стратегические направления совершенствования аграрной политики России в условиях санкционного давления / А.В. Петриков // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2022. – Т. 235, № 3. – С. 122-133. – DOI 10.38197/2072-2060-2022-235-3-122-133. – EDN EATOKW.
5. Сельское хозяйство Республики Татарстан. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Республике Татарстан. Казань, 2023. – 208 с.
6. Росстат. Статистика. Официальная статистика. [Электронный ресурс]. - URL: <https://rosstat.gov.ru/folder/13397> (дата обращения: 25.04.2024)
7. Priority areas of development of agricultural entrepreneurship in the regions of the Russian Federation / A.R. Battalova, R.S. Tukhvatullin, F.N. Mukhametgaliev, F.F. Mukhametgalieva // International Journal on Emerging Technologies. – 2019. – Vol. 10, No. 2. – P. 133-136.
8. Особенности развития регионального сельского хозяйства в современных условиях / Ф.Н. Мухаметгалиев, А.Р. Валиев, Ф.Н. Авхадиев [и др.] // Вестник Казанского

государственного аграрного университета. – 2022. – Т. 17, № 3(67). – С. 144-153. – DOI 10.12737/2073-0462-2022-144-153.

9. Зависимость эффективности аграрного бизнеса от внешних и внутренних факторов (на примере Республики Татарстан) / И.Г. Гайнутдинов, Ф.Н. Мухаметгалиев, М.М. Хисматуллин [и др.] // Вестник Казанского государственного аграрного университета. – 2022. – Т. 17, № 1(65). – С. 108-113. – DOI 10.12737/2073-0462-2022-108-113.

10. Голубев, А.В. Современные вызовы сельского хозяйства России / А.В. Голубев, А.А. Голубева // Научные труды Вольного экономического общества России. – 2021. – Т. 229, № 3. – С. 196-209. – DOI 10.38197/2072-2060-2021-229-3-196-209. – EDN XLYFKD.

УДК: 338.65.9

Наурызбаев Асылбек Жумабаевич,
к.э.н., старший преподаватель БББ «Финансы, учет и аудит»
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА РЕГИОНА: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация: в статье раскрывается современное состояние развития сельского хозяйства в республике, приводятся проблемы и перспективы развития регионов страны с учетом природно-климатических и иных условий хозяйствования, создания новых механизмов государственной поддержки сельхозтоваропроизводителей и формирования системы ведения сельскохозяйственного производства, учитывающего экспортные и внутренние возможности сферы сельского хозяйства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, механизм, система, ведение, правовой, экономический, аспект, специализация, направления,

В современных условиях быстроменяющейся и нестабильной ситуации на мировом рынке, проблема продовольственной безопасности приобретает острый и злободневный характер, при котором в некоторых регионах страны и в отдельных географических масштабах происходят различные негативные природно-климатические явления, как засуха, наводнения и другие. Эта проблема еще более обостряется под влиянием роста различных заболеваний растений и сельскохозяйственных животных, нашествия саранчи увеличением развитие региональной экономической и инвестиционной политики имеет первоочередное значение не только для региона, но и всей страны.

В соответствии с Концепцией развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы и Постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960 определены меры по развитию АПК страны на период до 2030 года. В частности, важная роль отводится растениеводству, животноводству, переработке сельскохозяйственной продукции, развитию рынков, сельскохозяйственной кооперации и инфраструктуре, научному и кадровому обеспечению агропромышленного комплекса, земельным ресурсам, цифровизации, государственной поддержке, перспективам развития агропромышленного комплекса, целевым индикаторам и ожидаемым результатам [1].

В тоже время аграрная политика государства не учитывает системность и комплексность составляющих критериев ведения сельскохозяйственного производства, носит локальный характер при котором остаются в тени проблемные вопросы, требующего незамедлительного решения. Примером тому служит происходящие затопления в западных,

центральных и северных регионах республики, которые привели к тому, что нынешний год сельское хозяйство страны недополучит большие объемы сельскохозяйственной продукции. Наступившая весна уже определяет, что в текущем году возникнут проблемы в защите растений и животных. Поэтому МСХ РК ежегодно должна создавать в регионах запасы различных средств защиты растений и животных. Причем по прогнозам специалистов экологов и сферы здравоохранения затопляемые территории могут вызвать различные заболевания среди людей и животных.

В сельскохозяйственном производстве Казахстана преобладают зерновые, бобовые культуры и семена масличных культур (23%), овощи, бахчевые культуры, корнеплоды (21%), кормовые культуры (7,2%), молочные продукты (18%), мясной скот и буйволы (11%), овцы и козы (4,5%), домашняя птица (4,3%) и лошади (3,6%). Однако совокупные значения скрывают существенные региональные отличия в структуре сельскохозяйственного производства в стране. Так, северные регионы (Акмолинская, Костанайская и Северо-Казахстанская области) специализируются на зерне, ежегодно производя около 30% объема сельскохозяйственной продукции страны в стоимостном выражении. Масличные культуры производятся главным образом в Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Алматинской областях. Южные регионы Алматинской, Туркестанской и Жамбылской областей производят от 35-40% сельскохозяйственной продукции, сочетая орошаемое и неорошаемое земледелие, включая существенные объемы производства фруктов и овощей для южных мегаполисов страны. Оросительные системы, использующие воду из реки Сырдарья, применяются в Туркестанской области для выращивания хлопка и в Кызылординской области для выращивания риса.

Ведущими областями по производству продукции животноводства являются Алматинская, Туркестанская и Восточно-Казахстанская области. Крупные животноводческие фермы преобладают в Западно-Казахстанской, Костанайской и Акмолинской областях, а в Жамбылской области развито овцеводство и козоводство. Региональная специализация в сельскохозяйственном производстве связана с типом фермерского хозяйства³ и структурой землевладения. Для северных районов характерны крупные капиталоемкие зерновые и животноводческие хозяйства, которым свойственна экономия за счет увеличения масштабов производства. В этих крупных сельскохозяйственных предприятиях Акмолинской, Костанайской и Северо-Казахстанской областей производится почти половина объема сельскохозяйственной продукции. В тоже время в среднем по Казахстану эти крупные формы хозяйств производят около 25%. С другой стороны, в южных регионах Алматинской, Туркестанской и Жамбылской областях находится большинство мелких и средних производств страны, при котором домашние и индивидуальные хозяйства производят около 90% объема сельскохозяйственной продукции против 75% в среднем по стране [2]. Схожие тенденции можно наблюдать и в региональном распределении земель сельскохозяйственного назначения, обрабатываемых индивидуальными фермерскими хозяйствами. В Туркестанской области на фермерские хозяйства площадью менее 200 га пришелся 61% использования земель сельскохозяйственного назначения индивидуальными хозяйствами, в Алматинской области – 26%, а в Жамбылской области – 18%, что говорит о более высокой плотности населения и преобладании мелких производств в южных регионах. Эта ситуация отличается от ситуации в Мангистауской, Актюбинской и Карагандинской областях, где на фермерские хозяйства площадью менее 200 га приходится всего 1% использования земель сельскохозяйственного назначения индивидуальными хозяйствами. Тем самым региональные отличия оказывают на развитие и размещение сельскохозяйственного производства в организационно-правовом и экономическом аспекте.

Следует отметить, что производство сельскохозяйственной продукции в Казахстане в 2023 году составило 8 трлн. 732,1 млрд. тенге, что на почти 8% меньше показателя против 2022 года. Причем наблюдается снижение производства продукции растениеводства. На это

повлияло засуха в западных областях и обильные осадки в ходе уборочных работ в северных и центральных областях страны, что оказало влияние на темпы уборочных работ и качество зерна. Несмотря на эти трудности в республике было собрано 16,6 млн. тонн зерна. В результате влияния природно-климатических условий валовой выпуск продукции растениеводства в 2023 году снизился на 14,6% и составил 4 трлн. 361 млрд тенге. Выпуск продукции животноводства составил 4 трлн 319,7 млрд. тенге, что на 3,3% больше против прошлого года. Оказываемые услуги в области сельского хозяйства в 2023 году составили 11,5 млрд. тенге, объем продукции (услуг) в охотничьем хозяйстве - 1,5 млрд. тенге, в лесном хозяйстве - 19,3 млрд. тенге, а в рыболовстве и аквакультуре - 19,1 млрд. тенге. В 2023 году было забито 2265,5 тыс. тонн скота и птицы в живом весе, что на 4,6% больше предыдущего года. В 2023 году надоено коровьего молока 6503,2 тыс. тонн, или на 2,9% больше 2022 года, произведено 4919,9 млн. штук куриных яиц, что снизилось на 2,2% против 2022 года.

В соответствии с Национальным проектом по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 - 2025 годы в 2022 году почти на площади 265 тыс. га орошаемых земель внедрены водосберегающие технологии. В рамках субсидирования стоимости услуг по подаче воды в 2021 году освоено 1938 млн. тенге, что позволило просубсидировать 1010 СХТП. При этом, объем просубсидированной воды составил 2783 м³. Согласно данным Комитета по земельным отношениям и землеустройству на площади 1566,4 тыс. га земель произведен мониторинг и оценка мелиоративного состояния орошаемых земель, в том числе постоянным мелиоративным мониторингом охвачено в Алматинской области - 584,3 тыс. га, Жамбылской – 140,0 тыс. га, Туркестанской – 574,4 тыс. га (в том числе 25,3 тыс. га орошаемых земель на территории г. Шымкент) и Кызылординской - 250 тыс. га. Наряду с этим проведен экологический мониторинг на объектах ПУИД-1 в Восточно-Казахстанской (4,8 тыс. га), Акмолинской (1,2 тыс. га), Павлодарской (3,6 тыс. га), Западно-Казахстанской (2,2 тыс. га), Карагандинской (0,9 тыс. га) областях и на объектах ПУИД-2 в Жамбылской (5,0 тыс. га) и Туркестанской областях (67,3 тыс. га).

Большие колебания в урожайности в отдельные годы наблюдаются не только из-за неблагоприятных погодных условий, но и из-за довольно низкой технологической оснащенности сферы сельского хозяйства почти во всех производственных этапах, включая послеуборочные процессы. Поэтому требуется улучшения процессы переработки и реализации продукции, как на местном, так внешнем рынках. К примеру, сегодня в Казахстане перерабатывается всего 2-3% от всего объема произведенной продукции овощеводства и плодоводства. Несмотря на довольно низкую долю переработки сельскохозяйственной продукции, республика входит в число крупнейших производителей и экспортеров зерновых культур и муки, занимая лидирующую позицию на мировом рынке.

Сельское хозяйство сегодня играет важную роль в экономическом, социальном и экологическом развитии Казахстана. В 2017 году на этот сектор пришлось 4,4% ВВП и 18% трудовой занятости. Казахстан являлся крупным производителем зерна занимая 11-е место в мире среди крупнейших экспортеров пшеницы. Но в тоже время внутренний рост спроса на импортные продовольственные товары привел к тому, что с 2004 года Казахстан стал чистым импортером сельскохозяйственной продукции. За прошедшие 20 лет производительность труда в сельском хозяйстве выросла в три раза, но остается значительно ниже уровней против других развивающихся стран. Низкая производительность проявляется в результате структурных недостатков, присущих казахстанскому сельскохозяйственному сектору, таких как высокие операционные затраты и значительное рассредоточение производства. Если крупные сельскохозяйственные предприятия производят основную долю пшеницы, ячменя, риса и масличных культур, на мелкие сельские хозяйства приходится более 50% производства картофеля, мяса, молока и шерсти. Эти мелкие производители зачастую сталкиваются с трудностями выхода на сельскохозяйственные рынки и преодоления недостатков, связанных со своим размером.

Анализ потребительского рынка Кызылориднской области показывает, что почти 95% потребляемой продукции завозится из-за пределов области из других регионов. Несмотря на принимаемые меры со стороны местной исполнительной власти они еще не дают ожидаемых результатов. Следует отметить, что местный бюджет ежегодно выделяет огромные средства в стабилизационный фонд. Так, для стабилизации цен на продукты питания в стабилизационный фонд области закупается более 4 тысяч тонн социально значимых продовольственных товаров. Выделяются из областного бюджета порядка 1234,0 млн. тенге. Несмотря на это наблюдается рост цен на продукты питания и товары первой необходимости, увеличиваются цены и тарифы на ГСМ, природный газ и другие, что характерно для всей страны [3].

В разрезе областей республики производство продукции сельского хозяйства имеет различное значение в разрезе организационно-правовых форм хозяйствования, что зависит от развития сельского хозяйства в регионах и проводимой аграрной политики, что видно из таблицы 1.

Таблица 1

Численность и доля выпуска сельскохозяйственных производителей в 2022 году

Категория	Численность всего	Доля к общей численности, %	Удельный вес в выпуске сельскохозяйственной продукции, %		
			Всего	Животноводства	Растениеводства
Сельскохозяйственные предприятия	17595	1	29	37	17
Фермерские хозяйства и индивидуальные предприниматели	271693	14	14	42	18
Домашние хозяйства	1630974	85	38	21	65

Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан

Как видно из таблицы структура сельскохозяйственных производителей в Казахстане неоднородна и зависит от развития сельскохозяйственного производства. Основная масса (85%) составляют домашние хозяйства, которые производят большую часть всей сельскохозяйственной продукции в стране, в том числе продукции растениеводства. Крестьянские и фермерские хозяйства, индивидуальные предприниматели производят основную часть продукции животноводства. Кроме индивидуальных предпринимателей они относятся к малым и средним формам хозяйств. Доля сельскохозяйственных предприятий юридических лиц преимущественно работают в виде товариществ и незначительная часть как акционерные общества имеют низкий уровень по показателям против других категорий как в общем выпуске, так и в разрезе отраслей сельского хозяйства [4].

Крупные сельхозпредприятия в Казахстане часто сталкиваются с долговыми проблемами, частично усиленными волатильностью урожайности и цен, особенно в периоды экономического кризиса, или низкой урожайности в отдельные годы. Мелкие сельхозпроизводители также сталкиваются с рядом проблем при доступе к цепочкам поставок, конкуренции с крупными сельхозпредприятиями и преодолении трудностей, связанных с масштабом производства, что влияет на рост затрат на единицу продукции и транспортировки продукции, не говоря о высоких рисках для безопасности продовольственных товаров, неравномерное качество продукции, ограниченный доступ к аграрным знаниям и консультативным услугам, слабого кредитования и ограниченные вертикальных связей между переработчиками и мелкими фермерами. Поэтому в регионах страны необходимо принять новую систему ведения сельскохозяйственного производства и определить стратегию развития сельского хозяйства страны с конкретным вкладом каждого региона в аграрную экономику страны. В этом аспекте необходимо определить

сельскохозяйственные товары стратегического характера, ориентированного на внешний мировой рынок и субсидировать их в зависимости от условий производства и природно-климатических особенностей. В этом отношении сегодня на мировом рынке усиливается спрос на зерновые продукты, имеющие стратегический характер для Казахстана, также на масличные культуры и некоторые другие культуры растениеводства. С другой стороны, южные и юго-восточные регионы имеют благоприятные условия для развития овощей закрытого грунта, производства фруктовых культур и винограда. К сожалению, сегодня республика в большей степени зависима в овощных и фруктовых культурах, а также в винограде от соседних братских центрально-азиатских республик. Казахстан сегодня имея большие возможности по экспорту говядины, конины и другой продукции животноводства еще не может экспортировать мясо и мясные продукты в больших объемах. В этом аспекте требуется разработать систему мер поддержки животноводства с учетом и охватом различных сторон производства, различного видов обслуживания и переработки животноводческой продукции. В настоящее время в регионах еще не получает развитие кооперация и интеграция производства, отсутствуют инструменты и механизмы стимулирующие развития крупного производства с полным охватом всего производственного цикла. Коррупционность чиновников республиканской и местной власти, сельскохозяйственных органов порой приводят к тому, что выделяемые млрдные финансовые средства на поддержку животноводства не доходят до самих крестьян и фермеров. В правовом аспекте ежегодно надзорные органы выявляют финансовые нарушения по финансовой поддержке, земельным и иным отношениям, но слабые законы не создают основы для уменьшения коррупционных преступлений. Сегодня во многих регионах еще имеются различные разногласия между сельхозтоваропроизводителями и АО «Госпродкорпорация», элеваторами и хлебоприемными предприятиями. В результате этого крестьяне и фермеры годами судятся с этими организациями и не могут вернуть свои биологические активы.

В целях повышения эффективности сферы сельского хозяйства и в целом АПК страны следует обеспечить создание действенного механизма инновационного обеспечения сельского хозяйства, раскрывающий сферу растениеводства, животноводства, переработки сельскохозяйственной продукции, также деятельность различных научных учреждений. В этом аспекте следует разработать стратегию развития сельскохозяйственной науки, которая должна охватывать многосторонние аспекты научного обеспечения, учитывающие стратегию развития Казахстана на период до 2050 года. Причем государство должно не латать проблемные стороны путем локальных выделений финансовых средств, а определить приоритетные направления и брендовые товары для обеспечения мирового рынка, а также внутреннего рынка с учетом природно-климатических, специфических и иных условий тех или иных регионов и их возможностей для решения их на местах. Кроме того, учитывая однородные классификационные признаки ведения сельскохозяйственного производства механизм государственной поддержки и научного обеспечения должны учитывать следующие признаки:

- форму собственности и трудоемкость производимой сельскохозяйственной продукции;
- направление и специализацию сельскохозяйственных товаропроизводителей;
- способ финансирования и размеры экономического субъекта;
- организационно-правовую форму и кооперацию и интеграцию сельскохозяйственного производства [5].

В условиях цифровизации сельского хозяйства еще не обеспечивается открытость проводимых государственных мер, как результат которого не доходят до сельхозпотребителя выделяемые финансовые средства. Учитывая, что подавляющая часть регионов Казахстана является зоной рискованного земледелия необходимо усилить прозрачность учета и отчетности в процессе принятия решений, в том числе на высоком республиканском и

местном уровне. Усилить правовые нормы и правила при влиянии различных группировок во внутренней политике, которая бывает непредсказуемой в долгосрочной перспективе. Развивать инфраструктуру сельскохозяйственного производства, а также самих сельских территорий. Учитывая большой износ сельскохозяйственной техники своевременно проводит обновление устаревшей техники и технологии производства сельскохозяйственной продукции, увеличивать вложения инвестиций путем регулирования их механизмом господдержки сельхозтоваропроизводителей, обеспечить льготное финансирование тех или иных мер с учетом развития экспорта и повышения предпринимательской активности. К сожалению, сегодня выделяемые кредитные средства для рационального и эффективного использования земельных ресурсов и биологических активов не всегда применяются по целевому назначению. В этом аспекте необходимо перенять опыт развитых сельскохозяйственных рыночных стран, как Канада, США и другие, где механизм государственной поддержки требует соблюдения целевого предназначения выделяемых финансовых средств. Так, опыт Канады показывает, что при нарушении требований механизма господдержки фермеры облагаются большими сумма штрафа, что к вонечном итоге не позволяет им работать во вред государству.

В целях повышения эффективности развития регионов и повышения экспортного потенциала следует расширить интеграцию с другими регионами стран ЕАЭС и соседними центрально-азиатскими странами. При этом следует усилить стратегическое планирование, при котором следует объединять совместные усилия на проведение единой работы по борьбе с различными вредителями и болезнями растений и сельскохозяйственных животных, ибо они не имеют границ.

В регионе рисоводства Приаралья необходимо осуществлять диверсификацию сельскохозяйственного производства при котором приоритетными считать крупные кооперированные формы хозяйствования, где наиболее эффективно осуществляются необходимый комплекс агротехнических мер и внедрить ресурсосберегающие современные технологии. В последние годы остро проявляется дефицит воды в реке Сырьдарье, в перспективе эта проблема вызывает тревогу по всему Казахстану, поэтому необходимо развивать другие отрасли сельского хозяйства определив оптимальность рисоводства на уровне не более 60 тысяч гектаров с применением интенсивных технологий. Сегодня время требует формирования новой системы ведения сельскохозяйственного производства в регионах с учетом всех возможностей и ожидаемых перспектив. Наряду с этим следует разработать действенный механизм государственного регулирования и финансовой поддержки с целью эффективного взаимодействия государственных сельскохозяйственных органов и самих сельских товаропроизводителей. Также одним из рычагов развития экономики региона является государственно-частное партнерство, способствующее решить многие насущные проблемы региона между частным бизнесом и государством в сельских территориях.

Список использованной литературы:

1. Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы. Адилет, 2021.
2. Отчет Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан. 2023.
3. Отчет областного филиала фонда «Даму», 2022.
4. Статистический сборник бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 2022.
5. Дьячкова С.П., Кондратьева Н.Н., Касаткин В.В. Теоретические аспекты развития АПК. Вестник НГИЭИ. 2019 6 (97)- с. 86-95.
6. Удалов А.Н. Региональные инвестиции и основные положения региональной инвестиционной политики. //Интернет-журнал «Науковедение» Том 8, №2 (2016) <http://naukovedenie.ru>

УДК: 338.2

Муханова Айгүл Ерденбекқызы,
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
«Экономика және басқару» БББ-ның аға оқытушысы, Қызылорда қ., Қазақстан

АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСТАР САЯСАТЫНЫҢ РОЛІ

Елдің әлеуметтік-экономикалық бірлігін сақтау мен барлық аймақтардағы тұрғындардың өмір сүрудің әлеуметтік мүмкін болатын деңгейін қамтамасыз ету мемлекеттің аймақтық әлеуметтік-экономикалық саясатты жүзеге асыруын қажет етеді.

Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер ететін факторларды дайындау кезінде келесі негізгі мақсаттарды жүзеге асыру қажет:

- ауыл тұрғындарының өмір сүруіне әсер ететін негізгі индикаторларды анықтау;
- тұрғындардың қажеттілігіне бағытталған әлеуметтік ортаны жетілдіру;
- аймақтың ұзақ мерзімді және орта мерзімді жоспарын жасау;
- әлеуметтік-экономикалық басқару жүйесін жетілдіру[1].

Әлеуметтік саясатты жүзеге асыру түрлі аймақтағы тұрғындардың өмір сүруі мен қызмет ету жағдайларын қамтамасыз етуі қажет.

Аймақтағы тұрғындардың өмір сүруге қажетті деңгейімен қамтамасыз ету жүйесінің мәнін әлеуметтік-экономикалық категория ретінде анықтай отырып, бұл категория бір жағынан қоғамның материалдық, әлеуметтік-экономикалық, рухани ортасын қамтитын көп аспектілі және көп жақты, екінші жағынан мүдделері мен қажеттіліктері әлеуметтік құндылықтары, іс-әрекет формалары әр түрлі болатын әлеуметтік топтардың өмір сапасын сипаттайтынын байқаймыз.

Ел Президенті мен Үкіметтің ерекше қолдауымен өңірімізде тың жобалар жүзеге асуда. 2023 жылы облысымызда әлеуметтік-экономикалық дамудың оң динамикасына қол жеткізілді. Ауыл шаруашылығының өнімі – 1,6, өңдеу өнеркәсібінің көлемі – 1,9, пайдалануға берілген тұрғын үйлер көлемі – 2,4, сауда көлемі – 2,5, инвестициялар тарту – 42,1 және құрылыс жұмыстарының көлемі – 44,0 пайызға артты.

Қызылорда облысының бюджеті 593 млрд теңгеге жетті. Бұл 2022 жылғы бюджет көлемімен салыстырғанда (387,3 млрд теңге) 205 млрд 700 млн теңгеге, яғни 53 пайызға артты. Бюджетіміздің 64 пайызы (378,6 млрд теңге) әлеуметтік салаға бағытталған.

Индустрияландыру аясында өңірде құны 607 млрд 700 млн теңгені құрайтын 34 жоба жүзеге асырылуда. Бұл – 6 мың 300 адамды жұмыспен қамтуға мүмкіндік береді. 2022 жылдың қазан айынан бастап облыста өңдеуші өнеркәсіпке серпін беретін шыны зауыты нақты жұмысын бастады. Өткен жылы зауыт елімізді 32 мың тоннадан астам (сомасы 4,5 млрд теңге) өніммен қамтамасыз етті. Ағымдағы жылдың 4 айында 3,5 млн текше метр шыны өнімі өндірілді. Зауыт өнімі республикамызбен бірге Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Ресейге экспортталуда. Қазір шыны зауытының жанынан 32млрд 800 млн теңгені құрайтын 3 ілеспе кәсіпорын ашылады.

Биыл өңірге 424 млрд теңге көлемінде инвестиция тартылады. Ал бүгінде өңірімізде шағын және орта бизнесті дамытуға басымдық берілуде. Айталық, 2023 жылдың 5 айында кәсіпкерлікті қаржылай қолдауға әртүрлі көздерден 23 млрд теңгеге жуық қаржы қаралып, 1700 жобаға қолдау көрсетілді. «Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба» аясында жыл басынан бері несие портфелі 8 млрд 600 млн теңгені құрайтын 168 жоба субсидияланды. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны 76 мың бірлікті құрап, 33%-ға ұлғайды (жұмыс жасап тұрған субъектілердің саны 39,2 пайызға ұлғайып, 72,1 мың бірлікті құрады)[2].

Ауылдарды дамыту – басым бағыттарымыздың бірі. Ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы «Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 - 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Жарлыққа қол қойған болатын.

Тұжырымдама аясында облыс көлеміндегі ауылдық аумақтарға биылғы жылы 17 млрд 100 млн теңге қаржы бөлінді. Бұл қаржы елді мекендердің инженерлік-инфрақұрылымдарын жаңғыртуға, әлеуметтік нысандар құрылысын салу мен жөндеу жұмыстарына, мамандарды әлеуметтік қолдауға, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға бағытталуда[3]. Осыған орай, Қызылорда облысы әлеуметтік-экономикалық даму крсеткіштерін сипаттайтын тұрмыс деңгейіне тоқталатын болсақ. (Кесте 1-де көрсетілген).

Кесте 1.

Қызылорда облысы әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері

Тұрмыс деңгейі	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.
Халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстары ⁴⁾				
теңге	77 606	85 142	92 531	112 979
АҚШ доллары	202,7	206,2	217,2	243,1
Атаулы ақшалай табыстар индексі, өткен жылға пайызбен ⁴⁾	116,0	110,6	108,7	122,1
Нақты ақшалай табыстар индексі, өткен жылға пайызбен ⁴⁾	110,4	103,8	100,7	106,7
Табысы күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасынан төмен халықтың үлесі, пайызбен ⁵⁾	4,9	5,8	5,5	5,0
Күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасы				
теңге	26 957	30 825	35 140	39 446
АҚШ доллары	70,43	74,65	82,48	85,66
Ескертпе -Қызылорда облысы әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері				

2023 жылғы IV тоқсанда жұмыссыздар саны 16,5 мың адамды құрады. Жұмыссыздық деңгейі жұмыс күшіне қарағанда 4,8% құрады. 2024 жылдың 1 наурызда жұмыспен қамту органдарында жұмыссыздар ретінде тіркелгендер саны 24592 адамды құрады немесе жұмыс күшінің санына 7,1% болып қалыптасты. 2023 жылғы IV тоқсанда қызметкерлерге есептелген (кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, шағын кәсіпорындарсыз), орташа айлық атаулы жалақы 325078 теңгені құрады, өсім 2022 жылғы IV тоқсанға 20,4% құрады.

2023 жылғы IV тоқсанда нақты жалақы индексі 109,9% болып қалыптасты. 2023 жылғы III тоқсанда облыс халқының орташа жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табысы бағалау бойынша 127730 теңгені құрады. 2022 жылғы III тоқсанға қарағанда 15,9%-ға жоғары, аталған кезеңге нақты ақшалай табыстың өсу қарқыны – 2,4%.

Жұмыссыздық елдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайға елеулі ықпал етуді қамтамасыз ететін Қазақстан өмірінің өзіндік элементі болып табылады. Жұмыспен қамтылмаушылық шоғырлануда және қарапайым халықта сақталады. Ресурстық әлеует бастапқыда мүлдем және салыстырмалы түрде жабық жүйе болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» 2015 жылғы 9 ақпандағы Заңына сәйкес жастарға 14 пен 29 жас аралығындағы азаматтар жатады. Еңбек нарығында жастардың табыстылығы болашақтағы экономика мен қоғамның табысты дамуының кепілі[4].

Ғылыми әдебиеттерде жастар жас сипаттамасының жиынтығы негізінде, әлеуметтік жағдайының ерекшелігімен, әлеуметтік-психологиялық қасиетімен, әлеуметтік-экономикалық, мәдени даму, қоғамдағы әлеуметтену ерекшелігімен бөліп қарастыратын қоғамның әлеуметтік-демографиялық тобы ретінде анықталады.

Жастар жұмыссыздығы - жастардың жалпы әлеуметтік жағдайының маңызды индикаторларының бірі. Сонымен қатар еңбек нарығында елдің дамуының белгілі бір кезеңіндегі оның бейімделу дәрежесінің көрсеткіші болып табылады.

Қазақстандағы жастардың жұмыспен қамтылу ауқымы мен жұмыссыздық мемлекеттік органдар, бизнес және халықтың қалың жігі тарапынан белсенді назар аударуда. Бүгінгі таңда жастар қауіп-қатерге ұшырайды, өйткені олар жұмыс іздеуде айтарлықтай кедергілерге тап болады. Мұны көптеген факторлар анықтайды.

Бір жағынан, жастардың білім беру жүйесінде алған білімдері мен құзыреттері көбінесе жұмыс берушілердің талаптарына сәйкес келмейді. Көптеген компаниялар жас мамандарды қарастырмайды, өйткені оларды жалдау тәжірибесі мен кәсіби жетістіктері бар үміткерлерді жалдаудан гөрі қымбаттау.

Екінші жағынан, жастардың өздері бірқатар жағдайларда жұмысқа орналасуға жоғары талаптар қояды. Демек, оқу орындарының көптеген түлектері жұмыс берушілер ұсынатын жалақы мен еңбек жағдайларына наразы, осылайша алған мамандығы бойынша жұмыс істеуден бас тартады.

Қазіргі жұмыссыз жүрген жастарды кәсіппен баулып, жұмыспен қамту – ұлттың болашағына жасалып жатқан үлкен қадам. Қазіргі уақытта да мемлекеттің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени өміріне жастар белсенді араласып, елеулі орын алып келеді. Мемлекет өзінің әлеуметтік саясатына сәйкес жастардың білім алуы, баспанамен және жұмыспен қамтылуына қажетті бағдарламаларды қабылдады.

Біздің мақсат – қолына диплом алып, екі қолға бір күрек таппай жүрген жас түлектердің жұмыспен қамтылуын басты назарға алу. Одан бөлек, уақытша бос жүрген (NEET) жастардың білім алуына, оларды жұмыспен қамту және өз ісімен айналысуына түрткі боламыз[4].

Бұл мақсатта біздің мекемеде «NEET жастары және жас отбасылар» секторы жұмыс атқаруда. Жастарға мемлекеттік қолдаудың жыл сайын артып отырғанының тағы бір айғағы – биыл жастардың кәсіпкерлік бастамаларына 2,5 пайыздық шағын несие беріліп отыр. Осы уақытқа дейін орталық тарапынан 11 743 жасқа адрестік жұмыстар жүргізілді.

Жұмыссыздықты жою мәселесі «Жастар практикасы», «Кәсіптік оқыту», «Қайта даярлау» және «Мемлекеттік грант беру» арқылы іске асуда Президент қоғамдағы біз бой алдыра бастаған дерттерді де баса айтты. Өкінішке орай, арамызда ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүруге бейім үлкен де, жас та баршылық.

Мұндай жаман әдеттен арылғанымыз жөн. Өйткені мұндай психологиямен ұзаққа бара алмаймыз. Сондықтан Мемлекет басшысының жаңа Қазақстан құрудағы әр тың идеясын құптаймын. Біздің ұрпақ әділ қоғамда, өркениетті елде өмір сүруі керек. Ол үшін тек адал еңбек еткен абзал. Еңбек еткен адам жаман өмір сүрмейтіні белгілі.

Осы ретте хакім Абай да «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, аздырар адам баласын» деп теріс жолға түспес үшін күпірлігімізді емес, шүкірлігімізді арттырып, жалқаулықты емес, еңбекқорлықты серік ету керек екенін ескертеді.

Ұлттың еңбекқор, жұмысқа қабілетті, заманға бейім болуы – мемлекет болашағына оң әсерін беретіні сөзсіз. Ежелгі грек философы Демокрит: «Еңбек үздіксіз үйренгендіктің арқасында жеңілдей түседі», – дейді.

Тәжірибе – еңбектің ең бастапқы жолы. Сондықтан Президент көтерген жаһандану мәселесінде біздің біліктілігіміз сынға түседі. Бұл тұрғыда мемлекеттің жаңа реформаларын қолдап, адами капиталымызды арттыруға мүдделі болуымыз керек. Сонымен қатар наурыз айынан бастап қала жастарын жұмыспен қамту, бос уақыттарын тиімді ұйымдастыру мақсатында «Жасыл ел» еңбек жасағына 100 жас уақытша жұмыспен қамтылып, қарқынды жұмыс атқарып келеді. «Жасыл ел» еңбек жасағы қаладағы саябақтар мен көшелердің күл-қоқыстарын тазалаумен қатар, қала өмірінің гүлденіп, дамуына өз үлестерін қосуда.

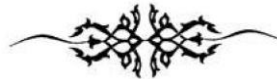
Жастар белсенді, көзқарасы тың, энергиясы мол болғандықтан, тәжірибесі аз болса да, жұмысы өнімді болып, кез келген процеске шынайы қызығушылықпен қатысады. Сонымен

қатар биылғы жылы өңір жастарын көптеген тың жобалар күтіп тұр. Атап айтсақ, жастарға патриоттық тәрбие беру, оларды қоғамдық-мәдени ортаға тарту мақсатында түрлі деңгейде іс-шаралар ұйымдастыру жоспарлануда.

Жастар мәселесі кез келген мемлекет үшін маңызды. Сол себепті жастарды жұмысқа орналастыру бойынша мемлекеттік бағдарлама жасауды іске асыру аса өзекті. Ағымдағы жылы әртүрлі бағытта 321 жасқа консультациялық кеңестер беріліп, жастар мәселесін оңтайлы шешу мақсатында тиісті мекемелерге жолданып, мемлекеттік бағдарламаларды насихаттау мақсатында жастарға кәсіпкерлік, жұмыспен қамту, тұрғын үй, құқықтық, психологиялық түрлі бағытта кеңестер беру үшін түрлі сала мамандарын тарта отырып, 5 көшпелі кеңес беру алаңы ұйымдастырылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алашбаева А., Ахметжанова С. Новые методы оценки социальноэкономического развития регионов Республики Казахстан [Текст] / Экономика и статистика. – 2013. – № 3. – С. 20-24.
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/depstatkyzylorda/press/news/details/538351?lang=kk>
3. <https://primeminister.kz/news/ukimet-basshysy-kyzylorda-oblysyn-damytu-boyyynsha-basym-mindetterdi-belgiledi-2311427>
4. Беликова Е.А. Политическое участие молодежи: анализ проблем и политической активности <http://elibrary.ru/item.asp?id=21642615>
5. <https://aqmeshit-zhastary.kz/basty-zhangalyqtar/qyzylorda-oblysynyng-aelewmattik-jekonomikalyq-damwy-63227/>

УДК 330.35

Смагулова Жанна Баглановна,
магистр экономики, старший преподаватель ОП «Экономика и управление»
Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

КЛАСТЕРНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Одним из главных основоположников теории кластерного развития является Майкл Портер, ведущий ученый в области стратегии конкурентной борьбы и экономического развития. В его работах освящены проблемы взаимосвязи конкуренции и кластерной модели в экономике. По определению М. Портера, «кластер, или промышленная группа – это группа географически соседствующих взаимосвязанных компаний и связанных с ними организаций, действующих в определённой сфере и характеризующихся общностью деятельности и взаимодополняющих друг друга». Согласно М. Портеру, «границы кластера должны окружать все фирмы, отрасли и организации, между которыми существуют сильные связи – как горизонтальные, так и вертикальные и структурные. А все фирмы, отрасли и организации, связи с которыми слабые или их нет вовсе, можно оставить за пределами наносимой границы». Кластеры смягчают проблемы, присущие отношениям «на расстоянии вытянутой руки», без навязывания неповоротливости вертикальной интеграции или управленческих проблем, связанных с созданием и поддержанием формальных структур, таких как сети, альянсы и партнерства. Кластер независимых и неформально связанных компаний и организаций представляет сильную организационную форму, обладающую преимуществами в эффективности, результативности и гибкости. Наиболее оптимальной моделью инновационных реформ на современном этапе развития экономики Казахстана представляется создание отраслевых кластеров в разных регионах Казахстана.

Необходимость реализации программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в современных условиях актуализирует проблему повышения конкурентоспособности отечественной экономики. Одним из комплексных механизмов развития, обеспечивающих рост конкурентоспособности территории как целого, является формирование кластеров. В современных условиях сложились предпосылки роста конкурентных позиций казахстанской экономики, однако имеется необходимость формирования конкурентоспособной концепции управления экономическими субъектами, которая должна базироваться на механизмах устойчивого развития экономики. Один из реальных методов подобного рода управления основан на кластерном подходе. Опыт развитых европейских и азиатских стран подтверждает, что кластерный подход является эффективным инструментом повышения конкурентоспособности экономики страны, стимулирует развитие региональной экономики. Новым подходом в региональном развитии Казахстана является инновационное развитие экономики регионов страны, кластерное развитие выступает как инструмент повышения конкурентоспособности регионов [1].

В целях исследования изучим опыт кластеризации развитых и развивающихся стран, а также государств с транзитивной экономикой. В Дании унифицированный подход к межфирменному сотрудничеству был разработан в 1989 – 1990 годы. Уже в 1992 году в кластерах участвовало 40 % всех фирм страны, которые обеспечивали 60 % экспорта. Проведенная работа вывела Данию в мировые лидеры по кластеризации экономики (сегодня функционирует 29 ведущих кластеров, из которых 13 региональных и 16 национальных). Региональные кластеры объединяются как на основе традиционных отраслей промышленности, так и на основе новых технологий. Ярким примером регионального кластера в Дании может служить кластер беспроводной связи NorCOM. Данный кластер включает в себя более 45 телекоммуникационных фирм, исследовательские институты, образовательные учреждения, связующие учреждения и венчурные фирмы. Кластер начинался с единственной фирмы, преуспевшей в области морской связи. В настоящее время многие крупные иностранные фирмы, такие как Motorola, Nokia, Ericsson, Siemens, Flextronics и др., функционируют в регионе вместе с группой малых иностранных и местных датских инновационных компаний. В кластере постоянно возникают малые инновационные фирмы, нацеленные на разработку аппаратуры мобильной связи для крупных фирм вне данного региона. В Германии развитию территорий способствует федеральное устройство, в соответствии с которым земли достаточно самостоятельны и осуществляют программы развития за счет собственных средств. Финансовые ресурсы промышленные кластеры получают из федеральных и местных источников. В Германии работают 3 лучших мировых кластера из 7 кластеров высоких технологий, получивших почетное название «Силиконовая долина XXI века», – это Мюнхен, Гамбург, Дрезден. Наиболее успешно функционирует Мюнхенский кластер биотехнологий (BioRegioMunich). Этот кластер является региональным. В развитии Мюнхена как центра биотехнологических исследований и производства важную роль сыграла фармацевтическая и диагностическая компания BoehringerMannheim (сегодня – RocheDiagnostics), а также наличие большого числа исследовательских мощностей. Этот факт привел к рассмотрению Мюнхенского кластера как развивающегося за счет исследований, а не за счет производства.

В Австрии действуют трансграничные кластеры с Германией, Италией, Швейцарией, Венгрией, активизировались связи с Францией и Великобританией. Движущей силой кластеризации явилась инновационно-исследовательская программа (TIP), которая была разработана в первой половине 1990-х годов. Выявленные в Австрии 76 региональных кластеров были условно поделены исходя из их специализации на 6 категорий: промышленные, технологические, образовательные, экспортные, смешанные, кластеры сферы услуг. Примером эффективного развития на основе кластерной модели может служить подъем автомобилестроения Австрии (кластеры в землях Штирия и Верхняя

Австрия). Информационные технологии также являются важным направлением кластерного развития Австрии, центрами которого стали Линц, Грац, Зальцбург и Инсбрук.

В Бельгии применялись различные подходы к количественному выявлению кластеров, в результате чего данные колеблются в диапазоне от 18 до 40 региональных кластеров. Самый известный региональный кластер Бельгии – это кластер цифровой обработки сигналов (DSP Valley). Сфера деятельности кластера – разработка и применение цифровых аудио/видео телекоммуникационных и навигационных технологий. Кластер образован в 1993 – 1994 годах благодаря общественно-частной инициативе Левенского университета, компании «Philips» и крупного центра исследования электроники IMEC. В 2005 году кластер стал трансграничным, так как было принято решение включить в его состав ряд фирм в регионе Эйндрховен (южная Голландия). Кластер включает более 60 организаций разного рода, среди которых университеты, исследовательские институты, промышленные компании (от малых фирм до крупных транснациональных корпораций).

В Швеции были выявлены 6 конкурентоспособных на международном уровне национальных кластеров. В кластерах занято 39 % работоспособного населения, за исключением бюджетников, а заработная плата работников в кластере на 44 % выше, чем в среднем по стране. В Швеции функционируют как ряд небольших, так и крупных кластеров. Крупным считается трансграничный Датско-Шведский медико-биологический кластер MediconValley. Центральными организациями кластера являются 3 крупнейшие медико-биологические компании в данном регионе: NovoNordisk, Lundbeck и LeoPharma. Кроме того, в регионе представлено 25 фармацевтических компаний с собственными центрами исследований и разработок, 65 компаний по производству медицинского оборудования. В кластере занято около 43,5 тыс. человек. В регионе 12 университетов, 5 из которых сотрудничают с кластером. Преимуществом кластера является развитая инфраструктура: 7 научных парков и 6 инкубаторов, более 80 контрактных исследовательских и производственных организаций, 32 клиники, 11 из которых являются университетскими, разветвленная сеть автодорог, аэропорты, биобанки, базы данных клинических исследований. В регионе активно функционируют местные венчурные фонды. Все это дало кластеру MediconValley возможность войти в пятерку крупнейших медико-биологических кластеров мира.

Интерес к развитию региональных кластеров Италии базируется на успешном опыте развития индустриальных округов (районов). Эти районы, расположенные главным образом в центральной и северо-восточной частях страны, характеризуются высокой степенью концентрации фирм, как правило, небольших предприятий традиционной обрабатывающей промышленности. Всего в Италии функционирует 200 индустриальных округов, объединяющих 60 тыс. предприятий с числом занятых 600 тыс. человек, а с учетом взаимодействия производственной кооперации в индустриальных округах функционирует более 1 млн. малых и средних предприятий, обеспечивающих работой 4 – 6 млн. человек. Типичный пример итальянского кластера – кластер Сассуоло (в области Эмилия-Романья), включающий 220 предприятий, на которых трудятся в среднем по 100 человек. Ежегодно этот кластер производит более 330 млн. кв. м керамической плитки на общую сумму более 3 млрд. евро. Вывоз этой продукции приносит стране около 1,5 % совокупного дохода от экспорта.

В Испании идентифицированы 142 региональных кластера, специализирующихся главным образом на традиционных отраслях промышленности. Региональные кластеры отличались более высокими показателями занятости и более высоким уровнем дохода, чем в среднем по стране. В Басконии, например, сложился энергетический кластер «ClusterdeEnergia». Сформировавшийся энергетический кластер включает в себя порядка 90 компаний и институтов с совокупным объемом продаж около 39 млн. евро (2008), обеспечивая более 15 тыс. местных рабочих мест.

Во Франции в течение 1997 – 1999 годов было разработано и утверждено 99 проектов программ развития регионов, объединенных системой производственных кластеров. В ходе этой деятельности 4,3 тыс. предприятий образовали определенную сетевую систему, сконцентрировав около 30 крупнейших компаний. Исследование, выполненное по заказу Французского национального агентства по территориальному развитию (DATAR), позволило идентифицировать во Франции 144 существующих региональных кластера и около 82 кластеров, находящихся в процессе становления или носящих виртуальный характер. В марте 1999 года отборочный комитет организации DATAR на конкурсной основе выделил для оказания национальной поддержки 60 кластеров, одним из которых является кластер «Долина Био», расположенный на территории Германии, Швейцарии и Франции (в Эльзасе) и специализирующийся в области биотехнологий. Он объединяет в сеть около 300 партнеров, 4 университета. Кластер формировался в течение 3 лет, образовав 46 предприятий, специализирующихся исключительно в сфере научных исследований живых систем.

Ярким примером традиционного регионального кластера Франции является центр французского стекольного производства – долина Бресле. Расположен кластер в Нормандии, где традиции стекольного производства насчитывают более 700 лет. Кластер включает порядка 60 крупных производителей, малых и средних предприятий, интегрированных в производственную цепочку. Кластер производит около 75 % всех парфюмерных флаконов, продаваемых в мире. В стекольное производство вовлечено 55 % местного населения, занятого в промышленности (6000 человек).

Развитие региональной интеграции происходило и в Великобритании. Одним из важных шагов, предпринятых правительством Великобритании, стал заказ на выявление и картографию всех региональных кластеров в стране. Следует отметить специфику распределения британских кластеров по регионам, исходя из их специализации. Кластеры на юге Великобритании больше тяготеют к сфере услуг, тогда как на севере кластеры в основном развиваются на базе товарного производства. Лондон и юго-восток отличаются самыми высококонцентрированными и успешно развивающимися кластерами. Так, например, в районе г. Ньюпорт сложился электронный кластер, ставший спасителем для региона угольных шахт и металлургии, пришедшего к полному упадку в 1970-е годы. Электронная промышленность позволила создать десятки тысяч рабочих мест, появилась инфраструктура электронной отрасли, начали готовиться кадры. В регион пришли крупнейшие компании из Японии, Кореи, США. Программы Уэльса стали самокупаемыми, нашли поддержку местных фирм, начали ориентироваться на внутренний потенциал.

В США задача формирования и укрепления региональных инновационных кластеров поставлена в число важнейших национальных приоритетов. Штаты Аризона, Калифорния, Коннектикут, Флорида, Миннесота, Северная Каролина, Огайо, Орегон, Вашингтон возглавили процесс формирования кластеров и приняли соответствующие программы; сотни городов и территорий разработали свои кластерные стратегии. В штатах создаются комиссии по инициированию создания кластеров. Первоначальный капитал выделяется штатом, затем привлекаются средства частных компаний. Характерным для американских кластеров является их участие в глобальной конкуренции. Приоритетами считаются инновационные подходы, работа основана на принципах партнерства. По данным Гарвардской школы бизнеса, в экономике США более 32 % занятости, за исключением бюджетного сектора, обеспечивают кластеры, а заработная плата работников в кластере на 29 % выше, чем в среднем по стране. Ярким примером американского кластера является «Силиконовая долина», где занято 2,5 млн. человек, а заработная плата специалистов составляет более 125 тыс. долл. в год.

Опыт кластерного развития экономики Канады характеризуется наличием развитой структуры промышленности, ее высокой инновационной составляющей, а также успешными примерами создания высокотехнологичных кластеров. Канада имеет опыт в реализации

следующих кластерных инициатив: биотехнологического кластера (Монреаль, Торонто, Ванкувер, Оттава, Галифакс); информационно-телекоммуникационного кластера (Ванкувер, Калгари, Квебек и др.); кластера высоких технологий (Монреаль, Онтарио и др.); мультимедийного кластера (Монреаль, Торонто, Ванкувер); винодельческого кластера (Ниагара); кластера пищевой промышленности (Торонто) и др. Содействие кластерным инициативам бизнеса оказывают в Канаде все уровни власти. В то же время кластерная стратегия является частью национальной инновационной политики страны. Еще одним примером процесса создания кластеров может служить опыт экономики Японии, первоначально основанный на создании системы субподрядных и субконтрактных связей между рядом крупных и сетью средних и малых предприятий.

В Японии по реализации кластерных решений имеется опыт острова Хоккайдо, где в первой половине 1990-х годов была создана Центральная организация по обеспечению устойчивого развития и стимулированию развития промышленных кластеров. Типичный крупный японский кластер состоит из одного относительно большого головного предприятия, пользующегося услугами двух или трех уровней субподрядных фирм, расположенных обычно в географической близости к нему. Например, автопромышленный кластер фирмы «Toyota» имеет многоступенчатую сеть из 122 прямых поставщиков и почти 36 тыс. субподрядных малых и средних предприятий.

Государства с транзитивной экономикой в настоящее время также имеют свой опыт в развитии кластерных технологий и механизмов.

В странах Восточной Европы наблюдаются процессы кластеризации промышленности. В пяти странах Вышеградской группы (Венгрия, Польша, Словакия, Чехия, Словения) кластеризация поддерживается специальной программой. К участию в ней подключаются и другие страны: Болгария, Румыния, Украина. Принципы кластеризации для данных стран были разработаны организацией «Центральная европейская инициатива», объединяющей 17 государств. Наиболее приспособленной оказалась Венгрия, где функционирует 75 промышленных парков, объединяющих 556 компаний, в которых работают 60 тыс. человек. В 1996 году была принята Программа индустриализации регионов. Развитие промышленных парков стало основой для формирования кластеров. Среди семи регионов Венгрии особые темпы развития достигла Панония, в которой внедрена программа «Деловая инициатива Панонии». Программа «Деловая инициатива Панонии» акцентирована на развитие автомобильного кластера PANAC. Кластер PANAC включает 67 организаций-членов, в том числе AudiHungaria, OpelHungary, HungarianSuzuki, LuKSavariaLtd. Деятельность по кооперации включает оценку потребностей поставщиков, обмен ноу-хау и опытом, установление связей с университетами. PANAC играет координационную роль в автомобильной промышленности, которая является одной из наиболее важных отраслей экономики Венгрии. Словения разработала «Программу национального развития кластеров на 1999 – 2003 годы». В 2000 году Министерство экономики Словении начало осуществление экспериментальной программы развития кластеров. В 2002 году 15 проектов создания объединений были запущены в автомобильной промышленности, машиностроении, производстве пластиковых материалов, транспорте и материально-техническом обеспечении. Восемь из них получили финансовую помощь правительства. Опыт этого экспериментального проекта способствовал поддержке правительством расширения территориально-производственных комплексов с выходом за рубеж. Кластеры Словении налаживают кооперационные связи с кластерами в Италии, Австрии и Германии.

В Болгарии в рамках реформирования экономики в 2003 году была разработана «Болгарская инициатива конкурентоспособности», основанная на кластерной модели. В сентябре 2004 года утверждена «Национальная инновационная стратегия развития экономики на 2007 – 2013 годы», базирующаяся на активизации деятельности инновационных кластеров. По данным Болгарского агентства содействия малому и среднему бизнесу, к числу наиболее приоритетных на данном этапе отнесены национальные кластеры

информационно-коммуникационных технологий, агропромышленного комплекса и автомобилестроения.

Румыния выбрала итальянскую модель кластеризации. Кластеры стали активно внедряться в экономику Румынии в последние десятилетия. Ежегодно создается около 1000 новых итальянско-румынских компаний. В настоящее время «индустриальные округа» – кластеры Румынии располагаются: на северо-востоке и северо-западе (кластеры текстиля и производства одежды); в районе Бухареста и на юго-востоке страны (кластеры машиностроения); в центре и на северо-западе (кластеры деревообработки); в южных регионах (кластеры производства продуктов питания); в Бухаресте (химические кластеры). Новые кластеры формируются во всех регионах Румынии [2].

Главной проблемой инновационного развития регионов Казахстана является недостаточная инновационная активность предприятий, что находит отражение в объемах, периодичности и результативности осуществляемых ими нововведений. При этом большая часть предприятий, относящаяся к реальному сектору экономики, обладает достаточными ресурсами для развития инновационной деятельности. Однако перспективы их взаимодействия с предприятиями других секторов и отраслей экономики с целью трансфера технологий незначительны. В связи с чем актуальными являются исследования, определяющие основные пути и методы формирования кластерных инициатив в региональной экономике. Кластеры относятся к сложным системным образованиям, вследствие чего их структура может иметь несколько вариантов. Для управления кластерным развитием следует выявить структуру, позволяющую оптимально реализовывать управленческие воздействия. Функцией любой экономической системы, и в том числе кластеров, является социально-экономическое назначение. Назначение кластеров в экономической системе заключается в производстве определенного перечня материальных и нематериальных благ, для реализации чего требуются разнообразные ресурсы [3].

Современные условия и мировой опыт показывает, что кластерная политика выступает важным фактором повышения конкурентоспособности региона, положительные результаты которой заключаются в увеличении производительности труда, роста налоговых выплат, увеличение экспорта, привлечение иностранных инвестиции. Национальный подход Республики Казахстан к формированию и развитию кластеров был выработан в 2014 году в рамках Указа президента Республики Казахстан «Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015–2019 гг.», в котором кластерные инициативы рассматривались как «важный инструмент содействия промышленному развитию, конкурентоспособности и эффективности экономики». Министерством индустрии и инфраструктурного развития, при участии АО «Казахстанский центр индустрии и экспорта «QazIndustry», на конкурсной основе были отобраны шесть территориальных кластеров: - фармацевтический кластер г. Шымкент; - строительный кластер Карагандинской области; - мебельный кластер г. Алматы; - мукомольный кластер Костанайской области; - кластер по переработке молока Акмолинской области; - туристический кластер г. Алматы и Алматинской области. Территориальные кластеры аккредитированы Комиссией кластерного развития при Европейском Союзе (ESCA) и стали обладателями бронзового лейбла. Проведено диагностическое исследование обрабатывающей промышленности в разрезе регионов РК, в результате которого выявлены 29 кластерных образований, которые являются устойчивыми, исторически сложившимися группами предприятий. В разрезе отраслей данные кластерные образования присутствуют в строительной, пищевой индустриях, а также железнодорожном, сельскохозяйственном машиностроении, электрооборудовании, металлургии. Основополагающими документами, прописывающими рамки кластерной политики, являются ряд нормативных правовых актов. Так в Национальном плане развития Республики Казахстан до 2025 года определено, что центр будет стимулировать становление и развитие территориальных кластеров. В соответствии со статьей 23 Закона Республики Казахстан «О промышленной политике»

государство обеспечивает развитие территориальных кластеров посредством предоставления мер государственного стимулирования промышленности. QazIndustry при активном содействии участников территориальных кластеров разработал нормативно-правовые акты, в том числе правила конкурсного отбора кластеров, правила формирования и ведения реестра, правила предоставления мер государственного стимулирования промышленности в развитии территориальных кластеров. Дальнейшее развёртывание кластерной политики в регионах обусловлено поступательностью в проведённых ранее и предстоящих к исполнению мероприятий. Одним из таких примеров может послужить подписание Меморандумов сотрудничества в рамках создания Медико-фармацевтического кластера «Шымкент» с Технодолиной медицинской промышленности Вонджу (WMIT) - городом-кластером медицинской промышленности Южной Кореи. Это откроет новые возможности по развитию производственного и научного потенциала, а также аккумуляции всех имеющихся ресурсов предприятий фарминдустрии для привлечения инвестиций в региональную фармацевтическую отрасль и производство отечественной продукции. В заключение можно отметить, что опыт развитых европейских и азиатских стран подтверждает, что кластерный подход является эффективным инструментом повышения конкурентоспособности экономики страны и стимулирует развитие региональной экономики [4].

Список использованной литературы:

1. Кайдарова С.Е. Кластерное развитие как инструмент повышения конкурентоспособности регионов Республики Казахстан // Вестник Инновационного Евразийского университета. 2012. № 4
2. Костюченко Е.А. Анализ зарубежного опыта формирования и использования кластерных структур в региональном развитии // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки. 2013. №14. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-zarubezhnogo-opyta-formirovaniya-i-ispolzovaniya-klasternyh-struktur-v-regionalnom-razviti> (дата обращения: 03.02.2024).
3. Арынова З.А. Основные направления реализации кластерных инициатив в реальном секторе экономики Павлодарской области // Вестник Инновационного Евразийского университета. 2019. № 3
4. Кластерная политика в Казахстане: современное состояние, перспективы URL: <https://qazindustry.gov.kz/wmwbgzghxj.html/article/2606-klaster-naya-politika-v-kazakhstane-sovremennoe-sostoyanie-perspektivy> (Дата обращения: 27.03.2023)
5. Миндлин, Ю.Б. Зарубежный опыт функционирования кластеров в экономически развитых странах (Дания, Германия, Австрия, Финляндия, Италия, Франция) / Ю.Б. Миндлин // Экономические науки. – 2009. – № 12. – С. 456 – 463. Электронная библиотека Twirpx[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rc02.twirpx.net/529/529242_C30E3_ekonomicheskie_nauki_2009_12_61.pdf. – Дата доступа: 10.07.2012.
6. Final Report of The Expert Group on Enterprise Clusters And Networks. European Commission, Enterprise Directorate-General. – 2002. DPS official web-site [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.dps.tesoro.it/cd_cooperazione_bilaterale/docs/6.Toolbox/13.Supporting_documents/1.Cluster_methodologies_casoni/2.Additional_doc_2/3.EU_final_rep_ExpGroup_Clusters.pdf. – Date of access: 20.07.2012.
7. Biotech in Bavaria – attractiveness now paying off / BioM report 2011 – 2012. Official web-site of the Bavarian Biotechnology Cluster [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.biotech-bayern.de/_resources/dynamic/hauptbereich/jahresreport_2011_2012/geschaeftsbericht11_teil1_120410_final.pdf. – Date of access: 21.07.2012.

УДК 338.24

Смагулова Жанна Баглановна,
магистр экономика, старший преподаватель
БББ «Экономика и управление», Кызылординский университет имени Коркыт Ата
Сәрсенғали А. М.,
студент специальности “Менеджмент.Маркетинг.Продажи”,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

ПРИНЦИПЫ И ПРИЕМЫ ВЫКЛАДКИ ТОВАРА КАК ИНСТРУМЕНТ МЕРЧЕНДАЙЗИНГА

Термин мерчандайзинг происходит от английского to merchandise - торговать и чаще всего переводится на русский язык как искусство розничной торговли. К определению этого понятия можно подходить с разных позиций. Если рассматривать мерчандайзинг как вид деятельности, то вполне подойдет определение, согласно которому мерчандайзинг – это комплекс мер по продвижению товаров через точки конечного потребления. Кроме того, наличие определенных законов и правил в данной деятельности позволяет определить мерчандайзинг как технологию продвижения товаров и торговых марок в розничной торговле, направленную на увеличение сбыта.

Основная цель мерчандайзинга – стимулирование розничных продаж. Однако можно выделить и другие цели: - создание конкурентного преимущества магазина; - формирование приверженности к магазину; - завоевание новых покупателей и повышение лояльности уже имеющихся; - влияние на поведение потребителя.

Как правило, предприятие ставит перед собой не одну, а несколько целей, в зависимости от которых и формируется комплекс конкретных задач мерчандайзинга. В любом случае к ним относятся: - информирование покупателя о месте выкладки товара; - предоставление наиболее полной информации о сути товара и его цене; - привлечение внимания к месту выкладки товара; - воздействие на покупателя, чтобы он принял решение о покупке «здесь и сейчас» - управление сбытом; - совершенствование рекламы на местах продаж; - обеспечение возможности покупателю сделать выбор без участия продавцов-консультантов; - правильная организация пространства торгового зала; - создание атмосферы магазина, адекватной психологическому состоянию посетителей. - увеличение средней суммы покупки.

Современные магазины, предлагающие своим покупателям примерно одинаковый ассортимент товаров, используют всевозможные способы, чтобы выделиться, не быть похожими, отличаться друг на друга, и привлечь больше посетителей. Одним из способов увеличения товарооборота путем привлечения покупателей является выкладка товаров [1].

Выкладка товаров - инструмент достижения целей мерчандайзинга, способствующий выигрышному представлению товара покупателю. Под выкладкой понимается:

- размещение товара (торговых марок) на торговом оборудовании в зависимости от типа торговой точки и места в торговом зале, типа самого товара и в зависимости от степени популярности торговых марок.

- поддержание определенного объема и ассортимента товара.

- ротация продукции в зависимости от срока годности FIFO (FIFO – first in-first out – «первый пришёл, первый ушёл») [2].

Выкладка бывает первичной и вторичной. Под первичной выкладкой понимается расположение товара среди схожих товаров (категорий товара) других производителей или торговых марок на традиционных торговых площадях – полках, витринах. Эта выкладка всегда приоритетна.

Вторичная выкладка – это нестандартные конструкции – дисплеи, стойки, корзины, различные «горки» и «пирамиды» из товаров, а также выкладка на специальных

брендированных стеллажах. Вторичная выкладка производится только из одного товара или из товара одного производителя. Она дублирует выкладку товара в основном месте продажи.

Под правильной выкладкой товаров понимают способ привлечения внимания покупателей и увеличения продаж за счет такого расположения товара на полках и прилавках магазина, при котором: товары четко поделены на товарные категории/бренды для удобства их восприятия покупателем; каждый товар/бренд демонстрируется в самом выгодном и привлекательном для покупателя свете, каждый отдельный товар (упаковка) хорошо виден покупателю; рекламно-информационные материалы привлекают внимание к нужным товарам/брендам и призывают купить; дополнительно стимулируются покупки товаров импульсного спроса и сопутствующих товаров [3].

Цели использования выкладки товаров:

А. Создание удобств для покупателя: способствование распределению познавательных ресурсов; создание привлекательной для совершения покупки обстановки; облегчение поиска и выбора необходимых товаров.

Б. Создание выгод для торгового предприятия и предприятия - производителя:

- Создание условий совместного соседства товаров, позволяющих наиболее полно использовать потенциал товаров.

- Формирование тесных взаимоотношений между товарами и посетителями.

- Создание предпочтительных условия для отдельных марок, выбранных в качестве объектов особого внимания и используемых для достижения определённых тактических задач или стратегических целей.

- Достижение конкурентных преимуществ.

Способ выкладки товара зависит от множества факторов: планировки магазина, природы товара, упаковки, ценовым диапазоном товаров, имиджа магазина и др. факторов [2].

Выкладка товаров должна осуществляться согласно определенным правилам и принципам, чтобы задержать внимание посетителей магазина на тех товарах, продажа которых приносит наибольший доход торговой компании. Принципы выкладки товара довольно многообразны, и учитывают психологические особенности посетителей магазинов. Принципы выкладки товара заключаются в том, чтобы обеспечить оптимальную визуализацию товара, привлечь внимание посетителя, и управлять его вниманием на протяжении того времени, которое он проведет в магазине. Принципы выкладки товара подразумевают как удобство и комфорт покупателей, так и стимулирование покупателей на совершение возможно большего количества покупок. Поэтому при размещении товара на стеллажах, полках и другом торговом оборудовании всегда соблюдаются основные принципы выкладки товара. Принципы выкладки товара в продовольственных магазинах и в магазинах, торгующих непродовольственными товарами, различаются несущественно, но имеют и свои особенности.

На стеллажах и полках принципы выкладки товара следующие: самый перспективный товар и товар, который необходимо реализовать в кратчайшие сроки, всегда выкладывается на полках, находящихся на уровне глаз покупателя или чуть ниже. Дешевый товар располагается в самом низу: даже если он не уступает по качеству более дорогому аналогичному товару, стоящему выше, он покупается гораздо реже: нагибаться посетители магазинов не любят. Все полки должны быть заполнены товарами, пустующих мест быть не должно. Товар обязательно развернуть «лицом» к покупателю и позаботиться о том, чтобы покупатель мог взять его в руки, рассмотреть, прочитать информацию о составе, инструкцию. Дополняющие друг друга товары располагают рядом, и также рядом выкладываются ходовой товар и товар, не пользующийся особым спросом. Соблюдая эти принципы выкладки товара, можно повысить продажи залежавшихся на полках товаров, значительно увеличить товарооборот, и оставить у посетителей приятное ощущение заботы (таблица 1) [1].

Таблица 1.

Мерчендайзинговые приемы представления товара

Приём	Суть приёма представления товара
Представление по видам товара	Традиционно применяется в продовольственных и хозяйственных магазинах в отношении всех категорий товаров. Один вид товара представлен в одном месте магазина.
Объёмное представление	Представление товаров в больших количествах. Потребители связывают большие объёмы однородных товаров с низкой ценой.
Цветовое представление (эффект яркого пятна)	Представление группы товаров (разных видов или одного вида) из различных (или одного) цветов для создания полезных для продажи ассоциаций. Напр., обувь (туфли, босоножки, балетки и др.) розового цвета стоят в один ряд друг за другом (розовый ряд), следующий ряд состоит из коричневой обуви и т.д. Или, напр., вся жёлтая посуда разных производителей стоит в центре, а по бокам белая посуда (жёлтое пятно).
Представление по ценовым категориям	Представление разных товаров по одной ценовой категории в одном месте магазина. Позволяет создать удобство покупателям в возможности выбрать товар по определенной цене.
Фронтальное представление	Представление покупателям привлекательной стороны товара путём представления одной единицы товара, расположенного на стеллажах, в развернутом виде.
Коллекционность (идейное/стилевое представление)	Представление всего товара (или частично) в магазине в виде коллекции (напр, в магазине спортивной одежды - по видам спорта - одежда с обувью и аксессуарами). Разделение коллекций между собой баннерами. Недопустимо смешение стилей.
Представление в балансе. А. зеркальный баланс Б. неформальный баланс	А. Разделение оформляемой стены на две одинаковых части, которые представляют собой зеркальное отображение друг друга, т.е. все приспособления (полки, подставки и т.д.) расположены одинаково с каждой из сторон. Б.Разное оформление двух частей коллекции, занимаемых одинаковую площадь.
Представление в точке фокуса	Размещение логотипа, название коллекции, выделяющегося товара, дисплея в точке фокуса (середина стены, стеллажа и др.). Оформление начинают с этой точки.
Примечание – составлено на основе источника 2	

На сегодняшний день существуют следующие основные правила выкладки.

- Недорогое вперед. Недорогие товары работают на то, чтобы создать у покупателя благоприятное впечатление об уровне цен магазина. Если их разместить в начале торгового зала, то покупатели втягиваются в процесс покупок и дальше берут продукты уже «автоматически», обращая на цены меньше внимания.

- Принцип чересполосицы. Известен принцип чересполосицы, при котором товары с низкими ценами и товары, приносящие магазину наибольшую прибыль, чередуются по ходу движения покупателя в торговом зале. Дорогой товар, обеспечивающий наибольшую маржу, не должен быть загнан в конец маршрута, так как покупатель может, дойдя до него, уже заполнить свою корзину и, даже увидев привлекательный товар, принять решение о покупке, например, не шести упаковок, а одной-двух. Неверно распределив продукты в зале, вы сами принудили его к тому, чтобы он сделал меньше покупок.

- Основные марки. Основные марки следует размещать в начале каждой ассортиментной группы. В еще не заполненную корзину человек возьмет больше товара. Это довольно простая психология, но ее необходимо принять во внимание.

- Приоритетные полки. Решая, какой товар ставить на полки, находящиеся на уровне глаз, следует руководствоваться все тем же принципом: в наиболее выгодном положении должен находиться товар, приносящий наибольшую прибыль. Это может быть и товар, которому посвящены проводимые в магазине мероприятия по стимулированию сбыта (рекламная акция, дегустация, сопутствующие рекламные материалы, плакаты и т. д.).

- Нижние полки. На самых нижних полках должны быть размещены продукты, которые покупают не импульсивно, а осознанно. Например, пятилитровые бочонки пива. За неделю в магазине может уходить три-четыре бочонка, но покупатель, зная, где искать этот специфический товар, не поленится за ним наклониться.

- Верхние полки. Верхние полки целесообразно использовать для создания имиджа товаропроизводителя. Для этого используется альтернативная выкладка (дополнение выкладки основного товара перекрестными группами), а также выкладка наиболее дорогих позиций в необычно оформленных упаковках.

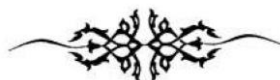
- Ротация товаров. Ближе всего к покупателю должен располагаться товар, у которого срок реализации близок к концу.

- Высота полок. Полка по высоте должна соответствовать продаваемому товару. Известен принцип: если между верхним краем товара и следующей полкой можно засунуть два пальца, нужно менять расстояние между полками. На сэкономленном пространстве можно будет разместить еще одну полку. Чтобы выкладка товаров в торговом зале служила увеличению продаж и стимулировала покупательский спрос, необходимо соблюдать определенные правила выкладки товара.

Выработанные на протяжении долгих лет путем анализа поведения покупателей в магазинах и изучения психологии человека, общие правила выкладки товара учитывают особенности человеческого восприятия и поведения, но наряду с общими правилами выкладки товара каждая торговая компания может руководствоваться и собственными правилами[1].

Список использованной литературы:

1. Атаева Т.А. Учебное пособие «Мерчандайзинг» для направления подготовки 100700.62 «Торговое дело» профиль «Маркетинг». – Махачкала: ДГИНХ, 2013, 65с.
2. Мерчандайзинг: краткий курс лекций для студентов направления подготовки 38.03.02 Менеджмент профиль подготовки «Маркетинг». / Сост.: Н.А, Барковская./ ФГБОУ ВО «Саратовский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова». – Саратов, 2016. – 57 с
3. Сысоева С.В., Крок Г. Большая книга директора магазина.: Питер: Санкт-петербург, 2012 г. – 381 с.
4. Жданова, Т.С. Технологии продаж [Электронный ресурс]: учебное пособие/ Жданова Т.С.- Электрон. текстовые данные.- М.: Дашков и К, Ай Пи Эр Медиа, 2014.- 184 с.
5. Хапенков, В.Н. Рекламная деятельность в торговле [Электронный ресурс]: учебник. / В.Н. Хапенков, Г.Г. Иванов, Д.В. Федюнин. - М.: ИД ФОРУМ: НИЦ Инфра-М, 2013. - 368 с.

УДК: 332.628

Bassybekova Zh.B.,
master's student 2nd year Scientific supervisor-PhD, associate professor Berdimurat N.
Kazakh National Agrarian Research University
Басыбекова Ж.Н.,
магистрант 2 курса. Научный руководитель - Бердимурат Н., PhD ассоц. профессор,
Казахский Национальный аграрный исследовательский университет,
Басыбекова Ж.Н.,
2 курс магистранты. Ғылыми жетекшісі – Бердімұрат Н., PhD ассоц. профессоры
Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университеті

**PROBLEMS AND PROSPECTS OF CADASTRAL VALUATION OF LAND RESOURCES
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN // ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
КАДАСТРОВОЙ ОЦЕНКИ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН
// ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕР РЕСУРСТАРЫН КАДАСТРЛЫҚ
БАҒАЛАУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Abstract. The article deals with the actual problem of cadastral assessment of lands and land resources in the Republic of Kazakhstan. The author highlights the problems of soil degradation and desertification and regulation of land relations, land surveying and cadastral works. The article provides statistical data on the area of land resources in the Republic of Kazakhstan, and also covers the topic of special legal regime of land protection. Advantages and disadvantages of existing methods of solving this problem of cadastral assessment of lands are given.

Key words: desertification, agricultural lands, land fertility, rational utilization, degradation of agricultural land, agricultural turnover, effective farming, withdrawal, cadastral assessment, soil degradation.

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема кадастровой оценки земель и земельных ресурсов в Республике Казахстан. Автор освещает проблемы деградации почв и опустынивания и регулирования земельных отношений, землеустроительных и кадастровых работ. В статье приведены статистические данные по площади земельных ресурсов в Республике Казахстан, а также освещена тема особого правового режима охраны земель. Приведены преимущества и недостатки существующих методов решения данной проблемы кадастровой оценки земель.

Ключевые слова: опустынивание, сельскохозяйственные земли, плодородие земель, рациональное использование, деградация сельскохозяйственных земель, сельскохозяйственный оборот, эффективное ведение сельского хозяйства, изъятие, кадастровая оценка, деградация почв.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы жер мен жер ресурстарын кадастрлық бағалаудың өзекті мәселесі қарастырылады. Автор топырақтың деградациясы мен шөлейттену және жер қатынастарын, жерге орналастыру және кадастрлық жұмыстарды реттеу мәселелерін баяндайды. Мақалада Қазақстан Республикасындағы жер ресурстарының ауданы бойынша статистикалық деректер келтірілген, сондай-ақ жерді қорғаудың ерекше құқықтық режимі тақырыбы қамтылған. Жерді кадастрлық бағалаудың осы мәселесін шешудің қолданыстағы әдістерінің артықшылықтары мен кемшіліктері келтірілген.

Түйінді сөздер: шөлейттену, ауыл шаруашылығы жерлері, жердің құнарлылығы, ұтымды пайдалану, ауыл шаруашылығы жерлерінің деградациясы, ауыл шаруашылығы айналымы, тиімді Ауыл шаруашылығы, алып қою, кадастрлық бағалау, топырақтың деградациясы.

Introduction. In modern conditions, soil degradation and desertification are becoming

increasingly serious challenges to the environmental and economic sustainability of the Republic of Kazakhstan. Assessment of land resources plays an important role in effective land management and combating these problems. This article discusses the main problems of cadastral land valuation in Kazakhstan and proposes ways to solve them.

Land is an invaluable wealth of the society. It is the main natural resource, material condition of life and activity of people, the basis for the location and development of all sectors of the national economy, the main means of production in agriculture and the main source of food. Kazakhstan, which occupies the ninth position in terms of territory, has extensive natural resources, including the diversity of soils and soil cover. It is one of the largest countries in the world in terms of its natural resource potential. The soil cover of Kazakhstan has a complex structure characterized by a variety of soil types.

It is important to note that developing in arid and extra-arid conditions, soils of Kazakhstan are subject to special challenges and threats. They have easy vulnerability and low resistance to anthropogenic loads. These factors create a high risk of degradation and desertification processes, which poses a serious threat to the environmental sustainability of the region.

The difference of soils of Kazakhstan from soils of other countries, such as Canada, USA and European countries, includes their adaptation to arid conditions, as well as specific features of chemical composition, structure and physical properties.

Active use of land resources without taking into account their peculiarities and vulnerability can lead to negative consequences such as soil degradation, reduction of fertility and desertification. Therefore, it is important to take appropriate measures for sustainable management and protection of land resources to ensure their conservation and sustainable use in the future.

Kazakhstan, which occupies the ninth position in terms of territory, has extensive natural resources, including the diversity of soils and soil cover. It is one of the largest countries in the world in terms of its natural resource potential. The soil cover of Kazakhstan has a complex structure characterized by a variety of soil types.

It is important to note that developing in arid and extra-arid conditions, soils of Kazakhstan are subject to special challenges and threats. They have easy vulnerability and low resistance to anthropogenic loads. These factors create a high risk of degradation and desertification processes, which poses a serious threat to the environmental sustainability of the region.

The difference of soils of Kazakhstan from soils of other countries, such as Canada, USA and European countries, includes their adaptation to arid conditions, as well as specific features of chemical composition, structure and physical properties.

Active use of land resources without taking into account their peculiarities and vulnerability can lead to negative consequences such as soil degradation, reduction of fertility and desertification. Therefore, it is important to take appropriate measures for sustainable management and protection of land resources to ensure their conservation and sustainable use in the future. { 1 }

Methods of my research problems and prospects of cadastral valuation of land resources in the Republic of Kazakhstan:

Literature Review: Conduct a comprehensive review of existing literature, including academic papers, government reports, policy documents, and other relevant sources, to gain insights into the current state of cadastral valuation practices in Kazakhstan, as well as the challenges and potential solutions identified by experts.

Survey Questionnaires: Design and administer survey questionnaires to relevant stakeholders, such as landowners, government officials, real estate professionals, and experts in cadastral valuation, to gather opinions, perceptions, and experiences related to the problems and prospects of cadastral valuation in Kazakhstan.

Interviews: Conduct semi-structured interviews with key informants, including officials from government agencies responsible for land management, representatives from cadastral organizations, legal experts, and academics, to obtain in-depth insights into the challenges faced and potential opportunities for improving cadastral valuation practices.

Case Studies: Analyze specific case studies of cadastral valuation projects in different regions of Kazakhstan to identify common issues, best practices, and lessons learned. This approach can provide valuable context and practical insights into the implementation of cadastral valuation in the country.

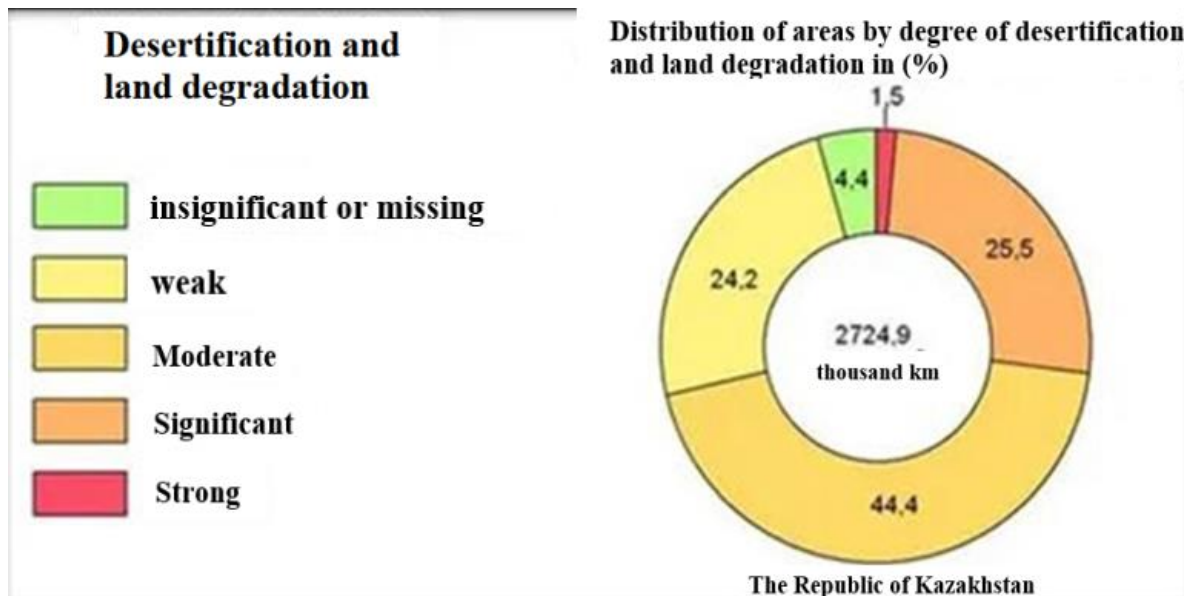
Data Analysis: Utilize quantitative methods to analyze available data on land use, land values, property transactions, and other relevant indicators to assess trends, patterns, and correlations related to cadastral valuation in Kazakhstan. This may involve statistical analysis, spatial analysis, and econometric modeling, depending on the nature of the research questions.

Comparative Analysis: Compare the cadastral valuation systems and practices in Kazakhstan with those of other countries facing similar challenges or adopting innovative approaches to land valuation. This comparative analysis can help identify potential strategies and lessons that may be applicable in the Kazakhstani context.

Expert Workshops: Organize workshops or focus group discussions with experts and practitioners in the field of cadastral valuation to brainstorm ideas, share experiences, and collaboratively develop recommendations for addressing the identified problems and enhancing the prospects of land valuation in Kazakhstan. {2}

Using a combination of these research methods, I was able to gain a comprehensive understanding of the problems and prospects for land cadastral valuation in Kazakhstan and formulate evidence-based recommendations for policy improvements and practical interventions.

The Republic of Kazakhstan has a significant area of land resources, but insufficient efficiency of their utilization leads to soil degradation and desertification. According to the latest statistical data, the total area of land in Kazakhstan is . Special attention is paid to the protection of lands and the application of a special legal regime for their protection. (Figure 1). {3,8}

Figure 1 - Desertification and land degradation

Problems of cadastral valuation of land resources

One of the main problems is the lack of a unified methodology and standards for cadastral land valuation, which leads to heterogeneity and incomparability of the assessment results. In addition, the existing methods of cadastral valuation do not always take into account the soil and climatic features of the regions, which reduces the accuracy and reliability of the assessment.

Problems of cadastral valuation of land resources :

Lack of common methodology and standards: One of the main shortcomings in the field of cadastral valuation of land resources in Kazakhstan is that there is no generally accepted methodology and standards that would be applicable to all regions of the country. This leads to a variety of evaluation methods, making it difficult to compare and analyze the results.

Insufficient consideration of soil-climatic features: Many existing methods of cadastral land assessment do not take into account the local soil-climatic features of the regions. This causes the estimate to be incorrect or unreliable, reducing its usefulness for decision-making.

Insufficient control and monitoring: One of the problems is also insufficient control over the conduct of cadastral valuation and over compliance with legislation in this area. This can lead to unfair practices and falsification of data.

Inefficient use of valuation results: Another problem may be that the results of cadastral valuation are not always used effectively for decision-making in land relations and land management. {5,7}

Discussion: Problems and prospects of cadastral valuation of land resources in the Republic of Kazakhstan.

Discuss the current problems faced by the cadastral assessment of land resources in Kazakhstan:

Lack of standardized methodologies: One of the main problems is the lack of a unified methodology for cadastral valuation, which leads to a variety of approaches and opacity of the process. Standardized methodologies should be developed and implemented to ensure uniformity and comparability of assessment results.

Inadequate consideration of soil-climatic conditions: Soil-climatic conditions in Kazakhstan are diverse, and each region has its own characteristics. However, at present, taking these conditions into account when conducting cadastral valuation is insufficient, which can lead to incorrect estimates and decisions.

Insufficient monitoring and control mechanisms: Lack of effective monitoring and control mechanisms for cadastral valuation processes complicates data quality and reliability assurance.

Results of my research.

The result of my research is that, to solve the problems of cadastral valuation of land resources, it is important to develop a unified methodology that takes into account local characteristics. The introduction of modern technologies, such as geographic information systems and remote sensing, can significantly improve the accuracy of land resource assessment and monitoring.

It is also important to strengthen c Advantages and disadvantages of existing methods of solving the problem:

Advantages:

The introduction of modern technologies, such as geographic information systems (GIS) and remote sensing, can significantly improve the accuracy and efficiency of cadastral valuation.

The development of a common methodology and standards can contribute to comparability of evaluation results and improved data quality.

Strengthening control and monitoring of cadastral valuation can help prevent unfair practices and data falsification.

Disadvantages:

The introduction of new technologies requires significant investment and staff training, which can be difficult in resource-limited settings.

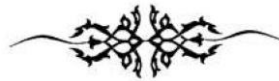
Developing a common methodology and standards may require time and effort for consensus among stakeholders.

Increased control and monitoring also requires additional resources and commitments from the state.ontrol over compliance with land protection legislation and the use of special legal regimes.

The problem of cadastral assessment of land resources in the Republic of Kazakhstan requires a systematic approach and comprehensive measures to improve the methodology for assessment, control and monitoring. This will allow more efficient land management and prevent further soil degradation and desertification.

List of used literature:

1. Rules of rational use of agricultural land [Electronic resource]. - Approved by the order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan from January 17, 2020 No 7. - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000019893>
2. Rules for organizing and monitoring the use of agricultural land provided for peasant or farmer farms, agricultural production [Electronic resource].- Approved by the Order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan from July 3, 2019 No 252. - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000019893>
3. Navdaeva, S.N. Economic and statistical analysis of the performance indicators of agricultural enterprises [Text] : textbook / S.N. Navdaeva, T.D. Dudoglo; FGBOU VO Nizhny Novgorod State Agricultural Academy [Electronic resource]. - N.Novgorod, 2020. - 100 с. - Access mode: <https://nnsaa.ru/wp-content/uploads/2020/11/ehkonom-stat-analiz-pokazatelej-deya-ti-s-h-pred-tij.pdf>
4. Akhmetova N.Z., Mustafina N.K., Muzyka O.S. Improvement of the system of state control over the use and protection of land in the Republic of Kazakhstan// Science and the World. 2015. Т. 2. № 2 (18). С. 19-21.
5. Akhmetova N.Z. State of agrarian production of Kazakhstan in modern conditions // Scientific Works of SWorld. 2010. Т. 11. № 1. С. 48-53.
6. Consolidated analytical report, 2014
7. "Land resources of the RK", 2015.
8. Murasheva A.A. Increasing the efficiency of land use in the system of territory management // Land management, cadastre and land monitoring. 2006. № 6. С. 39-42.

ӘОЖ 338.5

Ғалымұлы Еркебұлан,
магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Ерниязова Жанат Нурахметовна
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ӨНДІРІС ШЫҒЫНДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Көп экономистер шығындарды анықтау үшін айтарлықтай өз үлестерін қосқан. К. Маркс 2 дәрежелі қағидаға негізделеді, олар: өндірістік шығындар, айналым шығындары.

Өндірістік шығындар түсінігінде жолақыға, шикізатқа, материалдарға кеткен шығындар кіреді, сонымен қатар мұның ішіне еңбек құралдарының амортизациясы да кіреді. Тағы басқа өндірістік шығындар түсінігіне тауарды шығару мақсатында кәсіпорын ұйымдастырушыларының жұмсаған шығындары жатады. Бір тауар құнының екіден бір бөлігін өндірістік шығындар құрайды.

Айналым шығындарының жіктелуі сол тауарды өткізу үрдісімен байланысты. Ол өндірістік инфрақұрылымға жақынырақ болып келеді және тауар құнына кіріп, соңғысын ұлғайтады. Қосымша шығындар тауар сатылғаннан кейін түскен ақшадан ғана төленеді. Таза айналым шығындары – сату шығындары (сатушылардың жолақысы және тағы басқа), маркетинг (тұтынушылардың сұранысын анықтау), жарнама, штаб-пәтер персоналының жолақысы және тағы басқа. Таза шығындар тауар құнын ұлғайтпай, тауарды өндіру үрдісі кезіндегі сатылғаннан түскен пайдамен төленеді [1].

Қазіргі кездегі шығындар концепциясын Шығыс экономистері енгізген, олар көбінесе жоғарыда айтылып кеткен екі кезді де қамтиды. Жалпы теорияда экономикалық және бухгалтерлік шығындар қалыптастырылады [2].

Өндірістік шығындарға ақша түрінде көрсетілгенімен, белгілі бір өнім өндіруге, қызмет көрсетуге кеткен материалдық және еңбекке кеткен шығындар жатады. Сонымен қатар, олар өзіне өндіріс құралдарына жұмсаған шығындарды (шикізат, материалдар, бұйымдардың жиынтығы, жанар май, электр энергиясы және тағы басқа) және өндіріс қызметкерлерінің жалақысын жатқызады. Осы арқылы тауар өндірісі кәсіпкерге қаншаға айналатынын көруге болады.

Берілген анықтама бухгалтерлік шығындарды анықтап, сатып алынған ресурстардың төлемі ретінде тек нақты шығындарды қосады. Осылайша, бухгалтерлік шығындар экономикалық шығындардан ерекшеленеді. Ал сол экономикалық шығындар болса, өнім өндіру үшін нақты емес шығындарды қоса есептейді.

Нақты емес шығындар – бұл өнім процесінде қолданылатын өндірістік фактор, бірақ ол белсенді емес. Оған фирманы басқаратын адамдардың өзіндік еңбегін, оның өнім өндірісінде қолданылатын өзіндік капиталын немесе жерді жатқызуға болады, бірақ ол кәсіпорын меншігінде болуы керек. Нақты емес шығындарды фирманың экономикалық шығындарына қосу үшін оларға ақшалай түрде баға беру керек. Ал егер ресурстарды сатып алмаса, оны қалай істеуге болады? Ол үшін берілген ресурстардың «альтернативті құны» деген түсінік қолданылады. Мысалы, белгісіз бір кәсіпкер өндіріске өзінің қаржысын салды дейік.

Бұл қаржыны қолданудың альтернативті нұсқауы ретінде машиналарды жатқызуға болады. Кез келген кәсіпорынның акциясын сатып алатын болса, соған байланысты ол дивиденд алады және коммерциялық банктің депозитіне ақша салып, процент алады. Берілген ресурстардың жоғарыда айтылып кеткен альтернативті нұсқауларына қарағандағы ақша салымының альтернативті құнын бағаласақ, кәсіпкердің өз өндірісіне салғаны тиімді болады, әрі ақшалай табыс әкеледі. Егер акцияны сатып алуды альтернативті жағынан пайдаланатын болсақ, онда өз өндірісіне салынған салым жіберіп алған дивидендтер қатынасының альтернативті құнын құрайды, яғни нақты емес шығындар көлемі бухгалтерлік шығындармен қосқандағы өндірістік шығындардың нақты көлемін көрсетеді.

Кәсіпкер үшін, көбінесе, жалпы шығындарының көлемі емес, орташа шығындар көлемі – бір бұйымды өндіру үшін орта есеппен неше шығын жұмсайтыны маңызды болып табылады. Орташа шығындарды есептеу үшін жалпы шығындарды өндіретін өнім көлеміне бөлу керек. Орташа шығынды тауар бағасымен салыстыра отырып, бұл өнімді өндірудің тиімділігін анықтауға болады.

Шекті шығындар бір өнім данасын артық шығарса, қаншалықты өсім болатынын анықтайды. Бұл фирмаға бір дана өнімді артық шығарғанда қаншалықты табысты болатынын көрсетеді [3].

Шығындар ұзақ және қысқа мерзімді болып ажыратылады. Қысқа мерзімде тұрақты шығындар көрсетіледі. Ал ұзақ мерзімде ауыспалы шығындар көрсетіледі.

Өнімді өндіруге кететін шығындар, яғни өндірістік шығындар келесідей факторларға байланысты болады:

1. Өнімді өндіру үшін қажетті технологиялардың жұмсалуды және өндірістің дұрыс ұйымдастырылуы;
2. Табиғи шикізаттардың пайдаланылуы;
3. Өндіріске дайын болу және оны дұрыс меңгеру;
4. Технологияны жаңарту және оны ұйымдастыру, сонымен қатар өнім сапасын жоғарылату, оған деген сенімділікті күшейту және тағы сол сияқты;
5. Өнімді өндіретін алдында оған алдын-ала жоба жасау, яғни ойдан сол тауарды құрастыру, арнайы модель немесе үлгілер жасау, эксперимент жұмыстарын жүргізу және осы жұмыстарды жүзеге асыратын адамдарға авторлық жұмысына сыйақылар беру;

6. Өндірістік процесті қамтамасыз ету, яғни өндіріске қажетті шикізат, материалдар, отын, энергия, құрал-жабдықтар және басқа да еңбек құралдары, жұмысқа жарамды негізгі өндірістік қорлар, санитарлы-гигиеналық жұмыстарын жүргізу және осылармен қамтамасыз ету;

7. Жұмысшыларға еңбек ету үшін жақсы жағдай жасау және техникалық сақтандыруды қамтамасыз ету;

8. Өндірісті басқару, яғни фирма немесе кәсіпорында қанша адам жұмыс істейді, ол фирманың құрылымы қандай және қандай жұмыстарды жүзеге асырып отыр, осы фирмаға кеткен ақпаратты, консультациялық, аудиторлық қызметтерге кеткен шығындарды есептеу;

9. Кадрлар дайындау және қайта дайындау;

10. Мемлекеттік қорға кететін шығындарды есептеу, яғни әлеуметтік сақтандыруды мемлекеттік және мемлекеттік емес деп бөлу, зейнетақымен қамтамасыз ету, осылардың бәріне белгілі мөлшерде ақша-қаражат беру;

11. Медициналық сақтандырумен және тағы басқаларымен қамтамасыз ету.

Әрине, кәсіпорын қызметінің нәтижесі оның өнімінің қаншалықты сатылғанынан (қызмет көрсетілгенінен) көрінеді. Ал оның ақырғы нәтижесі сатылған өнім көлемі мен сол өнімді өндіруге кеткен шығыны арқылы анықталады.

Жалпы, нарықтық экономика жағдайларында жақсы нәтиже беретін шығындарды қалыптастыру керек. Сондықтан, шығындарды басқаруға аса маңызды көңіл бөлінеді. Кез келген объектінің басқарушылығына сәйкес, кәсіпорын шығындарын басқару - оның барлық қызметінің орындалғанын болжау қажет.

Шығындарды басқару қызметі басқару элементтерінің циклы арқылы жүзеге асады: жоспарлау, ұйымдастыру, координациялау және реттеу, ынталандырушы және активизация, есеп және талдау.

Шығындарды жоспарлаудың негізгі міндеті – жоспарлау кезінде материалды, өндірістік және айналым процесіндегі еңбек және басқа ресурстарды үнемдеу арқылы өндірістік шығындарды дұрыс анықтау. Кәсіпорын шығындарын жоспарлау үшін әр түрлі көрсеткіштер қолданылады. Олардың ішіндегі ең негізгілері – бұл бір дана өнімнің өзіндік құнының калькуляциясы және бір теңгеге шаққандағы шығыны. Сонымен қатар, өткізген өнімнің өзіндік құнын жоспарлағанда, шығындар элемент түрінде көрсетілген, өнімге кеткен өзіндік құнды құрайтын шығындар сметасы жасалынады.

Өндірістік шығындар сметасы – кәсіпорынның өндірістік қызметтерінің, экономикалық элементтерінің, кесіп алғандағы, оның барлық шығындарының соммасы көрсетілген жалпылама көрсеткіш. Онда, біріншіден, өнімнің жалпы және тауар өндірісімен байланысты негізгі және қосымша өндірістің барлық шығындары; екіншіден, өндірістік емес қызмет көрсету және жұмыс шығындары; үшіншіден, орналасқан жері мен қайнар көзіне байланыссыз жаңа өндірісті қабылдауға кеткен шығындар көрсетілген. Бұл шығындар ережесі бойынша зауыт ішіндегі айналым есебісіз алынады.

Өндіріс шығындарының сметасын жасау үрдісін келесі кезеңдерге бөлуге болады:

1) Нақты бір өнімге жатқызуға болатын тікелей шығындар есебі және шыққан орнында жойылатын шығындар;

2) Бастапқы шығын есебі, бірақ ол нақты шығындарды алып жүрмейді. Жойылуына байланысты ол 2 түрлі болады:

- пайда болған орнында жойылатын тікелей жойылу шығындары;

- шығындардың пайда болған орнына тікелей қатысты емес шығындар.

Басшылар сметаның көмегімен, өздерінен төменгі деңгейдегі басшыларға өздерінің жоспары туралы хабарлайды. Оны дайындау үрдісі басқарушылық шешімдерді қабылдауға, үлкен көлемдегі қажетті ақпараттарды алуға мүмкіндік береді. Егер смета фирмадағы үлкен көлемдегі жұмысшылардың қатысуымен жасалса, онда ол барлық бөлімшелердің өте тиімді ынталандырғышы болады.

Негізделмеген баға құруды және кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметін басқару үшін тек кәсіпорын бойынша ғана емес, оның бөлімшелерінің, өнім түрінің шығындарын ғана емес, сонымен бірге бір өнімге кеткен шығынды есептеу керек, яғни өзіндік құнның калькуляциясын, өнімнің калькуляциясын – бір бұйымның немесе жартылай фабрикаттың бір данасын анықтап есептеу керек.

Кәсіпорынның іс-әрекетіндегі басты көрсеткіштердің бірі - өнімнің өзіндік құны болып табылады. Ол - өнімді өндіруге және оны сатудағы ақшалай нысанында көрсетілетін шығындардың жиынтығы. Өзіндік құнның экономикалық мазмұны – жұмсалған шығындардың орнын толтыру және соның есебінен өндірілетін барлық элементтердегі жай, ұдайы өндірісті, өндірістік қорларды және жұмыс күштерін қамтамасыз ету. Осы арада, кәсіпорын өнімінің өзіндік құнының маңызды элементтері: амортизация, жұмсалған материалдық ресурстардың құны, еңбек ақы – бұл шығындардың басты статьялары. Сонымен қатар, кәсіпорын бір уақытта басқа да шығындарды іске асырады: өз қызметкерлеріне сый ақы, банктік несиеге пайыз төлеу, әлеуметтік объектілерді ұстау, бюджеттен тыс қорларға аударым жарналарын жасау – бұл шығындар кәсіпорынның қосымша шығындарын құрайды. Бірақ, өнімнің өзіндік құнына шаруашылықтың әлеуметтік шығындары (балалар бақшасы, емхана, жатақхана, мектеп, клуб, тағы басқа) кірмейді [4].

Өнімнің өзіндік құнына қосымша қосылатын шығындар:

- Әлеуметтік сақтандыруға жалақы қорынан %;
- Банк несиесіне пайыз;
- Міндетті медициналық сақтандыруға;
- Негізгі капиталды жұмысқа жарамды қалпында ұстауға кететін шығын;
- Айыптар, тағы басқа ескерілмеген өндірістік шығындар;
- Тәуекелділікке, мамандар ұстауға қосымша шығындар.

Өзіндік құн өндіру сатыларына байланысты: цехтық, фабрика-зауыттық немесе өндірістік және толық өзіндік құн болып бөлінеді.

Өнімнің цехтық өзіндік құны – өндірілген өнімге цехта, учаскілерде, бригадаларда шыққан шығындар.

Фабрика-зауыттық немесе өндірістік өзіндік құн – бұл цехтық шығындармен қоса, жалпы өндірістік шығындар.

Өнімнің толық өзіндік құны - өндірістік өзіндік құн және өнімді өткізуге кететін шығындар (кезең шығындары):

Сонымен қатар, өнімнің өзіндік құнын қолдану мақсатына қарай оны бірнеше түрге бөлуге болады: жоспарлы, болжамды (есеп) және нақтылы.

Жоспарлы өзіндік құн – ғылым мен техника жетістігіне және ұйымдастыру жағдайына байланысты қажетті шығындар.

Болжамды өзіндік құны – техникo-экономикалық есептерді ескере отырып, жаңа енгізілген ғылыми жетістіктерге кеткен шығындар.

Нақтылы өзіндік құн – барлық өнімге шаққан нақты шығындар және өнім бірлігіне шаққандағы өзіндік құн.

Өзіндік құн тиімділіктің мынадай маңызды көрсеткіштері – пайда және пайдалылықтың деңгейі мен серпінін анықтайды. Өзіндік құнның маңызы оның орындалу функцияларымен анықталады:

1. Өзіндік құн өнім құнының кең бөлігі болып табылады. Мұның мәні - өнімнің өзіндік құны арқылы өндіріс қаражаттарын жұмсауды қамтамасыз етеді.
2. Өзіндік құн көтерме сауда бағасын қалыптастырудың негізі болып табылады, оның есепсіз жүргізілуі бағаның құрылуына негіздеме бола алмайды.
3. Өзіндік құнның негізінде пайданы, кейбір бұйымдардың пайдалылығын, яғни оларды шығарудың мақсатқа сай екендігін есептеу [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрғалиева, А.А. Кәсіпорын қызметін жоспарлау [Мәтін]: Оқу құралы / А.А. Нұрғалиева.- Алматы: Экономика, 2015.- 132 б.: 60x84.- ("Университеттік білім" сериясы). 10 экз.
2. Аманбаев Ү.А. Кәсіпорын экономикасы [Мәтін]: Оқу құралы / Ү.А. Аманбаев.- Алматы: Бастау, 2012.- 432 б.: 60x84. 20 экз.
3. Нарғозиев, І.Ж. Кәсіпорын экономикасы [Мәтін]: Оқу құралы / І.Ж. Нарғозиев.- Алматы: Экономика, 2010.- 382 б.: 60x84. 26 экз.
4. Оразалин, К.Ж. Кәсіпорын экономикасы: Тәжірибе сабағына арналған оқу құралы [Мәтін]: Оқу құралы / К.Ж. Оразалин.- Алматы: ЖШС "Издательство LEM", 2011.- 296 б.: 60x84. 2 экз.
5. Гомонко Э.А., Тарасова Т.Ф. Управление затратами на предприятии. - М.: КНОРУС, 2015.

ӘОЖ 331

Қарбозова Ақжан,
«Мемлекеттік және жергілікті басқару» ББ 1 курс докторанты, Қызылорда қ., Қазақстан
Бұхарбаева Ақмарал Жетібайқызы,
PhD докторы, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІН БАСҚАРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация. Мақалада аймақтық АӨК басқарудың экономикалық механизмінің жұмыс істеуінің теориялық аспектілері қарастырылады. Мақалада әртүрлі сөздіктер мен энциклопедияларда келтірілген «механизм» ұғымының анықтамасы қарастырылған, оның техникалық мағынасынан өзгеше жалпыланған түсіндірмесі берілген, экономикалық ғылымда осы тұжырымдаманы қолданудың тарихи аспектісі зерттелген, әртүрлі ғалымдардың «экономикалық механизм» ұғымының мәні туралы көзқарастары зерттелген, оның авторлық түсіндірмесі берілген. «Экономикалық механизм» ұғымын анықтаудың негізгі тәсілдері, осы ұғымның «экономикалық механизм» ұғымымен байланысы сыни тұрғыдан талданады.

«Экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарының қолда бар түсіндірмелерін салыстыру негізінде экономикалық механизм ұйымдық компонентті қамтиды деген қорытынды жасалды, сондықтан «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» санатын бөлу осы ұғымдардың мәнін түсіну тұрғысынан орынды емес. Экономикалық тетікті іске асыруда экономикалық қызметке қатысушылардың меншігі мен мүдделері шешуші рөл атқаратыны дәлелденді, «АӨК орнықты дамуын басқарудың экономикалық механизмі» ұғымы нақтыланды.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты функционирования экономического механизма управления региональным АПК. В статье рассматривается определение понятия «механизм», приведенное в различных словарях и энциклопедиях, дается его обобщенное объяснение, отличное от технического значения, исследуется исторический аспект применения данного понятия в экономической науке, изучаются взгляды различных ученых на сущность понятия «экономический механизм», дается его авторская трактовка. Критически анализируются основные подходы к определению понятия «экономический механизм».

На основе сравнения имеющихся трактовок понятий «экономический механизм» и «организационно-экономический механизм» сделан вывод о том, что экономический механизм включает в себя организационную составляющую, поэтому выделение категории «организационно-экономический механизм» нецелесообразно с точки зрения понимания сущности этих понятий. Доказано, что в реализации экономического механизма решающую роль играют собственность и интересы участников экономической деятельности, уточнено понятие «экономический механизм управления устойчивым развитием АПК».

Annotation. The article discusses the theoretical aspects of the functioning of the economic mechanism of management of the regional agro-industrial complex. The article examines the definition of the concept of «mechanism» given in various dictionaries and encyclopedias, gives its generalized explanation, different from the technical meaning, examines the historical aspect of the application of this concept in economics, examines the views of various scientists on the essence of the concept of «economic mechanism», gives its author's interpretation. The main approaches to the definition of the concept of «economic mechanism» are critically analyzed.

Based on a comparison of the available interpretations of the concepts of «economic mechanism» and «organizational and economic mechanism», it is concluded that the economic mechanism includes an organizational component, therefore, the allocation of the category «organizational and economic mechanism» is impractical from the point of view of understanding the essence of these concepts. It is proved that the property and interests of participants in economic activity play a decisive role in the implementation of the economic mechanism, the concept of «economic mechanism» for managing the sustainable development of the agro-industrial complex is clarified.

Нарықтық экономика жағдайында агроөнеркәсіптік кешеннің көптеген кәсіпорындары экономикалық дербестікке ие болды, бірақ сонымен бірге олар экономикалық қызметтің негізгі түрлерінің шығынында, қаржылық қиындықтардың болуында, меншік иелерінің корпоративтік қақтығыстарында және тағы да басқа халықаралық экономикалық дағдарыспен қаржылық тұрақсыздықтың әсерінен пайда болатын әртүрлі дағдарыстық құбылыстарға тап болды. Осыған байланысты, АӨК кәсіпорындарын басқарудың экономикалық механизмінің жұмысы мен формаларын зерттеу өте өзекті болып табылады.

«Механизм» термині техникалық терминнен алынған. Энциклопедиялық сөздікте «механизмнің» келесі анықтамалары берілген.

Механизм-қозғалысты беру құрылғысы; бір нәрсенің ішкі құрылымы; қандай да бір құбылыс салынатын күйлер мен процестердің жиынтығы [2]. Бүгінгі таңда «басқарудың экономикалық механизмі» ғылыми ортада екі жолмен түсіндіріледі – процесс ретінде және процестің ресурстары ретінде, АӨК кәсіпорындарына қатысты экономикалық механизмнің нақты терминологиялық және тұжырымдамалық анықтамасы жоқ.

Біз зерттеген отандық және шетелдік экономистердің еңбектерін қорытындылай келе, басқару ұғымына қатысты механизм термині процесс ретінде әрекет етеді және оның мақсатты қозғалысының, жұмыс істеуі мен дамуының мүмкіндігін анықтайтын жүйеге әсер ету құралдары мен әдістерінің жиынтығын, байланысын білдіреді деген қорытындыға келеміз. Осылайша, ауылшаруашылық кәсіпорындарын басқарудың экономикалық механизмі макро, мезо және микро деңгейлерде көптеген ауыл шаруашылықтарының ұзақ мерзімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін әлеуметтік-экономикалық, құрылымдық-институционалдық және заңнамалық-құқықтық сипаттағы әдістердің жиынтығы.

Жоғарыда айтылғандардан экономикалық басқару механизмінің құралдарын үш деңгейге бөлуге болады:

Бірінші деңгей макроэкономикалық:

1. Елдегі басқарудың экономикалық жүйесі;
2. Агроөнеркәсіптік және агроазық-түлік саясаты;

3. Қаржы-несие және салық жүйелері;

4. Агроөнеркәсіптік кешендегі шаруашылық субъектілерінің мүдделерін дамытуға ықпал ететін заңнамалық-құқықтық база;

6. АӨК салалары арасындағы баға паритеті;

7. Вертикальді агроөнеркәсіптік интеграцияның даму деңгейі.

Екінші деңгей - мезоэкономикалық:

1. Аймақтың экономикалық құрылымының даму деңгейі және аймақтың инвестициялық тартымдылығын анықтайтын табиғи-климаттық жағдайлардың ерекшеліктері;

2. Аймақты мемлекеттік деңгейде қолдау шаралары;

3. Өнімнің негізгі түрлерін (сүт, нан, ет және басқа да бірқатар) өндірудегі салаішілік бәсекелестік;

4. Импортталатын өнім саны;

5. Өңірдің АӨК кәсіпорындары жұмыс істейтін нарық модельдерінің үйлесімділігі;

6. Өңірлік деңгейде интеграциялық процестерді дамыту;

7. Өңірдің инфрақұрылымы және өнімді өткізу арналары

Үшінші деңгей - микроэкономикалық:

1. Негізгі өндірістік қорлармен қамтамасыз ету;

2. Білікті басқарушы кадрлардың болуы;

3. Кәсіпорын бөлімшелері арасында шаруашылық есеп қатынастары жүйесінің болуы;

4. Қызметкерлер мен басқарушыларды ынталандыру жүйесі;

5. Ауыл шаруашылығын жүргізудің нормативтік жүйесін қолдану деңгейі;

6. Өнімді сатудың ең тиімді арналарын таңдау

Кез – келген механизмнің негізгі мақсаты-жұмыс істеу, бірақ әртүрлі механизмдерде жұмыс істеу нәтижесі әртүрлі жолдармен көрінеді. Механизмнің техникалық әсер етуінде, мысалы, машина іске қосылмайды, сағат тоқтайды. Экономикалық механизмде әлдеқайда күрделі: оның қаншалықты тиімді жұмыс істейтінін өлшеу үшін жүйенің функционалдық критерийлерін анықтау қажет.

Ресейлік ғалым, экономика ғылымдарының докторы Л.И. Абалкиннің тұжырымдамасына сәйкес шаруашылық механизмнің құрылымына сүйене отырып, біз оның негізгі элементтерін бөліп көрсетеміз:

-басқару деңгейлері бойынша ұйымдастырушылық құрылымдар: экономикалық орта мен объектілерді аграрлық басқару (макро деңгей); жүйесінің негізгі шаруашылық буыны шеңберіндегі басқару (микро деңгей)

- басқару тетігі субъектілерін басқарудың нақты нысандары мен ішкі жүйелері, оның ішінде өзіндік құнын есептеу, баға белгілеу, пайданы қалыптастыру және бөлу тәртібі, қаржыландыру, несиелеу және т.б.

-әкімшілік немесе экономикалық құралдар басым басқару әдістерінің кешендері.

-қоғам нақты қалыптасқан жағдайды ескере отырып, экономикалық заңдарды қолданатын құқықтық нормалар

Л.И.Абалкин экономикалық механизмді өзіне тән нысандары мен әдістері, экономикалық ынталандырулары мен құқықтық нормалары бар қоғамдық өндірісті ұйымдастыру тәсілі ретінде анықтайды [9, 10-б.]. Сонымен бірге, ол өзінің әрі қарайғы зерттеулерінде экономикалық механизм «меншік нысандары мен өндіргіш күштердің байланысына делдалдық етеді» деп атайды [10, б.53].

Экономиканың мінсіз экономикалық механизмі нарықтың әсерінен қалыптасады және мемлекеттің реттеуші әсері кезінде қоғамның, мемлекеттің экономикалық мүдделерінің тауар өндірушілер – шаруашылық жүргізуші субъектілердің жергілікті топтық және жеке мүдделерімен органикалық үйлесуін қамтамасыз етуге арналады.

Негізгі экономикалық міндеттердің бірі-экономикалық механизмді дамыту. Бұл механизм экономиканы күрделі жүйе ретінде басқару қажеттілігімен байланысты. Қоғамдық еңбек бөлінісіне негізделген ірі әлеуметтік өндіріс объективті түрде ғылыми негізделген

басқару жүйесіне мұқтаж [1,2]. Қазіргі уақытта экономикалық ғылым еңбектерде «экономикалық механизм» ұғымының мазмұны туралы бірыңғай пікір қалыптасқан жоқ. Бірқатар зерттеушілер бұл ұғымдар бірдей деп санайды, ал басқалары оларды дұрыс ажырату қажеттілігін көрсетеді. Осы категориялардағы айырмашылықтарды егжей-тегжейлі қарастырмас бұрын, механизм ұғымын егжей-тегжейлі зерттеу керек. Бұл ұғымды әр түрлі сөздіктерде түсіндіру 1-кестеде келтірілген.

Осылайша, жоғарыда келтірілген анықтамалардан, «механизм» ұғымы шекті процестің жұмысына дейін азаятыны көрінеді, бұл жұмыс жүйесінің құрылымымен, оның құрамдас элементтерін өзара әрекеттесу тәсілдері мен әдістерімен анықталады.

Экономикалық механизмді зерттеу Ю. Осиповтың еңбектерінде жалғасты, ол оны «шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін реттейтін өздеріне тән шаруашылық жүргізу тетіктері және бүкіл жүйеге тән қоғамдық шаруашылық институттары бар шаруашылық жүргізуші субъектілердің қоғамдық жүйесі» ретінде анықтайды [11. - Б.61].

И.С. Аверина экономикалық механизмді «мақсатқа жетудің нысандарын, әдістері мен құралдарын жетілдіру арқылы ойын ережелері мен шарттарын өзгерту арқылы экономикалық қызметті өзгертуді қамтамасыз ететін субъективті-объектілік қатынастар жүйесі» ретінде қарастырады [12. - Б.14].

Кесте 1

Әртүрлі сөздіктер мен энциклопедиялардағы «механизм» ұғымының мазмұны

Дереккөз атауы	Тұжырымдаманың мазмұны
Түсіндірме сөздік	Ішкі құрылғы, бір нәрсенің жұмыс істеуі, іс-әрекеттің қандай да бір түрінің аппараты
Орыс тілінің құрамына енген шетелдік сөздердің сөздігі	Күштің әрекет ету тәсілі; сонымен қатар біздің қызметіміздің бір немесе басқа әрекетін іске асыруға қажетті барлық құралдардың жиынтығы (мысалы, мемлекеттік механизм)[4]
Философиялық энциклопедиялық сөздік	Қозғалыс немесе оқиға жүйесі, сондай-ақ табиғат заңдарымен анықталған осы қозғалыстар орындалатын құрылғы [5]
Үлкен кеңестік Энциклопедия	Бір немесе бірнеше дененің қозғалысын басқа денелердің қажетті қозғалысына айналдыруға арналған дене жүйесі [6]

Осылайша, экономикалық ғылымдағы «механизм» ұғымын анықтауда ол өзіне тән формалары, әдістері мен институттары бар процесс немесе өзара байланысты элементтер жүйесі ретінде қарастырылады. Экономикалық механизмдер теориясы экономикадағы процестердің заңдылықтарын анықтауға және болып жатқан құбылыстардың мәнін түсінуге жақындауға мүмкіндік береді.

«Экономикалық механизм» ұғымдарын түсіну үшін, «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм», «экономикалық механизм» жиі кездесетін мысалдарын қарастырамыз. Зерттеушілердің көпшілігі (И.С. Аверина, Н.В. Быковская, Н.Н. Лебедева және т.б.) экономикалық және экономикалық механизм ұғымдарын ажырату қажет деп санайды, өйткені екінші ұғым біріншісінің бөлігі болып табылады. Ғалымдардың едәуір аз саны бұл ұғымдарды анықтайды. Біз жүргізген зерттеулер көрсеткендей, бірінші тәсіл анағұрлым қолайлы, өйткені экономикалық механизм негізгі бола отырып, ұйымдастырушылық, саяси, мәдени және басқа тетіктермен бірге экономикалық механизмді қалыптастырады.

Әдеби дереккөздерді талдау бізге 2-кестеде келтірілгендей «экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарын анықтаудың негізгі тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Ұйымдастырушылық-экономикалық механизм туралы айтатын авторлар, әдетте, оның құрамында экономикалық және ұйымдастырушылық компоненттерді шығарады. Алайда,

экономикалық механизмді сипаттайтын авторлар оның процестерді ұйымдастыру функциясында да, оны жүзеге асыратын және реттейтін институттарда да көрінетін ұйымдық құрамдас бөлігін жоққа шығармайды. Кез-келген экономикалық қызметті ұйымдастырушылық рәсімдеусіз жүзеге асыру мүмкін емес, ал басқару процесі ұйымдастыру және жоспарлау функциясын жүзеге асырмай жүзеге асырыла алмайды. Экономикалық механизм белгілі бір экономикалық мүдделерді белгілі бір нысандарда жүзеге асыру арқылы көрінеді, бұл мүдделерді іске асыру, әдетте, белгілі бір ұйымдық нысандарда ұсынылатын осы процестің субъектілерінің қатысуынсыз жүзеге асырыла алмайды.

Кесте 2

«Экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарын анықтау тәсілдері

Авторлар	Тұжырымдаманың мазмұны
Алтухов А.И., Кундиус В.И.	АӨК дамуының экономикалық тетігі-ұйымдық құрылымдардың жиынтығы, нақты жағдайларда қолданыстағы экономикалық заңдар іске асырылатын және кеңейтілген ұдайы өндіріс процесі қамтамасыз етілетін басқарудың нақты нысандары мен әдістерінің кешені [13. - С. 394]
Бычкова А.Н.	Экономикалық механизм-бұл субъектілерді басқару және өзара әрекеттесу тәсілдерінің жиынтығы, оның мақсатты функциясы ұтымды басқару және экономиканың дамуындағы тұрақты заңдылықтарды қалыптастыру болып табылады [14. - С. 42]
Павленко Н.Е.	Экономикалық механизм-бұл материалдық және рухани игіліктерді өндіруге, бөлуге және тұтынуға бағытталған экономикалық құралдардың (есепке алу, талдау, жоспарлау, реттеу және т.б.) заңдары мен заңдарының жиынтығы [15. - С. 9]
Ходос Д.В., Иванов С.Г., Дьяченко О.Г.	Экономикалық механизм-мемлекеттің бағдарламалық саясаты негізінде қалыптасатын өндірістік жүйеде шаруашылық жүргізуші субъектілерді дамытудың қолданыстағы нарықтық заңдарының нақты көрінісі [16. - С. 25]
Мочалов А.П.	Агроөнеркәсіптік кешеннің экономикалық тетігі-АӨК салаларының инновациялық дамуын қамтамасыз ету және халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жаһандық міндетін шешуге бағытталған қоғамдық өндірісті реттеудің мемлекеттік және нарықтық нысандары, әдістері мен тәсілдерінің өзара іс-қимылының жиынтығы қамтамасыз етілетін қатынастар жүйесі [17. - С. 135]
Озерова М.Г.	Агро азық-түлік секторының экономикалық механизмі - аграрлық саланың басқарылатын жағдайында экономикалық процестің өзара байланысты ресурстарының жиынтығы ретінде әрекет етеді, бұл тауар өндірушілердің өндірістік қызметін ынталандыруға ықпал етеді және отандық азық-түлік нарығының қанықтылығына әкеледі [18. - С. 29]
Ушачев И.Г., Оглоблин Е.С., Санду И.С., Трубилин А.И.	Агроөнеркәсіптік кешендегі инновациялық процестің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі -бұл саладағы ғылыми-техникалық прогресті қамтамасыз ету бойынша негізгі міндеттерді шешуді қамтамасыз ететін өзара байланысты және келісілген жұмыс істейтін инновациялық қызметті жүзеге асырудың нысандары (буындары) мен әдістерінің жиынтығы [19. - С. 243]
Козаев И.С., Дементьев В.И.	Мал шаруашылығын дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-бұл сала жұмысының ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық компоненттерінің жиынтығы [20. - С. 41]
Ахмедова Ж.А.	Ауыл шаруашылығын реттеудің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-оның тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған өндіріс процесінде шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында туындайтын экономикалық қатынастарды үйлестіру жүйесі [21. - С. 16]
Цхурбаева Ф.Х., Фарниева И.Т.	Кәсіпорынды басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі-басқару субъектісінің басқарылатын объектіге әсер етуінің ұйымдастырушылық және экономикалық құралдарының жиынтығы, статистика мен динамиканың байланысын қамтамасыз ететін басқару шешімдерін әзірлеу арқылы басқару объектісінің қажетті күйлеріне қол жеткізу [22.- С. 153]

Жоғарыда айтылғандарға байланысты экономикалық механизм, оның ішінде ұйымдастырушылық компонент, нанымдарды бөлек атап көрсетуді қажет етпейді және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» категориясын бөлу осы ұғымдардың мәнін түсінуде және олардың қайталануында кейбір шатасуларға әкеледі деген қорытынды жасау керек.

АӨК орнықты дамуының экономикалық тетігін қарастыру кезінде кез келген экономикалық қызмет осы қызметке тікелей және жанама қатысушылардың (субъектілердің) мүдделерін іске асыру қажеттілігімен айқындалатындығын негізге алған жөн. Бұл, әдетте, экономикалық қызметте басым болатын экономикалық, сондай-ақ әлеуметтік, мәдени, экологиялық және т.б. мүдделер болуы мүмкін. Оларды іске асыру қоғамның даму деңгейіне, өндірістік күштер мен өндірістік қатынастарға байланысты тауарлар мен қызметтерді өндірудің, айырбастаудың, бөлудің және тұтынудың қандай да бір түріне дейін азаяды. Мүдделері басым, ойын ережелерін белгілейтін және олардың орындалуын қадағалайтын экономикалық қызметке қатысушылар өндірілген өнімнің қосымша бірліктері түрінде үлкен пайда көреді, әдетте олардың артықшылықты жағдайы өндіріс құралдарына меншік құқығымен және қажетті заңдардың қабылдануына әсер ету мүмкіндігімен анықталады. Алайда, басқару механизмінің басқа қатысушылары да өз мүдделерін жүзеге асырады, бірақ аз пайда әкеледі. Мүдделер болмаған немесе оларды іске асыру мүмкін болмаған жағдайда – басқарудың бүкіл экономикалық механизмін іске асыратын қозғаушы күш жоқ.

Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың экономикалық тетігі субъектілерінің қызметіне сыртқы және ішкі факторлар, ол жүзеге асырылатын жағдайлар әсер етеді.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере отырып, осы тұжырымдаманың келесі анықтамасын тұжырымдауға болады: АӨК тұрақты дамуын басқарудың экономикалық механизмі – бұл өндіріс процесіне барлық қатысушылардың, сондай-ақ тұтынушылар мен мемлекеттің мүдделерін іске асыру процесі, өндірісті, айырбастауды, бөлуді, сатуды және тұтынуды ұйымдастырудың әртүрлі формалары арқылы жүзеге асырылады. АӨК орнықты дамуының экономикалық механизмі әр түрлі жағдайларда қосылған құнды ұдайы ұлғайтуға бағытталған.

Экономиканың мінсіз экономикалық механизмі нарықтың әсерінен қалыптасады және мемлекеттің реттеуші әсері кезінде қоғамның, мемлекеттің экономикалық мүдделерінің жергілікті топтық және жеке мүдделерімен – шаруашылық жүргізуші субъектілермен органикалық үйлесуін қамтамасыз етуге арналады. Өңірдің АӨК кәсіпорындарын басқарудың экономикалық тетігін жетілдіру бағыттары орнықты көпфункционалды бәсекеге қабілеттілікті және өңірдің АӨК дамытудың стратегиялық бағдарларына қол жеткізуді қамтамасыз етуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Векленко Е.В. К вопросу об экономическом механизме воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2015. -№ 3. - С. 20-23.

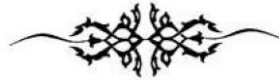
2. Векленко Е.В. Цели, задачи и принципы построения экономического механизма воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2015. - № 4. - С. 33-36.

3. Толковый словарь русского языка: в 4 т. Т. 2: Л — Ояловеть / Под ред. Д.Н. Ушакова. - М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 2018. — 1040 с.

4. Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Электронный ресурс] // http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42123/%D0%9C%D0%95%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%97%D0%9C.

5. Ходос Д.В., Иванов С.Г., Дьяченко О.Г. Экономический механизм развития АПК региона // Вестник КрасГАУ. – 2013. – № 12. – С. 24-28.

6. Мочалов А.П. Экономический механизм АПК // Вестник Ульяновской государственной сельскохозяйственной академии. – 2021. – № 3(15). – С. 130-135.
7. Измалков С., Сонин К., Юдкевич М. Теория экономических механизмов (Нобелевская премия по экономике 2007 г. часть №1) // Вопросы экономики . – 2018. – № 1. – С. 4–24.
8. Озерова М.Г. Концептуальные основы экономического механизма агропродовольственного сектора // Вестник КрасГАУ. –2013. – №. – С.25-30
9. Абалкин Л.И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. - М.: Мысль, 2013. – 263 с.
10. Абалкин Л.И. Собственность, хозяйственный механизм, производительные силы // Экономическая наука современной России. – 2010. – № 1(5). – С. 52-53.
11. Павленко Н.Е. Формирование и развитие экономического механизма в сельском хозяйстве России (теория, методология, практика): автореф. дисс. док. эк. наук. – М., 2022. – 50 с
12. Аверина И.С. Эволюция и классификация феномена «хозяйственный механизм» // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. – 2022. – № 2(21). – С. 12-16.
13. Алтухов А.И. Российский АПК: современное состояние и механизмы развития: монография / А.И. Алтухов, В.И. Кундиус. – М. ФГУП «ВО Минсельхоза России»; Барнаул: Изд-во АГАУ, 2016. –723 с.
14. Бычкова А.Н. Экономический механизм: определение, классификация и применение // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». –2010. – № 4.– С. 37-43.

ӘОЖ 338.012

Кеулимжаева Алмагуль Утегеновна,
магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Талапбаева Гульнар Едиловна,
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АНЫҚТАЙТЫН КӨРСЕТКІШТЕР

Мемлекеттің әлеуметтік саясатының аса маңызды бағыттарының бірі – халықтың денсаулығын сақтау саласы. Денсаулық сақтау саласы халықтың ұдайы өсімін, денсаулығын, әлеуметтік кепілдікті қамтамасыз ететін экономиканың стратегиялық маңызы жоғары саласы болып табылады.

Бүгінгі таңда халықтың денсаулық көрсеткіштері (орташа өмір сүру ұзақтығы, ана және бала өлімі, ауыру деңгейі және т.б.) әртүрлі мемлекеттер арасында салыстырылатын және әр елдің өркениеттілігінің деңгейін көрсететін факторлардың бірі болып саналады. Сондықтан денсаулық сақтау саласының проблемалары мемлекеттің әлеуметтік-саяси деңгейіндегі өзекті мәселелері деп қабылданып, күнделікті көңіл бөлінетін шараларға айналуы тиіс. Еліміздің дамуының геосаяси болашағы, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері, экономикалық өсу және қазақстандықтардың өмір сүру деңгейінің өсуі қоғамдағы адамдардың табиғи және рухани даму деңгейіне, олардың кәсіби белсенділігіне, өмір сүру ұзақтығына тікелей тәуелді болады. Мемлекеттің әлеуметтік саясатының басымдықтары ретінде ұлттың интеллектуалды және еңбек әлеуетінің сақталуы, адамдардың

психофизикалық денсаулығының жақсаруы, олардың өмір сүруінің сапасының артуы сияқты көрсеткіштер есептелуі қажет.

Бүгінгі күні елімізде халықтың денсаулық көрсеткіштері еріксіз алаңдатады. Статистикалық деректерді талдай отырып, халықтың наукастану деңгейінің жоғарылығын, еңбекке қабілетті азаматтардың арасында мезгілінен бұрын өлу көрсеткішінің көтерілуін, аурудан, әртүрлі жарақаттардан, мүгедектіктен еңбекке қабілеттілігін жоғалтқан азаматтардың санының өсуін, репродуктивті жастағы халықтың денсаулығының нашарлауын байқауға болады. Бүкіләлемдік әлеуметтік-экономикалық дағдарыс халықтың денсаулығына кері әсер ететін факторларды көбейтіп, бұған дейін қалыптасқан жағымсыз тенденцияларды күшейтіп жіберді. Аурулардың құрылымының ішінде кардиологиялық және онкологиялық аурулармен қатар туберкулез, жыныстық жолмен тарайтын жұқпалы аурулар, психикалық аурулар, алкоголизм, наркомания сияқты әлеуметтік бағыттағы аурулар бастапқы орындардан көрінеді. Сондай-ақ, кейінгі жылдары жұмыс істейтін халықтың денсаулығының нашарлауына байланысты компенсациялық төлемдерді жүзеге асыруға бағытталған экономикалық шығындардың көбейіп бара жатқандығы байқалады. Бүгінгі күні дамыған мемлекеттерде халықтың денсаулығы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының деңгейін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде қаралады. Қазіргі жағдайда экономикалық даму жағынан көшбасшы болып саналатын мемлекеттерде нағыз байлық деңгейі адамның дамуын қамтамасыз ететін байлықтың материалдық емес нысанының жағдайымен анықталады. Мемлекеттің даму деңгейі ондағы өндіріліп жатқан өнімнің өсу қарқынымен емес, халықтың өмір сүру сапасының жоғарылауымен қамтамасыз етіледі. Дамыған мемлекеттердің ұлттық байлығының құрылымының көп бөлігі адамға күрделі салым салу (адами капитал) есебінен қалыптасатын материалдық емес байлықтан құралады. Адамға күрделі салым салу дегеніміз – бұл білім алуға, кәсіби оқытуға, денсаулық пен мәдениетке және басқа да әлеуметтік қажеттіліктерге жұмсалатын шығындар. Бұл процесс адами капиталдың өндірісті интеллектуализациялаумен, ақпараттық технологияларды дамытумен байланысты қазіргі заманғы қоғамдық дамудағы өсіп келе жатқан ролін көрсетеді. Бүкіләлемдік банктің сарапшыларының бағалауы бойынша, дамыған елдерде бір адамға келетін ұлттық байлықтың (АҚШ долларымен есептегенде) құрылымында адами капиталдың үлесі 68 % –дан 76 %-ға дейін жетеді екен [1].

Адами капиталдың динамикасы әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды сипаттамасы болып табылады. Біріккен Ұлттар Ұйымының даму Бағдарламасының (БҰҰДБ) аясында әрбір елдегі адамдардың өмір сүруінің сапалық деңгейін сипаттайтын жалпылама көрсеткіш ретінде адами әлеуметтің даму индексі (АӘДИ) қабылданған. Бұл көрсеткіштің негізгі мәні БҰҰДБ-ның алғашқы баяндамасында былай деп көрсетіледі: әлеуметтік және экономикалық прогрестің негізгі мақсаты -нарықтық экономиканың дамуын жылдамдату емес, қоғамдағы әрбір адамға өзінің әлеуетін пайдалануға, салауатты, толыққанды, рухани белсенді өмір сүруге мүмкіндік беруді қамтамасыз ету [2].

Соған орай, негізгі көрсеткіштер ретінде өмір сүру сапасының үш құрамдас бөлігі қабылданады: денсаулық және ұзақ өмір сүру; білім алу және кәсіби өсу; материалдық игіліктердің қажетті деңгейімен қамтамасыз етілу. Жалпы денсаулық сақтау саласындағы жүргізілген реформалар саланың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін келесі көрсеткіштерге (қағидаттарға) негізделеді:

- медициналық көмектің жеткіліктілігі;
- денсаулық сақтау жүйесінің ролі;
- денсаулық сақтаудың құны;
- тұтынушылардың сұранысына сәйкес келуі;
- саланы мемлекеттік реттеу;
- әлеуметтік әділеттілік пен үнемділікке бағытталған саланы қаржыландыру моделі.

Жеткіліктілік (немесе ауызбірлік қағидаты) қағидаты бойынша халықтың денсаулығы қоғамдық құндылық болып есептеледі. Кейбір елдердегі медициналық көмектің халыққа

жеткіліксіздігі (мысалы, АҚШ, Франция, Жапония) саяси даудың негізі болып табылады. Қоғамдық қорлардан қаржыландырылатын және мемлекетпен реттелетін денсаулық сақтау жүйелері көпшіліктің мақұлдауына ие болған. Сондықтан, көп мемлекеттерде британдық денсаулық сақтау жүйесі үлгі ретінде қаралады.

Денсаулық сақтаудың ролі – қазіргі заманды индустриялық дамуды бастан кешкен қоғамда адамның және ұлттың денсаулығының өзекті мәселелері тек қана медициналық қызмет көрсетуді жақсартумен шешілмейді. Мемлекеттік қаражаттар халықтың денсаулығына әсер ететін негізгі факторларды, яғни өмір сүру салты мен қоршаған ортаны ескере отырып, бөлінуі керек екені баршаға аян. Халықтың денсаулығын сақтау тек қана емдеу мекемелерінің ғана емес, қоғамның мүддесі болуы керек. Бүгінде көптеген мемлекеттерде профилактикалық шараларды жүргізуде қоғамдық ұйымдардың (мектептер, общиналар, ана мен бала денсаулығын қорғау орталықтары т.б) ролі өте зор.

Денсаулық сақтаудың құны (шығындарды азайту және тиімділікті көтеру)- бұл мәселе бүгінде барлық дамыған елдердің үкіметтерін алаңдатып отыр. Соңғы кездегі әлемдік денсаулық сақтау салаларының шығындарының жоғарғы қарқынмен өсуінің себептеріне халықтың қартаюын, медициналық қызметтердің еңбек сыйымдылығының жоғарылауын, техниканың қарқынды дамуын, қоғамдық күтудің өсуін, медициналық қызметтердің жабдықтаушыларының қысымын жатқызуға болады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, денсаулық сақтаудың мемлекеттік жүйелері жеке меншік секторға қарағанда бөлінген қаражаттарды әділетті бөліп, үнемді пайдаланады екен. Жеке меншік денсаулық мекемелерінің қызметкерлері тиімді жұмыс істеуге көбірек ынталы болғанмен, медициналық көмек көрсетудің жеке меншік жүйесі тұтынушыларды медициналық қызмет көрсетумен байланысты барлық шығындарды (соның ішінде сақтандыру компанияларының шығындары) төлеуге мәжбүр етеді, соның нәтижесінде жеке меншік секторда медициналық қызметтердің құны жоғары болады [3].

Денсаулық сақтау саласының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін негізгі көрсеткіштердің бірі – саланы қаржыландыру көлемінің жеткілікті болуы. Алайда салаға бағытталған қаржы ресурстарының көбеюі міндетті түрде медициналық қызметтердің сапасын жоғарылатады деген тұжырымнан аулақ болу керек. Әр елде қаржыландыру көлемі әртүрлі болғанымен, көптеген елдерде жүргізілген зерттеулер бір проблемаға келіп түйіседі: қай елдің болса да халқының көпшілігі мемлекеттегі денсаулық сақтау саласын қаржыландыру жүйесіне наразы және үкіметтің салаға бөліп отырған қаржысының көлемі жеткіліксіз деп есептейді екен. Ғылыми-техникалық прогресстің жоғары қарқынмен дамуы, медицинаға қазіргі заманға қымбат бағалы медициналық құрал-жабдықтар мен медициналық бағыттағы өнімдерді белсенді түрде енгізу, емдеу мен диагностика жасаудың шығыны мол әдістерін енгізу және басқа да медициналық қызметтердің сапасын жоғарылатуға бағытталған шаралар еріксіз медициналық қызметтердің бағасының жоғарылауына алып келеді. Алайда ДДҰ-ның жүргізген зерттеулері көрсеткендей, қаржы ресурстарының көлемі денсаулық сақтау саласының идеалды ұйымдастыру жүйесін құруға кепілдік бермейді [4].

Бұл зерттеулерге сәйкес медициналық қызметтің сапасы елдің аумағына, халқының санына, экономикалық жағдайына тікелей тәуелді емес. Сондай-ақ мемлекеттің гүлденуі мен өсуін қамтамасыз ететін әмбебап денсаулық сақтау жүйесінің болуы мүмкін емес. Солай болғанмен елдегі денсаулық сақтауға жұмсалатын қаржының тапшылығы әртүрлі себептерге байланысты. Мемлекеттік денсаулық сақтау жүйесіне негізделген елдерде мұндай тапшылық экономиканың жағдайымен немесе экономиканың басқа салаларына қарағанда әлеуметтік саланың қаржыландыру басымдығының жоқтығымен түсіндіріледі. Ал жеке медициналық сақтандыруға және әлеуметтік медициналық сақтандыруға бағытталған елдерде денсаулық сақтау саласын қаржыландыру көлемі медициналық қызметтерді өндіру мен тұтыну саласындағы маркетингтік қатынастар мен экономиканың деңгейін ескеретін экономикалық заңдалықтарға сәйкес келетін нарықпен реттеледі және бекітіледі. Қалай болғанда да кез-келген мемлекеттің денсаулық сақтау жүйесіндегі қаржы ресурстарының деңгейін реттеу

мен бекітудің қандай механизмі қолданылса да бұл деңгей мемлекеттің жалпы ішкі өніміне (ЖІӨ) қатысты анықталады және қоғамның басқа салаларын қаржыландыру көлемімен салыстырмалы үлес салмағы есептеледі. Авторитарлы мемлекеттік жүйеде бұл көрсеткіш директивті түрде бекітілетін болса, либералды жүйеде объективті қоғамдық және экономикалық заңдылықтарға сәйкес анықталады.

Сәйкес келу (тұтынушылардың сұранысын қанағаттандыру) – әлемдік тәжірибеде мемлекеттік немесе қоғамдық денсаулық сақтау жүйелері көп жағдайда оперативтілігінің төмендігі үшін, медициналық көмекке деген кезектің көптігіне, медициналық қызметтерді таңдаудың шектелуіне байланысты жиі сыналады. Шынымен, жеке меншік денсаулық сақтау жүйесіне негізделген елдерде пациенттердің сұранысын қанағаттандыру жоғары орынға қойылған. Ал қоғамдық денсаулық сақтау жүйелерінде көп жағдайда бюрократияның, кадрлық проблемалардың дамуына жол берілген.

Мемлекеттік реттеу – денсаулық сақтау саласында толығымен еркін нарық болмайды: ол әрдайым мемлекет тарапынан реттеліп отырылады, яғни жеке меншік сектор не дегенмен шектеулі болады. Сондықтан, денсаулық сақтау саласында жүйені реттеу қажеттігі жөніндегі мәселелер жиі қаралуы тиіс.

Көптеген елдерде өзін-өзі реттеуді ынталандыру және директивті реттеуден аулақ болу үшін мемлекеттік реттеудің әртүрлі қаржылық және құрылымдық әдістері қолданылады. Жалпы денсаулық сақтау саласында пайда болатын экономикалық қатынастар әртүрлі жолмен қалыптасуы мүмкін. Ол жолдарға нарықтық бәсекелестік моделі, монополиялық модель, монополиялық бәсекелестік моделі және олигополиялық модельдерді жатқызуға болады. Бұл модельдердің әрқайсысының өзіндік артықшылықтары және кемшіліктері бар. Еркін бәсекелестік кезінде медициналық қызметтер көрсететін жеке клиникалардың саны көбейеді. Бұл жағдайда медициналық қызметтер нарығына жаңа өндірушіні енгізу ешқандай қиындық тудырмайды. Ал таза монополия кезінде медициналық қызметтер нарығы мен медициналық тауарлар өндіру бір ғана институтпен (әдетте мемлекетпен) бақыланады. Мұндай жағдайда басқа ұйымдардың нарыққа ену мүмкіндігі нөлге тең десе де болады, соның салдарынан медициналық қызметтер мен тауарлардың дифференциациясы да болмайды.

Монополиялық бәсекелестік кезінде медициналық қызметтер мен өнімдерді өндірумен бірнеше ірі өндірушілер айналысады. Бұл жағдай медициналық қызметке тапсырыс берушілерге үлкен таңдау мүмкіндігін береді. Бұл жағдайда нарыққа жаңа өндірушілердің енуі таза монополиямен салыстырғанда әлдеқайда жеңіл өтеді.

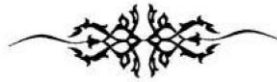
Монополиялық бәсекелестікпен салыстырғанда олигополиялар кезінде медициналық қызмет көрсетушілердің саны шектеледі. Бұл жағдайда ірі олигополиялар нарықтағы қызметтер көлемі мен олардың бағаларын реттеп отырады.

Еліміздің денсаулық сақтау саласында сақталып келе жатқан медициналық көмек көрсетудің көпсатылы жүйесі нарықтың монополиялық типіне көбірек жақын келеді. Алайда біздің еліміздің денсаулық сақтау саласы үшін бүгінгі таңда монополиялық бәсекелестік моделін дамытудың қажеттілігі зор болып саналады. Бұл жағдайда бір деңгейдегі медициналық мекемелер арасындағы монополиялық бәсекелестік жүзеге асырылады. Оған қоса бүгінгі күні еліміздің денсаулық сақтау жүйесінде мемлекеттік тапсырыс алу үшін медицина мекемелері арасындағы бәсекелестік саланың дамуының басымдығы жоғары бағыты ретінде қаралады. Соған орай мемлекет медицина мекемелері арасында лицензиялау, аккредитациялау сияқты шараларды жүзеге асырады. Лицензиялау мен аккредитациядан өткен алғашқы және екінші деңгейдегі медициналық көмек көрсететін емдеу-профилактикалық мекемелері (емханалар мен стационарлар) монополиялық бәсекелестік жүйесінде жұмыс істеуі қажет. Ал үшінші дәрежелі, яғни жоғары маманданған медициналық қызмет көрсететін лицензиялау мен аккредитациялаудан өткен емдеу-профилактикалық мекемелері мемлекеттің басқаруында қалуы қажет. Лицензиялаудан өтіп, аккредитациядан өте алмаған жеке меншік клиникалар мен жеке дара дәрігерлер нарықтық бәсекелестік

моделіне сәйкес нарықта өздерінің медициналық қызметтерін халыққа еркін ұсынып, бәсекелестік ортаны қалыптастыруға қатысулары қажет [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Байгенжин А.К., Жужжанов О.Т. Инвестиции в здоровье человека – основа развития общества. – Астана, 2006. - С. 5-19.
2. Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ: обновление 2015 г. Копенгаген, ВОЗ, Европейское региональное бюро, 2015 г. Европейская серия по достижению здоровья для всех. - № 7. - С.16-38.
3. Velasco-Garrido M, Borowitz M, Øvretveit J, Busse R. Purchasing for quality of care. In: Figueras J, Robinson R, Jakubowski E, eds. Purchasing to improve health systems performance. - Maidenhead, Open University Press, 2015. - P. 26-37.
4. Figueras J, Robinson R, Jakubowski E, eds. Purchasing to improve health systems performance. - Maidenhead, Open University Press, 2015. - P. 61-94.
5. Saltman RB, Dubois HFW. The historical and social base of social health insurance systems. In: Saltman RB, Busse R, Figueras J, eds., Social health insurance systems in western Europe. - Maidenhead, Open University Press, 2014. - P.22-25.

ӘОЖ 338.001.36

Рахмедуллаева Димзухра Рахмедуллақызы,
магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ, Қазақстан
Ерниязова Жанат Нурахметовна,
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ, Қазақстан

КӘСПОРЫН ӨНІМІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ

Ұлттық экономикадағы нақты саланың дамуын қамтамасыз етуде, отандық өндірушілердің өнімдерін әлемдік нарықтың сұранысына сәйкестендіру бағытында атқарылатын іс-шаралардың тобына шығарылатын өнімдердің бәсекелік қабілетін қамтамасыз ету мәселесін жатқызуға болады. Қазіргі кезде өзекті болып отырған мемлекеттің экономикалық, азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру әрекеттері де сыртқы өндірушілердің ұқсас өнімдеріне төтеп бере алатын отандық өнімдердің өндірілуіне тәуелді.

Еліміздің табиғи, экономикалық, ұлттық ерекшеліктеріне сай иелігіміздегі құндылықтарды барынша тиімді, әрі ұтымды жұмсау, тек ішкі нарықтағана емес, әлемдік нарықта да жоғары сұранысқа ие болатын халық тұтынатын тауарлар шығару, сол нарықтың қомақты бөлігін қосылған құны жоғары өнімдер өткізу арқылы иемдену, осы арқылы мемлекетіміздің беделін арттыру бүгінгі таңда қарқынды жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық үрдістердің негізін қалайды.

Сонымен қатар, тұтыну нарығындағы өскелең талаптар да отандық тауар өндірушілерге шығаратын өнімдерінің бәсекелік қабілетін арттыру мәселесін алдыңғы қатарға қойып отыр. Мұның өзі бәсекелік ортаның дамуына, өндірілетін өнімнің сапасын жоғарылатуға, бағаны төмендетуге ықпалын тигізіп, тұтынушылардың кең көлемді сұранысын қанағаттандыруға итермелейді. Бәсекеге қабілетті өнім шығару кәсіпорынның, саланың дамуына ықпал ететін негізгі фактор екенін уақыттың өзі дәлелдеуде [1].

Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз - кез-келген экономикалық объектілерге тән қасиет. Физикалық табиғатына және атқаратын қабілетіне қарамай, барлық тауарлар, сондай-ақ

оларды өндіру, пайдалану жүйелері бәсеке мәселесі шеңберінде қарастырылады, тіпті мұндай талдау аспектісі абстрактілі емес, нақты экономикалық қызметтің практикалық мәні.

«Бәсеке қабілеттілік» түсінігі ХХ ғасырдың 70 жылдарында Батыста пайда болды. Шамамен сол уақытта өнімнің бәсеке қабілеттілігі мәселесімен КСРО да айналыса бастады.

Бәсекеге қабілеттілік - өнеркәсіптік өнімнің құндық және сапалық параметрлерін ғана қамтымай, сондай-ақ кәсіпорын қызметіндегі инвестиция мен инновациялық басқаруға, менеджмент деңгейіне тәуелді жан-жақты ұғым.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі - тауарлардың тұтынушы қажеттілігін жоғары деңгейде қанағаттандыруын және осының арқасында нарықты өз орнын табуы. Басқа сөзбен айтқанда, бұл тұтынушының талғамына сай келетін және оның сатылуын қамтамасыз ететін өнімнің қасиеттері.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің сипаттамалары қандай? Оның негізгі құрауыштарын атап өтейік:

А. Негізгі құрауышы өнімнің өзімен тікелей байланысты және оның сапасына көп көңіл аударылады. Көптеген зерттеулер нәтижесінде өнімді сатып алу туралы қорытынды шешім (30-35%) оның сапалық сипаттамаларымен байланысты екенін көрсетеді.

Б. Екінші құрауышы өнімді сату мен сервисімен байланысты. Тұтынушы көбіне өнімнің сапасы төмен, бірақ сенімді және қымбат емес сервиспен (мысалы, авто-мототехника) сатылатын тауарды таңдайды.

В. Үшінші құрауыш бұл тұтынушыға, субъективті фактор ретінде жағымды немесе жағымсыз әсерін тигізетінің бәрі.

Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігі белгілі бір фактордардың ықпалымен қалыптасады. Олардың арасындағы негізгілері:

- Баға;
- Сапалық;
- Жаңалық;
- Жарнама;
- Пайдалану сенімділігі;
- Көркемдеу, мәнерлеу;
- Буып-түю, т.б.

Кең мағынада бәсекеге қабілеттілік бұл – күрделі нарықтық жағдайдағы жұмыс философиясы. Ең алдымен ол тұтынушының қажеттілігін білу мен қанағаттандыру; нарықтың дамуы мен жағдайды түсіну; бәсекелестердің мүмкіндіктері мен қимылдарын алдын-ала білуіне бағытталған.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін оны басқа өніммен салыстырғанда ғана анықталады, бұл салыстырмалы көрсеткіш болып табылады. Ол берілген тауардың басқа тауарынан белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыру дәрежесі бойынша айырмашылығын көрсетеді. Тауардың бәсекеге қабілеттілігін анықтау үшін белгілі бір қажеттілікке сәйкес келу дәрежесі бойынша басқа тауарлармен салыстырып қана қоймай, сонымен бірге тұтынушының тауарға жұмсаған шығыны мен өз қажеттілігін қанағаттандыру үшін оның әрі қарай қолданылуы де есептеледі.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілік мәселесі қазіргі жағдайдағы әлемде әмбебап сипатқа ие болды. Әрбір мемлекеттің тұтынушының экономикалық және әлеуметтік өмірі оның қаншалықты табысты шешілуіне қарай байланысты. Бәсекеге қабілеттілік – мемлекеттің, өндірушінің өнім шығару мен өткізудің мүмкіншілігінің жиынтығы десек те болады. Бәсекелік факторының өзі мәжбүрлік сипатқа ие, нарықтан ығыстыру қорқынышы өндірушілерді өз тауарлардың бәсекеге қабілеттілігі мен сапа жүйесімен тоқтаусыз шұғылдануға мәжбүр етеді, ал нарық олардың қызметінің нәтижелерін объективті және қатал бағалайды. Дамыған бәсекелестік нарықта өнімнің бәсекеге қабілеттілігі оның коммерциялық табыстың шешуші факторы болып табылады. Бәсекеге қабілеттілік тауардың нарық жағдайына, тұтынушының қажеттілігіне тек сапа, техникалық, экономикалық,

эстетикалық сипаттамалары бойынша ғана емес, сонымен бірге коммерциялық және өткізудің басқа жағдайларына (баға, жеткізу мерзімі, өткізу жолдары, сервис жарнама) байланысты болатын көп аспектілі түсінік. Сонымен қатар, өнімнің бісекеге қабілеттіліктің негізгі құрама бөлігі болып эксплуатация уақытына тұтынушының шығын деңгейі табылады. Басқаша айтқанда бәсекеге қабілеттілік – нарықтағы табысты анықтайтын тауардың тұтынушылық және құндылық (бағалық) сипаттамалардың кешені, яғни бәсекелес аналог тауарлардың алдында берілген тауардың артықшылығы. Тауарлардың артынан олардың өндірушілері тұрғандықтан, сәйкесінше бәсеке қабілеттілікті кәсіпорындар, кәсіподақтар, фирмалар, мемлекеттің негізінде айтуға болады. Нарықтағы әрбір тауар қоғамдық қажеттіліктерін қанағаттандыру көрсеткішіне тексеру өтеді: әрбір сатып алушы оның жеке қажеттілігін толығымен қанағаттандыратын тауарды сатып алады, ал барлық сатып алушылар бәсекелес тауарларға қарағанда қоғамдық қажеттіліктерге сәйкес келетін тауарды сатып алады. Сондықтан өнімнің бәсекеге қабілеттілігін (яғни, бәсекелестік нарықта коммерциялық тиімді өткізудің мүмкіншілігі) бәсекелестердің тауарларын бір-бірімен салыстыру негізінде ғана анықтауға болады [2].

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің зерттелуі оның өмірлік циклының фазаларына тығыз байланысты үздіксіз және жүйелі түрде жүргізілуі тиіс. Мұның өзі бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерінің төмендеудің бас кезеңін уақытылы анықтау мен лайықты шешімдерді қабылдау (мысалы, өнімді өндірістен шығару, оны модернизациялау, нарықтың басқа секторына ауыстыру, т.с.с.) үшін қажет. Егерде ескі өнім өз бәсекеге қабілеттілік ұстанымын түгелдей жоймаса, ал кәсіпорын жаңа өнім шығаруды көздесе бұл экономикалық тиімсіз болады. Сонымен қатар, әрбір тауар нарыққа шыққаннан кейін өзінің бәсекеге қабілеттілік әлуегін бірте-бірте жұмсай бастайды. Бұл процесті баяулатып, уақытша ұстап тұруға болады, бірақ оны тоқтату мүмкін емес. Сондықтан, жаңа өнім ескі өнім бәсекеге қабілеттілігінде маңызды жоғалтулар болған кезде нарыққа шығаруды қамтамасыз ететін график бойынша болжайды. Яғни жаңа тауардың бәсекеге қабілеттілігі озық және ұзақ уақыттық болу қажет.

Тауар өндіруші өзінің нақты бәсекелестерін, олардың мүмкіндіктерін, артықшылықтары мен кемшіліктері ғана емес, сондай-ақ таңдаған нарықтағы бәсекелестің жалпы жағдайын, яғни осы нарықтың бәсекелестік сипатына байланысты типін, өзінің салалық нарығындағы бәсекелестіктің қозғаушы күштерін өте жақсы білуі керек. Бұл жағдайда өз бәсекелестерінің іс әрекеттері сипатын бағалау жүйесін, оның ішінде олардың іс-әрекеттерінің құрылымдық талдауын пайдалануға болады.

Бәсекелестіктің салалық деңгейдегі қозғаушы күштерін зерттеу нарықтық экономика жағдайында барлық деңгейлерде көрініс табатын жалпылама бәсекелестік механизмінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мұндай зерттеу келесідей аспектілерді қамтиды: Салада потенциалды бәсекелестердің, яғни жаңа тауар өндірушілердің пайда болуы, бағалардың төмендеуі және (немесе) шығындардың өсуі, тиісінше пайда нормасының түсуіне алып келуі мүмкін өндірістік қуаттардың артуына әкеліп соқтырады.

Нарыққа жаңа бәсекелестердің енуі барысында белгілі бір тосқауылдар болуы мүмкін. Олардың негізгілері:

- өндіріс қажеттіліктерінің үнемделуі;
- өнімнің жіктелуі мен сатып алушылардың да сол кезеңдегі шығындары;
- тарату каналдарының салыстырмалы жетіспеушілігі;
- саладағы артықшылықтардың болуымен белгіленетін тосқауылдар.

Нарықта әрекет етуші компаниялар арасында бәсекелестіктің қарқандылығы мынандай факторлармен анықталады:

- бәсекелестердің сан жағынан көп болуы және олардың күштерінің теңдігі;
- саланың салыстырмалы баяу өсуі;
- үстеме шығындар немесе тауарлы-материалдық қорлар құны түріндегі тұрақты шығындардың жоғары деңгейі;

- дифференциацияның жоқтығы (және тиісінше – конверсия шығындары);
- қуаттардың секірмелі өсімі;
- жоғары деңгейге шығу тосқауылдары.

Бәсеке сипаттамалары және оларды анықтайтын факторларды шартты түрде микродеңгейлі (өнімнің сапасы мен бағасын көрсететін), мезодеңгейлі (салалардың қолда бар өндірістік қорларын тиімді қолданудың көрсеткіштерін жақсартатын) және макродеңгейлі (шаруашылық жүйелердің жалпы қалпын, олардың балансын, инвестициялық климатын, салық тәртібін, тариф кедендік саясатын және т.б. көрсетеді) болып бөлінеді.

Келтірілген бәсеке сайыстың және бәсекелесу қабілетінің факторлары мен сипаттамаларының субъектілерінің құрамы осы күрделі дәреженің элементтерінің құрамын сипаттауға және олардың байланысын шығаруға мүмкіндік береді. Бұл оның талдауына қажетті тиімді тәсілдер шығаруға, қолда бар қорларды алуға қосымша мүмкіндіктер ашуға және сүт өнімі кәсіпорындары үшін әр деңгейдегі бәсекеге қабілеттілікті жоғарлатудың стратегиялық бағытын анықтауға көмек көрсетеді.

Экономикалық әдебиетте бәсекені оның әдістері бойынша бағалық (баға негізіндегі бәсеке) және бағадан тыс бәсеке (тұтынушылық құнның сапасы негізіндегі бәсеке) бөлуге болады. Қазіргі әлемде бағалық бәсеке бағадан тыс әдістердің бәсеке сайысына қарай мінсіз болып келеді. Бұл қазіргі нарықта «бағалар қақтығысы» жоқ дегенді білдірмейді, олар бар, бірақ соншалықты анық емес. Бағадан тыс бәсеке алдыңғы қатарлы бәсекелестерге қарағанда тауардың тұтынушылық құнын арттырады. Бағадан тыс әдістердің санына фирманы басқарудың бүкіл маркетингтік әдістері жатады. Олардың негізгілері: тауардың жаңартылуы, сапа, жарнама, халықаралық стандарттарға сәйкес келу, т.с.с. [3].

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің жоғарылауы, оның жақсаруы көбінде іске асырылатын өнімнің сапасы мен өндірістің ұйымдастырушылық-техникалық деңгейіне тәуелді. Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың бірнеше әдістері бар. Бірақ барлығының да бір ортақ кемшілігі бар, онда тұтынушыны қызықтыратын өнім бағасы мен сапаның қатынасы ескерілмейді, тек тауардың басқа қасиеттерінің жиынтығы ретінде анықталады. Осылайша, өнімнің бәсекеге қабілеттілігі біз оның өнімнің бағасы пайдалы тиімділікке қатынасындағы салыстырмалы баға деп анықтаймыз. Әрбір нарықтың өзіндік бір ерекшеліктері бар. Баға өткізу кезіндегі ұсынысты анықтау керек, ал жаңа өнім ұсынысы бағамен ынталандыруы қажет. Осылай, егер «баға» тек өнімді өткізу құралы ғана болса, «бәсекеге қабілетті сапа» нарық дамуының жалғыз факторы – тек өнімнің белгілі бір көрсеткіштері ғана емес, сонымен бірге ақырғы тұтынушыға бағытталған шаралар кешені. «Бәсекеге қабілетті сапа» зерттелуі перспективті нарықты бөлшектеп зерттеуінен басталады:

- жаңа өнімге талаптарды дайындау;
- сапалы шикізат жабдықтаушылады таңдау және күшейтілген бақылау;
- өндірістің барлық кезеңдері мен аралық бақылауды регламенттеу.

Ақырғы өнімнің шығу кезеңінде ол барлық белгілі бір сипаттамаларға (яғни, бағалық ниша мен нарыққа шығудағы бастапқы баға, оның мақсатты сегменті анықталады және сонымен сәйкес өндірілетін көрсеткіштер мен қасиеттер) сәйкес келу керек. Бәсекеге қабілетті сапаның ажырамас бөлігі сервистік қызмет көрсету деңгейі болып табылады. Өнімнің нарықта өмір сүруі үшін соңғы мәселе өте маңызды болып келеді және ол нарықтық жағдайлардың өзгеруіне тез және нақты жауап беруі тиіс [4].

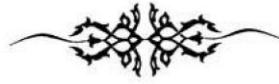
Әдебиеттер тізімі:

1. Белоусова Д.С. Понятие и сущность конкурентоспособности. Факторы, влияющие на конкурентоспособность / Д.С. Белоусова// Фундаментальные и прикладные исследования в современном мире. – 2016. № 15–2.– С.72–76.

2. Коротина Н.М. Основы управления конкурентоспособностью современного предприятия // Современные тенденции развития науки и технологий. –2015. –№ 2–7.–С. 66–69.

3. Розанова Н. М. Конкурентные стратегии современной фирмы: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Н. М. Розанова. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 343 с.

4. Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика. Учебник для вузов / Юданов А. Ю. – М.: ГНОМ и Д, 2018. – 304 с.

ӘОЖ 332.025.12

Салединов Али Рефатович,
магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Ерниязова Жанат Нурахметовна,
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ШЕТ ЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аграрлық өндірісті мемлекеттік реттеу – бұл ауыл шаруашылық өнімдерін, шикізаттарын және азық-түлік өндіруге, өңдеуге және оларды өткізуге, сондай-ақ тауар өндірушілердің өндірістік-техникалық қамтамасыз етілуіне мемлекеттің экономикалық әсері болып табылады.

Аграрлық сектордағы мемлекеттің рөлін көрсетуде С.В.Киселев «Аграрлық секторды реттеуде және қолдауда бас рөлде, нарықтық экономиканың теориясы мен практикасы тудырған реттеу тетіктерінің қолданатын мемлекет болуы қажет» деп көрсетсе, қазақстандық ғалым Ғ.Қалиев «Мемлекет-дағдарыстық жағдайлар тереңдеген өтпелі кезеңде ауыл шаруашылық өндірісін дамыту шарттарын анықтауда маңызды рөл атқарады» деп тұжырымдайды. Батыс экономикасы нарық жағдайында экономиканы мемлекеттік реттеудің үлкен тәжірибесін жинақтады, сондықтан оларға көңіл аудару және оны үйрену бізге пайдалы болмақ.

Мемлекеттің, агробизнес жүйесіне араласуының қажеттілігі мемлекеттік бақылау мен реттеуге жататын негізгі параметрлері тіпті дамыған рынок жағдайында да бірқатар объективтік факторлармен анықталады. Ең алдымен, мемлекеттік реттеу шаралары экономикалық саясатпен тығыз байланыста болғандықтан, өздерінің әлеуметтік және экономикалық маңызы бойынша олар әртекті болып келеді және қоғамдық пікірмен әртүрлі қабылданады. Экономикалық дамудың әртүрлі кезеңдерінде бұл шаралар ауысып отытуы мүмкін. Бірақ олардың мәні тұрақты болып қалады. Сондай-ақ олар көп жылғы тәжірибеде сыналып, көпшілігі дамыған елдердің күнделікті қызметіне кірісіп кеткен және қазіргі жағдайда рыноктық экономикалық теорияның тиісті тарауларының, негізін құрайды. Сонымен қатар, кейбір шаралар қалыптасқан саяси және әлеуметтік конъюнктураның әсеріне ұшырады [1].

Халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілуінің төмендеуіне жол бермеу. Дағдарыстан шығуға алғышарттар жасау, ауыл шаруашылығы және экономиканың басқа салалары жұмысшыларының табыс дәрежелерін қалпына келтіру және азық-түлік рыноктарын қалыптастырып жұмыс істету, қаржыландыру, несие беру, сақтандыру және салық салу, сыртқы экономикалық қызметтерді жүзеге асыруда отандық тауар өндірушілердің мүдделерін қорғау, ауыл шаруашылық ғылымын және ауылдағы әлеуметтік саланы дамыту сияқты басты бағыттарда жүзеге асуы тиіс. Сондай-ақ шаруашылық өнімдері, шикізаттары және азық-түлік рыноктарын дамыту аграрлық өндіріс саласында еңбек етуші тауар өндірушілерге өнімдерін өткізуге мүмкіндік жасау, кепілдік беру арқылы жүзеге асуы тиіс.

Өнімді, шикізатты және азық-түлікті өткізудің рыноктық жүйесін қалыптастытуға мемлекеттік басқару органдар жауапты. Өтпелі дәуірде төмендегі элементтер «мемлекеттік реттеуді» басты элементтері болып табылады:

- ауыл-селоға мемлекеттік қолдау көрсету және төлем қабілетті сұранысты ынталандыру арқылы салалардағы табыстылықтың жалпы дәрежесіне қолдау жасау
- антимонополиялық реттеу және ішкі пропорциямен салааралық айрбасты реттеу, саланың бәсекелестік потенциалын көтеру;
- рыноктың инфрақұрылымының дамуына көмектесу;
- ауылды қолайлы кредитпен қамтамасыз ету;
- протекционизм саясатын жүргізу және отандық тауар өндірушілерге сыртқы рынокпен бәсекеге түсуге жағдай жасау;

Ауыл шаруашылығы үшін ресурстар өндіретін кәсіпорындарындағы, әсіресе машина құрастырудағы ауыр қаржылық жағдай бір жағынан олардың жолйылу қаупін тудырады, екінші жағынан олардың монополизм проблемасын көрсетеді. Ендігі жерде техника және басқа ресурстарға мемлекет қолдау көрсететін лизинг жүйесін дамыту жолымен, ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің сатып алу қабілетін көтеру қажет. Баға және табыс саясатымен халықтың азық-түлікке сұранысы мен ұсынысын тек ішінара реттеуге болады, ал азық-түлікпен қамтамасыз етудің өзі реттелетін сипаты жоқ. Аграрлық секторды реттеуде және қолдауда басты рөлде рыноктық экономиканың теориясы мен практикасы тудырған реттеу тетіктерін қолданатын мемлекет болуы қажет.

Енді тікелей Қазақстандағы аграрлық секторды мемлекеттік реттеудің мүмкіндіктеріне тоқталайық. Ол бағалық, қаржылық, несиелік және салықтық құралдарды пайдалану арқылы экономикалық әдіспен шешіледі. Соңғы кездегі баға саясатының негізгі бағыты, бағаны еркін тағайындауға көшуден көрінеді. Рыноктың қалыптасуы барлық тауар өндірушілердің меншік формаларына және шаруашылық жүргізу әдістеріне қарамастан баға белгілеу мен өнімді өткізу арналарын таңдауға толық түрде өз бетінше шешім қабылдауын қарастырады. Қажет болған жағдайда ауыл шаруашылығы өнімдеріне деген белгілі бір мемлекеттік қажеттілікті өтеу үшін мемлекет өндірушілермен ерікті өзара тиімді келісім шартқа отырады. Еркін баға, өнеркәсіп кешенінің I және III сфераларындағы кәсіпорындарды демонополизацияланған жағдайда ғана тиімділік беруі мүмкін, ал басқаша жағдайда өндірістік құлдырауы мен бағаның өсуінен қашып құтылу мүмкін емес. Селолық өндірушілер табысын қолдау мақсатында өнімді өткізу мен жеңілдік несиелерге жол ашуды қамтамасыз етуге кепілдік беретін ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлеріне сауда және сатып алу операциялары қарастырылған. Мемлекеттік реттеусіз, монополиялы жағдайда өнекәсіп және ауыл шаруашылығының арасындағы бағаның паритетін қамтамасыз ету мүмкін емес. Сондықтан да өндіріс құралдарын шығаратын, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына қызмет көрсететін немесе олардың өнімін өңдейтін барлық монополист кәсіпорындар үшін келісімді бағаның жоғарғы шегін белгілеуі қажет.

Қаржылық саясат саласында, мемлекет көпукладты экономиканы құрудың бастапқы кезеңде бәсекелестікті тудыруға және дамытуға жағдай жасауы керек. Сондықтан да, қаржылық көмек ең алдымен тауар өндірушілерді қолдау үшін мемлекеттік бағаны қамтамасыз етуге, аграрлық сфераны жеңілдікпен қаржыландыруға көмектесетін коммерциялық белгілердің шығындарын жабуға, сондай-ақ жекелеген салалар және аудандар экономикалық аймақтар жөніндегі бағдарламаны жүзеге асыруға, шаруашылықтың айналымынан шығып қалған ауылшаруашылығы жерлерін қайта қалпына келтіруге бағытталуға тиіс. Мемлекеттік қаржылық қолдау шаруа қожалықтарын ұйымдастыруға, табиғат апаттарының шығындарын өтеуге, су шаруашылығы және топырақты суландыру жұмыстарын жүргізуге, ауыл шаруашылығы жаңа немесе ерекше қиын өндірістерді ұйымдастыруға бағытталады. Ауыл шаруашылығына деген мемлекеттік салық саясатына келсек, салықтың түрлерімен мөлшерін анықтаған кезде тікелей салық салу жолымен,

жеңілдетілген салық салу есебінен жүзеге асырылатын олардың ынталандырушы функцияларына ерекше назар аудару керек [2].

Дамыған рыноктық экономикалық елдер тәжірибесі, мемлекеттік реттеу бағыты ең бірінші барлық тауар өндірушілердің қызметтеріне бірдей жағдай жасауға, баға сәйкессіздігін және монополиялық баға үстемдігін жоюға бағытталғандығын көрсетеді. Ауыл шаруашылығы өнімдеріне бағаны реттеуде, тауар өндірушілердің және тұтынушылардың мүдделерін қорғау шаралары қамтылған. Сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық процестерге мемлекеттің араласуының негізгі құралы ретінде болжау, жоспарлау мен бағдарламаларды талқылау қарастырылады екен.

Дамыған өркениетті елдерде, экономиканы басқаруда салааралық тәсіл принципі бағдарлама жасаудың алғашқы кезеңінің сипатты ерекшелігі болып табылады. Жапония, Германия, Швеция, Франция елдерінде салааралық бағдарламалар экономиканың барлық шешуші салаларын қамтиды. Ал, америка экономиканы басқару органдарының территориялық филиалдары құрылғаннан кейін, аймақаралық комитеттер барлық ұйымдардың мәселелерін шешіп отырады. Халық шаруашылығы мәселелерін шешуде, тиімді кешендік әдіс кейінге ысырылған қазіргі жағдайда, бұл тәжірибе бізге барынша маңызды болары сөзсіз. Сондай-ақ, АҚШ-та ауыл шаруашылығының 10%-ы реттеледі екен. Ауыл шаруашылық Министрлігі фермерлер үшін тек салық дәрежесін анықтап қоймай, баға паритетін бақылау жасайды. Ал төмен кепілді бағаны тауар несиесі корпорацияларының кепілдік операциялары арқылы анықтайды. Германиядағы экономиканы реттеуде, бәсекелестікті және рыноктың қызмет ету шараларын қорғауға, мемлекеттің антимонополиялық қызметінің күшеюіне көп көңіл бөлінеді.

Рыноктық қатынастарды дамыту үшін бәсекелестік ортаны жасаудың өкіметтік шараларын Австриялық тәжірибесі жеткілікті тиімділігімен ерекшеленеді. Бұл жерде мәселе ұсақ және орта фирмаларды құру және ұлттық экономиканың әлемдік шаруашылық процестермен бірге бірігу дәрежесіне шығу шаралары туралы болып отыр. Жаңадан қайта құрылған орта және ұсақ фирмаларға мемлекет тарапынан дотация және жеңілдікті несиелерді берумен, салық салудың жеңілдігін жасаумен қамтамасыз етіледі. Осындай фирмаларының белсенді қызметінің құқықтық негізі тауарларды сату тәртібі, әділетсіз бәсекеге қарсы шаралар, жергілікті жабдықтау тағы басқа жөнінде әрекет ететін заңдармен қамтамасыз етіледі. Австрияда ауылшаруашылығы экономика министрлігінің және ауыл, орман шаруашылығы министрлігінің сәйкесті бөлімшелерінің бақылауында болады.

Рыноктық экономикасы дамыған елдер тәжірибесінде рыноктық қатынастар тек өзіндік реттелуші процестердің сәйкестігін ғана емес, сондай-ақ бағаны мемлекеттік реттеуді де қамтитынын көрсетеді және олардың бағаны реттеуді жүзеге асыруда қолданатын механизмдері түрліше алпыс жыл бұрын енгізілген американдық ауыл шаруашылық өніміне баға құру жүйесі, фермерлердің ертеңгі күнге сенімділігін арттырып шаруашылық жүргізудің мүмкін болар нәтижелерін алдын-ала анықтауға мүмкіндік береді. Басқаша айтсақ рынокта бағаның өзгеруі болған жағдайда, фермерге табыстың төменгі дәрежесіне кепілдік беретін кепілдік баға жүйесі жұмыс жасайды. Тауар – несиесі корпорациялары фермерлерден кепілдік баға бойынша өнімін сатып алады, оларды сәйкес соммада несиесімен қамтамасыз етеді. Бұл жүйе Ресейде жұмыс жасауда. Сондай-ақ оны біздің Қазақстан жағдайында да қолдануға болады. Яғни, фермер табысының төменгі дәрежесін кепілдендіретін мақсатты бағаны пайдалануда АҚШ тәжірибесін қолдану қажет болады.

Австрияда бағаны реттеу, баға туралы арнайы заң негізінде жүзеге асады. Осы елден соғыстан кейінгі уақыттарда бастау алған бағаны босатудың алғашқы процесі 30-40 жылға созылды. Бірақ, елде өндірілген тауарларға, импорттық тауарларға баға дәрежесін мемлекеттік реттеу әлі де бар. Атап айтсақ, тауарларды өндіруге қажетті шикізат ресурстарына бағаны төмендету және сол елге әкелетін ауыл шаруашылық өнімдеріне кеден салығын төмендету сияқты шаралар. Сонымен қатар, бұл елдің мемлекеттік бақылау

қызметтерін күшейту тәжірибесі, әсіресе экономикалық дағдарыстан шығу жағдайында өзін ақтағанын көрсетеді.

Жапонияда баға тағайындау мәселелерімен үкіметтік орган баға тағайындау Бюросы айналысады. Олар баға динамикасының макроэкономикалық болжауын жасайды және төмен баға дәрежесі бойынша салалық министрліктердің ұсыныстарын талқылаудан өткізеді. Швейцарияда бағаны бақылау жөніндегі федералдық мекемелер бар. Мемлекетті қаржыландыратын салаларда, бәрінен бұрын ауыл шаруашылығында, транспортта, білім беруде бағаға реттеу жүргізіледі [3].

Кейбір елдерде баға жөнінде әлеуметтік заң актілері қабылданған. Мысалы АҚШ пен Канада антимонополиялық заң, Австрия баға туралы заң, Данияда баға және бәсеке туралы заңдар бар. Барлық әлемдік тәжірибеде бағаны мемлекеттік реттеудің басты объектісі - ауыл шаруашылық тауарлары болып табылатынын көрсетеді. Осы жағдайдың ғылыми анализі ауыл шаруашылық өндірісінің бірқатар ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Біріншіден ауыл шаруашылық өндірісі табиғи климаттық жағдайларға тәуелді болғандықтан фермер алдында өзекті мәселе тұрады. Ол мәселені шешуде ауыл шаруашылық өніміне бағаны реттеудің мемлекеттік әдісіне сүйенеді және осы механизм арқылы өндіруші еңбегі ынталанады. Екіншіден, халықты азық-түлікпен дер кезінде қамтамасыз етудің шешуші рөлі, ауыл шаруашылығы өнімінің натуралды өңделген түрлеріне беріледі. Сондықтан мемлекет басқарудың сәйкесті органдары, ауыл шаруашылық өнімдеріне баға тағайындау процесіне ауысуына тура келеді және де әр елдің құрылымдық ерекшеліктерне қарай әкімшілік, экономикалық, заңды және аймақаралық реттеуді де жоққа шығармайды. Үшіншіден, шаруашылық жүргізудің кез келген жүйесінде аграрлық секторға әр уақытта мемлекеттік қолдау қажет. Әсіресе ғылыми-техникалық қызмет көрсету нақты инновациялық, инвестициялық шараларды жүргізуді керек етеді. Еуропаның экономикалық одақ елдерінде мемлекеттік дотацияның көлемі барлық фермерлер табысының 3/4 бөлігіне жетсе, Канадалық бұл көрсеткіш дәрежесі 40%-і құрайды [4].

Европалық экономикалық одақ (ЕЭО) елдерінде баға тағайындау саясаты барынша маңызды, оны жүзеге асырумен арнайы органдар - ЕЭО елдерінің Министрлер кеңесі айналысады. «Европалық одақты» біріңғай аграрлық саясаты кепілді бағамен рынокты реттеудің басқада құралдардың жүйесіне, сондай-ақ басқа елдермен саудада кедендік протекционизмге негізделеді. Осы саясатта басты рөл, ауыл шаруашылық өніміне баға механизміне беріледі. Бұл елдерде ауыл шаруашылық тауарларына үш түрлі баға тағайындалған: біріңғай бақылау бағасы (жоғарғы дәреже); рыноктың бағасы (сұраныс пен ұсыныс негізінде анықталатын); біріңғай сатып алу бағасы (төменгі дәреже). Егер де ұсыныс сұраныстан жоғары болса, онда жиналған запастарды өткізеді. Европалық одақ елдерінде, көп ақша қаражаттары астық рыноктарына және сүт өнімдері тауарларына, дәлірек айтқанда азық-түлік рыногының жалпы жағдайымен баға дәрежесін анықтайтын өнімдерге қолдау көрсетуге жұмсалады. Сондай-ақ, жоғарыда айтылған ұлттық мемлекеттік мекемелер ауыл шаруашылық өнімдерін сақтау, өңдеу және өткізуге айтарлықтай шығын шығарады. Экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік реттеудің тқиындықтарына қарамай Батыс Европа елдеріндегі азық-түлік молшылығы, оның тиймділігінің жоғары екендігіне дәлел болады. Өркениетті елдердегі аграрлық реформалардың басты бағыты фермерлік шаруашылықтардың құрылуы мен дамуы болып табылады. Сондай-ақ, мемлекеттік аграрлық, саясатты жасау мен жүзеге асыруда шешуші рөл ауыл шаруашылық кооперативтеріне беріледі екен. Мысалы, Батыс Европалық көптеген елдерде, Канада мен Австрияда фермерлік шаруашылықтардың 80%-тейін, АҚШ-та 60-80%, Ирландия Солтүстік Европа мен Жапонияда 100%-ін кооперативтер біріктіреді. Кооперативтік құрылымдарға ерікті түрде қатысу мүдделегі қатысушылар материалды-техникалық жабдықтау, өңдеу және өнімді өткізу жүйелерінің артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік алады. АҚШ-та өндірілетін тауарлы ауылшаруашылық өнімдерінің 30% -ін рынокта кооперативтер өткізеді.

Ал Францияның астық кооперативтері астықты өткізуде басты рөл атқара отырып, асық өніру мен өткізудің 70%-не, экспорттың 50%-не бақыллау жасайды.

Жапония, Швеция, Финляндия мен Норвегияда үкімет өкілдері мен ауыл шаруашылық кооперативтері арасында келісімдер арқылы аграрлық саясаттың ауылшаруашылық өнімдеріне баға дәрежесін реттеу, ауыл шаруашылығына бюджеттік қаржыландыру мөлшері мен бағыттары, фермерлерге дотация дәрежесі, азық-түлік экспортын субсидиялау сияқты негізгі мәселелер шешіледі [5].

Бірқатар елдерде экологиялық таза өнімдер өндірісін қамтамасыз етуші елдер салықтан босатылады.

Данияда кооперативтік кәсіпорындар қызметінің барлық трлеріне пайдаға салық салудың жеңілдіктерін пайдаланады. Егер жеке тұлғаларға пайдаға салық 50% –ті құраса, кооперативтерге -20%

Канадада фермерлік шаруашылықтарда табысы 100-ден 250 мың долларға дейін фетмерлр оның көлеміне қарай жылына 1-ден 2,5 мың долларға, яғни 1%-тей салық төлейді. АҚШ-та және Швецияда фермерлік табыстарға бірдүркін салық салу принципі қолданылады.

Дамыған елдерде фермерлр мен ауыл шаруашылық кооперативтерін несиелеудің мықты жүйесі арқылы, ауыл шаруашылық өндірісін реттеу жүзеге асырылады. Сондай – ақ құрғақшылық, су тасқыны немесе басқада апатты жағдайларда шығындар сақтандыру несиелік ауыл шаруашылық қорларының есебінен жабылады. Қазіргі кезде ауыл шаруашылығын несиелеудің дамыған секторы дәстүрлі емес секторлары болып табылады олар фермерлер шаруашылықтар үшін ресурстарды жеткізушілер немесе фермерлерге қажетті жабдықтарды өндірушілер. Кредиторлар клиенттерімен жұмыс іздеуде жаңа әдістерді тағайындайды. Кредиттік инспекторлар клиенттерінің фермаларына барады, сонымен бірге клиентпен өз ара әрекет және ішкі кеңселік қызметке кететін уақыт шығындарын азайту технологиясын іздеуді жалғастырады. Бірақта елдердегі аграрлық секторды мемлекеттік қолдау әдістерінің айырмашылығына қарамай, жалпы ортақ белгілерін де бөліп көрсетуге болады. Мемлекеттің қолдау дәрежесі ауыл шаруашылық емес қызметтің табыстар көлемі жақын, онда аз қаржылық көмек байқалады. Жапония мен Скандинавия елдерінде аграрлық секторда жұмысшы өнімінен 3 есе аз құн өндіреді, сондықтан да ауыл шаруашылығын қолдау жәрежесі барынша жоғары.

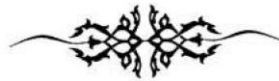
Сондай – ақ мемлекеттік қолдау, сол елдің агроөнімінің таза экспорттары болуының дәрежесіне де байланысты. Әдетте әлемдік сальдосы бар (импорттың көбеюі) мемлекеттер ауыл шаруашылық өнімінің таза экспорттарына қарағанда аграрлық секторға үлкен қолдау көрсетеді. Сондай – ақ, аграрлық тауар өндірушілерді мемлекеттік қолдаудың жалпы көлемінде рыноктық баға дотацияның үлесі сол елдің аграрлық өнімінің таза экспорттары ретінде нығаюына қарай төмендейді. Мысалы, Жаңа Зеландия экономикасы көбіне ауыл шаруашылық өнімінің экспортмен анықталады. Сондықтан аграрлық секторға мемлекеттік қолдаудың дәрежесі төмен. Ал Жапония ауыл шаруашылық өнімінің импортеры, аграрлық секторға мемлекеттік қолдау дәрежесі жоғары. Жоғарыда келтірілген ауыл шаруашылығын реттеудің тәжірибелері, рыноктық экономикалы елдерге жоғары тиімді ауыл шаруашылық өндірісін жасауға мүмкіндік береді. Сондықтанда, осындай озық тәжірибелер елімізде ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу жүйесін жасауда ескерілуі қажет. Басқаша айтқанда азық – түлік рыногы да, ауыл шаруашылық өндірісі де реттелуші сипатта болуы қажет.

Ауыл шаруашылығы – АӨК – гі төмен табысты сала. Ол табиғат – климат факторларына тәуелді, ондағы өндіріс мерзімдік, циклдық жағдайда жүреді. Ауыл шаруашылығы өндіргіш күштерінің даму тұрғысынан алғанда да өнеркәсіпке қарағанда нашар. Сондықтан ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өзгеріп отырған эканомикалық және технологиялық жағдайларға баяу бейімделеді және оған салынған капиталдың басқа салалармен салыстырғанда қайтарымы төмен. Осыған байланысты аграрлық реформа кезінде жаңадан құрылған ауыл шаруашылығы кәсіпорындары толық деңгейде

бәсекелесе алмайды. Осы мәселелерге байланысты ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын мемлекеттік реттеудің, оларға қолдау көрсетудің қажет екені айқындалады [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Алимкулова Э., Айтмуханбетова Д. Государственное регулирование ортагли сельского хозяйства. Проблемы агрорынка. 2020;(4):47-53.
2. Маханова А.Б., Быкова О.Н., Смагулова Г.С. Государственное регулирование и поддержка сельского хозяйства в Республике Казахстан. Вестник университета «Туран». 2022;(4):168-183.
3. Жуков В., Родионова Н. Зарубежный опыт и проблемы развития агропромышленного комплекса России// Международный сельскохозяйственный журнал.- 2016.-№1.- С.37-40.
4. Коробейников М. Государственное регулирование и поддержка аграрного сектора// АПК: экономика, управление.- 2020.- №6.- С.29-36.
5. Коробейников М. Зарубежный опыт финансирования аграрного сектора и возможности его использования в России// Международный сельскохозяйственный журнал.- 2022.- №3.- С. 19-23.

ӘОЖ 332.2.01

Төлеген Мұхамеджан Темірбекұлы,
магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Талапбаева Гульнар Едиловна,
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ЖЕРДІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Жерді экономикалық бағалау деп жердің сапасын экономикалық көрсеткіштер бойынша ауылшаруашылық өндірісінің негізгі құралы ретінде бағалау түсініледі. Ол көптеген шаруашылық міндеттерді шешу және ең алдымен жер ресурстарын олардың әлеуетті мүмкіндіктерін ескере отырып тиімді пайдалану үшін деректер беруге арналған. Бұл салыстырмалы бағалау.

Экономикалық бағалаудағы жер сапасын салыстыру абсолютті және салыстырмалы түрде көрсетілуі мүмкін. Олар жердің сапасын ауыл шаруашылығындағы өндіріс құралы ретінде сандық түрде өлшейді және сипаттайды. Жердің құнарлылығы өндірілген ауылшаруашылық өнімдерінің, яғни егіннің мөлшерінде өзінің тікелей экономикалық көрінісін табады. Өнімнің шығымы өндіріс шығындарымен белгілі бір байланыста болуы керек.

Жер сапасының айырмашылығы әр түрлі сападағы жерге жұмсалған тең шығындардың тиімділігімен анықталады. Бұл әдістемелік ереже жерді экономикалық бағалаудың негізі болып табылады. Бұдан шығатыны, бұл жер сапасы жағынан жақсы, оған тең шығындармен көбірек өнім өндіріледі. Алынған өнімнің айырмашылығы жер сапасының айырмашылығын сандық түрде көрсетеді.

Жерді пайдалану кезінде аудан бірлігіне бірдей емес шығындар жұмсалады, яғни жерді пайдалану қарқындылығында айырмашылық бар. Жерді бағалау және оны пайдалануды бағалау бір ұғым емес. Жердің бірдей сапасын әртүрлі тәсілдермен пайдалануға болады және оларға өнімнің шығымы әр түрлі болады.

Ауыл шаруашылығында өндіріс шығындарының деңгейі тек техника мен агрономия ғылымының даму деңгейімен ғана емес, сонымен қатар табиғи факторлармен де анықталатыны белгілі. Шығындардың әр түрлі минимумы, ең алдымен, топырақ сапасының айырмашылығына байланысты. Өндіріс шығындарының деңгейіндегі айырмашылықтар ауылшаруашылық өнімдерін өндірудің табиғи жағдайларының айырмашылығын сипаттайды.

Жердің құнарлылығына топырақ-климаттық және экономикалық жағдайлар әсер ететіндіктен, жерді экономикалық бағалау табиғи-экономикалық аймақтар бойынша жүзеге асырылады.

Жерді экономикалық бағалау кезінде жердің орналасқан жері де ескеріледі. Бұл ең алдымен ауылшаруашылық өнімдерін өндіру шығындарына әсер етеді [1].

Жерді экономикалық бағалаудағы маңызды мәселе оның көрсеткіштерін таңдау және негіздеу болып табылады. Әдістеменің мазмұны мен бағалау нәтижелерінің практикалық маңыздылығы көбінесе осы мәселені шешудің дұрыстығына байланысты. Көрсеткіштерді негіздеу кезінде бағалаудың жалпы әдіснамалық негізіне сүйену керек. Ең алдымен, бағалау пәні мен объектісінің міндеттері мен ерекшеліктерін ескеру қажет. Сондай-ақ, өзара байланысты көрсеткіштер жүйесі қажет. Оларға белгілі бір талаптар қойылады. Олар екі негізгі талапты қанағаттандыруы керек: біріншіден, сенімді болу керек, яғни бағалау тақырыбын дәл және толық көрсету; екіншіден, нақты практикалық маңызы бар.

Бағалау көрсеткіштері заттай да, ақшалай да болуы мүмкін. Бұл олардың жоспарлы шаруашылық жүргізу жағдайындағы өндірістік мақсатына және бағалау нысанасын жан-жақты көрсету қажеттілігіне байланысты. Жерді экономикалық бағалау көрсеткіштері абсолютті және салыстырмалы түрде көрсетілуі мүмкін.

Жердің құнарлылығы, ең алдымен, өнімнің белгілі бір түрінің, яғни дақылдардың өнімділігінің шығуында өзінің тікелей көрінісін табатындықтан, ол экономикалық бағалаудың бастапқы көрсеткіші ретінде әрекет етеді. Өнімділік жердің сапасын оны алуға тікелей өндірістік шығындар тең болған жағдайда ғана көрсетеді. Жерді экономикалық бағалау қалыпты, яғни типтік кірістілік бойынша жүргізілуі керек.

Жерді экономикалық бағалау кезінде осы топырақтағы шығындардың қалыпты деңгейіне сүйену керек. Оны барлығына емес, негізгі дақылдарға бағыттаңыз. Ауылшаруашылық кәсіпорындарының экономикасында шешуші рөл атқаратын және айтарлықтай аумақтық таралуы бар.

Жерді экономикалық бағалау екі аспект бойынша жүргізіледі: 1. Жалпы бағалау және 2. Жеке бағалау-жекелеген дақылдарды өңдеудің тиімділігі бойынша жерді бағалау.

Жерді экономикалық бағалаудың негізгі көрсеткіштері: жалпы бағалау үшін – жалпы өнімнің құны, шығындардың өтелуі, дифференциалды кіріс; жеке бағалау үшін-кірістілік, шығындардың өтелуі, дифференциалды кіріс.

Бағалау көрсеткіші ретінде кірістілік маңызды өндірістік мәнге ие және жер өнімділігін арттыруға байланысты көптеген мәселелерді шешуде қолданылады. Жалпы өнім бағалау көрсеткіші ретінде үлкен маңызға ие және ауыл шаруашылығындағы көптеген мәселелерді шешуде қолданылады.

Экономикалық құнарлылықты сипаттайтын шығындардың өтелу көрсеткіші (жалпы өнімнің өндіріс шығындарына қатынасы) белгілі бір дәрежеде ауылшаруашылық еңбегінің өнімділігін көрсетеді. Жалпы көрсеткіштер екі әдіспен есептелуі мүмкін: 1) Жекелеген дақылдар бойынша жерді бағалау көрсеткіштерін пайдалана отырып және осы дақылдардың арақатынасын ескере отырып, яғни егістердің құрылымын ескере отырып, құрылымдық шамалар ретінде; 2) Егістердің белгілі бір құрылымы кезінде сапалық жағынан әртүрлі жерлер бойынша оларды тиісті өңдеу жолымен бастапқы деректер (өнімділік және шығындар) негізінде тікелей.

Экономикалық бағалаудың сенімді көрсеткіштерін алу үшін оларды қалыпты өндірістік жағдайларды ғана емес, сонымен қатар климаттық жағдайларды ескере отырып есептеу маңызды, өйткені дақылдардың өнімділігі оларға айтарлықтай тәуелді және жеке жылдарда

айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Бағалау үшін типтік, яғни тұрақты өнімділік қажет, сондықтан көпжылдық деректерді пайдалану қажет. Орташа өнімділік нақты қалыптасқан құнарлылықты көрсетіп, сенімді тұрақты болуы үшін жылдар санын табиғи аймақтық ерекшеліктерді, сондай-ақ ауылшаруашылық өндірісінің қарқындылығындағы өзгерістерді ескере отырып анықтау керек. Агрономиялық талаптарға сүйене отырып, ол негізгі далалық ауыспалы егістердің айналу кезеңінен кем болмауы керек. Осы кезеңде әрбір дақыл ауыспалы егістің барлық өрістерінен өтеді, нәтижесінде барлық дақылдар үшін тең агрономиялық фон пайда болады, бұл жерді бағалау үшін өте маңызды.

Табиғи жемшөп алқаптары мен көпжылдық екпелерді (бақтар мен жидектер), егістік алқаптар сияқты экономикалық бағалау кезінде жоғарыда аталған әдіснамалық ереже негізге алынуы керек. Бұл жерлерді бағалаудың алдында топырақты бағалау және жердің агроөндірістік топтарын (сыныптарын) белгілеу керек. Табиғи жемшөп алқаптарының өнімділігін бағалау кезінде рельефтің сипатына байланысты ылғалдану дәрежесі үлкен маңызға ие. Экономикалық бағалау олардың өнімділігі мен шығындарына негізделеді. Егістік жерлерді бағалау сияқты, шабындықтар мен жайылымдардың өнімділігі белгілі бір өндіріс жағдайында есептеледі [2]

Көпжылдық екпелер үшін жерді бағалау кезінде екпелердің жекелеген түрлері мен тұқымдарының өсу жағдайларына қойылатын талаптарының ерекшеліктерін ескеру қажет. Экономикалық тұрғыдан бұл жерлер өнімнің шығымы бойынша, белгілі бір өндіріс жағдайында, отырғызу түрін, сорттарын және жасын ескере отырып бағаланады. Көпжылдық екпелер үшін бағалау көрсеткіштері егістік жерлерді бағалаумен бірдей.

Құнарлылықтан басқа, жердің сапасы экономикалық тұрғыдан орналасуымен де сипатталатындықтан, соңғысы да есепке алынып, бағаланады. Жерді орналасқан жері бойынша бағалау шығындар айырмашылығын, демек, сату және жабдықтау пункттерінен қашықтықтағы айырмашылыққа байланысты өнімнің өзіндік құны мен ауылшаруашылық кәсіпорындарының кірістілігін ескерумен байланысты. Осылайша, орналасу белгілі дәрежеде тікелей және құнарлы топырақтар арқылы көрінеді және бағаланады.

Жерді экономикалық бағалау кезінде орналасу факторы шығындар арқылы белгіленіп, құнарлылықты бағалау нәтижелерінде көрсетілуі керек. Бұл құнарлылықты бағалау өндірістік шығындардың белгілі бір деңгейінде есептелетіндіктен, орналасқан жерді түзету коэффициенттері құнарлылық бойынша бағалау кезінде жерді құнарлылық бойынша бағалау кезінде негіз ретінде қабылданған шығындардың жалпы шамасындағы Көлік және басқа шығындардың үлесіне пропорционалды түрде құнарлылық бойынша бағалау ұпайларына енгізілуі керек [3].

Жерді бағалау кезінде технологиялық жағдайларға түзетулерді ауыл шаруашылығы өндірісінің үздік жағдайларына қатысты далалық механикаландырылған жұмыстарға уақыт нормативінің ұлғаюын білдіретін тиісті коэффициентті пайдалана отырып, әрбір жеке жер учаскесінің, ауыспалы егіс және жер пайдалану алқаптарының бағалау балына енгізген жөн. Жерді бағалау кезінде технологиялық жағдайларға түзетулерді ауыл шаруашылығы өндірісінің үздік жағдайларына қатысты далалық механикаландырылған жұмыстарға уақыт нормативінің ұлғаюын білдіретін тиісті коэффициентті пайдалана отырып, әрбір жеке жер учаскесінің, ауыспалы егіс және жер пайдалану алқаптарының бағалау балына енгізген жөн.

Жерді экономикалық бағалау, мазмұны бұрын қаралған дайындық жұмыстарынан басқа, келесі жұмыс түрлерін қамтиды:

1. Бағалау шкалаларын құру үшін негізгі дақылдар мен шығындарды анықтау.
2. Жерді бағалау көрсеткіштерін есептеу және бағалау шкалаларын жасау.
3. Шаруашылықтарда жерді бағалауды жүргізу.
4. Жерді бағалау материалдарын қарау және бекіту.
5. Жерді бағалау құжаттамасын дайындау және беру.

Топырақты бағалау және жерді экономикалық бағалау біртұтас, үздіксіз жер-бағалау процесін білдіретіндіктен, дайындық жұмыстары мен жерді бағалау аудандастыру алдымен

бірыңғай бағдарлама бойынша жүргізіледі. Топырақты бағалау кезінде алынған топырақтың агроөндірістік топтары (класы) экономикалық көрсеткіштер бойынша бағалауға, яғни экономикалық бағалауға жатады. Сондықтан жерді іс жүзінде экономикалық бағалау дайындық жұмыстарынан басталады. Олардың міндетіне жерді бағалау үшін қажетті бастапқы ақпаратты жинау және жүйелеу және қажет болған жағдайда оны нақтылау кіреді.

Мақсатты пайдалану бойынша әртүрлі санаттағы жерлерді бағалаудың әдістемелік тәсілі. Материалдық тауарларды жасауда жер үлкен рөл атқарады. Бұл байлықтың қайнар көзі және қоғамдық өндірістің материалдық негізі. Жерді табиғи ресурс және өндіріс құралы ретінде пайдалану сандық және сапалық көрсеткіштермен сипатталады. Жердің сапасы тек табиғи факторлар мен жағдайларға ғана емес, сонымен бірге экономикалық факторларға да байланысты, сондықтан жерді өндіріс құралы ретінде бағалау қажеттілігі туындайды [4].

Жерді бағалау жер кадастрының құрамдас бөлігі бола отырып, сонымен бірге халық шаруашылығында және адамдардың әлеуметтік өмірінде қолданылатын табиғи ресурстарды жалпы бағалаудың бөлігі ретінде әрекет етеді. Ғылыми-техникалық прогресс, көп қабатты экономикаға көшу, жерге жеке меншіктің пайда болуы адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың сапалы өзгеруіне әкелді. Бұл сіз ескермейтін жаңа факторлар.

Осыған байланысты қоғамның экономикалық қызметіндегі және ең алдымен ауылшаруашылық өндірісіндегі табиғи ресурстардың рөлін мұқият бағалау қажет. Бұл, ең алдымен, негізгі табиғи ресурс - жерге қатысты. Жерді бағалау кезінде оның өндірістің негізгі құралы ретінде ауылшаруашылық пайдаланудағы белсенді рөлін ескеру қажет.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес жер мемлекеттік меншікте болады. Жер сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттарда және шектерде жеке меншікте болуы мүмкін. Заңға сәйкес меншік иесі жерді шарттық бағамен сатуға, шаруашылық серіктестіктің жарғылық қорына жарна ретінде енгізуге, кепілге беруге, жер учаскесін беруге және өсиет етуге құқылы. Жер пайдалану құқығын беру азаматтық-құқықтық актілер негізінде жүргізіледі. Яғни, жерді пайдалану құқығына қатысты қабылданған заңдар нарықтық қатынастарға енгізу мүмкіндіктерін кеңейтті.

Демек, әрбір жер учаскесі бағалануы керек, өйткені жер бір жағынан жылжымайтын мүлікке теңестіріледі, ал екінші жағынан жер капиталға айналады, егер ол ұтымды және ұқыпты пайдаланылса және құнарлылықты арттыруға ақшалай, материалдық және еңбек салымдарын салса, құны артады.

Өздеріңіз білетіндей, жердің құны салық салу, жалдау ақысын белгілеу үшін негіз болып табылады, бюджеттің кіріс бөлігінің маңызды баптарының бірі болып табылады және әр адамның мүдделеріне әсер етеді. Бұл ережелерде қазіргі уақытта Қазақстандағы жерді бағалау проблемасының ұлттық экономикалық және әлеуметтік маңызы жатыр.

Сондықтан жерді бағалау кезінде экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мәселелер ескерілуі керек. Бұған жерді бағалау кезінде нысаналы мақсаты мен пайдаланылуы, сапалы (экологиялық) жай-күйі, ландшафты, жер бедері, қызмет көрсету саласы орталықтарынан және өнімді өткізу нарықтарынан қашықтығы, шаруашылық орталығына қатысты орналасуы және т. б. ескерілетіндігімен қол жеткізіледі.

Зерттеулер көрсеткендей, жерді бағалайтын көптеген мақсаттар бар, бұл жерді бағалаудың әртүрлі тәсілдері мен әдістерінің қажеттілігі мен болуын білдіреді [5].

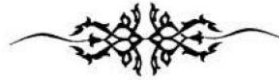
Әдебиеттер тізімі:

1. Гончарова И.Ю., Батог О.В. Совершенствование управления земельными ресурсами. // Инновационные научные исследования в гуманитарных, естественных, технических и общественных науках. Методология, теория, практика. - Санкт-Петербург, 2019. - С. 82-85
2. Исмаилова К.Ч., Батыкова А.Ж. Вопросы эффективного управления земельными ресурсами / Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина. 2017. Т. 15. № 1 (33). С. 154-161.

3. Савельева А.Е., Гончарова И.Ю. Управление земельными ресурсами в муниципальном образовании / Международный студенческий научный вестник. 2017. № 4-4. С. 535-537.

4. Шимова О.С. Экономика природопользования: Учебное пособие / О.С. Шимова, Н.К. Соколовский. - 2-е изд., испр. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2019. - 272 с.

5. Махотлова М.Ш. Механизм экономического регулирования земельных отношений//В сборнике: Приоритетные направления развития науки, техники и технологий: Международная научно-практическая конференция. 2018. С. 165 -169.

ӘОЖ 338.2

Рысбек Акерке,
магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Талапбаева Гульнар Едиловна
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

КӘСІПОРЫНДА ҚОРЛАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Практикалық тәжірибе көрсеткендей, тәуекелдердің әртүрлілігінің артуы, олардың экономикалық субъектілердің қызметіне теріс әсерін күшейту тенденциясы олардың қаржылық тұрақтылығын нығайту және экономикалық көрсеткіштердің өсуі бойынша шаралар қабылдау қажеттілігіне әкеледі.

Сыртқы сын-қатерлер үнемі бизнес-процестерді басқарудың жаңа тәсілдерін қолдануға мәжбүр етеді, олармен бірге бизнес-құрылымдарды басқарудың тиімділігін бағалау тәсілдері де өзгереді [1].

Тұрақтылық стратегиясының маңызды элементі-компанияның барлық бағыттар бойынша қызметіндегі ықтимал тәуекел аймақтарын анықтау, барлық ықтимал тәуекелдерді анықтау, ықтимал теріс салдарды анықтау және олардың уақтылы алдын алу бойынша аналитикалық процедуралар.

Кәсіпорындардың қызметі ұзақ мерзімді және ағымдағы активтерді басқаруды қамтиды және ұйым активтерінің негізгі баптарының бірі қорлар болып табылады, олардың асыра сілтеуі айналым қаражаттарының айналым жылдамдығының төмендеуіне әкеледі, егер олар керісінше болмаса, өндірісті немесе сатудың жекелеген процестерін бұзуға болады.

Сондықтан қорларды оңтайландыру маңызды міндет болып табылады, оны шешу өндіріс қорларын есептен шығару әдістерін қолданудың тиімділігіне байланысты. Кәсіпорынды басқарудағы заманауи сын-қатерлердің бірі - қорларды басқару кезінде туындайтын қауіптер мен тәуекелдердің алдын алу.

Қазіргі жағдайда кәсіпорында тауарлы материалдық құндылықтарды басқарудың тиімді процесін жүргізу үшін екі нәрсені ескеру қажет:

а) біріншіден, нарықтардың тұрақсыздығын тудыруға әкелетін сыртқы ортаның ағымдағы факторларының әсер ету дәрежесін ескеру қажет, бұл тұтынушылардың жиынтық сұранысының төмендеуіне әкеледі;

б) екіншіден, кәсіпорындағы қорларды басқарудың тиімді әдісін таңдау қажет, бұл қорлардың мөлшерін оңтайландыру және олардың айналымының жоғары деңгейін ұстап тұру мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Осыған сүйене отырып, кәсіпорындағы өндіріс қорларын басқару кезінде болашақта нарықтардағы жиынтық сұраныстың көлемі қандай болатынын ескере отырып, ұйымға қажет

тауарлық-материалдық құндылықтардың оңтайлы көлемін анықтау маңызды [2].

Тұтыну және өнеркәсіптік тауарлардың бірқатар санаттарын тұтынудың төмендеуі мүмкін, сондықтан кәсіпорындар өздерінің өндірістік қорларының көлемін болашақ қаржылық кезеңдерге қысқартуға баса назар аударуы керек.

Қазіргі жағдайда кәсіпорында тауарлы материалдық құндылықтарды басқарудың тиімді процесін жүргізу үшін екі нәрсені ескеру қажет:

а) біріншіден, нарықтардың тұрақсыздығын тудыруға әкелетін сыртқы ортаның ағымдағы факторларының әсер ету дәрежесін ескеру қажет, бұл тұтынушылардың жиынтық сұранысының төмендеуіне әкеледі;

б) екіншіден, кәсіпорындағы қорларды басқарудың тиімді әдісін таңдау қажет, бұл қорлардың мөлшерін оңтайландыру және олардың айналымының жоғары деңгейін ұстап тұру мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Осыған сүйене отырып, кәсіпорындағы өндіріс қорларын басқару кезінде болашақта нарықтардағы жиынтық сұраныстың көлемі қандай болатынын ескере отырып, ұйымға қажет тауарлық-материалдық құндылықтардың оңтайлы көлемін анықтау маңызды.

Тұтыну және өнеркәсіптік тауарлардың бірқатар санаттарын тұтынудың төмендеуі мүмкін, сондықтан кәсіпорындар өздерінің өндірістік қорларының көлемін болашақ қаржылық кезеңдерге қысқартуға баса назар аударуы керек.

Ұйымның қорларын басқарудың маңызды аспектісі оның тиімділігіне талдау жүргізу болып табылады, ол мүдделі тараптардан ақпарат жинауды, олардың қажеттіліктерін нақтылауды және қажеттіліктерді түсінудің дұрыстығы мен толықтығын бақылауды қамтиды.

Осы мақсатта кәсіпорындардың тәжірибесінде әртүрлі әдістемелік тәсілдер қолданылады. Олардың негізгілерін қарастырайық [3].

1) қорлардың құрылымы мен динамикасын талдау әдісі.

Осы әдісті қолдана отырып, ағымдағы активтердің жалпы көлеміндегі қорлар қандай үлесті иеленетіні және олардың құрылымы есепті кезеңнің соңында қалай өзгергені анықталады.

2) қорлардың айналымдылық коэффициенті.

Бұл қаржылық көрсеткіш сату құнының есепті кезеңдегі ұйым қорларының орташа мөлшеріне қатынасын есептеуге мүмкіндік береді. Қорлардың айналымдылық коэффициентінің арқасында қорлардың сапасы және оларды басқару тиімділігі анықталады, есепті кезеңде қорлар қанша рет жаңартылады.

3) қойма шаруашылығына арналған шығыстарды бағалау.

Бұл тәсіл қойманың жұмысын, оны басқаруды, қойма логистикасын ұйымдастыруға кәсіпорынның барлық шығындарын қосуды қамтиды және қорлардың қаншалықты тиімді пайдаланылатындығын бағалауға мүмкіндік береді.

4) қызмет көрсету деңгейінің көрсеткіштері.

Ұйымның қорларын басқарудың тиімділігін талдаудың бұл әдісі бөлу жүйесіндегі қорлардың белгілі бір деңгейін ұстап тұрудың орындылығын сипаттайды, сонымен бірге бәсекелестік нарықта болашақ тұрақты позицияны қалыптастырудың жанама дәлелі болып табылады.

5) ABC-талдауды және ХУ-талдауды қолдану.

ABC талдауын практикалық қолдану ұйымның белгілі бір тауар тобын ұйымның жалпы пайдасына сатудан алатын пайда деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

ХУ талдауын қолдану кезінде нақты көрсеткіштердің қалыпты көрсеткіштерден ауытқуын анықтау арқылы сатудың тұрақтылығын бағалау жүргізіледі. Қолда бар тауарларды өткізу деңгейінің теңсіздігі де анықталады. ABS әдісі мен ХУ әдісін қолдану кезінде ұйымда қорларды басқаруды талдаудың қорытынды нәтижесі матрицаны құру болып табылады, оны бағалау өнімнің оңтайлы қорларын қалыптастыруға мүмкіндік береді [4].

Кез-келген қызмет саласы сияқты, тауарлы-материалдық құндылықтарды басқару

басқарудың алдында тұрған мақсаттарға қол жеткізу және белгілі бір нәтиже алу туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін бақылауды қажет етеді. Бұл тұрғыда тауарлы-материалдық қорларды басқарудың тиімділігі дегеніміз-кәсіпорын қызметінің нәтижесінің тауарлы-материалдық қорларды басқару жүйесіне кететін шығындарға қатынасы. Айта кету керек, бұл көрсеткіш қорларды басқарудың тиімділігін толық көрсетпейді, өйткені басқару жүйесінің басқа факторларының әсерін тұтастай бөлу мүмкін емес. Тиімділік-бұл кәсіпорынның қажеттіліктерін қанағаттандыратын тауарлы-материалдық қорларды басқару мақсаттарына жету дәрежесі. Тауарлы-материалдық қорларды басқарудың жақсаруы немесе нашарлауы оны бағаламай-ақ қадағалау өте қиын. Көптеген кәсіпорындар, әсіресе шағын кәсіпорындар, айналым қаражаттарын талдаумен шектеліп, мұндай бағалауды жүргізбейді, өйткені қорлар олардың негізгі үлесін құрайды. Ірі компаниялар келесі негізгі принциптерге сүйене отырып басқарудың осы саласына көп көңіл бөледі:

- өзіндік құны жоғары шикізат қорлары барынша азайтылуы тиіс;
- артық қорлар оларға бағаның өсуі және үлкен сұраныс жағдайында ғана мүмкін болады;
- маңызды клиенттердің тапсырыстарын жедел орындау үшін жеткілікті сақтандыру сыйлықақыларының болуы [5].

Бүгінгі таңда басқаруды бағалауда көптеген тәсілдер мен әдістер бар, оларды сәтті және тікелей түгендеуді басқаруға бейімдеуге болады. Мұндай тәсілдерге мыналар жатады: жеке эффектілерді есептеу жүйесі, теңдестірілген көрсеткіштер жүйесі (ССП - Balanced Scorecard), тиімділіктің негізгі көрсеткіштері (KPI - Key Performance Indicators), басқару нәтижелілігін кешенді бағалау, басқару тиімділігінің интегралды коэффициенті арқылы бағалау матрицасы және т. б.

Тауарлы-материалдық қорларды басқарудың тиімділігін кәсіпорын белгілеген тауарлы-материалдық қорларды басқару саласындағы "саясаттың" жалпы мақсаттарын орындау нәтижелері бойынша бағалауға болады. Әрбір кәсіпорын нақты мақсаттар мен қолда бар мүмкіндіктерге сүйене отырып, қорларды басқару мақсаттарына жету үшін қажетті маңызды элементтерді анықтайтын өзіндік бағалау индикаторлары жүйесін құрады [6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Козюбро Т.И., Арутюнова А.А., Сафронова Я.М. Основные достоинства и недостатки модели стратегического планирования и управления Игоря Ансоффа // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2021. - № 4-1 (74). - С. 190-193.
2. Козюбро Т.И. Основные методики анализа бухгалтерского баланса // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2021. - № 12-1 (82). - С. 175-177.
3. Бжассо А.А., Канюкова И.О. Содержание, методы бизнес-анализа и его роль в оптимизации бизнес - процессов // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2021. - № 31 (73). - С. 59-62.
4. Веснина Е.А., Квочкина В.И. Анализ эффективности управления запасами предприятия // Наука и Образование. - 2020. - Т. 3. № 2. - С. 202.
5. Колбова Н.А., Мироседи С.А. Повышение эффективности управления оборотными активами на предприятии // Современные аспекты экономики. 2015. №5 (213). С. 22-26
6. Аникин Б.А. Логистика: Учебник / Государственный Университет Управления; - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2012. - 368 с.

Рысбек Ақерке,
магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Талапбаева Гульнар Едиловна
э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан

КӘСІПОРЫНДА ҚОРЛАРДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ: ӘДІСТЕРІ, ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бизнес-ортаны трансформациялау даму үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Компанияның дамуының оңтайлы жолын таңдауда оның иелігіндегі ресурстар маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, ағымдағы экономикалық шындықтар Бизнесінің алдына ішкі бақылаудың тиімділігін арттыруға, шығындарды оңтайландыруға және өз активтерінің қауіпсіздігін күшейтуге байланысты міндеттер қояды. Қазіргі жағдайда активтердің жай-күйі туралы нақты түсінік болуы керек, өйткені стратегиялық шешімдер қабылдау кезінде ресурстардың нақты болуы туралы объективті және сенімді деректерге сүйену керек.

Бұл мақалада мұнай-газ секторы ұйымдарындағы қорларды тиімді басқару туралы айтылады. Алайда, көптеген аспектілер басқа өндірістік, өндірістік және сервистік компаниялар үшін де жарамды.

Материалдық қорлардың пайдаланылуы мен сақталуын бақылаудың тиімділігіне қатысты міндеттер кез-келген бизнестің алдында белгілі бір дәрежеде тұр. Мұнай-газ компаниялары туралы айта отырып, олардың осы қызмет блогына өлшенген көзқарасы, ең алдымен, өндірістік циклдің үздіксіздігін қамтамасыз ету қажеттілігімен анықталатынын атап өткен жөн. Бұл жабдыққа қойылатын талаптардың жоғарылауын тудырады, атап айтқанда: тозуға төзімділігі жоғары және жөндеу жұмыстарын жедел жүргізуге арналған компоненттердің тұрақты қоры.

Қазіргі нарықтық жағдай материалдық-өндірістік қорларды толықтыру процесіне айтарлықтай әсер етті, көп жағдайда оны бірнеше есе ұзартады және қымбаттатады. Көптеген компаниялар компоненттер мен материалдарды сатып алу шығындарының өсуіне тап болды. Бұл көбінесе жаһандық тенденциялармен байланысты, бірақ біздің тәжірибемізде барлық жағдайларда логистикалық қиындықтар, жеткізілім тізбегінің үзілуі немесе Санкциялар шығындардың өсуіне себеп бола бермейді.

Бизнес-ортаның трансформациясы даму үшін қосымша мүмкіндіктер ашып қана қоймайды, сонымен қатар әдеттегі жағдайда онша айқын болмаған қауіпті аймақтар мен "тар" жерлерді анықтауға мүмкіндік береді [1].

Қолда бар материалдық-техникалық ресурстарды жүйесіз пайдалану, сақтау шарттарының бұзылуы және реттелмеген сатып алу процесі айтарлықтай қаржылық шығындарға немесе тіпті қосалқы бөлшектердің жетіспеушілігінен өндірістің мәжбүрлі тоқтауына әкелуі мүмкін.

Егер сіз тауарлы-материалдық қорларды тиімді басқару мәселесіне жан-жақты қарасаңыз, бұл тәуекелдерді жоюға болады.

Бірінші кезең-негізгі жабдыққа арналған құрамдас бөліктердің қолда бар қорларын үздіксіз түгендеу, өйткені бірінші кезекте активтердің ағымдағы жай-күйі туралы объективті түсінік алу қажет. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, бастапқы талдау неғұрлым объективті болса, болашақта қабылданған шешімдердің сенімділігі соғұрлым жоғары болады. Максималды нәтижеге және нәтижелердің жоғары сенімділігіне қол жеткізу үшін қорларды кешенді талдауда, соның ішінде қол жетімді емес жерлерде жұмыс тәжірибесі бар мамандандырылған компанияларды тартқан жөн [2].

Әсіресе, егер міндет жыл сайын жылдық есептілікті қалыптастыру алдында жүргізілетін қарапайым қайта есептеу ғана емес, сонымен қатар тауарлы-материалдық құндылықтарды

басқарудың стратегиялық шешімдерін әзірлеуді көздейтін болса. Мұнда тәуелсіз сарапшыларды тарту өз бетімен жасағаннан гөрі жоғары тиімділікті қамтамасыз ете алады.

Жалпы, өнеркәсіптік кәсіпорындарды түгендеу тәжірибемізге сүйене отырып, шығындардың жоғарылау себептері келесідей болуы мүмкін:

Қойма кеңістігін оңтайлы пайдалану. Ойластырылған топология қойма жұмысының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Аймақтарға бөлу, сақтаудың сауатты орналасуы, пайдалы аумақтарды барынша пайдалану – мұның бәрі жұмыс жылдамдығына, қызметкерлердің қажетті санына және соның салдарынан қойма процестерін орындау құнына әсер етеді [3].

Сақтау шарттарын сақтамау. Кейбір МТР сақтаудың нақты шарттарын талап етеді: бұл, мысалы, температуралық режимді сақтау (химиялық шикізатқа да, компоненттердің кейбір түрлеріне де қатысты) немесе МПЗ-ны белгілі бір қалыпта орналастыру (мысалы, тегіс жерде, иілуісіз, атап айтқанда, кабельдер мен кейбір резеңке бұйымдарға қатысты). Осы шарттарды сақтамау бүлінуге әкелуі мүмкін және бүлінген қорларды жою және жаңаларын сатып алу шығындарын қалыптастыруы мүмкін. Мұндай тәуекелдердің алдын алу үшін сақтау шарттары регламенттерде нақты белгіленуі керек, ал олардың сақталуын бақылау процедуралары ішкі бақылау жүйесінде болуы керек.

Жүйесіз бизнес-процестер. Қайталанатын функциялардың болуы және жауапкершілік салаларының бұлыңғырлануы қателіктер санын көбейтеді және жағдайды реттеуге кететін шығындардың артуына әкеледі.

Пайдалы аумақтарды алып жатқан өтімді емес заттарды сақтау іздеу мен демалысты қиындатады, сонымен қатар қайтару санын көбейтеді. Көбінесе өтімсіздіктің пайда болуы жарамдылық мерзімінің аяқталуына байланысты болады. Егер біз, мысалы, жабдық пен оның компоненттері туралы айтатын болсақ, оның физикалық жарамдылығы мен ескіру дәрежесін үнемі бағалау қажет.

Экономиканың трансформациялық жағдайын ескере отырып, МТР-ға алдын-ала талдау жүргізу кезінде төмендетілмейтін қорларға ерекше назар аудару керек. Біздің өндіруші, өндірістік және сервистік компаниялармен жұмыс істеудегі көпжылдық тәжірибемізге сәйкес, көптеген адамдар мұндай қорлар жай ғана қоймада болмауы керек екенін ұмытып кетеді-олардың жағдайын мұқият бақылау керек. Әсіресе, егер бұл күрделі жабдыққа немесе тікелей жабдыққа арналған компоненттер болса. Егер бұл талаптар орындалмаса және азайтылмайтын қорлар қоймаларда жай "тізімделсе", бұл көбінесе оларды қалпына келтіруден гөрі есептен шығару оңайырақ болады.

Сонымен, МТР жарамдылық мерзімі әлдеқашан өткен немесе олар жарамсыз болған жағдайлар (майлауды, резеңке тығыздағыштарды ауыстыруды қажет етеді, коррозия мен тот белгілері бар) сирек емес.

Осылайша, қорлардың физикалық жағдайын бағалаумен кешенді түгендеу проблемаларды сыни сәтке жеткізбестен ерте анықтауға және шешуге мүмкіндік береді.

Алынған сенімді мәліметтер негізінде компанияның өндірістік перспективаларын анықтау мүмкін болады. Компанияның қолында бар материалдар мен компоненттерде қанша жұмыс істей алатындығын бағалау керек: түгендеу кезінде алынған деректерді жоспарлы көрсеткіштермен байланыстыру. Содан кейін ғана қойма процестерін жөндеу процесін бастауға болады.

Жабдықтар мен өндірістік желілерді жаңарту немесе оларды толық ауыстыру фактілерін бөлек қарастырған жөн. Түгендеу кезінде біз бірнеше рет жұмыс істемейтін жабдыққа арналған компоненттердің қорлары қоймаларда сақталатын, ал кейбір жағдайларда тіпті сатып алынатын жағдайларға тап болдық. Бұл қосымша шығындарды тудырып қана қоймай, қоймаларда орын алады және іздеу мен демалысқа кедергі келтіреді, уақыт шығындарын және сәйкесінше процестерді орындау құнын ұзартады.

Мұнай-газ секторының компанияларындағы мұндай төмендетілмейтін қорлар көбінесе жабдықтар мен оның компоненттері болып табылатындықтан, түгендеу аясында қол

жетімділікті тіркеу және жағдайды визуалды тексеру ғана емес, сонымен қатар техникалық құжаттаманы зерттеу қажет [4].

Кешенді түгендеу міндеттерін, атап айтқанда шығындардың өсу себептерін анықтауды ескере отырып, түгендеу аясында бизнес-процестерге талдау жүргізу ұсынылады. Өндірісті тоқтатпай түгендеу негізгі қойма процестерін егжей-тегжейлі зерттеуге және қайта есептеумен қатар қауіпті аймақтарды анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен, келесі тармақтарға ерекше назар аудару керек:

1. Жабдыққа жиынтықтауыштарды, сондай-ақ қосалқы жабдықтарды, оның ішінде төмендетілмейтін қорларға жататын жабдықтарды сақтау шарттары. Егер олар талап етілгенге сәйкес келмесе, жабдық жарамсыз болып, жоспарларда көзделмеген қосымша сатып алу шығындарын қалыптастыруы мүмкін.

2. МТР қоймаларда сақтау тәртібі. Қоймаларда сақтау өздігінен жүзеге асырылатын жағдайлар сирек емес, тек молалар қайда және не екенін түсінеді, өйткені олардың жұмыс өтілі едәуір, ал қоймаларды есепке алу бағдарламасындағы Мәліметтер қорлардың нақты орналасуына айтарлықтай қайшы келеді.

3. Ақпаратты беру жылдамдығы мен ашықтығы. Материалдық-техникалық жабдықтау бөлімі жабдықты ауыстыру немесе жаңарту туралы ақпаратты уақтылы алуы керек. Өйтпесе, жұмыс істемейтін жабдықтың құрамдас бөліктері сатып алу жоспарына енгізіліп, келісілетін жағдай туындауы мүмкін.

4. Қажетті номенклатуралардың болуы және болмауы және сатып алу жоспарларының сәйкестігі. Өндірістік бөлімшелер пайдалануға үлгермейтін номенклатуралардың жекелеген түрлерімен буып-түю немесе, керісінше, қажетті МТР болмауы және шұғыл сатып алу-жеткіліксіз реттелген бизнес-процестер мен сақтау жүйесінің белгілері.

Қоймалардағы мүлік компания жұмысының маңызды бөлігін құрайды, бірақ егер олар дұрыс басқарылса, қосымша қаржылық ресурстардың көзі бола алады. Бұл шығындарды азайту арқылы жанама нәтижені де, сату кезінде тікелей қаржылық пайданы да қамтиды.

Қоймаларда жинақталған өтімсіздер (физикалық зақымдану немесе моральдық ескіру салдарынан пайдалануға жарамсыз МТР; қызметте талап етілмейтін бұрын сатып алынған материалдар; пайдаланылмайтын жабдыққа жинақтауыштар және т.б.) пайдалы алаңдарды алады, қойма логистикасын, қоймадан қорларды іздеуді және босатуды қиындатады, сондай-ақ қойма процестерін орындау құнын арттырады.

Бұл жағдайда келесі алгоритмді ұстанған жөн:

1. Қоймада сақталған қорларды анықтаңыз және есепке алу құжаттарына сәйкестікті орнатыңыз (барлық сәйкессіздіктерді белгілеңіз)

2. Анықталған қорларға талдау жасаңыз және олардың жарамдылығын анықтаңыз

3. Өтімді емес қорларды анықтау және санаттау, әлемнің жарамсыз болып қалуына себеп болған себептерді анықтау (мысалы, фотобазаны құру арқылы сақтау шарттарын бұзу жағдайларын құжаттау)

4. Өтімді емес қорларды неғұрлым тиімді пайдалану стратегиясын әзірлеу

Алғашқы үш тармақ кешенді түгендеу шеңберінде іске асырылуы мүмкін. Құрамдас бөліктер мен жабдықтарды тексерген жағдайда, түгендеу комиссиясына МТР-нің пайдалануға жарамдылығын білікті бағалай алатын және қажет болған жағдайда тестілік іске қосуды жүргізе алатын техникалық мамандар енгізілуі тиіс.

Әрі қарай, өтімді емес қорларды пайдалану стратегиясын пысықтау қажет, бұл оларды тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Мысалы, қорларды келесі санаттарға бөлу:

1. Пайдалануға жарамды;

2. Жеке элементтер / қосалқы бөлшектер ретінде пайдалануға болады (шетелден жеткізілім бойынша шектеулерді де ескеру қажет);

3. Жоюға / есептен шығаруға ұсынылатын;

4. Сатуға (сатуға) ұсынылатын.

Пайдалануға жарамды материалдық-техникалық ресурстар жай қоймаларда қалады.

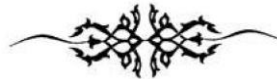
Алайда, алдымен оларды сақтау шарттары талап етілгенге сәйкес келетініне көз жеткізу керек. Сол сияқты, сіз бөлшектерге бөлшектеуге болатын қорлармен де жасай аласыз.

Ең көп уақытты қажет ететін процедуралар қорлардың төртінші санатын қамтиды-сатуға ұсынылады. Сату құнын анықтау үшін мамандандырылған жабдықты бағалау тәжірибесі бар кәсіби бағалаушыны тарту орынды. Ал алдын ала жүргізілген маркетингтік зерттеу нарықты бағалауға және әлеуетті сатып алушыларды анықтауға мүмкіндік береді.

Түгендеуді басқарудың тиімділігін арттыру кешенді түгендеусіз мүмкін емес: бір нәрсені тиімді басқару үшін ағымдағы жағдай туралы объективті және жеткілікті егжей-тегжейлі түсінік болуы керек. Түгендеу шеңберінде алынған деректер активтердің бар немесе жоқтығын нақты растауға ғана емес, сонымен қатар компанияның байланысты бөлімшелерінің жұмысын жанама түрде талдауға және оңтайландыру қажеттілігін анықтауға мүмкіндік береді [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Данилова, С. Ю. Оптимизация уровня запасов производства с целью повышения конкурентоспособности предприятия с непрерывным циклом производства / С. Ю. Данилова, Е. В. Пуденков // Вестник Волжского университета имени В. Н. Татищева. — Тольятти, 2019. — № 2 (28). — С. 47–52.
2. Сазонова, А.К., Матвийчук, Л.Н. Управление запасами предприятия и их оптимизация / А.К. Сазонова, Л.Н. Матвийчук // Современные тенденции развития науки и технологий. 2019. Т. 8. № 5. С. 124-127.
3. Сапронова, Л.М. Управление товарными запасами в логистике / Л.М. Сапронова // Сибирский торгово-экономический журнал. 2018. № 1 (22). С. 205-208.
4. Шрайбфедер Дж. Эффективное управление запасами/Дж. Шрайбфедер; пер. с англ. Ю. Орлова. Изд-во Альпина Паблишер, 2019. 304 с.
5. Веснина Е.А., Квочкина В.И. Анализ эффективности управления запасами предприятия // Наука и Образование. - 2020. - Т. 3. № 2. - С. 202.

ӘОЖ: 338.2

Адилхан А.Н., студент
adilkhanaierke@gmail.com

Оралбаева А.К., кандидат экономических наук, ассоциированный профессор,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда, Республика Казахстан

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация. На современном этапе для стран мира актуальным становится вопрос устойчивого обеспечения продовольственной безопасности. Возможность обеспечения населения государства продуктами питания напрямую связана с развитием аграрного производства страны, непрерывной деятельностью агропромышленного комплекса. В данном исследовании проводится анализ состояния обеспеченности населения стран Центральной Азии продуктами питания. Результаты исследования доказывают, что проблемы продовольственной безопасности возникают из-за низкого уровня экономического развития страны, низкой и некачественной продукции сельскохозяйственной отрасли, использования преобладающих экстенсивных факторов в управлении агропромышленным комплексом, отставания отечественного аграрного производства от аналогичного показателя в развитых

странах. Для решения данных проблем и обеспечения продовольствием необходимо осуществлять меры по повышению качества и ассортимента продукции с применением инновационных технологий в сельском хозяйстве, грамотно вести международную торговлю, осуществлять меры финансовой поддержки сельхозпроизводителей со стороны государства. В статье определены необходимость: повышения эффективности деятельности отечественного аграрного комплекса в решении проблем обеспечения продовольственной безопасности стран Центральной Азии; развития пищевой и перерабатывающей промышленности; совершенствования механизма государственного регулирования агропродовольственного рынка, а также реализации внешнеторговой политики, направленной на защиту интересов национальных производителей.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продовольственная безопасность, агропромышленный комплекс, инфраструктура, торговая политика.

Введение. Продовольственная безопасность – это состояние, при котором все люди в любое время имеют физический и экономический доступ к достаточному, безопасному и питательному продовольствию, обеспечивающему активную и здоровую жизнь. В последние годы, вопросы продовольственной безопасности приобрели особое значение для стран Центральной Азии из-за ряда экологических, экономических и социальных вызовов.

Страны Центральной Азии, включая Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан и Таджикистан, исторически зависели от своего сельского хозяйства, особенно в контексте производства основных продовольственных товаров. Однако, из-за географических и климатических особенностей, многие из этих стран сталкиваются с проблемами, такими как дефицит водных ресурсов и деградация почв.

С учетом мировых тенденций, таких как глобализация, изменение климата и урбанизация, обеспечение продовольственной безопасности становится все более сложной задачей для региональных правительств. Каждая из этих стран должна разработать и реализовать стратегии и программы, направленные на повышение уровня продовольственной безопасности. Это может включать в себя разработку новых технологий в сельском хозяйстве, улучшение инфраструктуры для хранения и транспортировки продовольствия, а также обучение фермеров и сельских жителей современным методам сельского хозяйства.

Важными шагами для обеспечения продовольственной безопасности также являются создание резервов продовольствия, развитие сети продовольственных рынков и повышение доступности питательных продуктов для всех слоев населения. Также необходимо активно сотрудничать с международными организациями и другими странами для обмена опытом и поддержки в этой области.

В целом, обеспечение продовольственной безопасности является одной из ключевых задач для стран Центральной Азии, и ее решение требует комплексного подхода и сотрудничества всех заинтересованных сторон.

Методы исследования. Продовольственная безопасность определяется как состояние, при котором население страны в любое время имеют физический, социальный и экономический доступ к достаточному количеству питательных продуктов питания, удовлетворяющих их потребности для здоровой и активной жизни.

Экспресс-опросы Всемирного банка «Прислушиваясь к Центральной Азии», проведенные в 2021 и 2022 годах, показали, что продовольственная безопасность вызывает наибольшую озабоченность по сравнению с другими показателями бедности. Для таких стран, как Кыргызстан и Таджикистан, с относительно высоким уровнем недоедания и зависимостью от импорта продовольствия, любое сокращение поставок продовольствия представляет значительную угрозу продовольственной безопасности [1]. Продовольственный кризис, наряду с обесцениванием валют, растущим долгом, ужесточением процентных ставок и перспективами глобальной рецессии, может ухудшить глобальную продовольственную стабильность с негативными побочными эффектами для стран Средней Азии.

В исследовании рассматривается инерционный сценарий прогнозного развития АПК стран региона. Сценарий основан на предположении о сохранении текущих трендов развития отрасли сельского хозяйства, обеспечивающих ограниченный рост показателей внутреннего производства вследствие ограничений по капиталу, управленческим ресурсам и квалифицированным кадрам, технологиям, сельскохозяйственной технике, оборудованию и другим ресурсам инвестиционного и производственного потребления.

Результаты и обсуждение. Страны Центральной Азии, такие как Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан и Таджикистан, обладают уникальным сочетанием культурных, экономических и природных ресурсов. Эти страны имеют разнообразные проблемы, однако одной из главных является обеспечение продовольственной безопасности[2].

Продовольственная безопасность включает ряд показателей, которые раскрывают ее сущность. В качестве обобщающего показателя, характеризующего устойчивость развития продовольственной системы, FAO (Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций) ввела Глобальный индекс продовольственной безопасности (GFSI). GFSI учитывает доступность продуктов питания по цене, их наличие, качество и безопасность, а также устойчивость и адаптацию в 113 странах. Индекс представляет собой динамичную количественную и качественную сравнительную модель, построенную на основе 68 уникальных показателей, которые измеряют факторы продовольственной безопасности как в развивающихся, так и в развитых странах [3]. Страны с наивысшим рейтингом продовольственной безопасности имеют показатели от 81,5 до 87,4. Для стран Центральной Азии эти показатели отражены в таблице 1.

Кыргызстан и Туркменистан заняли места за пределами 110-го места.

Таблица 1 - Рейтинг стран Центральной Азии по GFSI, 2022 г.

Страны Центральной Азии	Уровень доступности и потребления продуктов питания	Наличие и достаточность продуктов питания	Уровень качества и безопасности продуктов питания	Устойчивость и адаптация	Общая оценка/рейтинг из 113 стран
Казахстан	78,0	67,2	76,3	65,4	72,1/32
Узбекистан	52,7	56,4	64,6	57,9	57,5/73
Таджикистан	59,8	56,3	56,5	53,1	56,7/75
Кыргызстан	-	-	-	-	-
Туркменистан	-	-	-	-	-
Примечание – составлено на основе [3]					

Передовую позицию занимает Казахстан (по табл.1). Казахстан, являясь одним из ведущих производителей зерна в регионе, играет ключевую роль в обеспечении продовольственной безопасности не только на национальном уровне, но и на региональном. Однако, стабильность производства зерна подвергается угрозе из-за изменений климата и потери плодородия почв. Казахстан должен разработать и реализовать программы по адаптации к изменениям климата и совершенствованию методов хранения зерна, чтобы обеспечить устойчивость сельского хозяйства и продовольственную безопасность.

Центральноазиатский регион обладает двойственными признаками внешней и внутренней зависимости от продовольствия. С одной стороны, пять стран Центральной Азии импортируют большое количество зерна из России и Украины. Импорт пшеницы четырех стран Центральной Азии (кроме Казахстана) в течение с 2018-2022 годов выросло со среднегодовым темпом роста в 14,5%, а общая внешняя зависимость стран региона от пшеницы тоже возросла. Среди пяти стран Центральной Азии Узбекистан наиболее зависим от импорта пшеницы (табл.2). Страна отменила НДС на импорт пшеницы в 2018 году, чтобы стимулировать импорт пшеницы [4].

Таблица 2 – Импорт продовольствия стран Центральной Азии, 2018-2022 г., (пшеница, тонна)

Годы Страны	2018	2019	2020	2021	2022
Казахстан	29 921	35 887	86 663	337 123	634 154
Узбекистан	1 686 094	1 476 037	2 250 321	2 185 969	2 799 621
Таджикистан	1 034 111	1 014 484	1 018 909	1 090 208	999 167
Кыргызстан	184 950	269 643	154 350	202 808	134 604
Туркменстан	65	540	263 256	243 704	70 278

Примечание – составлено на основе [5]

Узбекистан, с его богатыми земельными ресурсами и благоприятным климатом, также сталкивается с проблемами из-за зависимости от монокультур, особенно хлопка. Для обеспечения устойчивости и продовольственной безопасности, Узбекистан должен развивать разнообразие сельскохозяйственных культур, внедрять современные методы обработки почвы и водохозяйства, а также содействовать развитию сельского хозяйства в малообеспеченных районах.

Кыргызстан и Таджикистан, находясь в условиях гористого рельефа и Туркменистан, имея ограниченные водные ресурсы, сталкиваются с проблемами, связанными с нехваткой пахотных земель и ресурсов для орошения. Чтобы обеспечить устойчивое сельское хозяйство в этих регионах, необходимо разрабатывать и внедрять эффективные методы водного хозяйства, такие как системы капельного орошения и эффективное использование ограниченных водных ресурсов. Кроме того, эти страны должны активно привлекать инвестиции и технологии для развития сельского хозяйства и повышения продовольственной безопасности [6].

На политическом уровне, сотрудничество между странами Центральной Азии ограничено из-за исторических разногласий, границ и споров о водных ресурсах. Однако, для достижения продовольственной безопасности и устойчивого развития, необходимо укреплять и развивать региональное сотрудничество в области аграрного производства и водного хозяйства. Страны должны проводить регулярные консультации и обмен опытом по вопросам сельского хозяйства, разрабатывать совместные программы и проекты, и устанавливать механизмы для решения споров и конфликтов.

В целом, для обеспечения продовольственной безопасности в странах Центральной Азии необходимо принять комплексные меры, включая адаптацию к изменениям климата, развитие разнообразия сельскохозяйственных культур, эффективное использование водных ресурсов и укрепление регионального сотрудничества. Только таким образом можно обеспечить устойчивое развитие сельского хозяйства и продовольственную безопасность в регионе [7].

Центральная Азия стоит перед множеством вызовов, которые влияют на способность региона обеспечивать свои населения продовольствием. Эти вызовы можно разделить на несколько основных категорий: климатические, экономические и социодемографические.

Климатические изменения - один из наиболее насущных вызовов для региона. По прогнозам, регион будет испытывать увеличение температуры, что может привести к уменьшению урожайности сельскохозяйственных культур. Особенно это касается засушливых регионов, таких как юг Казахстана и части Узбекистана. Кроме того, таяние ледников в горных районах приводит к снижению запасов пресной воды, что критично для поливного земледелия. Важно разработать стратегии адаптации к изменению климата и улучшить эффективность использования водных ресурсов в этих регионах.

Экономические факторы также играют роль. Цены на продовольствие на мировом рынке могут влиять на стоимость импорта и, следовательно, на доступность продовольствия для населения. Также нестабильная экономическая ситуация, связанная с колебаниями мировых

цен на энергоресурсы, может сказываться на инвестициях в аграрный сектор стран региона. Важно провести анализ экономической устойчивости и разработать меры по снижению зависимости от импорта продовольствия [8].

Населенный рост и урбанизация - еще один вызов. С учетом быстрого роста населения, особенно в городских агломерациях, необходимость в продовольствии также растет. Урбанизация может привести к снижению пахотных земель, а также к увеличению потребления воды, что усугубляет проблемы с водоснабжением. Важно разработать стратегии устойчивого развития городов и принять меры по сохранению пахотных земель.

Чтобы справиться с этими вызовами, необходим комплексный подход, учитывающий как природные, так и человеческие факторы. Важно инвестировать в исследования и разработки, направленные на повышение устойчивости сельского хозяйства, разработать программы поддержки фермеров и обеспечить доступность сельскохозяйственных ресурсов для всех населенных пунктов региона [9].

Для решения проблем, связанных с продовольственной безопасностью в странах Центральной Азии, необходимо принять целый ряд мер на различных уровнях. Вот некоторые из них:

1. Улучшение агротехнологий: Осовременивание сельскохозяйственных технологий может значительно увеличить урожайность. Применение дренажных систем, капельного орошения и других эффективных методов полива может помочь снизить потребление воды и увеличить производительность почв. Кроме того, использование современных сортов сельскохозяйственных культур и применение инновационных методов возделывания могут способствовать улучшению качества и количества продукции.

2. Разработка инфраструктуры: Строительство новых и модернизация существующих складских помещений, транспортной инфраструктуры, а также улучшение системы хранения продукции могут снизить потери урожая после сбора. Дополнительные холодильные и заморозочные установки позволяют продлить срок годности продуктов питания и сохранить их качество в течение длительного времени.

3. Образование и обучение: Осведомленность фермеров о лучших практиках ведения сельского хозяйства и управления ресурсами может повысить уровень продовольственной безопасности. Проведение семинаров, тренингов и образовательных программ поможет фермерам улучшить свои навыки и знания, а также ознакомиться с инновационными методами и технологиями [10].

4. Финансовая поддержка: Государственные и международные субсидии, а также микрокредитование, могут обеспечить финансовую поддержку местным фермерам, что позволит им инвестировать в улучшение своего производства. Кроме того, создание специальных фондов и программ финансирования поможет развивать сельское хозяйство и обеспечивать стабильные доходы фермерам.

5. Региональное сотрудничество: Странам Центральной Азии необходимо углублять региональное сотрудничество, особенно в области водных ресурсов и торговли продовольствием, чтобы обеспечить совместное решение проблем продовольственной безопасности. Обмен опытом, ресурсами и технологиями между странами может способствовать эффективному использованию ресурсов и снижению зависимости от импорта продуктов питания [11].

6. Создание резервов продовольствия: Страны Центральной Азии могут создавать резервы продовольствия, которые позволят справиться с возможными кризисными ситуациями и обеспечить население необходимыми продуктами питания в случае чрезвычайных ситуаций или неурожая.

Внедрение этих мер поможет повысить уровень продовольственной безопасности в странах Центральной Азии и обеспечить население доступными и качественными продуктами питания [12].

Позитивные эффекты обеспечения продовольственной безопасности Центральноазиатского региона создадут реализация ресурсного потенциала производства агропродовольственной продукции [13]. Расширение аграрного производства формирует дополнительный производственный спрос на продукцию смежных секторов, которые, увеличивая свои объемы выпуска, передают этот импульс далее по цепочке межотраслевых связей. Вместе с тем, прирост выпуска в сельском хозяйстве и в других секторах, прямо или косвенно связанных с сельским хозяйством, означает также прирост доходов работников в этих секторах, а также доходов государства и бизнеса (в виде заработной платы, налогов и прибыли). Расходование этих дополнительных доходов на потребительские и инвестиционные цели будет создавать дополнительный конечный спрос в экономике и, следовательно, увеличивать выпуск в секторах, производящих потребительскую и инвестиционную продукцию. Это поможет запустить новые цепочки межотраслевых взаимодействий и приводит к приросту других макроэкономических показателей по широкому спектру секторов [14].

Таким образом, реализация имеющегося ресурсного потенциала роста производства и экспорта продукции АПК будет создавать существенные положительные эффекты в развитии многих несельскохозяйственных секторов (как непосредственно связанных с АПК, так и обеспечивающих общее функционирование экономики).

Таблица 3 – Удельные и абсолютные макроэкономические эффекты от выпуска сельскохозяйственной продукции в странах Центральной Азии в инерционном сценарии

Показатель	Казахстан	Кыргызстан	Таджикистан	Узбекистан
Производственные мультипликаторы для сектора «сельское хозяйство» (долл. на 1 долл. выпуска в секторе)				
на валовой выпуск	1,95	2,49	2,49	1,95
на выпуск в сельском хозяйстве	1,13	1,88	1,88	1,13
на ВВП	1,20	1,00	1,00	1,20
Нормированные производственные мультипликаторы для сектора «сельское хозяйство» (долл. на 1 долл. выпуска в секторе)				
на валовой выпуск	1,72	1,32	1,32	1,72
на ВВП	1,06	0,53	0,53	1,06
Выпуск в сельском хозяйстве (млрд долл. в ценах 2020 г.)				
2021 г.	14,97	2,99	3,58	25,65
2035 г.	19,39	3,76	5,23	29,11
прирост	4,42	0,77	1,65	3,46
прирост, %	+29%	+26%	+46%	+13%
Эффекты на валовой выпуск от выпуска в сельском хозяйстве (млрд долл. в ценах 2020 г.)				
2021 г.	25,76	3,94	4,73	44,12
2035 г.	33,35	4,96	6,90	50,08
прирост	7,60	1,02	2,18	5,96
прирост, %	+29%	+26%	+46%	+13%
Эффекты на ВВП от выпуска в сельском хозяйстве (млрд долл. в ценах 2020 г.)				
2021 г.	15,91	1,59	1,91	27,25
2035 г.	20,60	2,00	2,79	30,93
прирост	4,69	0,41	0,88	3,68
прирост, %	+29%	+26%	+46%	+13%
Примечание – составлено на основе [15]				

Выводы. Вопросы продовольственной безопасности Центральной Азии всегда были и остаются актуальными. Изучение ситуации показывает, что динамика развития этого вопроса зависит как от внутренних, так и внешних факторов.

Перспективы для стран Средней Азии:

1. Интенсификация аграрного производства. С учетом ограниченных земельных и водных ресурсов, эффективное использование доступных ресурсов через применение инновационных технологий и методов будет ключевым для повышения продовольственной безопасности. Более продвинутое орошение и гидропоника могут быть реализованы для увеличения урожайности и снижения зависимости от погодных условий.

2. Разнообразие диеты. Странам Центральной Азии, возможно, потребуется искать альтернативные источники питания, что может включать в себя разработку культур, менее зависимых от воды, или интенсивное рыбное хозяйство. Промышленное разведение рыбы и аквакультура могут быть развиты для обеспечения более широкого доступа к белковым продуктам.

3. Устойчивое использование ресурсов. В будущем устойчивое управление природными ресурсами, включая воду, станет еще более критичным, особенно с учетом климатических изменений. Внедрение эффективных систем водохозяйства, таких как сбор и использование дождевой воды, поможет сохранить водные ресурсы и снизить риск их истощения.

Решение проблемы продовольственной безопасности в странах Центральной Азии требует комплексного и системного подхода. Вот некоторые ключевые рекомендации:

1. Инвестирование в научные исследования. Инвестирование в аграрные исследования и разработки позволит создать устойчивые к изменению климата, высокоурожайные сорта растений, а также новые методы управления водными ресурсами, что в свою очередь повысит эффективность сельского хозяйства и обеспечит стабильное снабжение продуктами питания населения.

2. Создание образовательных программ. Обучение фермеров современным методам ведения хозяйства и управления ресурсами является ключом к повышению продовольственной безопасности. Разработка и внедрение образовательных программ, включающих в себя знания о современных технологиях, лучших практиках и методах устойчивого сельского хозяйства, поможет повысить квалификацию фермеров и обеспечить устойчивый рост сельскохозяйственного сектора [16].

3. Развитие инфраструктуры. Эффективные системы транспортировки, хранения и дистрибуции могут снизить потери продукции на всех этапах производства. Внедрение современных методов и технологий в области инфраструктуры сельского хозяйства, таких как создание современных хранилищ, развитие сетей транспортировки и создание эффективных пунктов реализации, способствует улучшению снабжения продуктами питания и сокращению потерь продукции.

4. Поддержка местных сообществ. Государственные программы поддержки и стимулирования местных фермеров, кооперативов и предприятий могут способствовать развитию сельского хозяйства. Предоставление финансовых средств, технической поддержки и обучения местным сельскохозяйственным сообществам помогает им повысить свою производительность, улучшить качество продукции и укрепить свои экономические позиции.

5. Международное сотрудничество. Региональное и международное сотрудничество может способствовать обмену опытом, технологиями и ресурсами между странами для борьбы с проблемами продовольственной безопасности. Совместные инициативы, программы и проекты, основанные на сотрудничестве между странами, позволяют эффективно решать общие проблемы и достигать устойчивого развития сельского хозяйства в регионе.

Литература:

[1] Frauke Jungbluth, Sergiy Zorya. Ensuring food security in Europe and Central Asia, now and in the future// <https://blogs.worldbank.org/europeandcentralasia/ensuring-food-security-europe-and-central-asia-now-and-future>

[2] Насиров А.Д., Юсупов Н.С. Продовольственная безопасность в региональном измерении.// Экономика Центральной Азии. Том 5, №4, октябрь-декабрь 2021. стр 421-438

- [3] Global Food Security Index 2022.Exploring challenges and developing solutions for food security across 113 countries// <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index>
- [4] Цуй Ч., Инь Ц.. Вызовы и возможности обеспечения продовольственной безопасности в Центральной Азии в условиях российско-украинского конфликта: реалистичный анализ. //Вестник Финансового университета. Гуманитарные науки. Том 13, № 2 (2023).
- [5] Suite of Food Security Indicators // <https://www.fao.org/faostat/en/#data/FS>
- [6] World Bank. (2020). Food Security and Agriculture in Central Asia. The World Bank Group.
- [7] FAO. (2018). Regional Overview of Food Security and Nutrition in Europe and Central Asia. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- [8] Atabaev, N. (2016). Food Security Issues in Central Asia: Case Study of Kazakhstan. Central Asian Journal of Global Health.
- [9] UNDP. (2019). Impact of Climate Change on Food Security in Central Asia. United Nations Development Programme.
- [10] Spoor, M. (2013). Food Security Issues in the Former Soviet Republics: Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. Problems of Post-Communism.
- [11] Torelli, N., Djanibekov, U. (2018). Agricultural Transformation in Central Asia: An Overview. Journal of Rural Studies.
- [12] Petrick, M., Oshakbayev, D. (2017). Kazakhstan's agriculture after two decades of independence. Post-Communist Economies. Central Asia economic paper No. 6, January 2013 // <https://app.box.com/s/frv8c7f4zz0u0b3w5ds9>
- [13] Bobojonov, I., Aw-Hassan, A. (2014). Impacts of climate change on farm income security in Central Asia: An integrated modeling approach. Agriculture, Ecosystems & Environment. Volume 188, 15 April 2014, Pages 245-255
- [14] Egamberdieva, D., & Wirth, S. (2017). Salt-tolerant plant growth promoting rhizobacteria for enhancing crop productivity of saline soils. Frontiers in Microbiology.// Front. Microbiol., 18 December 2019. Sec. Plant Pathogen Interactions. Volume 10 - 2019 | <https://doi.org/10.3389/fmicb.2019.02791>
- [15] Продовольственная безопасность и раскрытие агропромышленного потенциала Евразийского региона. Доклады и рабочие документы 23/1// <https://eabr.org/analytics/special-reports/>
- [16] ADB. (2015). Central Asia Regional Economic Cooperation: Agricultural Productivity and Water Conservation. Asian Development Bank.// <https://www.adb.org/what-we-do/topics/regional-cooperation/caec>

References:

- [1] Frauke Jungbluth, Sergiy Zorya. Ensuring food security in Europe and Central Asia, now and in the future// <https://blogs.worldbank.org/europeandcentralasia/ensuring-food-security-europe-and-central-asia-now-and-future>
- [2] Nasirov A.D., Jusupov N.S. Prodovol'stvennaja bezopasnost' v regional'nom izmerenii.// Jekonomika Central'noj Azii. Tom 5, №4, oktjabr'-dekabr' 2021. str 421-438
- [3] Global Food Security Index 2022.Exploring challenges and developing solutions for food security across 113 countries// <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index>
- [4] Cuj Ch., In' C.. Vyzovy i vozmozhnosti obespechenija prodovol'stvennoj bezopasnosti v Central'noj Azii v uslovijah rossijsko-ukrainskogo konflikta: realistichnyj analiz. //Vestnik Finansovogo universiteta. Gumanitarnye nauki. Tom 13, № 2 (2023).
- [5] Suite of Food Security Indicators // <https://www.fao.org/faostat/en/#data/FS>

- [6] World Bank. (2020). Food Security and Agriculture in Central Asia. The World Bank Group.
- [7] FAO. (2018). Regional Overview of Food Security and Nutrition in Europe and Central Asia. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- [8] Atabaev, N. (2016). Food Security Issues in Central Asia: Case Study of Kazakhstan. Central Asian Journal of Global Health.
- [9] UNDP. (2019). Impact of Climate Change on Food Security in Central Asia. United Nations Development Programme.
- [10] Spoor, M. (2013). Food Security Issues in the Former Soviet Republics: Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. Problems of Post-Communism.
- [11] Torelli, N., Djanibekov, U. (2018). Agricultural Transformation in Central Asia: An Overview. Journal of Rural Studies.
- [12] Petrick, M., Oshakbayev, D. (2017). Kazakhstan's agriculture after two decades of independence. Post-Communist Economies. Central Asia economic paper No. 6, January 2013 //https://app.box.com/s/frv8c7f4zz0u0b3w5ds9
- [13] Bobojonov, I., Aw-Hassan, A. (2014). Impacts of climate change on farm income security in Central Asia: An integrated modeling approach. Agriculture, Ecosystems & Environment. Volume 188, 15 April 2014, Pages 245-255
- [14] Egamberdieva, D., Wirth, S. (2017). Salt-tolerant plant growth promoting rhizobacteria for enhancing crop productivity of saline soils. Frontiers in Microbiology.// Front. Microbiol., 18 December 2019. Sec. Plant Pathogen Interactions. Volume 10 - 2019 | https://doi.org/10.3389/fmicb.2019.02791
- [15] Prodovol'stvennaja bezopasnost' i raskrytie agropromyshlennogo potentsiala Evrazijskogo regiona. Doklady i rabochie dokumenty 23/1//https://eabr.org/analytics/special-reports/
- [16] ADB. (2015). Central Asia Regional Economic Cooperation: Agricultural Productivity and Water Conservation. Asian Development Bank.// https://www.adb.org/what-we-do/topics/regional-cooperation/carec

3 СЕКЦИЯ. ЕУАЗИЯ ӨНІРІ ЕЛДЕРІНДЕ АУДИТТІ, БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІ ДАМУДЫҢ ЖӘНЕ ХҚЕС ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ // АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ АУДИТА, БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И ПРИМЕНЕНИЯ МСФО В СТРАНАХ ЕВРАЗИЙСКОГО РЕГИОНА // CURRENT ISSUES IN THE DEVELOPMENT OF AUDITING, ACCOUNTING AND THE APPLICATION OF IFRS IN THE COUNTRIES OF THE EURASIAN REGION

УДК: 657.07

Уразбаев Нурлан Жеткергенович,
к.э.н., академический доцент ОП «Финансы, учет и аудит»
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан
Кабакова Гульнур Едиловна,
магистр экономических наук, старший преподаватель ОП «Экономика и управление»
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан
Алимжан А.Д.,
студент группы УиА-20-1 Кызылординской университет имени Коркыт Ата

**СИСТЕМА ГРЕЙДОВ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ ПЕРСОНАЛА ОВПО**

Существующая система оплаты труда основанная на тарифной системе, или основании блоков согласно Постановления не отвечает современным требованиям высокопроизводительного труда персонала ОВПО. Поэтому пересмотр существующей системы организации оплаты труда имеет важное значение. Правильно выстроенная система оплаты труда работников – ключевой элемент в повышении эффективности деятельности организации высшего и послевузовского образования (ОВПО).

Система грейдов является разновидностью материальной мотивации сотрудников университета, в основе которой сосредоточена оценка относительной ценности должности на предприятии, эффективность работника и создание иерархии должностей с соответствующими окладами. Внедрение системы грейдов является удобным инструментом регулирования фонда оплаты труда и создает основу для внедрения различных механизмов мотивации и развития персонала.

В практике некоммерческих акционерных обществ в сфере образования система грейдов представляет собой замену существующей тарифной сетке. Основными узкими местами тарифной сетки являются непрозрачная внутренняя логика и жесткость иерархической структуры. В настоящее время гарантированные тарифные ставки и должностные оклады выступают скорее в роли ограничителей заинтересованности сотрудников ОВПО в развитии и реализации имеющихся способностей, поскольку с одной стороны могут выплачиваться в полном размере без достижения работниками соответствующих результатов, с другой стороны не предусматривают повышение оплаты в случае перевыполнения плана (таблица 1).

Внедрение системы грейдов предполагает прохождение в ОВПО организацией пяти основных шагов: Первый этап - отбор. По нашему мнению применение грейдов следует принять на ключевых позициях.

Второй этап – описание и оценка должностей. Процедура оценки должности состоит из нескольких важных шагов: Первый из них это личная беседа, задача которой состоит в оценке профессиональных умений и способностей конкретного работника, индикаторы стратегического плана или программы развития. При этом составляются характеристики человека, занимающего конкретное должность, требования квалификации, знание иностранных языков, опыт работы в данной сфере, а не сам грейд. Аналогом личной беседы

может являться процесс анкетирования, что позволяет сформировать представление о той или иной должности. Второй шаг - оценка полезности данной работы. На этом шаге сравнивают ценность результатов, полученных от данной должности, с ценностью результатов других позиций внутри вуза.

Таблица 1

Отличия между тарифной системой и системой грейдов

Тарифная система	Система грейдов
Система основана на оценке стажа работы, профессиональных знаний и навыков	1. Предусмотрена более широкая линейка критериев, включающая следующие показатели оценки должности: - профессиональность; - оперативность принятия решений; - сложность работы; - ответственность; - самостоятельность.
2. Нарастающий принцип встраиваемости должностей в ОВПО, реестр должностей по функциональным блокам	2. Система грейдов предусматривает возможность пересечения частей двух близлежащих грейдов. В результате работник из более низкого грейда, за счет своего профессионализма может получать более высокий должностной оклад, чем специалист, из грейда рядом стоящего высшего порядка
3. Тарифная сетка построена на умножении базового должного оклада на коэффициент для исчисления должностных окладов по функциональным блокам	3. Грейдинг основан на весе должности, рассчитанном в баллах
4. Должности выстроены по строгому нарастанию вертикали (от рабочего до руководителя)	4. Должности выстроены по принципу важности для компании

Третий этап - определение факторов оценки должностей. Эти факторы могут в значительной мере отличаться в силу специфики каждого конкретного ОВПО. Такие факторы как ответственность; опыт; умение работать в команде; наличие подчиненных; квалификация; сложность работы; цена ошибки. Поощряется имиджевая работа сотрудника, активность в социальных сетях и СМИ.

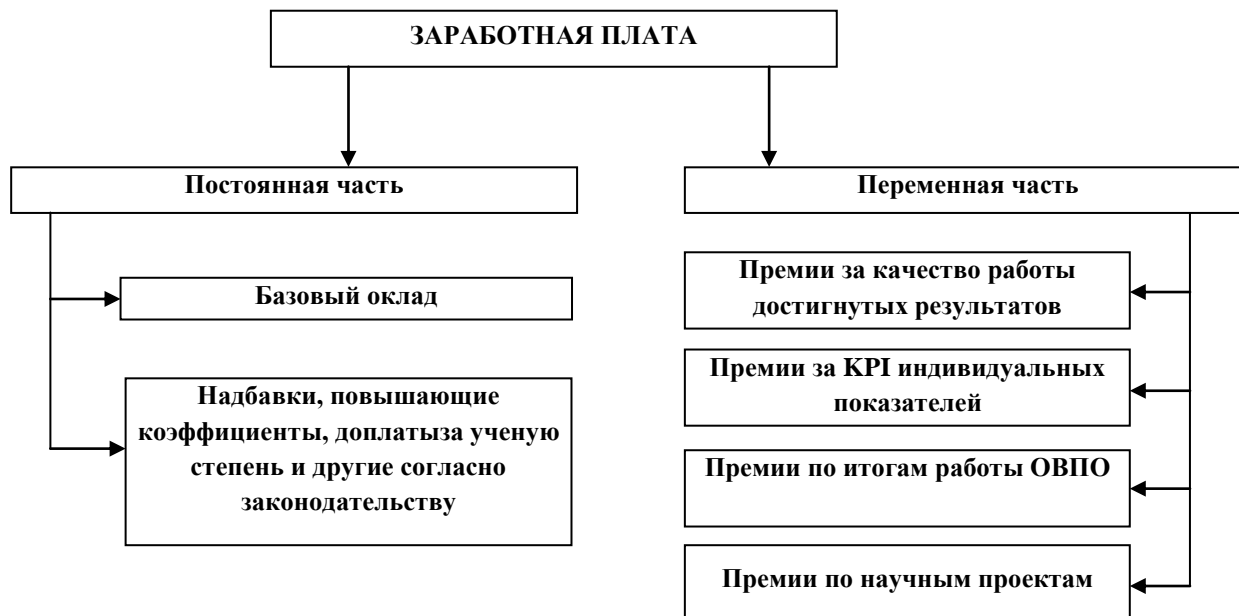
Четвертый этап - оценка должностей по ключевым факторам. Итоговый балл, который в дальнейшем определяет место работника в системе грейдов, определяется умножением баллов, полученных при аттестации, выполнение поставленных индикаторов на баллы значимости этих факторов. Баллы значимости зависят от важности данной должности для ОВПО.

Пятый этап - распределение баллов по грейдам.

По результатам подсчетов, в зависимости от полученного суммарного балла, все должности в ОВПО встраиваются в иерархическую пирамиду. Затем эту пирамиду разбивают на грейды по принципу получения приблизительно одинакового количества баллов, на основании выполняемых функций и в зависимости от степени значимости данной позиции для предприятия. После формирования грейдов устанавливаются диапазоны («вилки») базовой заработной платы для должностей, вошедших в каждый грейд [5]. При установлении «вилки» окладов для каждого грейда предприятия нередко ориентируются на рыночные значения заработных плат и исчисляется в базовых должностных окладах (БДО). В Республики Казахстан БДО составляет 17697 тенге. При этом минимальная и максимальная

ставки в грейде могут устанавливаться, соответственно, от 1 до 10 БДО.

Структура заработной платы после внедрения системы грейдов представлена на рисунке 1.

Рисунок 1. Структура заработной платы после внедрения системы грейдов

Таким образом, грейдовая система представляет собой систему роста заработной платы по трем основным факторам:

1. Знания и профессионализме. В этом разделе учитывается не только уровень образования работника, но приобретенные знания:

- профессиональные и предметные – знания практических и теоретических процедур, специализированных подходов, теоретических моделей профессиональных дисциплин;
- аналитические и концептуальные навыки, которые необходимы для выполнения работ по планированию, организации, консультированию, разработке и управлению подчинёнными;
- навыки взаимодействия с людьми – насколько сотрудник может успешно работать в команде, общаться с вышестоящими организациями и клиентами.

2. творческий потенциал, решение проблем – мера оригинального, инновационного мышления, с помощью которого человек может создавать новые результаты, достигать поставленных индикаторов, работа на конечный результат. Показывает уровень самостоятельности мышления его независимости от принятых стандартов и правил;

3. Ответственность. Это сила влияния должности на конечные результаты работы ОВПО, выполнения программы развития на данный текущий год.

На практике система грейдов показала, что обладает следующими преимуществами:

- делает систему начисления оплаты труда более гибкой;
- повышает эффективность фонда оплаты труда на 10-30%;
- делает принцип начисления зарплаты прозрачным, что позволяет отсеять ленивых и бесполезных сотрудников;
- является удобным инструментом для определения размера базового оклада новой должности;
- позволяет уменьшить текучесть кадров и отслеживать подразделения, где имеются несоответствия в начислениях зарплаты.

Тем не менее, несмотря на все плюсы данной системы оплаты труда, у нее имеется ряд недостатков:

- она требует больших расходов на разработку, внедрение и поддержание в рабочем состоянии;
- требует привлечения большой группы экспертов для разработки системы;
- имеется вероятность субъективного подхода как при разработке и первоначальной оценке составляющих грейдов, так и в процессе регулярных рабочих проверок соответствия персонала уровню грейда.

Наличие недостатков не умаляет достоинств системы грейдов, она в любом случае является более эффективной по сравнению с тарифной системой оплаты. Всевозрастающий интерес к системе грейдов со стороны ОВПО является ярчайшим подтверждением данного факта.

Зарплата работника формируется из трех составляющих:

- оклада по грейду;
- надбавки за квалификацию;
- премии в размере от 50% оклада до 2-3 окладов.

Тарифная сетка включает 11 грейдов в соответствии с уровнем сложности труда по профессии. Для каждого грейда установлена размер БДО. Минимальное и максимальное значения тарифных ставок для каждого грейда, а также примеры профессий соответствующие каждому уровню грейдов (рисунок 2).

				5 категория	6 категория
				4 БДО	5 БДО
		3 категория	3 БДО	$T_4 > 24$ месяцев Б - 200	$T_5 > 30$ месяцев Б - 250
	2 категория	2 БДО	$T_3 > 18$ месяцев Б - 150		
1 категория	1 БДО	$T_2 > 12$ месяцев Б - 100			
0 тенге	$T_1 > 6$ месяцев Б - 50				
				10 категория	11 категория
				9 БДО	10БДО
	8 категория	8 БДО	$T_9 > 34$ месяцев Б - 450	$T_{10} > 60$ месяцев Б - 500	
7 категория	7 БДО	$T_8 > 48$ месяцев Б - 400			
6 БДО	$T_7 > 42$ месяцев Б - 350				
$T_6 > 36$ месяцев Б - 300					

Обязательные условия:

T - стаж работы по предыдущей категории;

Б - количество набранных баллов по показателям оценки

Рисунок 2. Структура тарифных сеток по категориям грейдов

Набранные баллы фиксируются в картах оценки квалификации. Поэтому каждый работник может видеть свои переходы по категориям внутри грейда. Таким образом, система показателей нацеливает сотрудника на повышение своей квалификации, передачу опыта, соблюдение на предприятии установленных правил, инициативу и творческий подход в решении производственных задач. установленных правил, инициативу и творческий подход в решении производственных задач.

Главное достоинство данной системы заключается в ее прозрачности для работника, что позволяет ему оценить возможности потенциального роста и развития в своей профессии и изменения уровня дохода при различных вариантах развития карьеры [4].

Другой альтернативой может быть применение KPI (таблица 2).

Таблица 2.- Карта KPI с целевыми значениями на ____ год

Должность, Ф.И.О.

№	Индикаторы KPI	Уд. вес, 100%	Ед. изм.	План ____ год	Факт ____ года	в, %
1		30				
2		15				
3		15				
4		10				
5		20				
6		10				

Показатели KPI, основанные на утвержденных качественных и количественных показателях Стратегического плана развития ОВПО. Показателями KPI могут быть нижеследующими:

1. Доля выпускников, трудоустроенных в 1-ый год после завершения обучения (от общего количества выпускников);
2. Доля образовательных программ в рамках дудипломного образования с вузами-партнерами из числа ТОП-700 рейтинга QS;
3. Доля совместных образовательных программ от общего количества ОП;
4. Доля ОП, разработанных на основе программы трехязычного образования;
5. Доля иностранных студентов в вузе от общего количества студентов;
6. Доля студентов, обучающихся в рамках академической мобильности;
7. Доля инновационных образовательных программ, разработанных по заказу отраслевых ассоциаций и предприятий;
8. Доля поступивших в ВУЗы, имеющих знаки «Алтын белгі», победителей международных олимпиад и конкурсов научных проектов последних трех лет, победителей президентской, республиканских олимпиад и конкурсов научных проектов текущего учебного года (награжденные дипломами первой, второй и третьей степени) от их общего количества;
9. Доля дисциплин, по которым разработаны онлайн курсы;
10. Доля образовательных программ, прошедших международную аккредитацию;
11. Количество привлеченных зарубежных ученых, имеющих высокий h-индекс от общего количества ППС;
12. Доля ППС с учеными степенями и степенью доктора PhD;
13. Количество ППС, преподающих на английском языке, от общего количества ППС;
14. Доля студентов, занимающихся волонтерской деятельностью от общего количества обучающихся по программам бакалавриата;

15. Доля ППС, прошедших повышение квалификации и зарубежную стажировку от общего количества ППС;
16. Доля привлеченных работодателей, бизнес-структур к учебному процессу;
17. Количество полученных патентов;
18. Количество коммерциализированных проектов;
19. Количество start-up проектов, реализованных работниками и обучающимися, ед.;
20. Доля ППС вуза, участвующих в образовательных и исследовательских проектах;
21. Доля студентов, зачисленных на первый курс от общего контингента бакалавриата;
22. Доля студентов, вовлеченных в общественно-полезную деятельность университета, %;
23. Привлечение инвестиций на развитие института;
24. Публикации в журналах, индексируемых международными наукометрическими базами данных Scopus/Web of Science;
25. Количество заключенных договоров по реализации НИР, финансируемых за счет средств МИО и представителей бизнеса (хоздоговора);
26. Реализация международного проекта с финансированием от зарубежной организации;
27. Количество стипендиатов программы «Болашақ», направленных в зарубежные вузы/центры в рамках проекта «500 ученых»;
28. Участие в выполнении научно-исследовательских проектов.

Рассчитать грейд можно по такой формуле:

* Средний уровень выполнения показателей Плана развития (%) рассчитывается по формуле:
$$Y_{\text{сред}} = \frac{\sum Y_{\text{вып}}}{n},$$

где $\sum Y_{\text{вып}}$ – сумма уровней выполнения всех показателей,
 n – количество показателей.

Например:
$$\frac{52\% + 93\% + 81\% + 76\%}{4} = 75,5\%.(1)$$

** Вес Критерия 1 в баллах определяется по интервалам среднего уровня выполнения показателей. Например, среднему уровню 75,5% соответствует вес критерия 1, равный 0 баллам.

В зависимости от специфики ОВПО применение системы КРІ и система их оценки может быть разной. Применение КРІ обычно устанавливается на 1 год. Молодые сотрудники не всегда согласны ждать данный период. Поэтому система грейдов засчитанная на повышение заработной платы в течение 6 месяцев трудоустройства, считаем будет более эффективная [4, 6].

Таким образом, ОВПО сделало ставку на привлечении талантов, которых в ОВПО не хватает, также за счет изменения системы оплаты труда удалось бы повысить эффективность и безопасность работы вуза, поскольку данные факторы стали учитывать при оплате труда работников основного производства.

Таким образом, можно заключить, что система грейдов является эффективным инструментом повышения эффективности работы ОВПО. Она позволяет повысить уровень мотивации персонала и способствует его удержанию, снижает текучесть кадров.

Список использованной литературы:

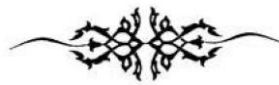
1. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании».
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК.
3. О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет средств государственного бюджета, работников казенных

предприятий Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2015 года № 1193.

4. Положение об оплате труда и других выплат НАО «Қызылординский университет им. Коркыт Ата» <https://korkyt.edu.kz/>.

5. Черепанова М.А. Система грейдов как инструмент повышения эффективности работы персонала российских компаний // Экономика России в XXI веке : сборник научных трудов XI Международной научно-практической конференции "Экономические науки и прикладные исследования: фундаментальные проблемы модернизации экономики России", посвященной 110-летию экономического образования в Томском политехническом университете, г. Томск, 18-22 ноября 2014 г.: в 2 т. - Томск:, 2014. - Т. 2. - [с. 151-156] <http://earchive.tpu.ru/handle/11683/18917>.

6. Об оплате труда работников административно-управленческого персонала на основе системы грейдов.

ӘОЖ 657.1.011.56

Машаева Аяғоз Жантүреевна,
есеп және аудит магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
университетінің аға оқытушысы, Қызылорда қ., Қазақстан

МАРКЕТПЛЕЙСТЕРДЕГІ ЕСЕПТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Маркетплейстердегі бизнес - бұл е-commerce-нарыққа жылдам шығуды қамтамасыз ететін перспективалық бағыт. Қазақстаннан келген сатушылар отандық қана емес, сонымен қатар халықаралық платформаларды да пайдалана алады, бұл дамыған фулфилмент, беру пункттерінің желілері, жеткізушілердің ұтқырлығына байланысты. Мақалада маркетплейстерде бухгалтерлік есеп пен салық есебін ұйымдастырудың ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, бухгалтерлік есепті, салық есептілігін тапсыруды жақсартуға ықпал ететін мысалдар көрсетілген.

Кілт сөздер: маркетплейс, е-commerce-нарық, фулфилмент, бухгалтерлік есеп, салық есептілігі, электрондық сауда

Аннотация. Бизнес на маркетплейсах – перспективное направление, обеспечивающее быстрый выход на e-commerce-рынок. Продавцы из Казахстана могут использовать не только отечественные, но и международные платформы, что обусловлено развитым фулфилментом, сетями пунктов выдачи, мобильностью поставщиков. В статье рассматриваются особенности организации бухгалтерского и налогового учета на маркетплейсах. Также показаны примеры, способствующие улучшению ведения учета, сдачи налоговой отчетности.

Ключевые слова: маркетплейс, e-commerce-рынок, фулфилмент, бухгалтерский учет, налоговая отчетность, электронная торговля

Abstract. Business on marketplaces is a promising direction that provides quick access to the e-commerce market. Sellers from Kazakhstan can use not only domestic, but also international platforms, which is due to the developed fulfillment, networks of pick-up points, mobility of suppliers. The article discusses the features of the organization of accounting and tax accounting on marketplaces. Examples are also shown that contribute to the improvement of accounting,

submission of tax reports.

Keywords: marketplace, e-commerce market, fulfillment, accounting, tax reporting, electronic commerce

Маркетплейс - сатушы мен сатып алушыны тоғыстыратын интернет-платформа. Осы жерде бір-бірін тауып, әрмен қарай алыс-беріс жасалады. Кәдімгі дүкенге барып, сөрелерді ақтарып зат алғандай әсер қалдырады. Айырмашылығы сол - сауданың онлайн іске асатынында. Бұл жерде де тұрмысқа қажеттінің бәрін сататын әмбебап түрі де, белгілі бір салалық түрі де болады. Маркетплейсті интернет-дүкенге ұқсатуыңыз қалыпты. Себебі расында ұқсастық бар. Әдетте, интернет-дүкенде санаулы ғана брендтің тауарлары сатылады. Ал маркетплейсте түрлі категориядағы, түрлі өндірушінің заттары орналастырылады. Былайша айтқанда, алғашқысын супермаркет десеңіз, маркетплейсті үлкен гипермаркет деп білсе болады.

Қазақстандағы бөлшек электрондық коммерция нарығындағы сату көлемі 2022 жылы 30% - ға немесе 300 млрд теңгеден астам өсіп, 1,3 трлн теңгеден асты. Бұл туралы PwC Kazakhstan компаниясы Цифрлық Қазақстан қауымдастығымен бірлесіп жүргізген "ҚР-дағы бөлшек электрондық коммерция нарығын талдау" зерттеуінде айтылған.

Сауалнамаға сектордың ірі ойыншылары қатысты Kaspi.kz, Sulpak, Mechta.kz, Fortemarket, Қазақстандағы Ozon Marketplace және басқалар.

Ең басында зерттеу авторлары бұл нарықты дамытудың маңызды факторларының бірі ҚР-да цифрландырудың жоғары деңгейі болып табылатынын атап өтті. Мысал ретінде олар БҰҰ - ның жаһандық дерекқорына жүгінеді, оған сәйкес Қазақстан ЕРІ электрондық қатысу деңгейі бойынша әлемде 15-орынды және EGDI электрондық үкіметін дамыту бойынша 28-орынды алады.

Мемлекеттік қызметтердің онлайн-форматқа көшуі және бизнестің электрондық алаңдарды пайдалану ыңғайлылығы, нарықтағы маркетплейстерді дамыту бойынша үздіксіз жұмысы саудагерлердің көбірек санына, тауарлар санаттарының кеңеюіне және бөлшек электрондық коммерцияның одан әрі өсуіне ықпал етеді. Өз кезегінде тұтынушылар тауарлар мен қызметтерді онлайн сатып алудың мінез-құлық үлгісін қалыптастырды, бұл экономиканы елдегі цифрландыруды дамытуға итермелейді.

Электрондық бөлшек сауданың жалпы бөлшек саудаға енуі өсуде, 2022 жылы 8,2% - ға жетті (салыстыру үшін: 2021 жылы-7,5%). Бір жыл ішінде қазақстандықтар 50 млн-ға жуық онлайн-сатып алулар жасады.

Нарықтың негізгі драйверлері маркетплейстер болып қала беретіні анық. Олардың үлесі Қазақстандағы барлық электрондық сатып алулардың 89% - нан асады. Маркетплейстерден сатудың жылдық өсімі 33% құрайды, ал онлайн-дүкендердің сатылымы 19% құрайды.

Сонымен қатар, жергілікті сайттар жалпы сатылымның шамамен 80% құрайды.

Қазақстанда электрондық сауда қарқынды дамып келеді, сектордағы сату екі таңбалы қарқынмен өсуде. Бұл ретте нарықтың барлық қатысушылары ұтыста қалады. Мысалы, қолма-қол ақшасыз төлем технологияларын дамыту арқылы коммерциялық кәсіпорындар, қызмет көрсетушілер мен тұтынушылар жылына 7 миллиард долларға дейін пайда ала алады. Электрондық коммерцияның жаһандық нарығының өсу үрдісі экономикалық және әлеуметтік күйзелістерге алып келген өткен жылдың белгілі оқиғаларының нәтижесінде бірнеше есе өсті. Интернетте бизнестің өз брендін дамытуға көшуінің бұрын байқалған үрдісі одан да айқын болды. Бұл өте қисынды, өйткені, біріншіден, COVID-19 таралуын тоқтатуға бағытталған шектеулер көптеген компанияларды өз бизнесін сақтау үшін интернет-саудаға көшуге мәжбүр етті. Екіншіден, тұтынушылардың өздері офлайн сауда алаңдарына аз кіріп, онлайн-дүкендерге көшті.

Осыған байланысты экономистер жақын арада жаһандық электрондық коммерция нарығының айтарлықтай өсуін болжайды. Кейбір бағалаулар бойынша, 2023 жылға қарай

интернеттегі сатылым 6,6 трлн долларға жақындайды деп күтілуде, ал 2020 жылы бұл көрсеткіш 4,3 трлн долларды құрады.

ІС БИТ қызметі келесі міндеттерді шешетін маркетплейстермен интеграциялау бағдарламасын жасады:

- API бойынша деректермен автоматты алмасу (тауарлар бағасын басқару, бағаны автоматты түрде өзгерту);
- сату аналитикасы (маркетплейстердегі және есеп жүйесіндегі тауарлардың қалдықтары туралы деректерді синхрондау);
- тапсырыстар мен жеткізілімдерді басқару (тауарлардың өзіндік құнын есептеу).

Маркетплейс бағдарламасы бір терезеден әртүрлі маркетплейстермен жұмыс істеуге, API бойынша қалдықтарды синхрондауды автоматтандыруға, бағаларды, тапсырыстарды, жеткізілімдерді басқаруға, есеп жүргізуге және сату туралы есеп алуға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының резидент - сатушысының бухгалтерлік жазбаларын қарастырайық.

Кесте 1

Резидент-сатушыдағы шоттардың корреспонденциясы

Шаруашылық операцияның мазмұны	Сомасы, теңге	Шоттар корреспонденциясы	
		дебет	кредит
1. Тауар сатып алушыға сатылды	1 000,00	1210	6010
	120,00	1210	3130
2. Сатылған тауардың өзіндік құны есептен шығарылды	600,00	7010	1330
3. Агент пен сатып алушы арасында өзара есеп айырысу жүргізілді	1 120,00	1274	1210
4. Агент ұсынған АВР сату сомасының 15%	168,00	7110	3310
5. Агенттің дебиторлық және кредиторлық берешегі арасында өзара есеп айырысу жүргізілді	168	3310	1274
6. Комиссияны шегергендегі агенттен төлем түсті	952	1030	1274

ҚР салық төлеушісі тауарларды Маркетплейстер арқылы өткізу кезінде Агенттік шарттар бойынша емес, тауарды сатудан түскен табысты бухгалтерлік және салықтық есепте толық көлемде көрсете отырып алатындықтан, ол оңайлатылған декларация негізінде арнайы салық режимін қолдануға құқылы.

Салық салудың жалпыға бірдей белгіленген режимін қолданатын дара кәсіпкер табысының салық салынатын сомасы мынадай тәртіппен айқындалады: ҚР Салық кодексінің 366-бабына сәйкес айқындалған дара кәсіпкердің салық салынатын табысы тауарлармен электрондық сауданы жүзеге асыратын дара кәсіпкердің салық салынатын табысын шегергенде.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың арқасында алыс жерде тұрған тауарды үйіңізден шықпай -ақ сатып алуға болады. Елімізде интернет арқылы сауда-саттық жасау айтарлықтай артып келеді. Соның негізінде осы сайттармен жұмыс жасау арқылы қажет дүниемізді ала аламыз. Тек қана сауда жасап ғана қоймай, сатушы болып қызмет атқарсақ та болады. Қазіргі таңдағы Маркетплейстердегі бухгалтерлік есебінде ІС-ты маркетплейстермен біріктіру үшін бірнеше сайттар көмегімен жүзеге асыруға болатыны да белгілі. ІС қызметімен БИТ интеграция маркетплейстермен Wildberries туралы сатуды басқара аламыз. Оның ішінде сату талдауын, тапсырыстар мен жеткізілімдерді басқару, тауар бағасын басқару, бағаны автоматты түрде өзгерту, тауардың өзіндік құнын анықтау деген секілді көрсеткіштерді анықтай аламыз. Бұрын-соңды интернет-дүкен ашып, жұмыс істеп көрсеніз, өндіріс, сақтау, жеткізу жұмыстарынан бөлек онлайн-инфрақұрылым жасау керегін

жақсы білесіз. Ал маркетплейс — сатушыға да, сатып алушыға да қолайлы алаң. Интернет-дүкен ашар болсаңыз, алдымен тартымды әрі интерфейсі түсінікті сайт жасау керек. Ол жерден клиенттер қандай тауар түрлері барын қарап, тапсырысты рәсімдейді. Негізі интернет-дүкендердің дайын шаблондарын ала салуға да болады. Бірақ баптауларын реттеу, контент толтыру сынды дүниелерден қашып құтыла алмайсыз. Яғни бәрібір шығын шығады. Сатушы болсаңыз, онлайн-касса қостырып, төлем жүйесін ретке келтіруіңіз керек. Сайт іске қосылғаннан кейін SEO-мен айналысу қажет. Яғни сайтты дамыту, іздеу жүйелерінен шығуына жағдай жасау. Егер осы жағын реттемесеңіз, сұранысқа ие болуыңыз қиындау. Себебі қазір бәрі Яндекс пен Google-дің іздеу жүйелерін пайдаланады.

Кемшіліктері де жоқ емес. Мұнда да ескеру керек біршама нюанс бар. Алдымен, бұл жерге тіркелу күрделірек. Яғни маркетплейске тауар орналастыру үшін жеке кабинетке тіркеліп, әр платформаның сұрататын белгілі бір құжаттарын көрсету керек. Оферта-келісімшартын жасасасыз. Әр алаңның талабына сай тауардың суретін, сипаттамаларын қосуыңыз қажет. Әрине, тауарын өткізгісі келетін адам үшін бұл қиын болмауға тиіс. Десек те, біршама уақыт алатыны бар. Сондай-ақ, тауарды салған бойда платформадан көре алмайсыз. Себебі жіберген барлық мағлұматты модератор шолып шығады. Содан кейін барып орналастырылады.

Мемлекет оны экономиканың драйверлерінің бірі ретінде анықтай отырып, электрондық коммерция нарығын дамытуға бәс тігуде. 2020 жылы қарқынды өсуден кейін ішкі сату үшін де, экспорт үшін де мемлекеттік реттеу шараларын жетілдіруге және электрондық коммерция инфрақұрылымын жақсартусыз нарықты одан әрі дамыту мүмкін болмады. Сауда және интеграция министрлігінде e-commerce дамуының үш негізгі құралы бар. Біріншісі-электрондық сауданы ынталандыру және шағын және орта бизнесті оқыту. Екіншісі-жеткізу қызметі мен логистикалық қызметтерді дамыту. Үшіншісі-онлайн-трансшекаралық сауданы дамыту.

Бұл бағыттардағы жұмыс АХҚО FinTech Hub, "Даму" кәсіпкерлікті дамыту қорымен және Mastercard, VISA, USAID сияқты халықаралық ұйымдармен бірлесіп жүргізілуде. Мұндай ынтымақтастықтың алғашқы нәтижелеріне қол жеткізілді. Мысалы, 2021 жылдың мамыр айынан бастап қазақстандық бизнесмендер Amazon, Ozon және eBay интернет-алаңдарында саудаға қол жеткізді. Бұл сайттардың географиясы әлемнің 190-нан астам елін қамтиды, яғни енді кәсіпкерлер шетелде де сауда жасай алады. Сондай-ақ, отандық өндірушілер үшін 2020 жылдан бастап Alibaba платформасы арқылы тауарлардың экспорты қол жетімді. Қазірдің өзінде 100-ге жуық компания 45 миллион долларға экспорттық келісімшарттар жасады.

2020 жылғы Локдаун қазірдің өзінде тұрақты өсіп келе жатқан электрондық коммерция нарығының қарқынды дамуына әкелді, ол жақын арада офлайн сату көрсеткіштерінен озып кетуі мүмкін.

Динамика көрсеткіштері айтарлықтай болып қалады және алдағы жылда үш есе өсуді күтуге болады. Яғни, 2024 жылға қарай нарық көлемі 3 трлн теңгеден асуы мүмкін.

Маркетплейстегі сауданы арттыру бойынша ұсыныстар:

1. Жаһандық қатысу, жаһандық таңдау –бәсекеге қабілеттілікті қызмет сапасын арттыру; тапсырыс берушінің қажеттіліктерін қанағаттандыру, тауарлар мен қызметтерді дербестендіру.

2. Тапсырыс берушіге дейінгі тауардың жолын қысқарту, сұранысқа жылдам реакция – шығындарды үнемдеу, бағаны төмендету, бизнесті жүргізудің жаңа мүмкіндіктер жаңа өнімдер мен қызметтер.

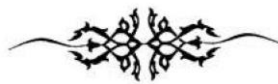
3. Интернет байланыстың сапасын жақсарту ,интернет аудиториясын ұлғайту.

4. Тауарларды жеткізу, сапасын жақсарту, ең алдымен пошта арқылы жеткізу сапасын арттыру.

5. Ақпараттық технологияларды дамыту, тауарлар мен қызметтердің ассортиментін кеңейту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. finreview.info.
2. <https://kapital.kz/finance/114834/ob-yem-prodazh-s-marketpleysov-v-rk-vyros-na-33-v-2022-godu.html>
3. <https://kapital.kz/economic/97376/rynok-e-commerce-prevysit-3-trln-tenge-k-2024-godu.html>
4. <https://www.insales.kz/blogs/university/rejting-marketpleysov>
5. <https://lindeal.com/rating/marketplejsy-v-kazakhstane-top-8-samykh-vostrebovannykh-ploshchadok>
6. Hana Kunesova, Ludvik Eger (2017).Evaluation and comparison of b2c e-commerce intensity in eu member states.Marketing and Trade ,4,151-167.doi:10.15420/tul/001/2017-4-011.
7. Клычова, Г.С. Нефинансовая отчетность организаций: этапы и процедуры подготовки / Г.С. Клычова, Э.Р. Салахутдинова, К.З. Мухамедзянов // Международный бухгалтерский учет. – 2022. – Т. 25. – № 12(498). – С. 1346-1359.
8. Развитие внутреннего контроля в системе управления сельскохозяйственным производством / Г.С. Клычова, А.Р. Закирова, А.Р. Валиев, Б.Г. Зиганшин. – Москва : ООО "ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР "РИОР", 2022. – 213 с.

УДК 338:336.145.2(045)

Сағынаева М.С.,

магистр экономических наук, старший преподаватель
Кызылординского университета «Болашак» г. Кызылорда, Казахстан

АНАЛИЗ РАСХОДОВ В ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ ПРИ ПРОГНОЗЕ БЮДЖЕТА

Түйіндеме. Бұл мақалада тікелей және ауыспалы шығындарды талдау, олардың сатылған өнімнің өзіндік құнын жоспарлау бюджетіне әсері, сауда ұйымдарындағы қорытынды пайданың түпкілікті нәтижесін есептеу қарастырылады.

Resume. This article examines the analysis of direct and variable costs, their impact on the budget of planning the cost of products sold, and the calculation of the final result of the final profit in trade organizations.

Составление бюджета в торговле играет немаловажную роль в рыночной экономике. Так как, бюджетирование может вывести компанию на сверхрезультаты, а может и вовсе не работать на благо бизнеса.

Диагностика всей системы на предприятии нужна для анализа расходов и доходов, оценки и проверки всей отчетности. Чтобы выстроить бюджетный процесс на предприятии, нужно составить план анализа бюджетирования.

Инструментом управленческого контроля и анализа финансовых результатов компании является правильное построение плана бюджета на определенный период.

Правильное составление бюджета поможет руководству определить, сможет ли компания достичь своих целей при реализации той или иной продукции, как управлять своими ресурсами и что нужно для достижения всех этих целей.

Каждый составленный план и его показатели должны работать на цели компании, а самый результативный бюджет начинается со стратегии управления предприятием. Одно из

условий эффективности системы планирования — взаимосвязь стратегических целей компании с долгосрочными и краткосрочными планами.

Планирование играет важную роль в системе торговли, так как за счет механизма управления можно создать бюджет и стратегию распределения затрат. Так в торговле расчет затрат на продажу товаров рассчитывается индивидуально, по сравнению с производством готовой продукции. Суть моей статьи заключается в том чтобы определить общий объем затрат влияющих на валовый доход, а так же правильный расчет маркетинговых скидок на тот или иной продукт с целью продвижения товаров в торговле. Как известно за последние 15-20 лет в Казахстане передовыми предприятиями в малом и среднем бизнесе являются торговые предприятия.

При написании статьи мною были выявлены и проанализированы финансовые данные предприятия за год, с помощью Excel была создана программа расчета бюджетирования и прогноз расходов затрат. Нужно отметить, что применяя данные предприятия нужно разделить все показатели на 12 месяцев и рассчитать сезонность, откуда и следует применять коэффициент продаж товаров.

Планирование продаж зачастую зависят от категории и места где находятся торговые центры, магазины и покупатели.

Прогноз продаж зависят от того, насколько продаваемый продукт известен в той или иной области, районе и насколько торговые представители рекламируют свой продукт.

Так как наше предприятие закупает от производителей только готовую продукцию и реализует, то на моем примере анализ будет производиться только по счетам реализации товаров и оказания услуг (7110), и счета административного назначения (7210).

К счетам реализации и оказания услуг на предприятии торговли относятся: постоянные затраты, переменные затраты

Далее рассмотрим постоянные затраты. В нашем примере к ним относятся: амортизация основных средств, заработная плата, расходы по арендной плате, списание товаров, маркетинговые услуги (реклама), расходы по доставке товаров.

К переменным затратам относятся: налоги, командировочные расходы, представительские расходы, расходы банка, коммунальные расходы, услуги связи, ремонт базы и прочие расходы.

Для того чтобы составить бюджет реализации товаров на предприятии финансовый аналитик должен составить таблицу которая будет сопоставляться за последние 2 года, для того чтобы понять на сколько нужно закупиться товаров. Поэтому моим примером будет следующая таблица.

Таблица 1

Бюджет реализации продукции «Х», «В», «У» продукции

№ склада/ Наименование	Реализация товара по закупочной стоимости (прошлый период-год)	Планирование процентов изменения реализации на отчетный период	Планирование реализации по закупочной стоимости	Наценка	План реализации тыс. тенге на отчетный период год (месяц)	По плану на 1 месяц
«Х» продукт	4 664 524,67	13,00	5 270 912,88	50	7 906 369,32	1 317 728,22
«В» продукт	18 499 854,35	10,00	20 349 839,79	50	30 524 759,68	5 087 459,95
«У» продукт	2 775 989,22	10,00	3 053 588,14	25	3 816 985,18	636 164,20
Итого	25 940 68,24		28 674 340,80		42 248 14,17	7 041 352,36
Примечание: Данные предприятия за отчетный период						

Далее для того чтобы найти фактически реализованных товаров за месяц нужно реализацию товара по закупочной стоимости за прошлый период разделить на 12 месяцев или на нужные нам периоды.

Следовательно:

$ФР = \text{Реализация товара по закупочной стоимости (прошлый период - год)} / 12 \text{ месяцев}$

В нашем примере она равна $25\,940\,368,24 / 6 = 4\,323\,394,707 \text{ т.}$

А для того чтобы найти реализацию по плану за 1 месяц нужно итог реализации на отчетный период разделить на 12 месяцев (периоды).

Формула расчета:

$\text{Реализация по плану за 1 месяц} = \text{Товар по закупочной стоимости} / 12 \text{ месяцев}$

$25\,940\,368,24 / 12 = 7\,041\,352,36 \text{ т.}$

После расчета двух показателей нужно найти прирост продукции, для этого нужно:

$У(\text{прирост}) = \text{фактически реализованных товаров за месяц} - \text{по плану реализованных за 1 месяц}$

$У(\text{прирост}) = 4\,323\,394,707 / 7\,041\,352,36 = 271\,795,655 \text{ тенге.}$

После анализа бюджета на реализацию товаров составить таблицу №2 «Бюджет товарных запасов на складе» и таблицу №3 «Бюджет закупок товаров».

Данные таблицы будут выглядеть следующим образом:

Таблица 2

Бюджет товарных запасов на складе

№ Склад/ Наименование	Запасы на отчетный период	Планируемые запасы на следующий год
«Х» продукт	6 036 193,00	1 810 857,90
«В» продукт	6 850 917,00	7 536 008,70
«У» продукт	860 666,00	920 912,62
Итого	13 747 776,00	10 267 779,22

Как мы видим бюджет товарных запасов на складе по «Х» и «В» продуктам в компании достаточно много по сравнению с «У» продуктом.

Планируемые запасы на следующий год составляется из расчета их реализации за определенный период. На сколько быстро и эффективно реализуется продукт на много больше планируется продать его в следующий период.

Таблица 3

Бюджет закупок товаров

	Планирование реализации по закупочной стоимости	Запасы на отчетный период	Планируемые запасы на следующий год	План закупок
«Х» продукт	5 270 912,88	6 036 193,00	1 810 857,90	-2 576 138,02
«В» продукт	20 349 839,79	6 850 917,00	7 536 008,70	5 962 914,09
«У» продукт	3 053 588,14	860 666,00	920 912,62	1 272 009,52
Итого	28 674 340,80	13 747 776,00	10 267 779,22	4 658 785,58

Все расчеты и анализы по расчету бюджета расходов по реализации и плана прибылей убытков предприятия будут рассчитываться после определений расходов в тот же анализируемый период. Для этого по данным финансовой отчетности предприятия составим нижеследующую таблицу.

Таблица 4

Бюджет расходов на реализацию

№	Наименование затрат	Сумма затрат нарастающим итогом на 01.01.20xx	Сумма сокращенных затрат	Сумма планируемых затрат нарастающим итогом на 01.01.xx умножаем на коэф-т инфляции 14%
1	Прямые расходы			
-	Амортизация основных средств	1041485,75	1041485,75	1187293,755
-	Итого по зарплате	3827434	4000000	4387434
-	Итого списание товаров	2759,87	2000	3039,87
-	Итого расходов на маркетинг	1207928,87	862500	1328678,87
-	Итого расходов по доставке (транспортные расходы)	298064,63	298064,63	339793,678
	Итого прямых затраты	6377673,12	6204050,38	7246240,173
2	Переменные расходы			
-	НДС	1073384	1073384	1223657,76
-	транспортный налог	74434,75	74434,75	84855,615
-	эмиссия в окруж. среду	2839	2839	3236,46
-	Итого налогов	1150657,75	1150657,75	1311749,835
-	Итого командир. расходам	67132	60000	75532
-	Итого по представ. расходам	713620	500000	783620
-	Итого Услуги банка	693517,63	693517,63	790610,0982
-	Всего по услугам связи	150891	150500	171961
-	Итого по коммун. Расходов	453992,86	390720,43	508693,7202
-	Итого по прочим расходам	1542166	1197000	1709746
	Итого переменные затраты	4771977,24	4142395,81	5351912,653
	Всего затрат	11149650,36	10346446,19	12598152,83

Далее, как видим из данной таблицы переменные и постоянные расходы в торговой компании соотносительно равны по сумме. Мы в этой таблице стараемся снизить затраты по плану и повысить сумму планируемых затрат нарастающим итогом на 01.01.xx умножая на коэффициент инфляции 14%.

Таблица 5

Бюджет себестоимости реализованных товаров

Наименование показателя	Фактическая себестоимость на 20xx г январь-июнь	Планируемая себестоимость товаров на 20xx июль-август
Затраты на закупку товаров	25 940 368,24	28 674 340,80
Расходы на реализацию	11149650,36	12598152,83
Себестоимость товаров	37 090 018,60	41 272 493,63
Примечание: данные таблицы 1, 3, 4		

Исходя из таблицы построим себестоимость реализованных товаров сравнивая фактическую себестоимость на период январь-июнь с планируемой себестоимостью товаров на период июль-август, превышая сумму себестоимости товаров на 2-3%.

Теперь конечным итогом в анализе плана прибылей и убытков применим все данные таблиц 1, 3, 4.

Таблица 6

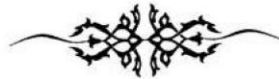
План прибылей и убытков

№	Наименование	Сумма
1	Выручка от продажи	42 248 114,17
2	Себестоимость проданных товаров	28 674 340,80
3	Валовая прибыль	13 573 773,37
4	Затраты на реализацию	12 598 152,83
5	Прибыль от продаж	975 620,54
6	Налог на прибыль	195 124,11
7	Чистая прибыль	780 496,43
Примечание: данные таблицы 1, 3, 4		

Значит, по расчетам в торговой организации чистая прибыль на месяц составит = $780496,43 / 12$ месяцев = 130082,7387 тенге.

Список литературы:

1. Составлен автором
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-byudzhetrovaniya-v-torgovoyh-organizatsiyah/viewer>
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/byudzhetrovanie-i-tsenoobrazovanie-v-torgovoy-deyatelnosti>

ӘОЖ 657.633.5

Оспанова Гульпат Айбасовна,
статистика магистрі, «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушысы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АУДИТТІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ

Өнеркәсіптік өндірістің дамуы, заманауи техника мен технологияларды қолдану тіршілік ету ортасына қысымның жоғарылауына, табиғи ресурстардың сарқылуына, экологиялық проблемалардың өсуіне және антропогендік шығу тегі дағдарыстарының пайда болуына әкелетіні белгілі. Олар көбінесе жаһандық сипатқа ие. Қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы саясатты реттеудің маңызды екені белгілі. Бұл жөнінде Ел Президенті «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында кен өндіру өнеркәсібі жақсы дамығаны және осы сала ұлттық экономиканың өсімін қамтамасыз ететін сенімді табыс көзі болатынына және болашақта да солай болуға тиіс екендігін атап өтті. Соған қарамастан ірі өндіріс орындарына жақын тұратын жұрттың наразылығы күшейіп барады. Олар экология нашарлап, денсаулыққа зиян келтіріп жатқанын айтып, шағымдануда. Жұмысшылардың өндірісте мертігуі және қазаға ұшырауы көп болып кетті. Үкімет кәсіпорындардың технологиялық

және экологиялық ахуалын, денсаулық сақтау жүйесін жақсарту үшін батыл шаралар қабылдауы қажет. Сондықтан ірі өндіріс кәсіпорындары 5 жыл сайын технологиялық және экологиялық аудит жасауы керектігін нақты айтып өтті[1].

Олай болса қазіргі қоғам жағдайында экологияны қорғау табиғатты ұтымды пайдаланумен ажырамас байланысты. Қоршаған ортаны қорғау жүйесінде экологиялық аудит экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамуды қамтамасыз ету құралы болып табылады. Қоршаған ортаны бақылау және қорғау құралы болып табылатын экологиялық аудит халықаралық тәжірибеде де кең және тұрақты түрде қолданысқа ие.

Аудиттің міндеті - экономикалық қызметті экономикалық және экологиялық реттеудің оңтайлы жолдарын іздеу. Мақсаты-экологиялық оқиғалардың салдарынан туындайтын әлеуметтік және экономикалық залалдың уақтылы алдын алуға ықпал ету. Экологиялық аудиттің нәтижесі экономикалық тиімділік пен қоршаған орта сапасы арасындағы арақатынас өлшемін анықтайтын көптеген факторларды мұқият талдауға негізделген сенімді және объективті ақпарат беру болып табылады.

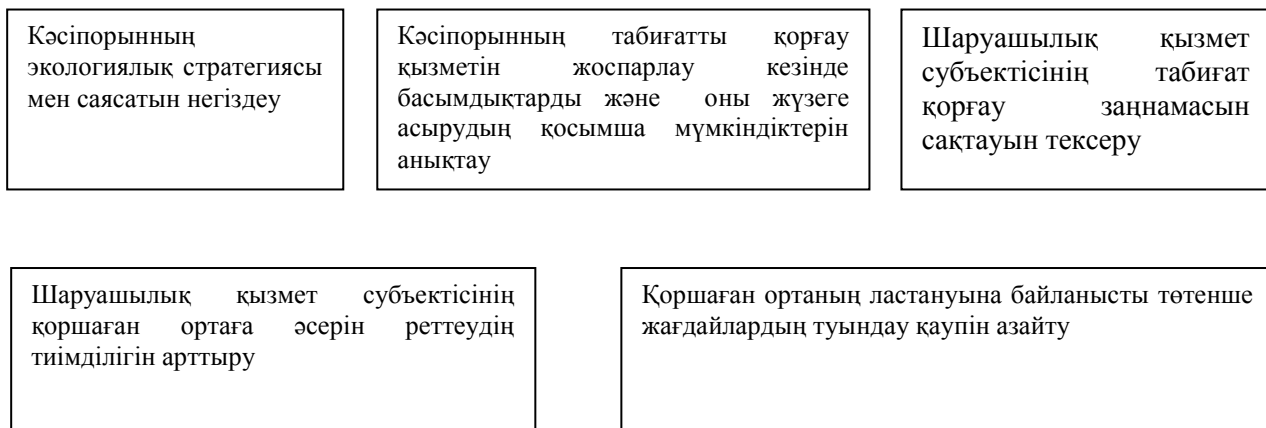
Экологиялық аудит бұзушылықтарды анықтау және жою, өзінің табиғатты қорғау саясатын дұрыс ұйымдастыру, соның ішінде қауіпті заттар мен компоненттерді ұтымды пайдалану мен кәсіпорынның қызметін оңтайландыру үшін маңызды болып табылады.

Экологиялық аудиттің негізгі міндеттеріне мыналар жатады:

- кәсіпорынның жұмысын талдау және оны ұсынылған көрсеткіштерге дейін жақсарту бойынша егжей-тегжейлі нұсқаулар жасау;
- ең қатаң стандарттарға сәйкес келетін, сондай-ақ компанияның өнімділігін арттыруға мүмкіндік беретін заманауи технологияларды енгізуге көмектесу;
- фирманың экологиялық дамуының дәлелді стратегиясын әзірлеу;
- жақсартуды қажет ететін негізгі бағыттарды анықтау.

Қазіргі экологиялық аудит қауіпті газдарды пайдаланумен және кәсіпорынның басқа да қызметімен байланысты төтенше жағдайлардың ықтималдығын азайтуға мүмкіндік береді. Бұл ретте өзінің барлық көрсеткіштерін қалыпқа келтірген компания инвесторлар, клиенттер, белсенділер және басқару органдары үшін анағұрлым тартымды болып табылады. Тиісінше-экологиялық аудит сатылатын өнімге сұранысты арттыруға, сондай-ақ жергілікті басшылармен, бақылау органдарымен және тұрғындармен қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді.

Экологиялық аудит міндетті және бастамашыл болуы мүмкін, міндетті аудитті жүргізу үшін нормативтік-құқықтық актілерде тікелей орнату қажет, бастамашыл шаруашылық жүргізуші субъектінің шешімі бойынша жүргізіледі. Экологиялық аудиттің негізгі міндеттері 1-суретте келтірілген.

Сурет 1. Экологиялық аудиттің міндеттері

Табиғи-шикізат ресурстарын тиімді және үнемді пайдалану, сондай-ақ өндірістің теңгерімді, сауатты экологиялық - экономикалық тиімді дамуын қамтамасыз ету-кәсіпорындардың тұрақты дамуының кепілі. Біздің ел тұрғындарының қазіргі және болашақ ұрпақтарының мүддесі үшін цифрлық экономика негізінде шаруашылыққа жаңа, неғұрлым жоғары сапа, тәсілдер әзірленуге тиіс. Демек, кәсіпорынның экономикалық жүйе ретіндегі тұрақтылығы кең мағынада кәсіпорынның тұрақсыз сыртқы және ішкі ортада ұйымдық және өндірістік сипаттамалардың тұтастығын сақтау қабілетінің интегралды сипаттамасы болып табылады.

Кәсіпорынның экономикалық жүйе ретіндегі тұрақтылығы ұйымдық (еңбек ресурстары нарығы), нарықтық (тауарлар мен қызметтерді жеткізу және өткізу), өндірістік және қаржылық тұрақтылық элементтерінен қалыптасады. Жоғарыда аталған әрбір элемент негізгі ішкі жүйелердің көпөлшемді кешенді өзара әрекеттесуінің қорытынды нәтижесі болып табылады. Жұмыс істеу және экологиялық компонент аталған элементтердің әрқайсысында белгілі бір дәрежеде болады.

Ластаушы заттардың шығарындылары, энергияны пайдалану және ресурстарды пайдалану тиімділігі сияқты қызметтің әртүрлі аспектілерін талдай отырып, экологиялық аудит қандай тәжірибелер мен процестерді жақсартуды қажет ететінін анықтауға көмектеседі.

Экологиялық аудиттің артықшылықтары өте маңызды. Біріншіден, бұл ұйымдарға өздерінің экологиялық тәуекелдерін анықтауға және бағалауға мүмкіндік береді. Аудиттің арқасында компания өз қызметінің қоршаған ортаға әсері туралы толық ақпарат алады. Бұл теріс әсерді азайту немесе толығымен жою шараларын әзірлеу және жүзеге асыру үшін маңызды. Тәуекелдерді білу компанияларға жауапты шешімдер қабылдауға және бизнес-процестеріне өзгерістер енгізуге көмектеседі. Екіншіден, экологиялық аудит жүргізудің арқасында компанияның қоршаған орта менеджменті мен заңнама, стандарттар және т. б. талаптарының сәйкестігін қамтамасыз ету мүмкіндігі туындайды. Үшіншіден, экологиялық аудит тиімділікті арттыруға және ресурстарды үнемдеуге ықпал етеді. Компанияның процестері мен тәжірибелерін талдай отырып, ресурстарды тиімсіз пайдалануды анықтауға және экологиялық бағдарламаларды әзірлеу арқылы оларды оңтайландыру жолдарын табуға болады. Бұл энергия, шикізат және басқа да ресурстарға шығындарды азайтуға, сондай-ақ қоршаған ортаға жағымсыз әсерлерді азайтуға мүмкіндік береді. Төртіншіден, экологиялық аудит компанияның имиджін арттыруға ықпал етеді. Қазіргі тұтынушылар ұйымдардың экологиялық жауапкершілігіне көбірек назар аударуда. Аудит жүргізу және экологиялық тиімділікті жақсарту бойынша шаралар қабылдау компанияларға қоршаған ортаға деген қамқорлығын көрсетуге және экологиялық таза өнімдер мен қызметтерді бағалайтын жаңа клиенттерді, инвесторларды тартуға мүмкіндік береді. Осылайша, экологиялық есеп және оның құрамдас бөліктері тұрақты даму тұжырымдамасын жүзеге асырудың маңызды құралы болып табылады. Ол өмір сүру мен даму үшін қажет болып табылатын табиғи ресурстарды жоюға емес, керісінше оларды сақтауға және ұқыпты пайдалануға мол мүмкіндіктер жасайды.

Қазақстан Республикасында экологиялық бақылау мен аудиттің тиімді жүйесінің жұмыс істеуі қамтамасыз етіледі:

- өндірістік экологиялық бақылауды дамытуды ынталандыру;
- қоршаған ортаның жай-күйіне қауіп төндіретін объектілерде кенеттен және қайталама инспекциялар жүргізу мүмкіндіктерін сақтай отырып, профилактикалық құрамдас бөлігін күшейту, инспекциялардың нәтижелілігін арттыру жолымен Мемлекеттік табиғатты қорғау бақылау жүйесін жетілдіру;
- Мемлекеттік табиғатты қорғау бақылауының инспекциялық қызметін неғұрлым заманауи зертханалық жабдықтармен басым жарақтандыру;
- кәсіби аудиторлар мен аналитикалық зертханаларды тарта отырып, тәуелсіз инспекциялық тексеру ретінде міндетті және бастамашыл экологиялық аудит жүргізу.

Осылайша, экологиялық қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде тұрақты дамудың міндетті шарты болып табылады және табиғи жүйелерді сақтау мен қоршаған ортаның тиісті сапасын сақтаудың негізі болып табылады.

Аудит меншік құқығын қамтамасыз ету элементі ретінде экономика үшін өте маңызды, өйткені ол табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы ресурстарды тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында басқарушылық шешімдер қабылдаумен байланысты ақпараттық және коммерциялық тәуекелді азайтуға мүмкіндік береді.

Біздің еліміздің әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру мақсатында халықаралық стандарттарға сәйкес экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған табиғат қорғау заңнамасын реформалау жөніндегі жұмыс Қазақстан үшін бүгінгі таңда аса маңызды болып табылады.

Кәсіпорындарда экологиялық аудитті енгізудің маңыздылығы мынада:

- кәсіпорындардың табиғатты қорғау қызметінің жай-күйі туралы объективті ақпарат алу

және табиғат қорғау заңнамасының талаптарына сәйкес қызметті келтіру жөніндегі ұсынымдарды;

-экологиялық негізделген шешімдерді дайындау және қабылдау, қолданыстағы экологиялық жағдайды бағалау және кез келген іске асырылған қызметтің нақты нәтижелерінің қоршаған ортаға әсері үшін сенімді ақпарат алу;

- қоршаған ортаға зиян келтіруге байланысты даулы мәселелер мен жан-жалды шешуде;

- табиғатты пайдалану және қоршаған ортаның ластануы үшін төлемдер бойынша айыппұлдар мен шығындарды азайту;

- шикізатты, материалдарды, электр энергиясын, отынды және басқа да табиғи ресурстарды үнемдеу есебінен қосымша қаражатты анықтау.

Бүгінде экологиялық аудит экологиялық сараптама мен экологиялық инспекциямен қатар тең дәрежеде болуы керек. Оның басты артықшылығы-экологиялық аудит қосымша қаржылық салымдарсыз қоршаған ортаны қорғауды басқаруды күшейтуге мүмкіндік береді. Сондықтан мемлекет экологиялық аудитті дамытуға және оның жұмыс жасауы үшін тиісті құқықтық және нормативтік базаны жетілдіру қажет. Экологиялық аудит экологиялық есепке негізделуі тиіс. Осылайша, экономикалық қызметтің экологиялық компоненті, кәсіпорын қызметіндегі экологиялық шығындар мен пайданы есепке алу және бағалау адамдардың өмір сүру сапасын, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды элементі болуы керек.

Экологиялық аудиттің табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау экономикасының құралы ретіндегі рөлі мен орны артады, бұл экономикалық және басқа қызметтен экологиялық зиянды, табиғатты пайдалану төлемдерін, кәсіпорынның экономикалық және қаржылық нәтижелеріндегі экологиялық шығындарын неғұрлым толық және объективті көрсету қажеттілігімен байланысты.

Қазақстанның әлемдік нарықтық кеңістікке және халықаралық экологиялық қауіпсіздік жүйесіне кіруі, қоршаған ортаны қорғау саласындағы талаптардың күшеюі және басқа да факторлар аудиттің жаңа бағыты – экологиялық аудиттің басым дамуын негіздеді. Кәсіпорындарға алдын-ала және кейінгі мерзімді экологиялық зерттеулерінсіз (бағалаусыз) қоршаған ортаны сауықтыру бойынша тиімді шаралар қабылдау мүмкін емес, бұл сайып келгенде кәсіпорынның экономикалық қызметінің нәтижелеріне теріс әсер етеді. Инвесторлар өз капиталын белгілі бір инвестициялық жобаға салуға мүдделі емес, өйткені бұл болашақ шығындарға байланысты болуы мүмкін.

Өнеркәсіптік өндірістің қарқынды өсуі жағдайында қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану қазіргі заманның өзекті мәселелерінің біріне айналды. Адамның табиғатқа әсер ету нәтижелері техникалық прогрестің дамуына ғана емес,

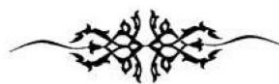
сонымен бірге әлеуметтік жағдайлардың нашарлауына әкелді. Осыған байланысты әлемнің барлық елдері қоршаған ортаның ластану проблемасына, яғни экологияның нашарлауына тап болып отыр.

Менің ойымша, экологиялық аудит, оның әр түрлі функцияларына байланысты, кәсіпорынның өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде болуы керек, өйткені ол қалпына келтіру жұмыстарының құнын, жауапкершілік шараларын, яғни экологиялық менеджмент жүйесін дамытудағы эволюциялық процестің элементін анықтауға мүмкіндік беретін тәуекелдерді бақылау және басқару құралы ретінде қызмет етеді.

Осылайша, елімізде экологиялық аудитті дамытуды тек орынды және мүмкін деп санауға ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаға антропогендік әсерді азайтуға және тұрақты дамуға ықпал етуге бағытталған қажетті қызмет түрі деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы (Астана, 2023 жыл 1 қыркүйек).
2. Экологический Кодекс РК от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК.
3. Алтайбаева Ж.К., Алимханова Р.К., Бейсембаева Г.М. Территориально–природная рекреационная система: сущность, значение и экономическое развитие // Central Asian Economic Review АО «Университет Нархоз». - 2019. – Т. 126. - № 3. – С. 177-186.
4. Шарипов А.К. Проблемы развития экологического аудита в Республике Казахстан // Молодой ученый. — 2012. — Т. 40. - № 5
5. Байсеитов М.А. Экологический аудит в Республике Казахстан. [Электрон. ресурс] – URL: [http:// ecocourier.kz/about/news_post/ekologicheskii-audit-v-respublike-kazahstan](http://ecocourier.kz/about/news_post/ekologicheskii-audit-v-respublike-kazahstan) (дата обращения: 01.10.2021)
6. Лукьянчиков Н.Н. Экономика и организация природопользования. М.: Учебник для вузов, 2014. 454 с.
7. Сорокина Е.Ж. Методологические и нормативно-аналитические основы экологических слушаний в Республике Казахстан. М.: Экологическая безопасность, 2013. 286с.

УДК 06.81.85

Нурмуханбетова Д.С.,
«Есеп және аудит» БББ-ның 2 курс магистранты
Нуркашева Н.С.,
ғылыми жетекші: ассистент-профессор, «Экономика және менеджмент»
мектебі, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА КОМПАНИЯЛАРДЫҢ КІРІСТЕРІН 15-ХҚЕС БОЙЫНША ТАНУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. 15 Халықаралық Қаржылық Есептілік Стандарты (ҚЕХС 15) «Клиенттермен жасалған келісімшарттардан түсетін кірістер» корпоративтік кірістердің әділ көрінісін қамтамасыз ету үшін ғана емес, сонымен қатар кірістерді «кірістерді басқару» мақсаттары үшін пайдалануды шектеу үшін кірістерді тану философиясын айтарлықтай өзгертті.

Компаниялардың өз кірістерін тану, өлшеу, ұсыну және ашу тәсілдеріндегі өзгерістер (бухгалтерлік есептің салдары) компаниялар мен олардың операцияларын ішкі және сыртқы түсінуге әсер етуі мүмкін. Мақалада кірісті тану механизмі сипатталған. ХҚЕС (IFRS) 15 күрделілігіне қарамастан, оның қолданылуы компаниялардың кірістері мен шығыстарын есепке алу жүйесін жақсартады және кірісті тану және қаржылық нәтижені анықтау мәселесін шешеді. 15 ХҚЕС (IFRS) құрамындағы бақылау жүйесінің арқасында компаниялар өздерінің кірістерді тану есебін біртіндеп жетілдіре алады және клиенттердің келісімшарттармен байланысты тәуекелдерін жоя алады.

Түйін сөздер: ХҚЕС 15, кіріс, пайда, келісімшарт, кірісті тану.

Аннотация. 15 международный стандарт финансовой отчетности (МСФО 15) существенно изменил философию признания доходов не только для того, чтобы обеспечить справедливое представление о корпоративных доходах, но и для ограничения использования доходов для целей «управления доходами». Изменения в том, как компании распознают, измеряют, представляют и раскрывают свои доходы (последствия бухгалтерского учета), могут повлиять на внутреннее и внешнее понимание компаний и их операций. В статье описан механизм распознавания ввода. Несмотря на сложность МСФО (IFRS) 15, его применение улучшает систему учета доходов и расходов компаний и решает проблему признания прибыли и определения финансового результата. Благодаря системе мониторинга в рамках МСФО (IFRS) 15 компании могут постепенно улучшать свой отчет о признании доходов и устранять риски, связанные с контрактами клиентов.

Ключевые слова: МСФО 15, выручка, прибыль, контракт, признание выручки.

Annotation. 15 The International Financial Reporting Standard (IFRS 15) has significantly changed the philosophy of income recognition, not only to ensure a fair presentation of corporate income, but also to limit the use of income for "income management" purposes. Changes in how companies recognize, measure, present and disclose their earnings (accounting implications) can affect the internal and external understanding of companies and their operations. The article describes the input recognition mechanism. Despite the complexity of IFRS 15, its application improves the accounting system for income and expenses of companies and solves the problem of recognizing profits and determining financial results. Thanks to the monitoring system under IFRS 15, companies can gradually improve their income recognition report and eliminate risks associated with customer contracts.

Keywords: IFRS 15, revenue, profit, contract, revenue recognition.

Кіріс компанияның қаржылық қызметінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Демек, әртүрлі ұйымдар арасындағы салыстыруды арттыра алатын кірістерді танудың толық және кеңінен қолданылатын ережелерінің болуы маңызды.

ХҚЕС (IFRS) 15 ХҚЕС пен GAAP конвергенциясының нәтижесі болып табылады. ХҚЕС әр түрлі салалардағы көптеген операцияларға, соның ішінде тауарларға, қызметтерге және ХҚЕС бойынша кірістерді тану кезінде әрдайым пікірталас тудыратын құрылыс келісімшарттары сияқты ерекше жағдайларға да қолданылады.

Жаңа ХҚЕС (IFRS) 15 бірнеше мақсатқа жетеді деп күтілуде. Біріншіден, кірістерді танудың қолданыстағы принциптерінің сәйкессіздігін жояды. Екіншіден, кірістерді тану жүйесінің толық және жан-жақты негізін қамтамасыз етеді. Үшіншіден, кірістерді тану кезінде әртүрлі салалардағы әртүрлі ұйымдар арасындағы салыстыруды арттыра алады. Ақырында, дәлірек және пайдалы ақпарат беру үшін пайдаланушыларға ақпаратты егжей-тегжейлі ашуды талап етеді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу мақсаттарына жету үшін ХҚЕС 15, ХҚЕС 8, ХҚЕС 11 және басқаларын қоса алғанда, сондай-ақ ХҚЕС Қоры ұсынған нұсқаулар мен интерпретациялар талданды және зерттелді. Бұл маңызды қадам болды, өйткені ХҚЕС 15

«Клиенттермен жасалған шарттардан түсетін кіріс», ХҚЕС 8 «Сегменттер бойынша есептілік» және ХҚЕС 11 «Бірлескен кәсіпорындар» стандарттары қаржылық есептіліктің негізін құрайды және әлемдік деңгейдегі қаржылық ақпараттың салыстырымдылығын қамтамасыз етудің негізгі құралы болып табылады.

IFRS 15 клиенттермен жасалған келісімшарттардан түскен кірісті танудың, өлшеудің және көрсетудің жалпы принциптерін белгілейді. Бұл стандарт клиенттермен мәмілелердің ерекшеліктерін, төлем шарттарын және басқа да маңызды факторларды ескере отырып, компаниялардың қаржылық есептіліктегі кірістерді қалай көрсетуі керектігін реттейді. IFRS 15 қолдану тауарлар мен қызметтерді сатудан түскен түсімдер туралы неғұрлым ашық және салыстырмалы ақпаратты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Соңғы 4-5 жылғы жарияланған жұмыстар мен электронды ресурстар талданды және осы зерттеу жұмысының негізі ретінде қарастырылды.

Жиналған деректерді талдау үшін ХҚЕС заңдылықтары мен тенденцияларын анықтауға мүмкіндік беретін әртүрлі статистикалық әдістер қолданылды. Бұған сипаттамалық статистика әдістері, уақыт қатарын талдау, корреляциялық талдау және басқа да көптеген статистикалық әдістер кірді. Осының арқасында ХҚЕС қолдану мен қаржылық көрсеткіштер арасындағы маңызды тәуелділіктер анықталды.

Әдебиетке шолу. Әдебиеттерге шолу аясында ХҚЕС қолдану және олардың компаниялардың қаржылық есептілігіне әсері туралы академиялық зерттеулер қарастырылды. ХҚЕС қолданудың негізгі тенденциялары, артықшылықтары атап көрсетілді, сондай-ақ осы саладағы зерттеулердің ағымдағы жай-күйіне сыни бағалау жүргізілді.

Зерттеу барысында әдебиеттерді қарастыру бірнеше негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Негізгі тенденция ретінде әдебиетте жаңа ХҚЕС 15-ті бүкіл әлемде қолданудың тұрақты тенденциясы байқалады. Компаниялар мен ұйымдар бизнестің жаһандануына және қаржылық есептіліктің ашықтығы мен салыстырмалылығына қойылатын талаптардың өсуіне байланысты ХҚЕС 15 стандарттарына көбірек көшуде.

Әдебиетте көрсетілген негізгі сын-қатерлердің бірі – ХҚЕС 15 стандартын түсіндіру мен қолданудың күрделілігі, әсіресе белгілі бір салалар немесе компаниялар қызметінің түрлері аясында. Сондай-ақ, ХҚЕС-тың жекелеген ережелерін одан әрі жетілдіру және нақтылау қажеттілігі туралы мәселе көтеріледі.

15 ХҚЕС (IFRS) алдыңғы кірістерді есепке алу әдістеріне қарағанда бірнеше артықшылықтар береді:

Меншік құқығын беру: тәуекелді қабылдауға және болашақ пайданы беруге негізделген бұрынғы әдістерден айырмашылығы, ХҚЕС (IFRS) 15 меншік құқығын беру тұжырымдамасына сүйенеді. Бұл пайданы тану сәтін неғұрлым нақты анықтауға ықпал етеді және қаржылық есептілікті ашық етеді.

Кірісті тану шарттары: Стандарт келісімшарттардан түсетін кірісті белгілі бір уақытта немесе келісімшартты орындауға байланысты белгілі бір мерзім ішінде тануға болатын шарттарды анықтайды. Бұл қаржылық шындықтың дәл көрінісін қамтамасыз ете отырып, кірісті мерзімінен бұрын немесе кеш танудың алдын алуға көмектеседі.

Аяқтау пайызы әдісінен бас тарту: ХҚЕС (IFRS) 15 аяқтау пайызы әдісін қабылдамайды және оның орнына аяқтау дәрежесін есептеу және кірістерді есепке алу бойынша егжей-тегжейлі нұсқаулар беретін енгізу және шығару әдістерін ұсынады.

Нәтижелер мен талқылаулар. 15 Халықаралық Қаржылық Есептілік Стандарты ХҚЕС 11 және ХҚЕС 18 бірге алғанда әлдеқайда көлемді құжат болып табылады. Жалпы, кіріс деп «ұйымның әдеттегі қызметі барысында пайда болатын кірістер» аталады (IASB 2014, Қосымша), бұл ретте табыс сол кездегі ХҚЕС (IASB) тұжырымдамалық негізі (1989 жылғы тұжырымдамаға негізделген – ХҚЕС (IASB) 1989) сияқты терминдермен айқындалады. Жалпы қағида келесіде негізделген: «Ұйым уәде етілген тауарларды немесе қызметтерді тұтынушыларға осы тауарларға немесе қызметтерге айырбастау құқығын алуды көздейтін сыйақыны көрсететін кірісті таниды» [1].

Осы стандарттың мақсаты кәсіпорын қаржылық есептілікті пайдаланушыларға клиентпен шарт жасасу нәтижесінде туындайтын кірістер мен ақша ағындарының сипаты, сомасы, мерзімі және белгісіздігі туралы пайдалы ақпарат беру үшін қолдануға тиіс қағидаттарды белгілеу болып табылады [2].

Ұйым осы Стандартты қолдану кезінде келісімшарт талаптарын және барлық тиісті фактілер мен жағдайларды ескеруі керек. Сонымен қатар, ұйым осы Стандартты дәйекті түрде, соның ішінде кез-келген практикалық құралдарды ұқсас сипаттамалары бар және ұқсас жағдайларда келісімшарттарға қолдануы керек.

ХҚЕС (IFRS) 15 құрылыс келісімшарттарымен, ауыспалы өтемақылармен және келісімшартқа түзетулермен жұмыс істеудің егжей-тегжейлі әдістерін белгілейді. ХҚЕС (IFRS) 15 кірісті есепке алу кезінде бес сатылы модель қолданылады, оның принциптері келесідей (сурет 1):

Сурет 1. Кірістерді танудың бес қадамды тәсілі
Ескерту: Оқылған мәліметтер негізінде құрастырылған [2]

Біріншіден, тапсырыс берушімен келісімшартты анықтау қажет, және бұл бірнеше жеке заңды келісімдерді бір келісімшартқа біріктіруді немесе тану мақсатында бір келісімді бірнеше келісімшартқа бөлуді қамтуы мүмкін. Іскерлік байланыстар бухгалтерлік есеп стандартын табу үшін емес, коммерциялық мақсаттарға жету үшін жазылуы мүмкін. Алайда, рұқсат етілген шектерде кәсіпорындар өздерінің заңды келісімдерінің нысанын 15 ХҚЕС (IFRS) мақсаттары үшін осы келісімдерді анықтау тәсілімен сәйкестендіруге тырысуы мүмкін, бұл стандартты пайдалану шарттарын қайта жазу арқылы.

Келісімшарт – бұл екі немесе одан да көп тараптар арасындағы орындалатын құқықтар мен міндеттерді тудыратын келісім. Келісімшарт бойынша құқықтар мен міндеттердің орындалуын қамтамасыз ету құқық мәселесі болып табылады. Келісімшарттар жазбаша, ауызша немесе ұйымның әдеттегі іскерлік тәжірибесіне байланысты болуы мүмкін. Клиенттермен келісімшарт жасау практикасы мен процестері әр түрлі құқықтық жүйелерде, салаларда және ұйымдарда әр түрлі болады. Сонымен қатар, олар бір ұйымда әр түрлі болуы мүмкін (мысалы, олар клиенттің класына немесе уәде етілген тауарлар мен қызметтердің сипатына байланысты болуы мүмкін). Ұйым клиентпен келісім орындалуға тиісті құқықтар мен міндеттерді жасайтынын және егер солай болса, қашан болатынын анықтаған кезде осы әдістер мен процестерді ескеруі керек.

Ұйым шарт бойынша контрагент клиент болған жағдайда ғана осы Стандартты шартқа қолдануға тиіс. Клиент – бұл ұйыммен сыйақыға айырбастау үшін ұйымның әдеттегі қызметінің нәтижесі болып табылатын тауарларды немесе қызметтерді алуға келісімшарт жасасқан тарап. Егер, мысалы, контрагент кәсіпорынмен келісімшарт тараптары осы қызметтен немесе процестен туындайтын тәуекелдер мен пайданы бөлісетін қызметке немесе процеске қатысу үшін келісімшарт жасаса (мысалы, ынтымақтастық туралы Келісім шеңберінде активті әзірлеу) келісімшарт бойынша контрагент клиент болып табылмайды. Ұйымның әдеттегі қызметінің нәтижелерін алу кезінде ғана клиент болып табылады [2].

Екіншіден, кәсіпорындар орындалуы бойынша міндеттемелерді анықтауы керек, ол келісімшарттан туындайтын белгілі бір тауарларды немесе қызметтерді клиентке беру туралы уәде болып табылады. Кейбір жағдайларда кәсіпорын бұрын жарнамалық немесе маркетингтік қызмет ретінде қарастырылатын келісімшартқа байланысты клиент алдындағы міндеттемелерді өз мойнына алуы мүмкін. Мысалы, клиенттердің өнімді сатып алуына ынталануы үшін ұйым «тегін» түрде қызмет көрсету туралы келісім жасауы мүмкін.

Бұрын осы ынталандыруға байланысты шығыстар пайда болған кезде ғана немесе ең жақсы жағдайда техникалық қызмет көрсету туралы келісімді орындауға байланысты күтілетін шығындарды жабуға арналған резерв ретінде танылатын болған. 15 ХҚЕС (IFRS) енгізілуі кәсіпорындарды келісімшарттар жасасу және оларды есепке алу кезінде міндеттемелерді орындау бойынша жеке міндеттемелерді анықтау және есепке алуды жеңілдету үшін клиенттерге не беретінін қайта қарауға итермелеуі мүмкін.

Үшіншіден, ұйым мәміленің бағасын анықтау үшін келісімшарт шарттарын және өзінің әдеттегі іскерлік тәжірибесін ескеруі керек. Мәміле бағасы – бұл үшінші тараптардың атынан алынатын сомаларды қоспағанда (мысалы, кейбір сату салығы), уәде етілген тауарларды немесе қызметтерді клиентке беру үшін ұйым алуға құқылы болатын сыйақы сомасы. Клиент келісімшартында уәде етілген сыйақының белгіленген сомасын, ауыспалы сомасын немесе екеуін де қамтуы мүмкін. Клиент уәде еткен сыйақының сипаты, мерзімі және мөлшері мәміле бағасын бағалауға әсер етеді. Мәміле бағасын анықтау кезінде субъект төмендегілердің барлығының салдарын қарастырады [2]:

- айнымалыларды қарастыру;
- айнымалыларды есепке алуды шектеуді бағалау;
- келісімшартта қаржыландырудың маңызды құрамдас бөлігінің болуы;
- қолма-қол ақшасыз сыйақы;
- клиентке төленетін сыйақы.

Ұйым мәміленің бағасын анықтау мақсатында «тауарлар немесе қызметтер тапсырыс берушіге қолданыстағы келісімшартқа сәйкес уәде етілгендей беріледі және келісімшарт бұзылмайды, жаңартылмайды немесе өзгертілмейді» деп болжайды.

Төртіншіден, міндеттемелерді орындау бойынша міндеттемелер арасында мәміле бағасын бөлу. Мәміле бағасын бөлудің мақсаты – ұйым уәде етілген тауарларды немесе қызметтерді клиентке беру орнына ұйым алу құқығын күтетін өтемақы сомасын көрсететін сомада әрбір орындау міндеттемесіне (немесе жеке тауарға, не қызметке) мәміле бағасын бөлу.

Кейбір жағдайларда жеке сату бағаларын анықтау күрделі процесс болуы мүмкін және кәсіпорындар бұдан былай жеке сату бағаларын бағалауды қажет ететін келісімшарттарға міндеттемелерді қоспауды немесе олардың қызметін бағалаудың орнына жеке сату бағаларын байқауға болатындай етіп өзгертуді шешуі мүмкін.

Бесіншіден, міндеттемелерді орындау бойынша кірісті тану. Кәсіпорын белгілі бір уақытта немесе уақыт өте келе тауарды немесе қызметті клиентке беру арқылы міндеттемесін орындаған кезде кірісті таниды. Тауар немесе қызмет клиент оларды «бақылауға» алған кезде беріледі [3]. Активтерді пайдалану, тұтыну, сату немесе айырбастау сияқты тікелей немесе жанама түрде алынатын ақша ағындары активтің пайдасы болып табылады.

Кірісті тану үшін бақылау тұжырымдамасын қолдану активтерді есепке алуға сәйкес келеді. Стандарт бақылауға негізделген модель. Біріншіден, ұйым стандартты критерийлерге сүйене отырып, уақыт өте келе тауарды немесе қызметті бақылау тұтынушыға өтетінін және егер бұл орын алса, осы трансфер схемасына негізделетінін анықтайды. Егер бұл болмаса, тауарды немесе қызметті бақылау белгілі бір уақытта клиентке өтеді.

Келісімшарт жасасу кезінде ұйым алдымен тауарды немесе қызметті бақылауды уақыт өте келе тапсыра ма, жоқ па, соны бағалайды – егер олай болмаса, ол бақылауды белгілі бір уақытта береді (сурет 2).

Басқарудың қашан берілетінін талдау, ең алдымен, клиенттің көзқарасы бойынша жүзеге асырылады.

15 ҚЕС (IFRS) бірқатар артықшылықтарға ие [4]:

- Біріншіден, кірісті тану меншік құқығын беруге негізделген, ал ескі қағида тәуекелді қабылдауға және болашақ пайданы беруге негізделген.

- Екіншіден, ХҚЕС (IFRS) 15 келісімшарт белгілі бір уақытта немесе оны орындау процесіне байланысты белгілі бір уақыт аралығында кірісті тани алатындығы туралы шартты анықтайды.

- Үшіншіден, ол «аяқтау пайызы әдісі» деп аталатынды жоққа шығарады және «енгізу әдісі» мен «шығару әдісін» растайды, олар белгілі бір аяқталу барысын есептеу және әрекет ету еркіндігін азайту үшін егжей-тегжейлі нұсқаулар береді.

Сурет 2. Кірісті тануда бақылау тұжырымдамасын қолдану
Ескерту: Оқылған мәліметтер негізінде құрастырылған [3]

Жоғарыда аталған тармақтардан басқа, ХҚЕС (IFRS) 15 танылатын табыс сомасына өзгерістер енгізеді. Онда қаржыландырудың уақытша құны, ауыспалы өтемақы және клиенттерге төлемдер ескеріледі. Ауыспалы өтемақыны ең ықтимал әдіс немесе орташа өлшенген әдіс арқылы бағалауға болады. 15 ХҚЕС (IFRS) іс-қимыл еркіндігін қамтамасыз етеді, бірақ сонымен бірге тексеруге кепілдік береді. Табыс мөлшері бойынша осы ұсыныстардың барлығы оны дәлірек және негізделген етеді.

Сонымен қатар, ХҚЕС (IFRS) 15 бұрынғы стандарттардың белгілі бір әлсіз жақтары мен кемшіліктеріне оларды пайдалану және жеткіліксіз ашу тұрғысынан назар аударады [5].

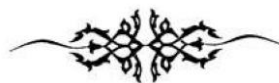
ХҚЕС (IFRS) 15 қаржылық есептіліктің жасалуына байланысты шығындармен (мысалы, сатылған тауарлардың өзіндік құны), активтермен (мысалы, тауарлық-материалдық құндылықтар, дебиторлық берешек және кейінге қалдырылған салық активтері) және міндеттемелермен (мысалы, алынбаған кіріс және кейінге қалдырылған салық міндеттемелері) байланысты кірістерді тануға қатысты [6].

ХҚЕС (IFRS) 15-ті енгізу компаниялардың кірісті қалай танитынын айтарлықтай өзгеруін білдіреді, бұл келісімшарттық келісімдерді, міндеттемелерді орындау міндеттемелерін, мәміле бағаларын және кірісті тану әдістерін мұқият зерделеуді талап етеді. Біріншіден, келісімшарттарды сәйкестендіру заңды келісімдерді бухгалтерлік есеп стандарттарына сәйкес келтіруді талап етеді, бұл кәсіпорындарды стандартты ережелер мен

шарттарға өзгерістер енгізуге итермелеуі мүмкін. Екіншіден, кәсіпорындар бұрын жарнамалық немесе маркетингтік іс-шаралар ретінде қарастырылған әрекеттерді қамтуы мүмкін жеке орындау міндеттемелерін ажыратуы керек. Үшіншіден, мәміле бағасын анықтау қиынға соғады, әсіресе әртүрлі факторларды есепке алу кезінде, бұл бағалаудың белгісіздігін азайту үшін келісімшарт шарттарын ықтимал түзетуге әкеледі. Сонымен қатар, әрбір міндеттеме бойынша мәміле бағасын бөлу жеке сату бағаларын терең түсінуді талап етеді, Бұл бизнес операцияларының өзгеруіне әкелуі мүмкін. Ақырында, кірісті тану міндеттемелерді орындауға байланысты, өйткені ХҚЕС (IFRS) 15 белгілі бір сценарийлерде қиындықтар туғызса да, тану мерзімдерін нақтылайтын критерийлерді енгізеді. Тұтастай алғанда, 15 ХҚЕС (IFRS) талаптарын сақтау кірісті тануды дәл көрсету үшін келісімшарттық құрылымдарға және коммерциялық тәжірибеге стратегиялық түзетулер енгізуді талап етеді, бұл сайып келгенде ашықтық пен бухгалтерлік есеп стандарттарының сақталуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Christopher J. Napier & Christian Stadler. (2020). The real effects of a new accounting standard: the case of IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers. Accounting and Business Research. 50:5. 487-488. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00014788.2020.1770933>
2. International Financial Reporting Standard 15 Revenue from Contracts with Customers <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards/english/2021/issued/part-a/ifrs-15-revenue-from-contracts-with-customers.pdf>
3. Revenue IFRS 15 Handbook. (2019). 135964. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/be/pdf/2020/12/ifrs15-revenue-handbook.pdf>
4. Shuyu Zhou. (2021). Current Income Recognition Principle Analysis of IFRS 15, ASC 606 and CAS 14. Advances in Economics, Business and Management Research. 166. 38-39 <file:///C:/Users/77002/Downloads/Current Income Recognition Principle Analysis of I.pdf>
5. Veronica Grosu, Svetlana Mihaila, Nicolai Jieri, Monica-Laura Zlati, Marian Socoliuc, Cristina-Gabriela Cosmulese. (2022). Extended Implementation of IFRS 15 Integrated Model in Countries with an Emerging Economy. Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics. 33(4) 357. <file:///C:/Users/77002/Downloads/Extended Implementation of IFRS 15 Integrated Mode.pdf>
6. Cristina Gabriela Cosmulese, Veronica Grosu, Artur Zhavoronok. (2023). Analyzing the external auditor's perception of the impact of IFRS 15 on the profitability and performance of emerging market companies. Consulting Publishing Company "Business Perspectives". <file:///C:/Users/77002/Downloads/Analyzing the external auditors perception of the.pdf>

УДК 657.1

Хегай Карина,
магистрантка группы УиА-23-1м
Наурызбаев Асылбек Жумабаевич,
к.э.н., Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика
Казахстан

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. Целью данной работы исследование развития стратегического управленческого учета в условиях развития цифровой экономики страны, определение уровня развития управленческого стратегического учета и их функциональных направлений

в условиях цифровизации учетной работы и отчетности, раскрытие проблем и предложение подходов для развития стратегического управленческого учета.

Ключевые слова: стратегия, коммерческие, организация, управленческий, учет отчетность, цифровые технологии, торговля, промышленность

На современном этапе развития рыночной экономики в Казахстане формируется цифровая экономика, которая требует использования информационных технологий во всех видах экономической деятельности. Бизнес-процессы, происходящие в коммерческих организациях, приводит к изменению конкурентных преимуществ, при котором меняются стили управления и организации производственной и иной деятельности. В результате этого меняются принципы и функции работы работников системы учета и отчетности. Исходя, из происходящих перемен в коммерческих организациях сегодня большие задачи стоят и перед самим управленческим учетом, концепция которого ориентирована на повышение эффективности использования производственного потенциала и деятельности коммерческих структур, увеличение доходности и прибыльности, снижение издержек производства и достижения конкурентоспособности и ликвидности активов.

Однако, как показывает практика хозяйствования коммерческих структур в них еще не созданы отдельная управленческая бухгалтерия, но в целом различные виды затраты учитываются в соответствии с требованиями производственного и управленческого учета и Правил ведения бухгалтерского учета на предприятиях бизнеса. Несмотря на отсутствие управленческого учета по нашему мнению в коммерческих организациях следует усилить требования к управленческому учету и определить стратегию развития бизнеса в зависимости от вида предпринимательской деятельности и размеров организационно-правовых форм бизнеса, что позволит обеспечить устойчивость функционирования и конкурентоспособность бизнес-структур.

Учитывая снижение из года в год государственной поддержки бизнес-структур тех или иных видов направления деятельности роль управленческого учета, а с позиции перспектив развития бизнеса и стратегического управленческого учета очень велика и является очень актуальной для всех коммерческих организаций. Стратегический учет сегодня выступает одним из главных направлений учета и отчетности, ибо основы его стабильного функционирования исходят, из традиционного управленческого учета, направленный на решений текущих производственных задач предприятия способствующего достижению целевых задач будущего периода. Причем, учитывая цифровизацию учета и отчетности и в целом всех направлений бизнеса, применение в перспективе автоматизированных технологий, различных роботов, дронов и других интеллектуальных новшеств, внедрение управленческой бухгалтерии не потребует увеличения кадров сферы учета или других квалификаций, как в самом производственном процессе, так и в администрации и управлении. Применение стратегического управленческого учета в коммерческих организациях в условиях цифровизации бизнеса позволит эффективно использовать различные виды ресурсов, непрерывно совершенствовать происходящие бизнес-процессы, достигать максимально возможного результата деятельности коммерческих организаций.

Сегодня повышаются требования управленческому учету, который кроме необходимой информации создает возможности для коммерческих организаций принимать долгосрочные и стратегические управленческие решения. Важность этой задачи возросла с усилением конкуренции среди коммерческих организаций и появлением новых информационных возможностей для обработки данных. В результате этого, коммерческие организации определяют ориентацию на долгосрочные цели субъектов бизнеса. Как результат этого, происходит создание долгосрочного стратегического конкурентного преимущества, способствующего более стабильным выгодам для заинтересованных в деятельности коммерческих организаций лиц в долгосрочной перспективе. С другой стороны, следует учитывать нестабильность рыночной ситуации и стремительный характер изменений,

которые быстро определяют краткосрочные преимущества. В этом аспекте цифровизация бизнес-процессов требует применения новых методов управления, создания механизмов и инструментов обеспечения управления бизнес-процессами в соответствии с внутренней концепцией управленческого учета и принципов и функций операционных систем и самих бизнес-процессов. Поэтому совокупность различных методов, принципов и функций следует считать современным или стратегическим управленческим учетом, способствующей реализовать все функции управленческого учета на основе цифровизации бизнес-процессов и выполняемых функций отдельными работниками [1,2].

Исходя из перспективных предназначений стратегического управленческого учета в условиях цифровизации важно выделить объективную сторону анализа эффективности деятельности предприятия, учет интересов и желаний всех сторон заинтересованных лиц. Это позволяет выделить интересы различных групп по отношению к эффективной работе предприятия. По мнению ряда различных авторов, как Drury (2000), Ч.Т. Хорнгрен, Дж. Фостер (2001) и других современных российских авторов стратегический управленческий учет наиболее целевые направления стратегического управленческого учета - это процесс принятия решений, обеспечение сотрудников коммерческой организации необходимой информацией и технология, позволяющие изменить существующие порядки предоставления информации, исходя из потребности внутренних пользователей [3,4].

По мнению А.Ю. Соколова сегодня в корне меняются требования к самому управленческому учету, который применяет различные виды инструментов, одним из которых является контроллинг. Соглашаясь с этим, следует выделить стратегические аспекты самого контроллинга, которые проявляются через стратегическое планирование и бюджетирование, не говоря об различных видах анализа, имеющих стратегический характер и новые подходы для отечественного бизнеса [5].

По мнению Е.И. Костюковой стратегический управленческий учет должен как основное внимание уделять внешним факторам, как доходность, конкурентоспособность, наличие доли сегмента или ниши на рынке и другие. Причем для самого управленческого учета она определяет решение внутренних факторов и условий хозяйствования [6]. Исходя из современных ситуаций управленческого учета стратегический управленческий учет не должен заикливаться во внешних факторах и условиях хозяйствования, ибо нерешенность внутренних факторов и усиление внутренних проблем не дадут возможности любой коммерческой организации достичь стабильности на рынке.

Стратегический управленческий учет, как сам управленческий учет имеет взаимосвязь с результатами хозяйствования, которые отражаются через предоставляемую финансовую отчетность. С этой стороны, можно поддержать О.Д. Каверину, которая считает, что стратегический управленческий учет – это сочетание управленческого учета с системами финансовой отчетности, направленное на принятие стратегических решений [7].

Наиболее простое и достаточное обширное толкование понятия стратегического управленческого учета дает В.Э. Керимов, который определяет его как систему управленческого учета, направленную на принятие управленческих решений [8].

На наш взгляд достаточно полно раскрывает сущность стратегического управленческого учета А.Д. Шеремет, который указывает, что стратегический учет формирует собственные информационные ресурсы прогнозного характера. Причем эти информационные ресурсы стратегического учета взаимосвязаны с традиционным управленческим учетом, но им не ограничиваются. В этом аспекте коммерческой организации необходимы информация не только о ее деятельности, но и о внешней среде, что очень важно для прогнозирования и будущего развития организации [9].

По мнению В.Р. Бозрова цифровизация и развитие информационно-коммуникационных технологий создадут необходимые условия для оптимизации учетной и управленческой работы коммерческой организации, что повысит эффективность работы работников сферы учета и отчетности, повысит четкость и качество контроля над всей деятельностью

коммерческих организаций, производственными процессами и жизненным циклом продукции и самой коммерческой организации, повысит эффективность и конкурентоустойчивость [10].

Как видно сущность стратегического управленческого учета имеет широкий аспект и является продолжением традиционного управленческого учета, что со своей стороны требует учитывать все стороны выполняемых функций и принципиальных позиций, которое необходимо учитывать при цифровизации всей системы учета и отчетности в соответствии с требованиями действующих нормативно-правовых актов РК по цифровизации национальной экономики.

С позиции управленческого стратегического учета, ориентированного на будущее время коммерческие организации соблюдая требования самого управленческого учета должны выполнять такие анализ, контроль, планирование, организация, оценка, регулирование и управление. В этом аспекте управленческий стратегический учет должен рассматривать внутренние и внешние процессы коммерческой организации посредством многообразия подходов концепции управленческого учета, что можно видеть из рисунка 1.

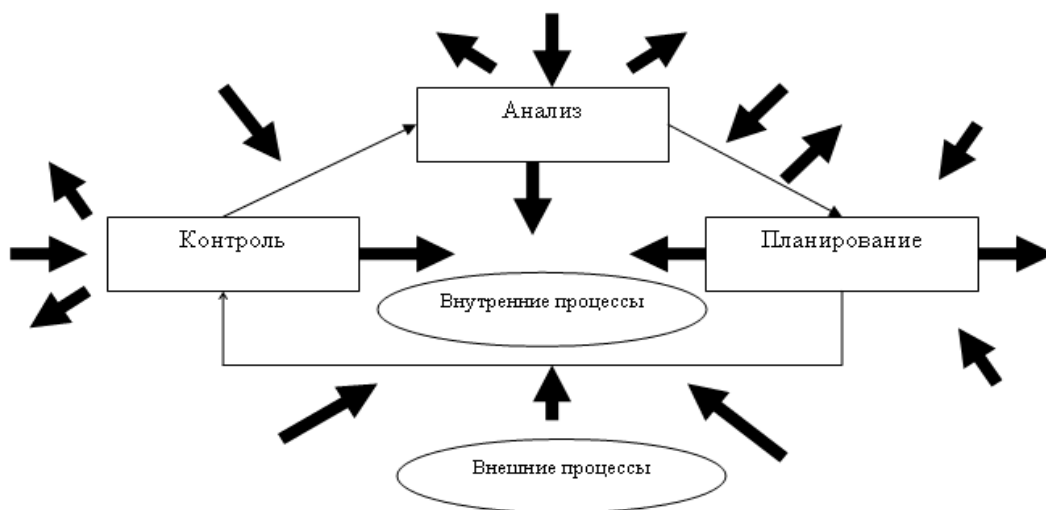

Рисунок 1 – Процесс стратегического управленческого учета

Сегодня под коммерческой организацией многие понимают в большинстве случаев предприятия торговли, общественного питания и оказания различных видов услуг, а также малых форм хозяйствования. На наш взгляд, коммерческие организации следует рассматривать как разновидность различных сфер экономической деятельности независимо от размеров производства и оказываемых услуг и выполняемых работ. В условиях рынка каждая организация функционирует как коммерческая организация на основе принципов самофинансирования и самоокупаемости, т.е. получаемой прибыли. Поэтому мы должны рассматривать как коммерческую организацию крестьянские и фермерские хозяйства, ибо они как физические лица являются участниками бизнеса, а также и другие крупные агроформирования, не говоря о тех, кто перерабатывает сельскохозяйственную продукцию. Безусловно, говорит о создании отдельной управленческой бухгалтерии в таких малых и средних формах предприятий трудно в виду малочисленности работников, но обеспечение требований управленческого учета, в том числе стратегического управленческого учета необходимо, т.к. любая организация имеет свой экономический механизм хозяйствования, действуя соблюдая принципиальные подходы и реализуя функциональные направления бухгалтерского учета в зависимости от требований самого учета и отчетности.

Необходимым инструментом для успешной цифровизации в целом управленческого учета является выбор цифрового продукта для автоматизации обработки информации в целях получения сведений и принятия управленческих решений руководством коммерческой

организации. На рынке IT-продуктов в Казахстане основные бухгалтерские программы 1С: Бухгалтерия, которые в разной степени решают комплекс учетных задач, как бухгалтерия, кадры, заработная плата, торговля, отчетность. Для малых и средних коммерческих организаций оказывают услуги аутсорсинга такие фирмы, как Saby (СБИС) по предоставлению отчетности в госорганы, план-факт онлайн-сервис учета доходов, расходов и прибыли бизнеса.

Отечественный сервис Казахстана в онлайн бухгалтерии Бухта сегодня стал доступным и для компаний Узбекистана. В Ташкенте открыт офис этой компании. В результате этого, клиенты могут использовать систему Бухта и для узбекских ООО и ИП, получать консультации относительно трансграничных процедур. Бухта включает в себя программный ККМ, который предназначен для подключения к своему сайту или системе продаж в магазине, онлайн сдачи налоговой отчетности, интеграции с интернет-банком. Данная программу можно применять для ведения бухгалтерии в ресторане, кафе, магазине, салоне, учебном центре, мастерской и даже в киоске. Есть возможность аутсорсинга бухгалтерии, при передаче ведения бухгалтерии постоянным внештатным бухгалтером, которому поручают отчеты, платежи, документы. Сервис бухгалтерских услуг Payda действует в Казахстане чуть более года. Данный сервис представляет упрощенный сервис бухгалтерских услуг для представителей бизнеса. За первый год работы компания Payda добилась определенных успехов и набрала популярность на рынке Казахстана. На сегодняшний день в приложении этой компании насчитывается более пяти тысяч зарегистрированных пользователей. Данная платформа бесплатная. В ней можно вести бухгалтерию как самостоятельно, так и с бухгалтером. Компания работает с предпринимателями, ИП и ТОО на упрощенном налоговом режиме. Основную часть клиентов составляют представители розничной и оптовой торговли, фрилансеры, рекламные агентства, а также агентства по оказанию услуг СММ и веб-разработки. Аналогично предоставлением онлайн услуг для работников бухгалтерии коммерческих организаций, их консультированием, предоставлением помощи в аутсорсинге, занимается и компания 1С Бухгалтерия. На рынке электронных бухгалтерских услуг имеется достаточное количество компаний, способных оказывать различную помощь бизнесменам. Однако на наш взгляд, цифровизация должна поднимать требования к самим работникам бухгалтерии и совершенствованию системы управления коммерческих организаций. Сегодня уровень автоматизации управленческого учета у малых и средних коммерческих организаций практически не развит в виду различных причин, как высокая стоимость программных IT-продуктов, недостаточной профессиональной компетентности работников, отсутствием у руководителей взглядов на необходимость выделения управленческого учета как самостоятельную сферу учетной и экономической работы.

В соответствии с Законом Республики Казахстан от 14 июля 2022 года № 141-VII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам стимулирования инноваций, развития цифровизации, информационной безопасности и образования» определены запрет на истребление у коммерческих структур документов по сведениям, имеющихся в информационных системах государственных органов, что не вызывает нужды на копирование и ношение различных разрешений на получение разрешений. Ранее существовали такие требования в части организационных, законодательных и технических ограничений, которые влияли на полноту осуществления обмена сведениями в информационных системах государственных органов.

Изменения согласно законодательства касаются в части проведения аукциона по предоставлению права на недропользование по углеводородам, обеспечению гарантии со стороны потенциального инвестора и исключения участия недобросовестных участников введен гарантийный взнос, который ранее отсутствовал, невыполнения требований победителем право на заключение контракта по участку недр передается участнику аукциона, предложившему следующий после победителя аукциона наибольший размер

подписного бонуса. При этом до внесения поправок победитель, не выполнивший требования Кодекса «О недрах и недропользовании», лишается права на заключение контракта, а участок недр повторно выставляется на аукцион. Также внесены изменения по формированию протокола в автоматическом формате и исключению права комиссии по предоставлению права по определению победителя. В основном изменения касаются также и в части граждан в соответствии со стандартами государственных услуг по различным направлениям.

Внедрение цифровых технологий в бизнес-процессы коммерческой организации создают условия для оптимизации затрат, использованию индивидуального подхода к потребителям и клиентам, минимизировать возможные риски. В системе бухгалтерского учета сегодня в Казахстане применяется автоматизированный учет компьютерной технологии 1С-Бухгалтерия версии 8.3, которая позволяет вычислять, анализировать большие данные, которые также можно успешно применять в стратегическом учете и в стратегическом планировании. Однако, как показывает практика хозяйствования в бизнес-среде различных направлений экономической деятельности требуется шифрование и обеспечение кибербезопасности имеющихся данных. К сожалению, в некоторых сферах экономической деятельности в последние годы произошли утечка персональных данных большинства граждан страны, которыми в некоторых случаях воспользовались мошенники. Сегодня изменения претерпевает почти все учетные системы коммерческих организаций, в том числе и стратегический управленческий учет. В этом аспекте важна информация финансового и нефинансового характера для управленческих целей, которая складывается по трем основным составляющим, как планирование, контроль и анализ коммерческой организации. Подобная информация касается не только затрат бизнес-структуры, как это применяется в управленческом учете, но и информация внешней бизнес-среды, как поставщики, покупатели, конкуренты, действия правительства, и безусловно, внутренней бизнес-среды, начиная от производственного процесса, трудовых и материальных ресурсов, так и социальной стороны, проводимой в коммерческой организации.

В современных условиях цифровизации коммерческие организации с позиции стратегического управленческого учета должны быть мобильны, формировать данные с активным использованием IT-технологий, облачных сервисов и программных разработок, что позволяет повысить точность, скорость, качество полученных данных. В реализации всех этих требований важное место принадлежит мастерству и компетенции тех или иных работников, которые сегодня сдерживают процесс цифровизации управленческого учета, не говоря о возможностях их применения стратегического управленческого учета.

Результаты исследований показывают, что сегодня работники бухгалтерской службы ведут однотипную работу, при котором они не могут возможности использовать свой потенциал для совершенствования учета и отчетности, не говоря об улучшении производственных процессов. Поэтому многие молодые кадры сферы учета в коммерческих организациях не заинтересованы в применении новых подходов, ибо руководство коммерческих организаций не дают им такой возможности. Поэтому на законодательном уровне необходимо ужесточить требования к бухгалтерскому учету, определить конкретные меры по совершенствованию управленческого учета и ориентации его на стратегию развития коммерческих организаций. Между тем, опыт Японии и Франции показывает, что проведение целенаправленной кадровой политики и использование различных видов анализа, при котором уделение важного значения квалификационным требованиям, опыту и повышению квалификации работников создают большие перспективы для стратегического управленческого учета. Поэтому государство должно осуществлять целенаправленную кадровую политику, усилить требования к бухгалтерскому, статистическому и налоговому учету, организации государственных закупок и другим направлениям учета и отчетности. Поэтому одной из проблем, с которым столкнулись коммерческие организации при внедрении цифровых технологий является несоответствие существующей компетенции

кадров современным требованиям рынка, дефицит человеческого потенциала в тех или иных областях экономической деятельности. Между тем, эволюционные изменения в национальной экономике требуют новых подходов к планированию потребностей от материальных ресурсов к совершенствованию социальных ресурсов, как образование и здравоохранение, к формированию учета новых потребностей, что свойственно инновационной экономике. Тем самым, цифровизация требует улучшения системы образования в цифровой экономике, применения новых подходов к выполняемым функциям бухгалтерского учета, ориентированного на стратегию развития коммерческих организаций. Таким образом, требования к человеческому капиталу, постоянно меняются, и условия цифровой экономики и определяют будущее развитие не только коммерческих организаций, но и экономическую безопасность самой страны.

Скорость происходящих изменений в макроэкономическом аспекте, также технологических и социальных, в связи с изменением стратегии управления коммерческой организацией, способствует внедрению в деятельность их новых технологий и обеспечение поиска эффективной форма работы кадрового персонала. Для этого требуется постоянное обучение персонала коммерческих организаций, что вытекает от непрерывного процесса тех или иных стадий производства. Смена внимания с материальных активов на информационные ресурсы, в том числе нематериальные активы, требуют совершенствования знания и человеческого капитала.

Кроме того, на наш взгляд, в условиях цифровизации с позиции нормативно-правовых актов РК необходимо принять соответствующие стандарты для работников бухгалтерии в целях определения их функциональных и принципиальных регулирований и компетенций, ответственности с учетом ежегодных квалификаций и происходящих изменений в национальной экономике.

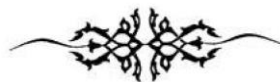
В целях развития стратегического управленческого учета важное значение имеет стимулирование массового спроса на цифровые знания и навыки, которые приведут к развитию цифровой экономики в стране. В этом аспекте необходимо цифровое развитие всех сфер экономической деятельности, государственное регулирование цифровизации, создание условий для развития исследовательских центров, изменение формы организации труда, изменение структуры занятости, формирование возросшей потребности в развитие новых навыков. Развивать расширенную систему цифровых кадров на основе совершенствования системы высшего и послевузовского образования. Одним из важных условий развития цифровизации является создание социальной среды, способствующей формированию и развитию цифрового капитала.

Для достижения создания социальной среды и цифрового капитала коммерческих организаций требуется развивать сетевое сообщество, сформированного на основе искусственного интеллекта, применять новые формы взаимодействия в современном обществе, как коворкинг, каршеринг и другие. Наряду с этим следует провести персонализацию услуг, нацеленных на человека в области проектирования, образования, развлечений, здравоохранения и других сторон.

Человеческий капитал в будущей перспективе может развиваться и применять цифровую экономику только при взаимодействии всех субъектов управление и инвестирования в эту сферу. Поэтому государство должно вести четкую политику в части цифровизации и развития человеческого капитала на основе единства взаимосвязи: образование - бизнес. Достижение этих целей возможно только при учете совокупности всех факторов и условий, при котором управление должно определять стратегию и устойчивость коммерческих организаций, создавать меры быстрого реагирования и оперативного управления на основе мобильности коммерческих организаций для создания стратегической перспективы их конкурентоспособности. В решении всех целевых задач в условиях цифровизации важное место принадлежит стратегическому управленческому учету.

Список использованной литературы:

1. Ильшева Н.Н., Юрьева Л.В. Идентификация стратегического управленческого учета в холдинговых структурах: принципы организации и информационная инфраструктура // Все для бухгалтера. 2009. № 10 (238). -с. 26-32.
2. Юрьева Л.В., Ильшева Н.Н., Караваева А.В., Быстрова А.В. Стратегический управленческий учет для бизнеса. - Москва, 2013.- 560 с.
3. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет. - ЮНИТИ, 1998.
4. Хорнгрен Ч. Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект - Финансы и Статистика, 2000.
5. Соколов А.Ю. Управленческий учет и контроллинг результативности бизнеса Учебное пособие/ А.Ю. Соколов.- Казанский университет, 2023. -153с.
6. Бухгалтерский учет и анализ: учебное пособие /Е. И.Костюкова, С.А. Тунин, О.В. Ельчанинова, А.Н. Бобрышев, И. Б. Манжосова, С. В. Гришанова; под общ. редакцией Е. И. Костюковой. - М.: КНОРУС, 2014. - 408 с.
7. Каверина О. Д. Управленческий учет: теория и практика: учеб. пособие. / О. Д. Каверина. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, 2014.- 488 с.
8. Керимов, В.Э. Бухгалтерский управленческий учет/В.Э. Керимов. -М.: Дашков и К, 2009. - 281 с.
9. Шеремет А.Д. Управленческий учет. - М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2014. - 517с.
10. Бозров В.Р. Актуальные вопросы развития бухгалтерского и управленческого учетов в современной экономике//В книге: Актуальные вопросы совершенствования государственного (муниципального) финансового контроля, внутреннего финансового контроля и внутреннего финансового ауди-та. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Екатеринбург, - 2020. - С. 95-101.

ӘОЖ 338.06

Шамшиденова Диана Сайфитденовна
Айдарханова Мөлдір Дулатқызы
Тоғай Мерей Жазылбекқызы

«Экономика және менеджмент» мектебі, Нархоз Университеті
ғылыми жетекші: ассистент-профессор **Нуркашева Н.С.**
Алматы қ., Қазақстан

ЭКОМИКАНЫҢ ТҰРАҚСЫЗ ЖАҒДАЙЫНДА ХҚЕС БОЙЫНША ДЕБИТОРЛЫҚ БЕРЕШЕКТЕР ЕСЕБІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа: Қазіргі уақытта жаһандық қаржылық дағдарыс әлемнің барлық дерлік елдеріне әсер етті. Әлемдегі қор нарықтарының жоғары көрсеткіштері; Қытайдың банк секторындағы жағдайдың нашарлауы; энергетикалық нарықтардағы тұрақсыздық (әлемдік нарықтағы мұнай мен газды негізгі жеткізуші елдер арасындағы бәсекелестікке байланысты); әлемнің көптеген елдерінде жылжымайтын мүліктің өте жоғары бағасын тудырған қол жетімді тұрғын үй несиелері; теріс несиелік рейтингтер және әлемдік беделі бар компаниялардың үлкен қарыздары, АҚШ мен Еуропа елдерінің Ресейге қойған экономикалық және саяси санкциялары - бұл олардың жақын арада банкроттыққа ұшырайтындығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Активтер, дебиторлық берешектер, айналым қаражаттары, қысқа мерзімді инвестициялар, халықаралық қаржылық есеп стандарттары.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы әлемдік қаржы дағдарысының келеңсіз әсерін толық көлемде сезінуде. Бүгін дағдарыс нақты секторға әсер ете бастады. Нәтижесінде экономикалық өсудің айтарлықтай баяулауы және нәтижесінде тауарлар мен қызметтерге сұраныстың төмендеуі байқалады. Дағдарыстың негізгі салдары-капиталдың елден кетуі, экономикаға инвестициялар ағынын азайту, жұмыссыздықтың өсуі, шағын және орта бизнестің даму қарқынының төмендеуі.

Қазақстан Республикасының экономикалық дамуының қазіргі кезеңі экономикада қаражаттың жетіспеушілігімен және көптеген кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігімен сипатталады, бұл компаниялардың дебиторлық берешегінің ұлғаюын тудырады. Сондықтан дебиторлық берешекті тиімді басқару мәселелері өте өзекті және компанияның қаржы қызметінің маңызды міндеті болып табылады.

Демек, біз бұл бөлімде халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына сәйкес дайындайтын компаниялардың дебиторлық берешекті есепке алу тәжірибесін қарастыратын боламыз.

Қаржылық есептіліктегі дебиторлық берешек - бұл ұйым клиенттерінің оларға жеткізілген тауарлар немесе көрсетілген қызметтер үшін қарызы. Тауарлар мен қызметтерді сату-бұл бизнес үшін жасалған нәрсе [1].

Негізгі бөлім. 15 «Сатып алушылармен жасалған шарттар бойынша түсім» стандартында сатып алушылардың берешегін белгілеу үшін «шарттық актив» жаңа термині пайда болды [2]. Халықаралық стандарттарды жасаушылар бұл терминге қандай мағына берді, соған тоқталып өтейік.

Тауарларды жеткізу немесе қызметтерді ұсыну бойынша міндеттемені орындау сатушының сатып алушыдан төлем алу құқығын алуына әкеледі. Дебиторлық берешек - бұл төлем жасаудың сөзсіз құқығы (сатып алушыдан қайтару). Шартсыз, төлем түскенге дейін тек уақыт өтуі керек. Алайда, кейбір жағдайларда, сатып алушыға бір міндеттемені орындау арқылы сатушы компания өтемақы алуға сөзсіз құқылы емес, өйткені ол алдымен басқа міндеттемені орындауы керек. Мысалы, жасалған шартқа сәйкес бір тауарды жеткізу қосымша қызмет көрсетілгеннен кейін немесе басқа тауарды жеткізгеннен кейін ғана төленеді. Мұндай жағдайларда сатушы шарттық активті көрсетуі керек.

Осылайша, дебиторлық берешек өтемақының сөзсіз құқығы болып табылады, бірақ шарттық актив болып табылмайды.

15-ші ХҚЕС бойынша келісімшарттық актив - бұл сатушының болашақта белгілі бір міндеттемелерді орындауына байланысты болған кезде сатып алушыға берілген тауарлар мен қызметтердің орнына өтемақы алу құқығы [2].

Басқа сөзбен айтқанда, дебиторлық берешек болған жағдайда, сатушы төлемді алғанға дейін белгілі бір уақытты күте алады. Келісімшарт активі жағдайында Сатушы Сатып алушы алдында басқа да міндеттемелерге ие, онсыз сатушыға төлем төленбейді.

Енді 15-ші стандартқа сәйкес ұйымның дебиторлық берешектерін танудың тәртіптеріне тоқталайық.

1-ші мысал. 2018 жылдың 1 қаңтарында ұйым А және В тауарларын сатып алушыға 1000 мың теңге беру туралы келісімшартқа қол қойды. Келісім-шартта А тауары алдымен жеткізілуі керек және ол үшін төлем в сатып алушыға тауарды беруге байланысты болады, басқаша айтқанда, 1000 мың теңгені қайтару сатушы компанияға екі тауарды да сатып алушыға бергеннен кейін ғана төленеді. Осылайша, сатушы компания келісімшарт бойынша өтемақы алу құқығын екі тауар да сатып алушыға жеткізілгенге дейін алмайды.

Ұйым 15 ХҚЕС-на сәйкес сатып алушылармен жасалған шарттар бойынша кірістерді есепке алу үшін қолданады. Ол осы келісім-шарт бойынша орындалудың екі міндетін анықтады: А және В тауарын сату келісім-шарт бойынша баға А тауарына 400 мың теңге және В тауарына 600 мың теңге сомасындағы жеке сату бағалары негізінде бөлінеді.

Сатушы ұйым А өнімін сатып алушыға бақылауды бергенде, мынадай бухгалтерлік жазулар жасалады:

Дт «Келісімшарттық актив»

Кт «Түсім» (тауар А) - 400 мың теңге.

Сатушы ұйым В өнімін сатып алушыға бақылауды тапсырған кезде мынадай бухгалтерлік жазу беріледі:

Дт «Дебиторлық берешек» -1 000 мың теңге

Кт «Келісімшарттық актив» - 400 мың теңге.

Кт «Түсім» (тауар Б) – 600 мың теңге.

Осылайша, егер келісім-шартта төлем құқығын алу шарты болса, сатушы компания алдымен Дт «Шарттық актив» Кт «Түсім» бухгалтерлік жазуы беріледі.

Сатып алушы алдындағы барлық міндеттемелер орындалғаннан кейін сатушы сөзсіз өтемақы құқығын алады және бұл құқықты шарттық актив ретінде емес, дебиторлық берешек ретінде көрсетуі керек.

15-ҚЕХС-да көрсетілгендей, есеп беруді пайдаланушылар үшін келісімшарт активі мен дебиторлық берешек арасындағы айырмашылықтарды көру маңызды, өйткені осылайша олар сатушы компанияның келісімшарт бойынша өтемақы алу құқығына байланысты тәуекелдер туралы ақпарат алады. Келісімшарттық актив те, дебиторлық берешек те несиелік тәуекелге ұшырайды. Сонымен қатар, келісімшарт активі басқа тәуекелге ұшырайды, атап айтқанда сатушының өз міндеттемелерін орындамау қаупі (орындау қаупі).

Тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу, әдетте, компания тауарларды жеткізіп, сатып алушыға қызмет көрсеткен кезде жасалады және есептеледі. Бұл жағдайда сатып алушының өтемақы алуға сөзсіз құқығы бар, яғни дебиторлық берешек. Алайда, шот-фактураның өзі міндетті түрде дебиторлық берешектің болуының көрсеткіші емес. Компания шот - фактураға дейін қайтару құқығына ие болуы мүмкін. Егер тауар жеткізілсе және шот қандай да бір себептермен әлі ұсынылмаса, онда халықаралық стандарттарға сәйкес дебиторлық берешекті шот-фактураға дейін көрсету керек, өйткені сатып алушы тарапынан өтемақы алуға сөзсіз құқығы бар.

Басқа жағдайларда, сатушы тауар жеткізілгенге дейін ақшаны қайтаруға сөзсіз құқылы болуы мүмкін. Мысалы, егер шартта сатып алушы тауарды бергенге дейін немесе сатушы қызмет көрсеткенге дейін төлем жасауы керек деп көрсетілсе.

2-ші мысал. 20109 жылғы 1 қаңтарда сатушы ұйыс 2019 жылғы 31 наурызда жеткізу күнімен сатып алушыға тауарды сатуға бұзылмайтын келісімшарт жасады. Келісімшартқа сәйкес сатып алушы 2019 жылдың 31 қаңтарында 1000 мың теңге мөлшерінде алдын-ала төлем жасауы керек. Жағдайларға байланысты сатып алушы бұл соманы 2019 жылдың 1 наурызында төлеген. Бұл жағдай сатушы ұйымның бухгалтерлік есебінде қалай көрініс табады?

Жасалған келісімшартқа сәйкес өтемақы сомасы (оны бұзуға болмайды) сатушыға 2019 жылғы 31 қаңтарында тиесілі болады. Бұл күні сатушы дебиторлық берешекті көрсетеді, өйткені өтемақы құқығы сөзсіз болады. Алайда, кіріс тауарды бергеннен кейін ғана танылуы керек, сондықтан несие бойынша кірістің орнына шарттық міндеттеме көрсетіледі. Бұл 15-ҚЕХС стандарты бойынша «келісімшарттық міндеттемені» білдіреді.

«Келісімшарттық міндеттеме» - бұл сатушы компанияның сатып алушыға сатып алушыдан өтемақы алған тауарларды немесе қызметтерді беру міндеттемесі [2].

Осылайша, бұл мысалда келесі жазбаларды есепке алу қажет болады:

2019 жылдың 31 қаңтарында сатушы ұйым шарт бойынша ақы төлеуге сөзсіз құқықты алады:

Дт «Дебиторлық берешек» Кт «Келісімшарттық міндеттеме» - 1 000 мың теңге.

2019 жылдың 1-наурызында сатып алушыдан төлем алу:

Дт «Ақша қаражаты» Кт «Дебиторлық берешек» – 1 000 мың теңге.

2019 жылғы 31 наурызында сатып алушыға тауарларды жеткізу:

Дт «Келісімшарттық міндеттеме» Кт «Түсім» -1 000 мың теңге.

Халықаралық бухгалтерлік есепте сатып алушыға шот ұсыну дебиторлық берешектің пайда болуының қажетті факторы болып табылмайды. Осылайша, егер сатушы ұйым 2019 жылдың 31 қаңтарына дейін шот-фактураны ұсынса, онда сатушы ұйым келісімшарт бойынша өтемақы алуға сөзсіз құқығы жоқ болғандықтан, оның балансындағы дебиторлық берешек осы күні көрсетілмейді.

Кейбір жағдайларда сатушы компания болашақта қайтарудың бір бөлігін немесе барлығын қайтаруға тура келсе де, сөзсіз қайтару құқығына ие болады. Мұндай жағдайларда болашақта өтеудің бір бөлігін қайтару міндеттемесі компанияның өтеудің толық сомасына қолданыстағы құқығына әсер етпейді. Сондықтан сатушы компания дебиторлық берешектің толық сомасын және «Қайтару міндеттемесі» деп аталады.

3-ші мысал. Компания сатып алушымен 2021 жылдың 1 қаңтарында тауарды 150 мың теңгеге сату туралы келісім жасасты. Егер сатып алушы күнтізбелік жыл ішінде 1 миллионнан астам тауар сатып алса, онда бір тауардың бағасы бір данасына 125 мың теңгеге дейін төмендетіледі. Төлем бақылау сатып алушыға ауысқан кезде жасалуы керек, сондықтан сатушы тауардың 1 миллион бірлігі жөнелтілгенге дейін тауардың бірлігі үшін 150 теңге бағасымен қайтаруға (яғни дебиторлық берешек) сөзсіз құқылы.

Неғұрлым түсінікті жауап алу үшін сатушы ұялы телефондарды көтерме сатумен айналысады деп елестетіңіз. Шарт жасасу кезінде мәміле бағасын анықтау кезінде (кірісті танудың бес сатылы моделінің 3-қадамы) сатушы компания сатып алушы бір жыл ішінде миллион ұялы телефон сатып алады және осылайша жеңілдік алу шартын орындайды деген қорытындыға келді.

100 бірлік мөлшерінде тауарлардың бірінші партиясын жіберген кезде мынадай бухгалтерлік жазу берілуі тиіс:

Дт «Дебиторлық берешек – 15 000 (150 мың тг. x 100)

Кт «Түсім» - 12 500 (125 мың тг. x 100)

Кт «Қайтару бойынша міндеттеме» – 2 500 мың теңге.

Қайтару міндеттемесі бір ұялы телефон үшін 25 мың теңге қайтаруды білдіреді. Бұл сома тауардың бірлігіне жеңілдік ретінде беріледі деп күтілуде және 150 мың теңге шарт бойынша бір ұялы телефонның бағасы мен 125 мың теңге шарт бойынша сөзсіз қайтару құқығы арасындағы айырмашылықты білдіреді.

Қаржы активтерін есепке алуды реттейтін 9-ы ХҚЕС-на сәйкес дебиторлық берешектің құнсыздануы бастапқы танудан кейін болған оқиғалар болған кезде танылады. Әрбір есепті күні компания құнсызданудың объективті белгілерінің болуын бағалауы тиіс. Егер мұндай белгілер болса, компания құнсызданудан болатын шығынды анықтау үшін барлық қажетті есептеулерді жүргізуі керек. Стандарт құнсыздану белгілерінің болуын көрсететін бірқатар факторларды көздейді (1 сурет) [3]:

1 сурет – Дебиторлық берешектердің құнсыздану себептері [3]

Іс жүзінде дебиторлық берешектің құнсыздануы «Дебиторлық берешектің құнсыздануына арналған резерв» деп аталады. Дебиторлық берешектің әрбір түрі үшін резерв құрылады.

Дебиторлық берешектің баланстық құны шығыстарға есептен шығару жолымен дебиторлық берешектің құнсыздануына резерв сомасына азайтылуға тиіс [4].

Дебиторлық берешектің құнсыздануына резерв қалыптастыру тәсілі компанияның есеп саясатында бекітілуі тиіс. Бірнеше нұсқа бар:

- әрбір борышкер бойынша берешекті өндіріп алу ықтималдығын айқындау және берешегін өндіріп алу күмәнді борышкерлер үшін ғана резерв есептеу;
- белгілі бір кезең үшін алынған түсімнен пайызбен резервті есептеу (сатудан пайыз);
- мерзімі өткен кезеңдердің ұзақтығына байланысты дебиторлық берешектің бірнеше тобын қалыптастыру және әрбір топ үшін айқындалатын пайызбен резервті есептеу.

4-ші мысал. Дебиторлық берешектің құнсыздануына резерв сомасын және резервті шегергендегі дебиторлық берешек сомасын есептеу қажет.

Кесте 1

Күдікті дебиторлық берешектерге резерв есептеу тәртібі

№	Жылдар	Сату көлемі, теңге	Алынбаған борыштар, теңге	Пайыздар, %
1	2017	3 650 000	58 600	1,6
2	2018	4 565 200	30 520	0,67
3	2019	2 300 400	20 355	0,88
4	2020	6 236 500	58 520	0,93
5	Барлығы	16 752 100	167 995	1,00

Ескерту – кестені автор ұйымның мәліметтері негізінде құрастырды

Осылайша, ұйым үшін үмітсіз борыштардың орташа пайызы 1,00% - ды құрады.

2021 жылы «Балқан тау ұйым 395 200 теңге сомасына тауарларды сатты, сатып алушыларға 64 880 теңгеге жеңілдіктер берілді. 2021 жылға арналған резервтің мөлшері (күмәнді борыштардың болжамды сомасы): $(2\ 395\ 200 - 64\ 880) * 1,0\% = 23\ 304$ теңге.

Оған төмендегідей бухгалтерлік жазу беріледі: Дт 7440 Кт 1290 – 23 304 теңге.

Төлем мерзімдері бойынша дебиторлық берешекті бағалау әдісі - берешекті төлеу мерзімі бойынша күмәнді талаптардың пайызын айқындау болып табылады. Осы пайызды анықтау үшін барлық шоттарды келесі санаттар бойынша жіктеу қажет :

- төлем мерзімі келмеген шоттар;
- 1 күннен 30 күнге дейін кешіктіру;
- 31 күннен 60 күнге дейін кешіктіру;
- 61 күннен 90 күнге дейін кешіктіру
- 90 күннен астам мерзімі өткен.

Әрбір санат үшін күмәнді борыштардың болжамды пайызы айқындалады (кесте 2).

2 кесте

Төлем мерзімдері бойынша дебиторлық берешектер үшін резервті бағалау

№	Дебиторлық берешектерді төлеу мерімі, күн	Соомасы, теңге	Болжамды күдікті қарыздар, %	Бағаланған резерв сомасы, теңге
1	Төлем уақыты келмеген	100 000	1,4	1400
2	1-30 күнге дейін төлем мерзімі өтіп кеткен	70 000	1,2	840
3	31-60 күнге дейін төлем мерзімі өтіп кеткен	200 000	1,5	3000
4	61 – 90 күнге дейін төлем мерзімі өтіп кеткен	50 000	0,98	490
5	90 күннен асып кеткен	180 000	1,25	2250
6	Барлығы	600 000	-	7980

5-ші мысал. Ұйымның түгендеу нәтижелері бойынша төленбеген дебиторлық берешектің шамасы 31.12.2020 жылға 600 000 теңгені құрайды. Төлем мерзімі бойынша бұл мәнді келесідей бөлуге болады:

- бірінші санат - 100 000 теңге;
- екінші санатты - 70 000 теңге;
- үшінші санат - 200 000 теңге;
- төртінші санат - 50 000 теңге;
- бесінші санат - 180 000 теңге.

Кестенің қорытындысына мынадай бухгалтерлік жазу беріледі: Дт 7440 Кт 1290 – 7980 теңге.

Осылайша, несие бойынша таза сату құнының пайыздық әдісі де, Төлем шарттары бойынша дебиторлық берешекті бағалау әдісі де сәйкестік ережесіне сәйкес күмәнді талаптар бойынша шығындар сомасын бағалайды және қай әдіс қолданылатынына қарамастан, есептен шығарылған дебиторлық берешектің жалпы сомасы күмәнді талаптардың болжанған сомасына сирек тең болады.

Сатып алушылармен есептесу - есеп айырысу құжаттарымен ресімделеді-бұл шот-фактуралар мен накладнойлар. Осы құжаттардың негізінде шоттарда сатып алушылармен және тапсырыс берушілермен туындаған есептер көрсетіледі. Бұл құжаттар жеткізуші мен сатып алушының компаниясы туралы барлық ақпаратты көрсетеді:

- тауарлардың, жұмыстардың, қызметтердің атауы;
- өлшем бірлігі;
- саны;
- бағасы;
- құны;
- ҚҚС;
- есептесу сомасының жиыны.

Құжаттарға басшы, бас бухгалтер қол қояды, мөр қойылады. Олар тіркеліп, есептеу үшін сатып алушыларға жіберіледі. Құжаттар стандартты бланккілерде басып шығарылуы немесе қаламмен толтырылуы мүмкін.

Сатып алушылармен және тапсырыс берушілермен есеп айырысу 1210 шотта көрсетіледі және төмендегі 3-кесте бойынша қысқаша операциялар.

3 кесте

Сатып алушылармен есептесу бойынша шоттарға жазу

№	Шаруашылық операциялары	Дт	Кт
1	Тиеп жөнелтілген өнім үшін сатып алушыға шот ұсынылды	1210 1210	6010 3130
3	Сатып алушылардың берешегі өтелді: есеп айырысу шоты арқылы касса арқылы	1010 1030	1210
4	Сатып алушылардың берешегі бұрын алынған аванстар есебінен есептен шығарылды	3510	1210
Ескерту – кесте автормен құрастырылды			

Аналитикалық және синтетикалық есеп 1210 шотында жүргізіледі. Талдамалы есеп әрбір сатып алушы мен тапсырыс беруші бөлінісінде немесе әрбір ұсынылған шот-фактура бөлінісінде жүргізіледі. Бухгалтерлік есеп тіркелімі - бұл сатып алушылармен және тапсырыс берушілермен есеп айырысу туралы ведомость. Ондағы жазба сызықтық-позициялық, яғни әр сатып алушыға жеке жол беріледі, онда сатып алушының аты, есеп айырысу құжатының нөмірі, оның сомасы, яғни 1210 шотының кредиті көрсетіледі, ол қандай шоттардан алынады. Айдың соңында баланс әр есептеу үшін анықталады [5].

Айдың соңында үзінді жинақталады және шоттың кредиті бойынша жалпы айналым 1210 шоттың синтетикалық есебінің тіркелімі болып табылатын № 11 журнал-ордерге немесе машинаграммаға көшіріледі. Осы жерден бұл сомалар Бас кітапқа ауысады.

Дебиторлық берешек сонымен қатар баланста клиенттер мен тапсырыс берушілердің дебиторлық берешегі (1210 шот) немесе басқа дебиторлық берешек ретінде жіктеледі.

Қорытынды. Сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің дебиторлық берешегі - бұл әдеттегі кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында сатылған (көрсетілген) жұмыстар мен қызметтер үшін клиенттер төлеуі тиіс сомалар. Сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің дебиторлық берешегі шот-фактуралармен расталады және әдетте дебиторлық берешектің ең маңызды түрі болып табылады.

Шартсыз дебиторлық берешек кәсіпорын шарттық қатынастарға кірген сәттен бастап актив ретінде танылады, нәтижесінде оның ақша алуға заңды құқығы бар.

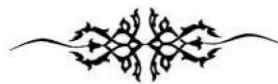
Дебиторлық берешек - бұл ұйымның өтемақы алуға сөзсіз құқығы. Өтемақы алу құқығы, егер мұндай өтемақы төленетін сәт уақыттың өтуімен ғана байланысты болса, шартсыз болып табылады. Мысалы, ұйым дебиторлық берешекті, егер мұндай сома болашақта қайтарылуы мүмкін болса да, төлемді алуға құқығы болса, мойындайды.

Кәсіпорын 9-ХҚЕС сәйкес дебиторлық берешекті ескеруі тиіс. Келісімшарт бойынша дебиторлық берешекті бастапқы танығаннан кейін 9 - ХҚЕС сәйкес дебиторлық берешекті бағалау мен танылған кірістің тиісті сомасы арасындағы кез келген айырма шығыс ретінде (мысалы, құнсызданудан болған шығын ретінде) ұсынылуға тиіс.

Бастапқы тану кезінде дебиторлық берешек мәміле құны (әділ құны) бойынша бағаланады. 9-ХҚЕС бойынша мәміле жасауға дайын және тәуелсіз тараптар арасындағы мәміле нәтижесінде актив айырбасталуы немесе міндеттеме өтелуі мүмкін сома ретінде айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кондраков Н.П. Бухгалтерский (финансовый, управленческий) учет: Учебник. - М.: Проспект, 2019. - 512 с.
2. 15 «Сатып алушылармен жасалған шарттар бойынша түсім» ХҚЕС // ҚР Әділет басқармасының ресми сайты.
3. «Қаржы құралдары» 9 – ХҚЕС // электрондық ресурс.
4. Проскурин В.П. Шоттар корреспонденциясы жинағы // электрондық ресурс.
5. Баймұханова С.Б. Қаржылық есеп: оқулық. – Алматы: Экономика, 2007. – 295 б.

УДК: 338

Рүстембекова Гүлнұр
УиА-20-1, оқу тобының студенті
Наурызбаев А.Ж.,

э.ғ.к. ғылыми жетекші, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ,

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ СЫРТҚЫ АУДИТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Экономикалық бостандық пен аймақты өзін-өзі басқару жағдайында аймақтың экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін сыртқы аудиттің рөлі өте зор, өйткені аудит экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құралы, екінші жағынан аймақтың қауіпсіздігіне қауіп төндіруі де мүмкін. Егер мемлекеттік сыртқы аудитке аудит жүргізу

кезінде туындайтын қауіптер жеткілікті түрде болса, онда заңнамаға және аудиторлық қызметтің ережелеріне (стандарттарына) сәйкес тұтастай алғанда адал және әрекет ететін қауіптер көпшілікті болуына сәйкес білікті таң қалдырады. Аудиторлық тексеру жүргізу кезінде аудиторлардың көпшілігі аудит жүргізу туралы шешім қабылдайтын облыс басшылығының лауазымды тұлғаларының пікіріне бағдарланады. Практикалық аспектілер бойынша мемлекеттік сыртқы аудит талай кемшіліктерді анықтауда, бірақ оған қарамастан әлі талай кемшіліктер мен мемлекеттік жобалар іске дұрыс аспай отыр.

«Экономикалық қауіпсіздік» ұғымы ұлттық қауіпсіздік ұғымында алғашқы рет экономикалық қауіпсіздікке назар аударылған АҚШ тарихынан шығады. 1934 жылы сол кездегі АҚШ президенті Франклин Рузвельт арнайы Экономикалық қауіпсіздік комитет құрды. Мұның бәрі елдің депрессиядан шығуы үшін қажет болды. Алайда, сол кезде құрылған комитет кейіннен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін кеңейтілді [1].

Бүгінгі таңда экономикалық қауіпсіздік жүйесі туралы біркелкі түсінік жоқ, өйткені оның модельдері басқару деңгейлері, элементтер тізімі және олардың арасындағы қатынастарды анықтау бойынша ерекшеленеді. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, экономикалық қауіпсіздік жүйесі Бюджеттік құқықтық қатынастар саласында қалыптасқан тәуекелдер мен қауіптерді анықтайды, өйткені экономикалық қауіпсіздік субъектілері, бір жағынан, ішкі және сыртқы тәуекелдер мен қауіптерге қарсы тұра отырып, объектілерге экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Сонымен қатар, олар олардың пайда болу көздері болып табылады. Экономикалық қатынастар жүйесінде экономикалық қауіпсіздік деңгейіне республика деңгейіндегі мемлекеттік билік органдары және олардың субъектілері, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, сондай-ақ ұлттық экономика субъектілеріне объективті реттеуші әсерін негізге ала отырып, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі ықпал етеді. Басқару субъектілері өзінің ықпалы мен ықпалына байланысты реттеу объектілерінің экономикалық қауіпсіздігінің тәуекелдері мен қатерлерін қалыптастыратын немесе тәуекелдік құрамдас бөлігі бар оқиғалардың немесе құбылыстардың көздері болып табылатын жағдайлар жасауға қабілетті екендігі анықталды.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасындағы экономикалық қауіпсіздік мынадай негізгі ғылыми құқықтық актілермен қаралады:

- «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты [2].;

- 2021-2025 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы [3];

- ҚР заңдары мен нормативтік-құқықтық актілерімен [4].

Осы нормативтік-құқықтық актілердің барлығы Қазақстан экономикасының тиісті даму деңгейін қамтамасыз етудің, ұлттық және экономикалық қауіпсіздік проблемаларын шешудің негізгі аспектілерін қамтиды, бұл оларды өзара байланыста қарауды талап етеді.

Өткен ғасырдың 90-жылдарында Қазақстан елі егемендік алуымен экономикалық қауіпсіздіктің негізі ретінде мемлекет қауіпсіздігін нығайту қажеттілігі туралы түсінік қабылдады, сонымен қатар қауіпсіздік түрлері бойынша концепция қабылдап, мемлекеттің даму бағдарламалары мен стратегияларын анықтады, бірқатар нормативтік-құқықтық құжаттар негізінде қауіпсіздік тұжырымдамалары қабылданды.

1995 жылы 30 тамызда қабылданған ҚР Конституциясының I бөлімінің 5-бабына сәйкес мемлекеттің қауіпсіздігі елдің конституциялық тәуелсіздігі мен тұтастығына қауіп төндіретін қоғамдық бірлестіктердің қызметіне тыйым салуды айқындайды [5].

Аймақтың қауіптер мен аймақтың экономикасының қорғанысы тұрғысынан экономикалық қауіпсіздігін сақтау өте маңызды, оның жүйесі төмендегі I кестегідей бөлу керек.

Экономикалық қауіпсіздік талаптарын ескермеу, экономикалық қауіпсіздік тұжырымдамасын қалыптастыруды елемей мемлекетті тұрақтылықтан, жұмыссыздықтың жоғары деңгейімен қатар жүретін ұлттық экономикадағы құлдырау кезіндегі белгілі бір іс-қимыл жоспарынан, кәсіпорындардың банкроттығының ұлғаюынан айырады, нәтижесінде болжамдар мен ұлттық экономиканың нақты жағдайы арасында алшақтық туындайды.

Осылайша, экономикалық қауіпсіздік-бұл халықтың өмір сүруіне, қоғамның тұрақты дамуына жағдай жасау арқылы ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерге мемлекет уақтылы жауап беруі керек экономиканың жағдайы.

Кесте 1

Аймақтың қауіптер мен қорғанысы тұрғысынан экономикалық қауіпсіздік

Категория маңыздылығы. Негізгі түсінік	Қауіпсіздік қауіп-қатерге қарсы әрекет ретінде	Қауіпсіздік қалыпты жұмыс істеу жағдайы ретінде
Кәсіпорынның қауіпсіздік жүйесінің міндеті	Қауіпттен қорғау	Қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету
Зейін қою және қауіпсіздікке әсер ету объектісі	Қауіп	Барлық экономикалық-әлеуметтік, азық-түлік және ұлттық қауіпсіздіктері
Қауіпсіздік критерийлері	Аумақтың барлық қауіпсіздік параметрлерінің қауіпі	Аумақтың қойылған мақсаттарына жету
Мәлімет: қауіпсіздік концепция негізінде жасалынды		

Аймақтық қауіпсіздік елдің жалпы экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін оның негізгі компоненттерін анықтайды:

1. Аймақтық қауіпсіздік талаптарын сақтау ұлттық қауіпсіздіктің негізгі шарттарының бірі болып табылады.

2. Әр түрлі ресурстарды қолдану және пайдалану тиімділігін сақтау.

3. Өңірлердің және жалпы елдің мүдделері арасындағы теңгерімді қалыптастыру қажеттілігі.

4. Аймақтың экономикалық қауіпсіздігінің негізгі мақсаты-адамның экономикалық еркіндігін сақтау және барлық кәсіпкерлік құрылымдар үшін тең жағдай жасау.

5. Ұлттық, аймақтық және жаһандық экономикалық қауіпсіздіктің өзара байланысы, өзара тәуелділігі және өзара тәуелділігі.

6. Өңірлердің өзін-өзі басқаруы және сонымен бірге ел Үкіметіне бағынуы нәтижесінде Өңірлерді дамыту үшін мүмкіндіктер туғызу, бірақ сонымен бірге бүкіл елдің алыс болашақтағы даму стратегиясын ескеру.

7. Еліміздің жекелеген азаматтары мен өңірлері арасындағы кедейлікті, аштықты, Әлеуметтік және экономикалық теңсіздікті жоюға және алдын алуға, ұлтаралық қақтығыстардың алдын алуға және сепаратизм мен экстремизмнің алдын алуға бағытталған әлеуметтік-экономикалық саясатты дұрыс таңдау және жүргізу [6].

ҚР заңнамалық актілерімен тексеру комиссиясына кірістер әкелетін қызметті жүзеге асыру құқығы болған кезде, осындай кезде алынған кірістер мемлекеттік бюджеттің кірісіне жіберіледі.

Тексеру комиссия облыс аумағындағы қаржы тәртібін нығайту және экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін жергілікті бюджет қаражатынғ соғымен қатар республикалық бюджеттен бөлінетін трансферттерді бақылау үшін дұмыс атқарады. Тексеру барысында мемлекеттік, квазимемлекеттік саласындағы мекемелермен ұжымдардың активтерін басқарудың және пайдаланудың тиімділігі мен рационалды мақсаттылығын бақылайды.

Сыртқы мемлекеттік аудит жүргізу кезінде бюджет жүйесінің қағидаттарына сәйкестігі дергілікті бюджеттің жоспарлау мен атқарылуың тексереді. Байланысты гранттарды, бюджеттік инвестицияларды, мемлекеттік, мемлекеттік емес кепілдік берген қарыздарды, мемлекеттік кепілгерлігімен тартылған қарыздарды және мемлекеттік активтерінің пайдалануға үлкен мән береді.

Жергілікті атқарушы орган мен квазимемлекеттік саласының мекемелері мен

ұжымдарына сәйкес экономикалық немесе экономиканың жеке алғандағы секторларының әлеуметтік және де басқа мемлекеттік басқару салаларының дамуын бақылайды. Көрсетілетін қызметтер, жұмыстар, тауарлар сатып алуға жоспарланған, оның орындалуы және пайдаланған жағын бақылайды. Соңымен қатар, квазимемлекеттік саласының мекемелері мен ұжымдарының активтерінің басқару жағына тексеру жүргізеді. Салықтық әкімшілендірудің, шарттардың, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік аудитін жүргізеді.

«Бюджеттік құқықтық қатынастарды іске асыру сапасы» деп бюджеттік құқықтық қатынастарға қатысушылар қызметінің мазмұнының бюджеттік ресурстарды қайта бөлу кірісіне жария-құқықтық білім берудің стратегиялық мүдделеріне сәйкестігін және ҚР Бюджеттік жүйесі қағидаттарының сақталуын түсінеміз.

Экономикалық қауіпсіздікке төнетін тәуекелдер мен қатерлерді қалыптастыру көзі ретінде қарастырылатын бюджеттік құқықтық қатынастарды іске асыру сапасы мыналарға байланысты:

- экономикалық қауіпсіздік тәуекелінің сыйымдылығы, яғни нақты жария-құқықтық білім дағдарыс жағдайының деңгейіне дейін әлеуметтік-экономикалық жағдайды нашарлатпай қабылдауға қабілетті экономикалық қауіпсіздік тәуекелінің максималды көлемі;

- тәуекел-тәбет, яғни жария-құқықтық білім беру оның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында бюджеттік құқықтық қатынастарды іске асыру барысында қабылдауға дайын болатын тәуекел көлемі;

- тәуекелге төзімділік, яғни экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қосымша құралдарын енгізбестен бюджеттік құқықтық қатынастарды іске асыру барысында жария-құқықтық білім беруге дайын болатын тәуекел көлемі.

Бухгалтерлік есепті жүргізу, қаржылық есептілікті жасау келесі төмендегі мемлекеттік объектілері бойынша дұрыстығын анықтайды:

- жергілікті атқарушы органның, соңымен қатар квазимемлекеттік саласының мекемелері мен ұжымдарының шарт талаптарын орындауын бақылау;

- жергілікті бюджетке түсетін түсімдердің, бюджетке түсетін түсімдердің алудың иолықтылығы мен уақыттылығын, жергілікті бюджеттен кәте не артық төленген соманы қайтаруға, есепке жазудың дұрыстылығына бақылау жүргізу;

- жергілікті бюджеттің қаражатын, оның ішінде жоғары туратын бюджеттен түскен қаражаттарды төмен тұрған бюджетке нысаналы трансферттер және кредиттер түрінде бөлінген қаражатты, байланысты гранттарды, мемлекеттік және мемлекеттік кепілдік берген қарыздарды, мемлекеттік кепілділігімен алынған қарыздарды дұрыс пайдалануың аудиторлық тексеру барысында анықтайды;

- квазимемлекеттік саласы бойынша мекемелер мен мемлекеттік ұжымдардың қаржылық-экономикалық негіздемесіне сәйкес, өздеріне бөлінген жергілікті бюджеттің қаражатын пайдалануына сәйкестік аудитін жүзеге асырады;

- жергілікті бюджеттің шоғырландырылған қаржылық есептілігіне аудит, бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің және мемлекеттік мекемелердің қаржылық есептілігіне аудит жүргізеді.

Біздің ойымызша, мемлекеттік аудитті бағалаудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін өлшем-шарттарды анықтау қажет (2 кесте).

Мемлекеттік сыртқы аудит өткізуіне байланысты аудит көрсеткіштерінің жіктелуін анықтау қажет. Атап айтқанда, олар келесі белгілерді ажыратады:

- салалық немесе салааралық;
- әлеуметтік-экономикалық;
- абсолютті және салыстырмалы;
- сапалы және динамикалық.

Осы ерекшеліктердің әрқайсысы аудит тарапынан талдамалық мүмкіндіктер мен

бақылау туралы айтпағанда, қаржы қаражатын бөлу мен пайдаланудың кешенді және жүйелі тәсілі, аудиттің тиімділігін арттыру мақсатында мемлекеттік аудит міндеттерін шешу мүмкіндігін көрсетеді.

Республикалық бюджеттің атқарылуы көбінесе бюджеттік есепке алу және бюджеттің орындалу мониторингі деректері бойынша орындалатын тиісті бақылауға байланысты. Мысалы Қызылорда облысының 2021-2025 жылдарға арналған облыстың даму жоспары бойынша әлі кейбір бағдарлама бойынша кемшіліктер болған.

Кесте 2

Бюджеттің орындалуының нәтижелігін бағалау критерийлері

Критерийдің аты	Критерийдің сипаттамасы
Талдаулық	Тексеруге тіркелген жоспарланған бағдарламалар мен жобалар бағыттарының әр түрлі аспектілерін талдау нәтижелері негізінде анықталады
Нормативтік	Заңнамалық-директивалық құжаттардың ережелеріне сәйкес және тексерілетін мемлекеттік аудит объектілерінің белгіленген көрсеткіштері бойынша айқындалатын
Абстракттық анықталынатын	Бюджет қаражатының жұмсалуды бағалау және салынған қаражаттың экономикалық қайтарымын анықтау үшін қолданылады
Есепті-конструктивті	Аудит нәтижесінің тәуекелділігіне және қорытындысы үшін қолдану
Мәлімет: Аудит процедурасы бойынша жасалынған	

Сонымен қатар, бюджеттік мемлекеттік және салалық бағдарламаларды тексеру кезінде бөлінетін қаржыны ұтымсыз және мақсатсыз пайдалану байқалады.

2022 жылы 21 бюджеттік бағдарлама әкімшілеріне қаралған қаражат жыл көлемінде 38020,0 млн. теңгеге ұлғайған. Бюджет қаржысын жоспарлау барысында ББӨ -мен аудит объектісі тарапынан немқұрайлық танытылған. Бюджет өтінімдер келіп түскен уақытта инвестициялық жобалардың ұзақтылығы, алдыңғы қаржы жылдағы жоспардың тгерілген көлемі және жобалардың құжаттамаларының сәйкестігі толыққанды сараланбастан бюджет қаржысының қысқартылуына жол берген. Сонымен қатар жоспарланған ақшалар жылдың басында емес жылдың аяғына бөлінеді, бұл бюджет бағдарламаларының ақшасын толық игеруіне келтірмейді.

Сыртқы мемлекеттік аудит міндетін негізінде облыстық тексеру комиссиясына емес ҚР Президентіне тікелей байланысты жасаған негізінде әр түрлі кемшіліктерді азайтуға келтіреді. Сонымен қатар, млрдтар ақша қаражатын ұрлауды азайту үшін заңды түрде жауапкершілікті күшейту қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Беспрозванных, О. В. Механизм обеспечения экономической безопасности региона: по материалам Кемеровской. - Санкт-Петербург, 2019. - 190 с.
2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты;
3. 2021-2025 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы;
4. Манохина Н.В. Экономическая безопасность: Учебное пособие / Н.В. Манохина, М.В. Попов, Н.П. Колядин, И.Э. Жадан. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016.
5. Конституция Республики Казахстан № 30.08.1995 г.
6. Манохина Н.В. Экономическая безопасность: Учебное пособие / Н.В. Манохина, М.В. Попов, Н.П. Колядин, И.Э. Жадан. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016.

ӘОЖ 338.012

**Бижігіт Әсет,
Жұмағалиев Тимур,
Турлыби Саян**

«Есеп және аудит», 3 курс студенттері
Ғылыми жетекшісі: э.ғ.м., аға оқытушы **Казбекова Ж.Ш.**
Нархоз университеті, Алматы қ., Қазақстан

ТИІМДІЛІКТІ БАҒАЛАУ: ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Андатпа. «ҚазТрансГазАймақ» АҚ – Қазақстан республикасының газбен жабдықтаушы ірі компанияларының бірі. Қазіргі таңда компания еліміздің 11 обылысында және 3 ірі маңызы зор қалаларында магистралды газ құбырларын қолданушы ретінде елімізді газбен қамтып отырған компания. Бұл компания Қазақстандағы газды қазандыру, сақтау және тасымалдау жүйесін жүзеге асыратын орталық оператор болып саналады. Бұл компания Қазақстандағы газ құбырларын салу, сауда жасау, қайта өңдеу және өнімдерін жасау саласындағы бірнеше жобаларды жүзеге асыратын орталық компания. Газ жолын салу және транспорттау саласы Қазақстан Республикасының энергетика саласында өте үлкен рөл атқарады.

Компания 2002 жылы 15 сәуірде «ҚазТрансГаз» АҚ-ның шешімімен «ҚазТрансГаз Дистрибушн» ЖАҚ құрылған болатын. Сонымен қатар 2005 жылдары компанияға «Аймақтық Газ тасымалдау жүйесі» «ҚазТрансГаз Аймақ» АҚ компаниясына қосылғаннан кейін компания атауы, жаңа атауға өзгеріп 2007 жылдың 25 қаңтарында «ҚазТрансГаз Аймақ» АҚ болып қайта құрылған болатын, және 2007 жылдың 11 маусымында компания өз жұмысын газ таратушы ретінде өзгеде филиалдарымен қарқынды түрде жұмысын бастай бастады. «ҚазТрансГаз Аймақ» АҚ негізгі бір ғана серіктеспен жұмыс атқарып келеді ол «QazaqGaz ҰҚ» АҚ болып табылады «QazaqGaz ҰҚ» АҚ компаниясы «Самұрық қазына» ҰӘҚ» еншілес компания ретінде танылады.

Қазіргі таңда бұл компания Қазақстандағы газ транспорттау желілерін және құрылғыларын жасау, қайта өңдеу, жою және өңдеу жұмыстарын жасау үшін жетекші болып жатады. ҚазТрансГаз, Қазақстан Республикасының үш республикалық қатарында жасауы мүмкін болатын қатарлы жобаларды жүргізуі мүмкін.

«ҚазТрансГаз» атқаратын міндет бағыттар бірнеше байланысқан жобаларын іске асырады: Газды жолын жүргізу және транспорттау: ҚазТрансГаз компаниясы Қазақстан Республикасының территориясындағы газды жүргізу жұмыстарын атқарады. Бұл агенттік бағыттау арқылы газды өзгерту, ұйымдастыру, жасау және қайта жасау үшін ұжымдар мен жасау құрылғыларын қолданады. Газды көлікке қою: «ҚазТрансГаз» компаниясы газды көлікке қою қызметтерін атқарушы болады. Бұл арқылы газды апару, жүргізу үшін көліктерді пайдаланады. Газ пайдаланушыларына қызмет көрсету: ҚазТрансГаз компаниясы мемлекеттік және жеке секторлардың газ пайдаланушыларына газ транспорттау қызметтерін ұсынады. Қайта өңдеу және жою: Бұл бағыттау арқылы ҚазТрансГаз компаниясы газды қайта өңдеу және жою жұмыстарын жүргізеді. Бұл, міндеттерімен келісімше белгіленген көлемде қайта өңдеу және жою іс-шарасын орнату арқылы жасалады. Техникалық және техникалық-эксплуатациялық қызметтер: ҚазТрансГаз компаниясы үштік таңдау және тексеру, барлық техникалық-эксплуатациялық қызметтерді ұсынады. ҚазТрансГаз компаниясы Қазақстан Республикасының газ жолындастыру және транспорттау саласындағы мемлекеттік және жеке тапсырыстарға байланысты өз іс-шарасын жүргізеді.

Сонымен қатар компания бүгінгі таңда көлемі 60 980 км болатын газ таратушы магистралдарымен танылып еліміздің ірі газ өндіруші кенішіне айналды.

Компания қызметіне баға беру, оның бірнеше жылдық кірісін талдау жұмыстарынан басталады (кесте 1).

АҚ «ҚазТрансГаз Аймақ» жиынтық кіріс туралы есебі, мың теңге

Көрсеткіштер	2020ж.	2021ж.	2022ж.	бағ.2- бағ.1	бағ.3-бағ.2
Жалпы пайда	18 913 616	22 864 671	5 496 890	3 951 055	-17367 781
Операциялық қызметтен(зиян/пайда)	13 861 528	18 250 055	-981 055	4 388 527	-19231 110
Жылдағы (залал/пайда)	4 108 156	10 484 886	-5 574 317	6 376 730	-16059 203
Бір акцияға шаққандағы мың теңгемен пайда/залал	0,06	0,153	-0,081	0,09	-0,23
Ескерту: [1, 2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған.					

ҚазТрансГаз Аймақ компаниясының жиынтық кірісі туралы есебін ең алдымен оның жалпы пайдасынан бастасақ. 2020 жылы жалпы пайда 18 913 616 мың теңге-ден 22 864 671 мың теңге-ге дейін өсті. Ал жалпы пайданың өсуі компания өз қызметін тиімді пайдаланғанынан байқай аламыз. Бұл жерде табыс көлемі көрсетілген қызмет құнынан жоғары болып тұр. Осылайша 2021 жылы компания жақсы көлемде пайдаға ие болды. Бірақ 2022 жылы жалпы пайда күрт төмендеп, 5 496 890 мың теңге-ге дейін түсіп кетті. Себебі, 2022 жылы ҚазТрансГаз Аймақ компаниясының рентабельдік деңгейі төмендеді және еңбек өнімділігі сәйкесінше сол жылы азайған еді [3]. Сол себепті оның көрсеткіші 2021 жылға қарағанда -17 367 871 мың теңге дейін азайды.

Енді операциялық қызметке тоқталсақ, бұл ақша қозғалысында бір жылы өсіп, келесі жылы күрт төмендегенін көре аламыз. Оның өсіп төмендеп жатқанына үлкен әсерін тигізген ол басқада операциялық кірістердің өсіп төмендеуі болды. Мысалы 2020 жылы 13 861 528 мың теңге болса, 2021 жылы ол 4 388 527 мың теңге өсіп, 2022 жылы 18 250 055 мың теңге санын құрады. Ал бірақ келесі жылдары ол -19 231 110 мың теңге дейін қатты түсіп кетті. Оның себебі осы басқада операциялық кірістің күрт төмендеуі мен жалпы пайданың азаюы.

Осы жоғарыда берілген мәліметке сәйкес жылдағы пайда мен залалды қарайтын болсақ. 2020 жылы 4 108 156 мың теңге-ден 2021 жылы 10 484 886 мың теңге-ге дейін өсті. Өйткені сол кезде салық салғанға дейінгі мөлшерлеме өсіп, сонымен қатар табыс салығы да жоғарылаған еді. Алайда осы көрсеткіш 2022 жылы -5 574 317 мың теңге-ге дейін қатты түсіп кетті.

Сәйкесінше осы жылы салық салғанға дейінгі табыс пен табыс салығы азайған болатын. Сол себепті бұл көрсеткіш 16 059 203 мың теңге-ге дейін төмендеді.

"ҚазТрансГаз Аймақ" АҚ-ның тауарлар бойынша өзіндік құнын немесе айналым капиталындағы әсер ететін көрсеткіштерді қарастыруға болады. Кестеде біз тауарлардың өзіндік құнын және шикізат көліктердің, тауардың бағасына қалай әсер ететінін көруге болады. Ол бойынша төмендегі кестеде тауардың өзіндік құндарын көруге болады.

Ұйымның басты міндеттері газ тасымалдау болғандықтан ұйымның тасымалдау және жеткізу бойынша өзіндік құны туралы есептері берілген. Ұйым осы тасымалдау және жеткізуге өзіндік құнына компания 2022 жылы 13 696 504 мың теңге жұмсаған. Ұйымның жеткізу бойынша динамикасына қарасақ жоғарылай бастағанын көреміз бұл инфляцияның әсері бар деп атауға болады.

Бұл өзгеріс динамикасына қарасақ 2022 жылы 2021 жылға қарағанда 1 691 659 мың теңгеге өзгергенін көреміз. 2020 жылы жеткізудің өзіндік құны 10 181 908 мың теңгені құраған. 2021 жылмен салыстырғанда 1 822 937 мың теңгеге төмен болған.

Компанияның өнімі негізі газ болғандықтан шикізат қоры газ қоры болып табылады. Ұйымның шикізаттың қаржылық есептен салыстыруға болады. Негізінен еліміздің соңғы жылдардағы ғалымдардың зерттеуі бойынша "ҚазМұнайГаз" компаниясының газ қоры 2030 жылға дейін зерттеген және тонналарын көрсеткен. Сондықтан компаниядағы соңғы жылдар шикізат қорыда азайып жатқанын көруімізге болады. Ең үлкен көрсеткіш 2020 жылы 103 920 мың теңгені құраған. Ал 2021 жылмен салыстырғанда шикізат көлемі 7 720 мың теңге төмендеп, 96 200 мың теңге шикізат құраған. Ең төмен көрсеткішті 2022 жылы шикізаттың өзіндік құны 48 655 мың теңгеге жеткен. Бұл көрсеткіш бойынша 2021 жылдан екі есеге дейін төмендеген нақтырақ айтсақ 47 545 мың теңгеге төмендеген.

«ҚазТрансГазАймақ» АҚ сату құны туралы есебі, мың теңге

Көрсеткіштер	2020ж.	2021ж.	2022ж.	бағ.2- бағ.1	бағ.3-бағ.2
Тауарлы газдың құны	172877101	197264833	236520569	24387 32	3925536
Тасымалдау және жеткізу	10 181 908	12 004 845	13 696 504	1822 937	1 691 659
Жалақы және соған байланысты салықтар	5 784 727	5 779 561	10 456 578	-5 166	4 677 017
Шамадан тыс газ шығындары және ілеспе салықтар	3 649 667	4 237 295	4 760 784	587 628	523 489
Шикізат	103 920	96 200	48 655	-7720	-47545
Барлығы	217443870	245915254	292613652	2847138	4669839
Ескерту: дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған [1,2]..					

"ҚазТрансГаз Аймақ" АҚ-ның соңғы жылдардағы сату құны бойынша өзіндік құны жылдары көтерілгенін көруімізге болады. Ұйымның сату құны бойынша өзіндік құны жалпы соммада 2022 жылы 292 613 652 мың теңгеге жеткенін көруімізге болады. 2021 жылы бұл сомма 46 698 398 мың теңгеге төмен болып, 245 915 254 мың теңгеге тең болған. Қаржылық көрсеткіштерге қарасақ жыл сайын көтеріліп келе жатқанын көруімізге болады. 2020 жылы 217 443 870 мың теңгеге тең болған және 2021 жылға қарағанда 28 471 384 мың теңгеге аз көрсеткіш көрсеткен.

Бұл ESG талаптары "ҚазТрансГаз Аймақ" АҚ-да орындалып жатқанын жыл сайын беріп отыратын есептерінен және аудиторлық қорытындыдан көруге болады. Бұл талаптар негізінен қысқартылған үш әріп қорытындысынан туындаған. Е әрпі экологиялық мақсатта, S әрпі әлеуметтік қағидаттарды және G корпоративтік басқаруға арналған. Бұл талаптар не үшін керек дегенге әлемдік белгілі бір шкалалар арқылы есептеледі. Бұл ұйымға немесе компанияға сенім білдіруі үшін керек инвесторлар үшін. Бұл талаптарға сәйкес келетін ұйымдар өзіне сенімді түрде басқа жақтан инвесторлардан тарта алады. Сәйкес келмейтін болса оған деген сенімді төмендете алады. Біздің зерттеп отырған компанияда бұл талаптар бойынша өзінің есебінде көрсетілген.

Әлеуметтік жауапкершілікке компания ішінде өзіндік есеп беру кезінде бірнеше тармақтарға бөлінген. Олар жалақы бойынша, адам саны, әлеуметтік мінез-құлық, денсаулық сақтау мен қауіпсіздік ережелері, білім беру және дайындық, корпоративтік мәдениет, жемқорлыққа қарсы күрес бойынша есептерін беріп отырады. Ұйымның есеп беруі бойынша соңғы 2022 жылғы есеп бойынша 1 954 адамды жұмыспен қамтып отыр. Оның 150 персонал администрациялық басқаруда қызмет жасайды. Компания құрамының 48,1 пайызын әйелдер, 51,9 пайызын ерлер құрайды. Компанияның 74% персонал жоғары білімге ие болып табылады. Компания әрбір 4 кварталда премия беріп отырады. Жәнеде белгілі ұлттық мейрам кездерде де белгілі АЕК көлемінде пермия бөліп береді. Орташа жалақы мөлшері 2022 жылы 519 267 теңгені құрады компания ішінде. Соңғы жылдағы дерек бойынша компания демалыс үшін бөлінген соммасы 900 млрд теңгеге жетеді екен. Сақтандыру бойынша келісімшартта 2022 жылғы дерек бойынша 3 758 млн. тг. құрады. Компаниядағы есеп жүргізу саясаты өте айқын және ашық болып табылады ұйым ішінде жемқорлық бойынша іс әрекеттер тіркелмеген, өйткені компания белгілі бір заңдарға сүйеніп қызмет етеді.

Экологиялық ұйым негізінен мұнай мен газ тасымалдау саласында жұмыс жасайтындықтан өзіндік салықтар төлейді және сол бойынша өзінің есептерінде қаншалықты норативтермен берілген көлемді көрсетіп отырған. Компания 2021 жылы негізгі құралдарға модернизация мен реконструкция жүргізіп 2022 жылы ауаға жіберілетін қалдықтардың мөлшерін азайта түсті. 2021 жылы атмосфераға 50 859 тонна қалдық шықса, 2022 жылы 45 858 тонна қалдық шығарылды. Компания суды тек тұтыну үшін және офис үшін қолданады және көрсеткіш 16 242 мың м3 болған. Ұйым соңғы жылдары энэгрриялық менеджмент қолданып энэргиялық ресурстарды аз қолдану туралы шешім қабылдады. Энэктрэнэргиясын 2021 жылы 2782 Вт-сағ қолданса, 2022 жылы 1930 Вт-сағ қолданған.

Зиянды газдарды шығару бойынша сыртқы ортамен салыстырып отырып нормативке сәйкес шығарады.

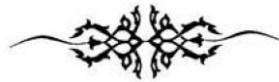
Қорытындылай келсек “ҚазТрансГаз Аймақ” АҚ қазіргі таңда еліміздегі мұнай мен газ тасымалдау саласының жетекшілерінің болып табылады. Ұйымның қазіргі таңда еліміздің 11 облысына тасымалдау құбырларын тартқан. Ұйымның соңғы жылдары ақша қаражатындағы өзгерісті болып табылады. Қаржылық есептерге қарасақ активтердегі бөлімде ұзақ мерзімді активтер көлемі азайып, қысқа мерзімді кірістері көбейіп отырған оған себеп тауарларды немесе қорларды сату көбейгенін байқауға болады. Ұзақ мерзімді активтер бұл негізгі құралдар бойынша шикілік бар екенін көруге болады. Соның әсерінен пассив бөлімі міндеттемелерде азайып көбейіп жатқанын байқаймыз.

Компания өзінің активтерінің азаюына барасында оларды мықтылау үшін 2022 жылы 830040 бірлік акция шығарған. Соның әсерінен бөлінбеген пайда 2022 жылы төмендеген, оған себептердің бірі осы жылы дивиденд төлеуі болып табылады. Компанияның жалпы пайдасы 2022 жылы алдыңғы екі жылға қарағанда біршама төмендеген. Ол дұрыс деп табуға болады өйткені, барлық есеп беруді қарасақ 2022 жылы барлық түрінде төмендуді көрсеткен. Тіпті ақша қозғалыстарында үш қызметтенде алдыңғы жылға қарағанда төмендуді көрсетіп өзгеріс шамаларыда минусқа кетіп отырғанын көреміз. Соңғы үш жылдағы ақша қаражаты бойынша 2021 жылы ең үлкен көрсеткішке жеткен.

Ұйымның корпоративтік басқаруына тоқтала кетсек ұйым өзінің тәртіптерін ҚР-ның Кодекстік заңдарымен біріктіріп, жүйелі тәртіппен басқарады. Ұйымда басшылық әр 3 жыл сайын ауысып отыратын көруімізге болады. Соңғы сайланған жыл 2022 жыл болып табылады. Компанияның негізінен жалғыз ғана акционері бар ол- “QazaqGaz” ҰҚ компаниясы болып табылады. Ұйымның өзінің есеп берулерінде барлық шығын шығатындарды толық көрсеткен. Ұйымның жұмыскерлерге деген оқыту мен медициналық сақтандыру және қауіпсіздікпен қамтамасыз еткен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. “ҚазТрансГаз Аймақ” АҚ-ның 2022 жылғы есебі http://www.ktga.kz/wp-content/uploads/2023/06/22YE_FS_RUS_KTGA_signed.pdf
2. “ҚазТрансГаз Аймақ” АҚ-ның 2021 жылғы есебі http://www.ktga.kz/wp-content/uploads/2022/06/fin_report_2021.pdf
3. Андыбаева Г.Т. Экономикалық талдау: оқулық / Г.Т. Андыбаева, А.К. Канабекова, А. К. Абитова; Т. Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университеті. – Электрон. Текстовые дан. (20,5 Мб). – Алматы : Экономика, 2016. – 296 б. – ISBN 978-601-225-890-5. <http://megapro.narxoz.kz/ProtectedView/Book/ViewBook/659>

ӘОЖ 657.08

Шапай А.М., Тажмағанбет А.Н.,
Менеджмент» БББ-ның 2 курс студенттері
Нуркашева Н.С., ғылыми жетекшісі: ассистент-профессор
«Экономика және менеджмент» мектебі, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЭКОНОМИКАНЫҢ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕПТИҢ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Зерттеу мақсаты - соңғы 10 жыл ішіндегі еліміздегі ішкі саясатта орын алып жатқан мәселелерге назар аудара отыра, экономикалық тұрақсыздықты ескеріп, процестің негізгі

тенденциялары мен салдарын анықтап, компаниялардың өз қаржысын тиімді басқару және негізделген стратегиялық шешімдер қабылдау қабілетіне айтарлықтай әсер ететін басқарушылық есептің нақты аспектілерін анықтауға бағытталған.

Әдіснамасы. Жұмысты жазу барысында келесі әдістер қолданылды: статистикалық дереккөздермен жұмыс, жүйелеу, сандық және сапалық талдау, деректерге салыстырмалы талдау жасау.

Зерттеу міндеттері:

1. Экономикалық тұрақсыздықтың компаниялардың қаржылық көрсеткіштеріне әсерін бағалау

2. Басқару есебін өзгермелі нарық жағдайына бейімдеу әдістерін зерттеу

3. Компаниялардың қаржылық тұрақтылығын басқарудағы басқарушылық есептің рөлін анықтау

4. Тұрақсыз экономика жағдайында басқарушылық есепті оңтайландыру бойынша ұсынымдар әзірлеу

5. **Түйінді сөздер:** Қазақстанның экономикалық жағдайы, табыс деңгейі, инфляция, ЖІӨ, басқару есебі, тәуекелдер, капитал, қаржылық бағалау, кіріс, шығыс және т.б.

Кіріспе. Басқару есебіне қызығушылық нарықтық қатынастарға көшу мен экономикалық өзгерістер туындаған кезеңдерде пайда бола бастады. Компаниядағы жұмыс ортасына басқару есебі шараларын қолдану кезінде ұйым алдында бірнеше мәселелер туындайды.

Бірінші мәселе «басқару есебі» тұжырымдамасына көзқарастарды өзгертуде жатыр: жоспарлы экономикада статистикалық деректерді қарапайым сақтау мен өңдеуден оны нарықтық экономикада компанияның тиімділігін арттырудың барлық мүмкіндіктерін анықтауға көмектесетін бизнесті басқарудың тиімді құралына айналдыру деген көзқарас қалыптастыру.

Екінші мәселе басқару есебін әзірлеуге және оны енгізуге қатысатын қызметкерлердің біліктілігін арттыру.

Үшінші мәселе – сатылымдар, шығыстар, кірістер, кірістер және т.б. туралы ақпаратты жинаудың автоматтандырылған жүйесін жасау, шығындарды есептеудің жаңа әдістерін енгізу, аналитикалық және бақылау әдістерін қолдану (бухгалтерлік есеп әдістері мен әдістемесін құрудың негізін жасау). өртінші мәселе топ-менеджерлер мен құрылымдық бөлімшелердің басшылары арасындағы басқару есебін енгізу және жүргізу қажеттілігіне қатысты пікірлердің қайшылықтарымен байланысты.

Кейбір менеджерлер басқару есебінен бас тартып, тек бухгалтерлік есеп жүргізу жеткілікті деп есептейді. Дегенмен, қаржылық есеп беру заңға сәйкес ұйымдастырылған, ал басқарушылық есептілік математикалық талдау элементтерін қамтитын ақпаратты есепке алу мен талдаудың неғұрлым егжей-тегжейлі жүйесі болып табылады және басқару шешімдерін қабылдау үшін қажет.

Сонымен, басқарушылық есеп кәсіпорын ішіндегі әр түрлі қызмет түрлерін жедел басқару, бақылау және есепке алу мәселелерін жүйелі түрде қарастыруға, ауқымды есеп жүргізу арқылы шығындар мен нәтижелерді салыстыруға, өндірістік-шаруашылық қызметтің тиімділік деңгейін анықтауға мүмкіндік береді [1]. Тұрақты өзгерістермен, ауытқулармен және белгісіздікпен сипатталатын қазіргі динамикалық экономикада басқарушылық есеп тиімді басқару құралы ретінде ерекше орын алады. Экономикалық тұрақсыздық әртүрлі факторларды қамтиды, мысалы, инфляция, валюталық ауытқулар, еңбек нарығындағы өзгерістер және компаниялардың бизнес-процестеріне елеулі әсер ететін басқа да қиындықтар. Бұл мақалада экономикалық белгісіздік жағдайында басқарушылық есептің мәні мен рөлі қарастырылады, оның негізделген стратегиялық шешімдер қабылдау, тәуекелдерді басқару және қазіргі заманғы бизнес әлеміндегі кәсіпорындардың табысы мен тұрақтылығына жету үшін өзгермелі жағдайларға тиімді бейімделу мүмкіндігін көрсетеді.

Зерттеу әдістері. В.П.Варфоломеев, С.В.Умрихина өз зерттеу жұмыстарында басқару есебін құру мәселелері бойынша технологиялық енгізу әдістерінің кезеңдеріне тоқталады. Себебі кез-келген экономикалық, қаржылық немесе сыртқы орта жағдайына бейімделуде компания басқару есебін ұтымды ұйымдастыру шаралары арқылы стратегиялық жоспарларына түзету енгізіп, нәтижелікке ұмтыла алады деп тұжырымдайды.

1-кезең. Компанияда басқару есебін ұйымдастыру бойынша жұмыс тобын қалыптастыру. Жұмыс тобының құрамы компанияның ішкі жұмыс ортасына негізделеді. Жұмыс тобына: Бас Директор, Қаржы директоры, Құрылымдық бөлімшелерінің басшылары және қызметкерлері, экономикалық қызметтің басшысы кіреді.

2-кезең. Кәсіпорынның қазіргі жағдайын және оның қаржылық құрылымын диагностикалау.

3-кезең. Басқару ақпаратын пайдаланушыларды анықтау.

4-кезең. Басқару есебінің құрамын, мазмұнын және нысандарын әзірлеу.

5-кезең. Басқару әдістерін әзірлеу, яғни шығындар есебі және өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау.

6-кезең. Бухтарлік есепті басқару жоспарын және стандартты іскерлік операцияларды көрсету тәртібін құру.

7-кезең. Күту мен құндылықтар арасындағы қарым-қатынастарды дамыту: акционерлер, қызметкерлер, клиенттер, жеткізушілер, үкімет.

8-кезең. Компанияның әрбір құрылымдық бөлімшесі бойынша қызметтің негізгі көрсеткіштерін әзірлеу, 9-кезең. Басқару есебін жүргізуді реттейтін ішкі ережелер мен нұсқаулықтарды әзірлеу, 10-кезең. Кәсіпорынға басқару есебін енгізу [2].

1 сурет. 2012-2022 жылдар аралық кезеңіндегі Қазақстан Республикасындағы инфляция көрсеткіші

Жоғарыда көрсетілген сызбада еліміздегі инфляция мөлшерінің 2012-2022 жылдар аралығындағы ауытқу кезеңдерінің өзгерісі суреттелген. Ең алдымен 2012 және 2014 жылдар аралығындағы көрсеткіштермен салыстырғанда 2015 жылдардағы тауар мен қызмет көрсету бағаларының экстрималды түрде жоғарылағандығын байқауға болады.

Ресми дереккөздерге жүгінсек, бұл кезеңдерде тұрғындардың күнделікті қолданысындағы азық-түлік бағамы 10.95%-ға, одан өзге тауарлар мен өнімдер 22.60%-ға, ал ақылы түрде жүргізілетін қызмет көрсету саласы 6.0%-ға дейін өскен. Демек соңғы 10 жыл ішіндегі тауар мен қызмет бағасының ең төменгі дәрежелерін 2013, 2018 және 2019 жылдар аралығындағы экономикалық өзгерістер сипаттайтындығын айқын аңғаруға болады.

Осы мәселе аясында Ұлттық Банктің жүргізген зерттеулеріне сәйкес 2019 жылға қарай ел ішіндегі инфляция деңгейі 4,80%-ға дейін төмендеген. Ал бұл экономикалық жағдайдың бастау алуындағы алғышарттардың бірі ретінде пандемия кезеңін ескеруге болады. Байқап

қарасақ, 2020-2021 жылдар арасындағы үдеріс жоғарғы қарқынды болғанымен, бұл 2022 жыл ішіндегі өсіммен салыстырғанда әлдеқайда қалыпты болып табылады. Бұл кезеңде мемлекеттегі инфляция мөлшері Ұлттық Банк қабылдаған болжамды шешім 20-22% диапазон шеңберінде қалыптасып, 20.30%-ды құраған болатын.

Сандық сипаттаманың осыншама деңгейдегі қарқынды өзгерісі соңғы жылдар кезеңінің ең ауқымды экономикалық мәселесінің бірі бола алды. Оған қоса, бұрын-соңды орын алмаған мұндай жоғары көрсеткіш тұтыну шығындарының төмендеуімен, қоршаған ортаның сыртқы жағдайының көрінісімен әрі жанармай бағамының күрт көтерілуімен сипатталды. Бұл өз кезегінде экономикалық өсуді барынша тұрақтандырды [4].

2 сурет. 2012-2022 жылдар аралық кезеңіндегі Қазақстан Республикасы халқының орташа табыс деңгейі

Бұл графикте 2012-2022 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы тұрғындарының жан басына шаққандағы орташа айлық табысының өзгеріс ауқымы суреттелген. Ұсынылған дереккөздерге көз жүгіртсек, ел азаматтарының айлық табыс мөлшері әрбір жылдарда қалыпты түрде артып жатқандығын аңғаруға болады. 2008 және 2010 жылдар ішінде орын алған жаһандық дағдарыс жағдайларының әсерінен АҚШ доллары бағасы өзгеріссіз күйде қалды, яғни 1 долларға шаққанда 149-155 теңгені құраған болатын. Осы экономикалық өзгерістің әсерінен елдегі азаматтардың жан басына шаққандағы ең жоғарғы орташа айлық кірісі 2013 жылға қарай 137 000 теңге болып енгізілді. 2015-2016 жылдары қаржылық дағдарыс кезеңі қайта орын алды. Осы кезеңнен кейін ҚР Үкіметі мен Ұлттық Банк жүйесі ұлттық валютаның бағамынан бас тарту жайында қорытынды шешім қабылдау арқылы 4 жыл бойы теңгенің еркін айналымда болуына зор әсерін тигізді. Ал 2013-2019 аралық кезеңінде елдегі жалақы АҚШ долларымен есептегенде 46-47%-ға, яғни 497 долларға дейін төмендеп кетті. 2020-шы жылдың бастапқы кезеңінде орын алған COVID-19 пандемиясы салдарынан әлемдік мұнай бағасының құлдырауы әсерінен мемлекеттегі барлық өндіріс салалары жұмысын уақытша тоқтатып, бұл теңге валютасының қайтадан тұрақсыздануына әкеліп соқты[4].

Тағы бір ескеретін нәрсе, азаматтардың орташа айлық табысының көлемі жыл сайын ақырындап артқанымен, инфляция мөлшері мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық әл-ауқатын әлсіретіп жатыр. Оған дәлел ретінде 2012 жылдары азаматтардың еңбекақысы 100 000-105 000 аралығында болған кезде, қарапайым нан бағасы 78 теңгеге ие болған. Ал бұл

көрсеткіш 2022 жылмен салыстыру кезінде 105-106%-ға арзан екендігін анықтаған және бұл уақыттарда сәйкесінше азаматтардың орташа еңбекақы көлемі шамамен 270 000 теңгеге дейін жеткен. Бұл зерттеулерден шығатын қорытынды соңғы 10 жыл ішінде ҚР халқының өмір сүру сапасы жылдан жылға өзгеріссіз күйде ауысып отырған. Демек, еліміздегі тұрғындардың орташа табыс деңгейі олардың күнделікті тұтыну шығындарының сандық мөлшерлемесін ғана өтейді.

3 сурет. 2012-2022 жылдар аралық кезеңіндегі Қазақстан Республикасы бойынша ЖІӨ көлемі

Жоғарыдағы кескіндемеде бейнеленгендей, Қазақстан Республикасындағы 2013 жылғы ЖІӨ көлемі 2012 жылдың қаңтар және желтоқсан айларымен салыстырғанда 6%-ға өскендігін аңғаруға болады. Оның ішінде өнеркәсіп өндірісіндегі көлем 2,3%-ға, тау-кен өндіру өнеркәсібінде 3,1%-ға, өңдеу өнеркәсібінде 1,6%-ға, ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі 11,6%-ға, көлікте қызмет көрсету көлемі 7,6%-ға, байланыста 14%-ға, саудада 12,7%-ға өскен. ҚР Статистика Агенттігінің хабарлауынша, ЖІӨ көлемінің мұншалықты жоғарғы көлемді өсімінің себебі тұтыну бағаларының индексі 2013 жылғы желтоқсанда 2012 жылғы желтоқсанмен салыстырғанда 4,8%-ды құрауы, азық-түлік және азық-түлік емес тауарлардың бағасы 3,3%-ға, ақылы қызметтер 8%-ға өскендігі болып табылады. Соның нәтижесінде 2013 жылы еліміздің сыртқы сауда айналымы 120 млрд 361 млн АҚШ долларын құраған[5]. Яғни ағымдағы жылда ресурстарды өндіру маңызды болып табылатын Қазақстандық экономика жағдайында заманауи басқарушылық есеп әдістерін қолдану компанияларға шығындарды оңтайландыруға, өнімділікті арттыруға және негізделген стратегиялық шешімдер қабылдауға көмектесті.

Сонымен қатар 2013 жылы энергияға, металдарға және басқа да тауарларға әлемдік бағалардың құбылмалылығы жағдайында басқарушылық есеп Қазақстандағы компанияларға қаржылық тәуекелдерді тиімді басқаруға, баға саясатын талдауға, өндіріс шығындарын және ресурстарды бөлуді бақылауға мүмкіндік берді. Бұл кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын нығайтуға және олардың әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етті. Ұлттық Экономика Министрлігінің мәліметінше, ЖІӨ қалыпты динамикалық көрсеткіштен 2020 жыл 2,6%-ға төмендеген. Яғни құрылыс (өсім 11,2%), ақпарат және байланыс (8,6%), ауыл шаруашылығы (5,6%), өңдеу өнеркәсібі (3,9%), білім беру (2,3%) мөлшерін көрсеткен[6]. Бұл теріс нәтиженің салдары ретінде елдегі экономикалық тұрақсыздық, соның ішінде инфляция көлемінің өсуі және COVID-19 байланысты көптеген

кәсіпорындардың жабылуы, соның салдарынан ресурстардың, кіріс пен шығыс, міндеттемелер, активтер мен кәсіпорын капиталының көлеміне толық есептеу жүргізілмеуі салдарынан жұмыссыздықтың көбеюі, ұйымдардың жабылуы қарастырылады.

4 сурет. Экономиканың әртүрлі салаларындағы үлестірілген басқарушылық есеп жүйелерін бағалау

Экономиканың қай секторында басқарушылық есеп неғұрлым қарқынды енгізіліп жатқандығы туралы талқылайтын болсақ, экономикалық қызметтің барлық түрлерінің ішінде басқару есебі өнеркәсіпте -20%, ауылшаруашылығында -16%, құрылыс саласында -15% және қоғамдық тамақ өнеркәсібінде -10% және т.б екендігін аңғаруға болады[7]. Бұл дегеніміз өнеркәсіп саласында басқару есебін енгізу арқылы кәсіпорындық процестер мен ресурстардың тиімділігін ескеруде шығындарды оңтайландыру, өндірістің қаржылық жағдайын анықтау кезінде өнімнің рентабельділігін бағалау, қаржылық жоспарды бақылау кезінде ауытқуларды талдау және оны жою шараларын қабылдау, тауарлы-материалдық қорларын тізбектеу мен ұйымның кірісі мен шығысы, активтері мен пассивтері туралы басшылыққа ұсынылатын есептеулерді жүргізу сияқты шараларды тиімді жүзеге асыруға болады.

5 сурет. 2012-2022 жылдар аралық кезеңдегі Қазақстан Республикасы бойынша валюта бағамы

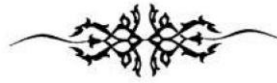
2010 жылдардың басында әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайында теңге Қазақстан үшін маңызды экспорттық тауар – мұнай бағасының құбылуы салдарынан қысымға ұшырады. 2012-2015 жылдар аралығында мұнай бағасының төмендеуі және нарықтардағы жаһандық тұрақсыздық салдарынан теңгенің долларға шаққандағы бағамының айтарлықтай құлдырауы байқалды, яғни осы жылдар аралығында 1 АҚШ доллары құны 150,15-тен 187,05 теңгеге дейін жоғарылады [8]. Ал 2016 жылы ұлттық валюта «Самұрық-Қазына» Ұлттық қоры және нарықты тұрақтандыру шаралары енгізілгеннен кейін нығая бастады. Дегенмен 2017 жылы мұнай бағасының құбылуы мен басқа да сыртқы факторлардың әсерінен теңге қайтадан әлсіреді. Одан кейінгі жылдары экономиканы әртараптандыру және қаржылық тұрақтылықты нығайту бағдарламасы аясында Қазақстан теңге бағамын тұрақтандыру шараларын қолға алды. 2020 жылы жаһандық COVID-19 пандемиясына және мұнай бағасының төмендеуіне байланысты теңге қайтадан әлсіреді, бірақ кейін қалпына келді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, экономикалық тұрақсыздық жағдайында басқарушылық есеп компанияның қаржылық қызметін бағалау және ақша ресурстарын тиімді бөлу мен қадағалауда маңызды рөл атқаратындығын білуге болады. Ал оған талдау жасау мақсатында бірнеше экономикалық факторларды ескеру керек. Мысалы, басқару есебі компанияның шығындары мен кірістеріне инфляцияның әсерін бағалауға, бағалардың өсуі жағдайында қаржылық жоспарлар мен стратегияларды түзетуге мүмкіндік береді. Инфляциялық талдау бағаның жалпы деңгейін болжауға және инфляцияның жағымсыз салдарын барынша азайту үшін компанияның баға саясатын бейімдеуге мүмкіндік береді. Ал халықтың орташа табыс мөлшерін есепке алу бюджетті жоспарлау, персонал шығындарын бағалау және әділ жалақыны қамтамасыз ету үшін маңызды. Еңбекақының өзгеруін талдау персоналды басқару, қызметкерлерді ынталандыру және шығындарды оңтайландыру бойынша шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Оған қоса, басқару есебі валюта бағамдарының компанияның қаржылық көрсеткіштеріне, әсіресе халықаралық операцияларға әсерін ескереді. Оны жан-жақты талдау арқылы валюталық ауытқулардың тәуекелдерін басқаруға, шетел валютасындағы активтер мен міндеттемелерді әртараптандырудың оңтайлы стратегияларын анықтауға көмектеседі. ЖІӨ көлеміне келер болсақ, ол компанияларға экономикалық жағдайларды, нарық мүмкіндіктерін және бизнесті дамыту әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді. Яғни ұйымның өсу стратегияларын құруға, өнімдер мен қызметтерге сұранысты болжауға және бизнесті өзгертін нарықтық жағдайларға бейімдеуге жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Друри К. Басқару және өндіріс есебі. Кіріспе курс. М.: Бірлік, 2019. 320 б.
2. Алексей Николаевич Бобрышев. Учетное обеспечение системы управленческого учета в условиях кризисных процессов экономики. *Economic analysis: theory and practice*, 2018, vol. 17, iss. 4, pp. 671–689
3. В.П.Вапфоломеев, С.В.Умрихина. Современные проблемы методов и способов организации управленческого учета в компании. *Экономический анализ: теория и практика*, 2010. стр 17-25
4. stat.gov.kz. Бюро национальной статистики АСПР РК. // URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=ru>
5. ҚР Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсының ҚР ЖІӨ көлемі бойынша 2013 жылғы берген мәлімдемесі <https://primeminister.kz/ru/news/rost-vvp-kazahstana-v-2013-godu-sostavil-6-agentstvo-rk-po-statistike->
6. ҚР Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсының ҚР ЖІӨ көлемі бойынша 2020 жылғы берген мәлімдемесі <https://primeminister.kz/ru/news/prognoz-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-na-2020-2024-gody-vvp-na-dushu-naseleniya-uvelichitsya-do-14-3-tys>
7. Костюкова Е.И., Алексей Николаевич Бобрышев. Теория и методология управленческого учета в условиях кризисных процессов экономики. 2017. Стр 91-234

8. nationalbank.kz. Официальные курсы валют в среднем за период
URL:<https://nationalbank.kz/ru/news/oficialnye-kursy>

ӘОЖ 657.07

Садықова Мадина,
«Есеп және аудит» БББ-ның 3 курс студенті Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
Алимбетов Асхат Шыңғысбайұлы,
ғылыми жетекші: «Қаржы, есеп және аудит» БББ аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

КӘСІПОРЫННЫҢ ӨНДІРІСТІК ЕСЕБІН АУДИТОРЛЫҚ ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ ТАЛДАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Өнімнің өзіндік құны өнімді сатудан түскен табыстан аз болса, онда жалпы табыстың мөлшері де оң болады. Ал егер керісінше, өнімнің өзіндік құн өнімді сатудан түскен табыстан асып көп болса, онда жалпы табыстың мөлшері теріс көрсеткішті көрсетеді де, кәсіпорынның рентабельділік деңгейі байқалмайды.

Кәсіпорындағы қаржылық жағдайды талдау барысында жалпы табыстың әсер етуші факторларға талдау жасау өте маңызды болады. Өйткені жалпы табыс өнімді өткізудің қаржылық нәтижесін білдіреді және негізгі қызмет нәтижесінде өнімді өткізуден түскен табыс пен өткізілген өнімнің өндірістік өзіндік құны арасындағы айырма ретінде анықталады.

Жалпы табысқа әсер ететін маңызды фактор өндірістік өзіндік құн, сондықтан оның төмендеуі оның көлеміне көп әсер тигізеді.

Жоғарыда аталған факторлардың жалпы табысқа әсерін анықтау үшін қаржы-шаруашылық қызметінің нәтижелері туралы есептің мәліметтері бойынша келесі талдау кестесін құруға болады.

1 кесте

2020-2022 жылдардағы «ArafatСТРОЙ» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің жалпы табысын талдау

Көрсеткіштер	Жылдар			Өзгеріс (+/-)	
	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2021/2020	2022/2021
Өнімді (жұмыс, қызмет) сатудан түскен табыс	10758	336705	113390	+325947	-223315
Өнімнің өзіндік құны	10515	132790	97804	+1222	-34986
Жалпы табыс	2401	203915	15586	+201514	-188329
Кезең шығындар	438	37187	25800	+36749	-34387
Таза табыс	104	166715	-10890	+166611	-177605
Ескерту - Жылдық баланстан алынған					

Талдау жасап көріп отырғанымыздай, жалпы табыстың мөлшері 2021 жыл мен 2022 жылдың көрсеткіші оң болып отыр. Өйткені өнімнің өзіндік құны өнімді сатудан түскен табыстан аз болып отыр. Ал 2021 жылы осы мекемеде жалпы табыстың мөлшері жоғарлаған. Егер 2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда жалпы табыс 201514 мың теңгеге өссе, 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 188329 мың теңгеге азайғанын байқауға болады. Міне жоғарыда қарастырып, талдау жасап отырған мәліметтеріне сүйене отырып, «ArafatСТРОЙ»

жауапкершілігі шектелі серіктестігінде үш көрсеткіштердің құрамына байланысты диаграмма құрайық.

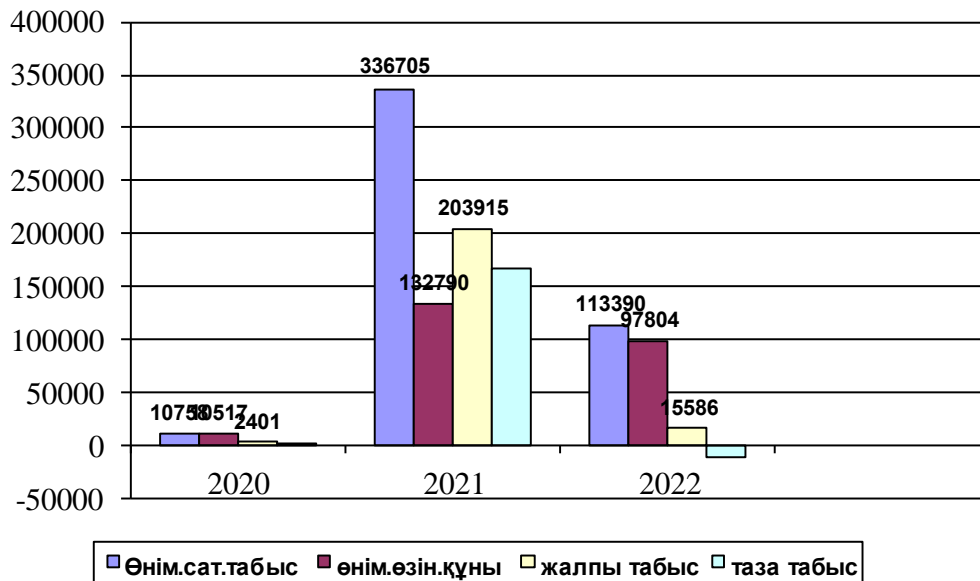

Диаграмма 1. Жалпы табыстың құрылу көздері
 Ескерту - Бухгалтерлік баланстан алынған

Өнімнің өзіндік құнын талдау барысында оның өндірістік шығындардың элементтер түрлері мен шығындардың баптары бойынша қарастыру қажет.

Шығындардың баптарына мынадай өндірістік шығындар жатады: материалдық шығындар, еңбек ақы және ақшалай шығындары, негізгі құралдардың тозуы, әлеуметтік салық шығындары және т.б. жатады.

Енді келесі талдауға көшу үшін, өзіндік құнның неден, қалай құрылатынына мән беріп көрейік.

«ArafatСТРОЙ» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінде өнімнің өзіндік құны келесі шығындар элементтерінен құрылады. Осыған байланысты шығындардың элементтеріне талдау жасап, 2 кестені құрайық.

2 кесте мәліметтері негізінде мынадай талдау жасауға болады:

1) Барлық шығындар немесе толық өзіндік құнның мөлшері 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 25817 мың теңгеге немесе 26,4 пайызға азайған. Оның ішінде ең үлкен үлесін материалдық шығындар алып отыр. Оның ішінде материалдық шығындар 2021 жылы 46009 мың теңгеге тең болса, 2022 жылы олар 15430 мың теңгеге немесе 50,5 пайызға азайып отыр.

Негізгі құралдардың тозуы да азайып отыр. Олар есепті жылы 2021 жылмен салыстырғанда 340 мың теңгеге немесе 1,9 пайызға өскен.

Еңбекақы бойынша шығындардың сомасы азаюда. Олар есепті жылы 15642 мың теңгеге немесе 76,3 пайызға азайып отыр. Әлеуметтік салық бойынша шығындардың сомасы да 2395 мың теңгеге немесе 10,7 пайызға азайғанын байқап отырмыз.

Басқадай түрлері бойынша шығындар 2022 жылы өткен жылмен салыстырғанда 1178 мың теңгеге немесе 17,7 пайызға азайған.

Міне, «ArafatСтрой» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінде өнімнің өзіндік құнына талдау жасап, келесі қорытындыға келуге болады. Өнімнің өзіндік құнының мөлшері азайғанымен, өнімді сатудан түскен табысы да азайып отыр. Сондықтан осы талдап отырған шығындардың элементтерін азайту жолдарын қарастыра отырып, жоғары табыс табу көздерін анықтау керек.

Осыған орай шығындардың элементтерінің үлес салмағын қарастыра отырып, оның үш жылда өзгерісін байқап көрейік.

Кәсіпорынның өнімнің өзіндік құнының құрамын талдау

№	Көрсеткіштер	Жылдары		Өзгерісі 2022/2021	
		2021	2022	(+,-)	%
1	Толық өзіндік құн:	132790	97804	-25817	-26,4
	Материалдық шығындар (отын, электржарығы, материалдар)	46009	30579	15430	-50,5
2	Құрылыс саласындағы жұмысшылардың еңбекақы шығындары	36140	20498	-15642	-76,3
3	Әлеуметтік салық бойынша аударымдар	24778	22383	-2395	-10,7
4	Құрылыс участкілеріндегі НҚ амортизациясы	18032	17692	-340	-1,9
5	Құрылыстағы басқадай шығындар	7831	6653	-1178	-17,7
Ескерту - Бухгалтерлік баланс мәліметерінен алынған					

3 кестеден көріп отырғанымыздай ең үлкен салмақты материалдық шығындар алып отыр. Егер 2020 жылы олардың үлес салмағы 37,5 тең болса, 2021 жылы оның үлес салмағы 2,9 пайызға көбейді. Ал 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 3,3 пайызға арттып отыр. Одан кейін еңбек шығындардың үлесі 2020 жылы 26,4 пайызға тең болса, 2021 жылы шығындардың құны 27,2 пайызға, 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 6,3 пайызға азайып отыр.

Әлеуметтік салық бойынша шығындардың үлесі 2021 жылы 2,5 пайызға, есепті жылы 4,2 пайызға өсіп отыр.

Негізгі құралдардың амортизациясының үлес салмағы жылдан жылға өсуде. Егер 2021 жылы ол 1,0 пайызға өссе, 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 4,5 пайызға өсіп отыр.

Басқа да шығындардың үлес салмағы кесте мәліметтерінен көріп отырғанымыздай, үш жылдың ішінде азайып кеткен. Егер 2021 жылы оның үлес салмағы 5,9 пайызға тең болса, есепті жылы ол 0,9 пайызға өскенін байқауға болады.

Өнімнің өзіндік құнының құрамындағы шығындардың элементтері бойынша үлес салмағы

Шығындардың баптары	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2022ж/2021ж үлестің азаюы/ кемуі
Материалдық шығындар (отын, электржарығы, материалдар)	37,5	34,6	31,3	-3,3
Құрылыс саласындағы жұмысшылардың еңбекақы шығындары	26,4	27,2	20,9	-6,3
Әлеуметтік салық бойынша аударымдары	16,2	18,7	22,9	+4,2
Құрылыс участкілеріндегі НҚ амортизациясы	12,6	13,6	18,1	+4,5
Құрылыстағы басқадай шығындар	7,3	5,9	6,8	+0,9
Барлығы	100	100	100	-
Ескерту - Бухгалтерлік баланс мәліметерінен алынған				

«ArafatСтрой» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінде өзіндік құнның құрамы мен құрылымына 3 кестеде қарастырдық, енді осыған сүйене отыр 2020-2021 жылдар аралығында өнімнің өзіндік құны қалай өзгергенін байқап көрейік.

Біздің талдап отырған серіктестігінде өнімнің мөлшері 2020 жылы 122262 мың теңгеге тең болса, 2021 жылы ол көрсеткіш 18781 мың теңгеге азайды, яғни 103481 мың теңгені құрап отыр. Ал 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 25817 мың теңгеге азайып, 77664 мың теңгені құрап отыр.

Осыған байланысты өзіндік құнның өсу динамикасын 2 диаграмма түрде көрсетуге болады.

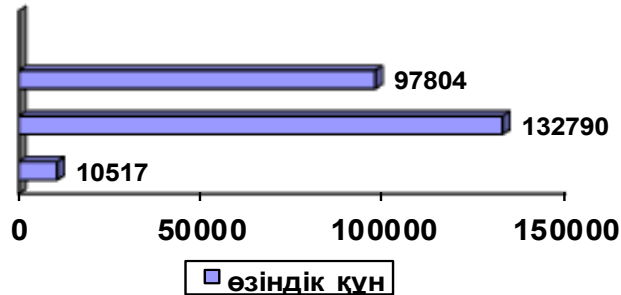

Диаграмма 2. Өнімнің өзіндік құнының 2020-2021 жылдары аралығындағы құрылымы
 Ескерту - 2020-2021 жылдар аралығында бухгалтерлік баланстан алынған

Әрі қарай өнім, қызмет көрсету көлеміндегі 1 теңгеге шаққандағы шығындардың мөлшеріне талдау жасау керек. Өйткені қазіргі заманның талабына сай, осы көрсеткіштерді талдай отырып, жұмсалған шығындардың қай баптары бойынша төмендету жолдарын анықтап, отыру қажет. Ол үшін төмендегідей аналитикалық кестені құрайық.

4 кесте

Өнім көлемінің 1 теңгеге шаққандағы шығындардың динамикасын талдау

Көрсеткіштер	2021 ж.	2022 ж.	Өзгерісі (+, -)	
			абсолюттік шама	үлес бойынша
Қызмет көрсету, өнім өткізуің өзіндік құны, мың теңге	132790	97804	-34986	-35,8
ҚҚС қоспағандағы қызмет көрсету, өнім өткізудің өзіндік құны, мың теңге	170527	122688	-47839	-38,9
Өнім көлемінің 1 теңгеге шаққандағы шығындар, теңге	77,8	63,4	-14,4	-22,7
Ескерту - Бухгалтерлік баланс мәліметерінен алынған				

Өнім көлемінің 1 теңгеге шаққандағы шығындардың өзгерісіне келесі факторлар әсер етуі мүмкін: өндірілген өнімнің, көрсетілген қызметтердің құрылымының өзгеруі; өнімнің әрбір түрі бойынша өзіндік құнның өзгерісі; өнімнің көтерме бағасының өзгерісі. Аталған көрсеткіштердің әсер етуі келесі аналитикалық кесте түрде құрастыруға болады.

Бір теңгесіне шаққандағы шығындарды факторлық талдау жасаған кезде өнімнің, көрсетілген қызметтердің түрлері бойынша өзгерісін талдайды:

Оны мына формула арқылы анықтауға болады:

$$\Delta Z1 = \sum Soq1 / \sum Zoq1 * 100 - \sum Soq0 / \sum Zoq0 * 100$$

«ArafatСтрой» ЖШС – не ол мынаған тең:

$$\Delta Z1 = 81,8 - 77,8 = +4$$

Есепті жылдың өзіндік құнының өнімнің өткен жылдың бағасы бойынша шығындардың өзгеруі келесі формула арқылы табуға болады:

$$\Delta Z2 = \sum S1q1 / \sum Zoq1 * 100 - \sum Soq1 / \sum Zoq0 * 100$$

«ArafatСТРОЙ» ЖШС – не ол мынаған тең:

$$\Delta Z2 = 243,1 - 77,8 = +165,3$$

Өнімнің 1 теңгеге шаққандағы шығындарды факторлық талдау

№	Көрсеткіштер	Формулалар	Сомасы
1	Өткен жылғы өнімнің өзіндік құны, мың теңге	$\sum S_{0q_0}$	132790
2	Есепті жылы көрсетілген қызметтердің құны мың теңге		
-	өткен жылдың өзіндік құны бойынша	$\sum S_{0q_1}$	113390
-	есепті жылдың өзіндік құны бойынша	$\sum S_{1q_1}$	336705
3	Өткен жылғы өнімінің көрсетілген қызметтердің көлемі, мың теңге	$\sum Z_{0q_0}$	170527
4	Өткен жылдың бағалары бойынша өнімнің көрсетілген қызметтердің көлемі, мың теңге	$\sum Z_{0q_1}$	138517
5	Есепті жылдың бағалары бойынша өнімнің, көрсетілген қызметтердің көлемі, мың теңге	$\sum Z_{1q_1}$	122688
6	Өткен жылғы өнімнің 1 теңгесіне шаққандағы шығындар	$\sum S_{0q_0} / \sum Z_{0q_0} \cdot 100$	77,8
7	Өткен жылғы өнімнің 1 теңгесіне шаққандағы шығындар: оның ішінде		
-	өзіндік құн және өткен жылдың бағасы бойынша	$\sum S_{0q_1} / \sum Z_{0q_1} \cdot 100$	81,8
	Есепті жылдың өзіндік құны өнімінің өткен жылдың бағасы бойынша	$\sum S_{1q_1} / \sum Z_{0q_1} \cdot 100$	243,1
-	Есепті жылдың баға және өзіндік құн бойынша	$\sum S_{1q_1} / \sum Z_{1q_1} \cdot 100$	274,4
Ескерту - Кәсіпорынның мәліметтерінен алынған			

Үшінші көрсеткіштің факторлық әсері (өзіндік құнның бағасы) мынаған тең болды:

$$\Delta_{32} = \sum S_{1q_1} / \sum Z_{1q_1} \cdot 100 - \sum S_{1q_1} / \sum Z_{0q_0} \cdot 100$$

«ArafatСтрой» ЖШС – не ол мынаған тең:

$$\Delta_{32} = 274,4 - 243,1 = +31,3$$

Өнімнің бағасының өсуі 1 теңгеге шаққандағы шығындардың сомасы 31,3 теңгеге көбейді, ол келесі формула бойынша анықталады: $(274,4 - 243,1) = +28,7$ теңге. Демек өнімнің 1 теңгеге шаққандағы шығындардың өсуі, өнімнің бағасының өсуімен байланысты болып отыр.

Экономиканың дамуы барысында нарықтағы кәсіпорындардың ырғақты жұмыс жасауы өндірісті тиімді басқару мен ұйымдастыруға тікелей байланысты. Қазіргі талаптарға сай етіп өндіріс тиімді ұйымдастырылып басқарылатын болса, соғұрлым шығындардың аз жұмсалуды қалыптасады.

Сондықтан ұйымда басқару есебін тиімді жүргізу мен жетілдіру барысында «Arafat СТРОЙ» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің мәліметтері бойынша нақты қорытындылар мен ұсыныстар жасаймыз.

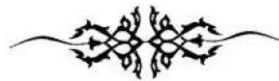
Кәсіпорын қызметінің экономикалық тиімділігін анықтау барысында негізгі экономикалық көрсеткіштерін қарастырамыз. 2022 жылды 2021 жылмен салыстырғанда сатудан түскен табыс көлемі 4425583 теңгеге, ал жұмсалған шығын 3596882 теңгеге төмендеген. Соның нәтижесінде кәсіпорынның жалпы пайдасы 828701 теңгеге төмендеді. Сондықтан кәсіпорын өндіріс көлемін арттыра отырып, шығынды басқару процесіне аса мән беру қажет. 2022 жылды 2021 жылмен салыстырғанда барлық шығын көлемі 3956570,2 теңгеге немесе 4,2 пайызға төмендеген. Ол еңбекақы, әлеуметтік аударымдар, негізгі құралдар амортизациясы және басқа да шығындардың төмендеуі әсерінен болған жағдай. Шығындарды элементтері бойынша талдағанда өзіндік құнды төмендетудің резервтерін де ескеру қажет. 2022 жылды 2021 жылмен салыстырғанда материалдық шығындардың үлесі 8 пайызға дейін артқан. Бұл кәсіпорынға қажетті материалдар құнының уақыт өте қымбаттауынан болған жағдай.

Кәсіпорында 2022 жылы түсім көлемі 4425583 теңгеге төмендеуінің әсерінен салыстырмалы көрсеткіші 11,4 пайызға төмендеген. Шығынның алдыңғы жылмен салыстырғанда 3596882 теңгеге төмендеуі әсерінен жалпы табыс көлемі 828701теңгеге төмендеп отыр. Бұл дегеніміз кәсіпорында шығындарды тиімді басқару мәселесі қолға дұрыс алмағандығын байқатады. Кәсіпорында 2022 жылы түсім көлемі 4425583 теңгеге төмендеуінің әсерінен салыстырмалы көрсеткіші 11,4 пайызға төмендеген. Шығынның алдыңғы жылмен салыстырғанда 3596882 теңгеге төмендеуі әсерінен жалпы табыс көлемі 828701теңгеге төмендеп отыр. Бұл дегеніміз кәсіпорында шығындарды тиімді басқару мәселесі қолға дұрыс алмағандығын байқатады.

Жалпы табыс 2020 жылы 2401 мың теңге тең, ал 2021 жылы 201514 мың.теңгеге өсіп 203915 мың теңгені құрады. Ал 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда 188329 мың теңгеге азайып, есепті жылы 15586 мың теңгені құрады. Осы көрсеткіштің азаюына өнімнің өзіндік құнының өсуі әсір етіп отырғанын көріп отырмыз. Өйткені, оның құны 2022 жылы өнімді сатудан түскен табыстан асып отыр, жалпы табыстың мөлшері де теріс көрсеткішке ие болып отыр. Сонымен қатар, оған әсер еткен ең негізгі факторлардың бірі болып, кезең шығындарының өсуі болып табылады. Егер, кезең шығындарының мөлшері 2020 жылы 999 мың теңге, 2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда 36188 мың теңгеге немесе 97,3 пайызға өскен. Ал 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 11387 мың теңгеге азайып, 25008 мың теңгені құрап отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зейнуллина А.Ж. Басқару есебінің негіздері. оқу құралы.- 168.-2021
2. Сборник бухгалтерских проводок / составители: В.И. Скала, Н.В. Скала, А.И. Белкин. Алматы, ИД “LEM”, 2018 г. –56с.
3. Нұрсейтов Е.О. Ұйымдардағы бухгалтерлік есеп: Оқулық құралы. / Е.О.Нұрсейтов. – Алматы: «Издательство LEM»,2019 ж
4. Барышева С.К.Бухгалтерский учет [Электронный ресурс] : учебное пособие / С.К. Барышева. - 2-е изд., перераб. и доп. - Алматы : Асыл Принт, 2017. - 205 с
5. Бухгалтерский учет : учебник / под ред. проф. В.Г. Гетьмана. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : ИНФРА-М, 2017. - 601 с. + Доп. материалы [Электронный ресурс; Назарова В.Л. Бухгалтерский учет от первичного документа до отчетности : учебное пособие / В.Л. Назарова. - Алматы: Экономика, 2018. - 232 с.

УДК 657.1.011.56

Лаубаева Амина Абдуалиқызы
обучающийся 2 курса специальности "Учет и аудит"
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан
Машаева Аягыз Жантуреевна
магистр Учета и аудита, старший преподаватель
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Андатпа. Қазақстанда электрондық сауда нарығы белсенді өсуде. 2023 жылдың қорытындысы бойынша ол барлық бөлшек сауданың 13% құрады. Электрондық сауда ішкі сұранысты да, отандық тауарлардың халықаралық нарыққа шығуын да ынталандыруы мүмкін. Электрондық сауданың одан әрі өсуі сөзсіз және отандық кәсіпкерлердің тұтыну

және кіріс деңгейіне оң әсер етеді. Мақалада электрондық сауданың бухгалтерлік және салықтық есебін ұйымдастырудың ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: электрондық коммерция, электрондық сауда, электрондық сауда алаңы, электрондық сауда қатысушылары, интернет-алаң, интернет-дүкен

Аннотация. В Казахстане активно растет рынок электронной торговли – так, по итогам 2023 года она составила 13% от всей розничной торговли. Электронная торговля, может стимулировать как внутренний спрос, так и выход отечественных товаров на международный рынок. Дальнейший рост электронной торговли неизбежен и положительно скажется на уровне потребления и доходов отечественных предпринимателей. В статье рассматриваются особенности организации бухгалтерского и налогового учета электронной торговли.

Ключевые слова: электронная коммерция, электронная торговля, электронная торговая площадка, участники электронной торговли, интернет-площадка, интернет-магазин.

Abstract. The e-commerce market is actively growing in Kazakhstan - so, by the end of 2023, it accounted for 13% of all retail trade. E-commerce can stimulate both domestic demand and the entry of domestic goods into the international market. Further growth of e-commerce is inevitable and will have a positive impact on the level of consumption and income of domestic entrepreneurs. The article discusses the features of the organization of accounting and tax accounting of electronic commerce.

Keywords: e-commerce, electronic trading platform, e-commerce participants, online marketplace, online store

Статьей 88 НК РК и Законом РК «О разрешениях и уведомлениях» установлено, что субъект, который решил заниматься именно электронной торговлей, должен подать уведомление о начале осуществления отдельных видов деятельности в налоговый орган не позднее 3-х рабочих дней с даты осуществления электронной торговли.

Для осуществления электронной торговли продавец должен иметь либо собственную электронную торговую площадку для реализации товаров, либо заключить с владельцем такой площадки договор о размещении на ней своих товаров.

В интернет-магазине продавец размещает публичный договор или оферту, в которой должны быть четко определены права и обязанности как продавца, так и покупателя товаров, условия и виды оплаты за приобретаемые товары, условия получения товаров и их возврата в соответствии с Законом РК «О защите прав потребителей», информацию о защите персональных данных, описание товара и прочие необходимые для осуществления полноценной торговли условия и требования.

Электронная торговля осуществляется путем заключения торговых сделок на основе соглашения (договора) участников электронной торговли на куплю–продажу товаров с использованием электронных средств связи.

Защита прав и законных интересов участников электронной торговли осуществляется в порядке, предусмотренном для субъектов торговой деятельности.

Наличие документов, подтверждающих право собственности продавца на товары, за исключением товаров (работ, услуг) собственного производства, является условием для реализации его через интернет-ресурсы, которые используются продавцом в целях электронной коммерции.

Описанные выше и другие положения определены Правилами внутренней торговли товарами.

К электронным торговым площадкам также можно отнести и социальные сети.

В соответствии с Правилами внутренней торговли при реализации товаров (работ, услуг) посредством социальных сетей продавец (в том числе интернет-магазин) обеспечивает

соблюдение требований законодательства о защите прав потребителей и регулировании торговой деятельности.

Реализация товаров (работ, услуг) посредством социальных сетей допускается при размещении ссылки на интернет-ресурсы (электронная торговая площадка, интернет-магазин, информационно-рекламная торговая площадка), где содержатся сведения об основных потребительских свойствах товара (работы, услуги), наименовании продавца, его юридического адреса и абонентского номера, зарегистрированного у оператора сотовой связи РК.

Товары, бывшие в употреблении, подлежат реализации посредством интернет-ресурсов при соблюдении условий, предусмотренных в Параграфе 9 Правил.

Инфраструктура электронной коммерции на электронной торговой площадке включает в себя:

1) внутренние требования электронной торговой площадки к участникам электронной торговли;

2) возможность безналичного расчета за товар (работы, услуги) с использованием банковских платежных систем;

3) организацию или координацию доставки товара (работы, услуги);

4) обеспечение взаиморасчетов между покупателем и продавцом, в том числе при возврате товара (работы, услуги);

5) предоставление возможности совершения договора купли-продажи, договора об оказании услуг посредством информационно-коммуникационных технологий путем обмена электронными документами или электронными сообщениями;

6) организацию разрешения споров, возникших между покупателем и продавцом, в том числе в рамках защиты прав потребителей;

7) внутренние процедуры по недопущению некорректных действий продавцов и (или) предоставление ими недостоверной информации покупателю для предотвращения незаконной торговли;

8) программное обеспечение, технические комплексы, обеспечивающие и сопровождающие электронную торговлю и работу электронной торговой площадки через защищенные каналы связи

Электронная торговая площадка, информационно-рекламная торговая площадка в электронной коммерции не могут:

1) разглашать информацию, содержащуюся в электронных документах или электронных сообщениях, в том числе сведения, составляющие коммерческую и иную охраняемую законом тайну;

2) передавать третьим лицам электронные документы, электронные сообщения или их копии, в том числе содержащуюся в них информацию, если иное не предусмотрено договором, заключенным ими с другими участниками электронной торговли, или законами Республики Казахстан;

3) изменять содержание электронных документов или электронных сообщений либо порядок их использования, если иное не предусмотрено договором, заключенным ими с другими участниками электронной торговли;

4) размещать информацию о товарах (работах, услугах), реклама которых запрещена в соответствии с законодательством РК о рекламе.

Продавец, адресующий от своего имени оферту в электронной форме, при осуществлении электронной торговли:

1) включает в оферту существенные условия договора или указывает порядок их определения;

2) предоставляет информацию о порядке заключения договора;

3) выписывает счет-фактуру в порядке, определяемом НК РК, а также предоставляет копии первичных учетных документов в соответствии с законодательством РК.

Способы осуществления платежей и переводов денег по сделкам электронной коммерции осуществляются в порядке, установленном Законом «О платежах и переводах денег» (далее – Закон).

Пунктом 7 ст. 25 Закона определено, что безналичные платежи и (или) переводы денег осуществляются на основании платежных инструментов с использованием банковских счетов, а также без их использования в тенге и иностранной валюте в порядке, определенном настоящим Законом и нормативными правовыми актами НБ РК.

По Правилам осуществления безналичных платежей безналичные платежи и (или) переводы денег на территории РК осуществляются с использованием банковских счетов и без открытия банковских счетов в тенге или в иностранной валюте в соответствии с требованиями ст. 25, 45-57 Закона «О платежах и платежных системах», ст. 6 Закона «О валютном регулировании и валютном контроле», ст. 5, 7, 12 и 13 Закона «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма».

К безналичным платежам и (или) переводам денег без открытия банковского счета относятся платежи и (или) переводы денег, при осуществлении которых отправитель денег и (или) бенефициар не используют банковские счета, и которые производятся путем вноса наличных денег для их перевода в пользу указанного отправителем денег бенефициара и (или) получения наличных денег бенефициаром.

Безналичные платежи и (или) переводы денег осуществляются на основании платежных документов отправителя, предъявляемых в электронной форме или на бумажном носителе, а также сформированных в системе банка с использованием систем удаленного доступа.

Формы платежных документов, составляемых на бумажном носителе, определяются Правилами. Платежные документы, направляемые в электронной форме, содержат реквизиты, установленные Правилами для каждого вида и формы платежного документа. Итак, в представленной ниже таблице можно увидеть, что относится к безналичным платежам:

Таблица 1

Виды наличных и безналичных платежей

№	Платеж	Вид платежа	Выдается контрольный чек ККМ или нет
1.	Оплата наличными в офисе компании	Наличный платеж	Чек выдается продавцом
2.	Оплата наличными собственному курьеру при доставке товара	Наличный платеж	Чек выдается продавцом
3.	Оплата картой через POS-терминал в офисе компании или собственному курьеру при доставке	Безналичный платеж	Чек выдается продавцом
4.	Оплата картой через сайт интернет-магазина	Безналичный платеж	Чек выдается продавцом
5.	Оплата с расчетного счета на счет компании	Безналичный платеж	Чек продавцом не выдается
6.	Оплата покупателем наличными через кассу обслуживающего банка	Безналичный платеж	Чек продавцом не выдается
7.	Приобретение товара в кредит, когда оплату вносит банк	Безналичный платеж	Чек продавцом не выдается
8.	Оплата наличными курьеру курьерской компании	Безналичный платеж	Чек продавцом не выдается
9.	Наложный платеж	Безналичный платеж	Чек продавцом не выдается
10.	Оплата по QR-коду	Безналичный платеж	Чек продавцом выдается

Согласно ст. 7 Закона РК «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» все события и операции в учете отражаются на основании первичных учетных документов, формы которых утверждены уполномоченным органом.

Первичные документы должны быть составлены в момент совершения операции или события либо непосредственно после их окончания.

При реализации товаров, в соответствии с Правилами ведения бухгалтерского учета оформляется накладная на отпуск запасов на сторону.

При реализации товаров через интернет-магазин продавец оформляет накладную на отпуск запасов на сторону покупателю и в случае доставки товара до покупателя товаросопроводительные документы по доставке товара (товарно-транспортную накладную).

Продавец осуществляет бухгалтерский учет при осуществлении электронной торговли товарами в соответствии с положениями Закона РК «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности», Правилами ведения бухгалтерского учета, Типового плана счетов, Стандартов финансовой отчетности, в соответствии с которыми разрабатывается учетная политика у продавца.

Рекомендуемая корреспонденция счетов при осуществлении электронной торговли товарами:

Таблица 2

Отражение электронных торговых операций в бухгалтерском учете

Содержание хозяйственной операции	Корреспонденция счетов	
	Дебет	Кредит
Получена оплата от покупателя	1030 «Денежные средства на текущих банковских счетах» или 1020 «Денежные средства в пути»	3510 «Краткосрочные авансы полученные»
Реализован товар покупателю на сумму без НДС	1210 «Краткосрочная дебиторская задолженность покупателей и заказчиков»	6010 «Доход от реализации продукции и оказания услуг»
Начислен НДС	1210 «Краткосрочная дебиторская задолженность покупателей и заказчиков»	3130 «Налог на добавленную стоимость»
Списание себестоимости реализованных товаров	7010 «Себестоимость реализованной продукции и оказанных услуг»	1330 «Товары»
Закрытие полученного аванса	3510 «Краткосрочные авансы полученные»	1210 «Краткосрочная дебиторская задолженность покупателей и заказчиков»
Если деньги оплачены через POS-терминал, зачисление денег на расчетный счет	1030 «Денежные средства на текущих банковских счетах»	1020 «Денежные средства в пути»

Согласно п. 1 ст. 166 НК РК при осуществлении денежных расчетов на территории Казахстана применяются ККМ и выдается чек ККМ покупателю.

В целях применения ККМ вводится понятие «Денежные расчеты» - *расчеты, осуществляемые за приобретение товара, выполнение работ, оказание услуг посредством наличных денег и (или) расчетов с использованием платежных карточек.*

Если покупатель произвел оплату с помощью платежной карты через POS-терминал или произвел перечисление с карты через интернет, то продавец при получении таких платежей обязан выдать контрольный чек ККМ покупателю.

В письме КГД от 31 июля 2018 года № КГД-19-ЮЛ-Б-1286-КГД-20285 также определено, что при получении оплаты с карты, в том числе и через сайт, необходимо продавцу пробивать оплату через ККМ и выдавать чек ККМ покупателю.

В соответствии со ст. 166 НК РК продавец должен приобрести ККМ с ФПД и выдавать контрольные чеки ККМ:

- при получении оплаты наличными от покупателя при самовывозе товаров, при получении через собственного курьера;
- при получении оплаты через POS-терминал;
- при получении оплаты через сайт, то есть в тех случаях, когда покупатель перечисляет деньги с платежной карты.

При осуществлении электронной торговли продавец может применять как специальный налоговый режим (если он не продает оптом подакцизные товары), так и общеустановленный режим налогообложения.

При применении специальных налоговых режимов продавец уплачивает налоги в соответствии с применяемыми режимами, но льготы, предусмотренные положениями НК РК при применении СНР продавец применить не вправе.

Если при осуществлении электронной торговли продавец применяет общеустановленный режим налогообложения, уведомил налоговый орган об осуществлении отдельных видов деятельности (электронной торговли товарами), то такой продавец может применить некоторые льготы при налогообложении, если соблюдаются остальные условия.

В соответствии с п. 3 ст. 293 НК РК налогоплательщик, осуществляющий электронную торговлю товарами, уменьшает КПП, исчисленный в соответствии со ст. 302 НК РК, на 100%.

Положения настоящего пункта применяются в случае, если доходы от осуществления электронной торговли товарами с учетом превышения суммы положительной курсовой разницы над суммой отрицательной курсовой разницы, возникшего по операциям по такой деятельности, составляют не менее 90% СГД. При несоблюдении данного условия налогоплательщик не вправе применять положения настоящей статьи.

В соответствии с п. 1 ст. 257 НК РК уменьшение облагаемой суммы дохода ИП на облагаемый доход ИП, осуществляющего электронную торговлю товарами, производится в случае, если доходы от осуществления электронной торговли с учетом превышения суммы положительной курсовой разницы над суммой отрицательной курсовой разницы, возникших по операциям по такой деятельности, составляют не менее 90% дохода ИП, полученного совокупно за налоговый период. При несоблюдении данного условия ИП не вправе применять положения абзацев третьего и четвертого части первой настоящего пункта.

Если налогоплательщик (юр.лицо или ИП) осуществляет электронную торговлю товарами и одновременно соответствует условиям:

- уведомил налоговый орган о том, что он осуществляет отдельные виды деятельности (электронную торговлю);
- реализует товары физическим лицам через интернет (торговые интернет-площадки, собственный сайт, социальные сети);
- оплата за товары физическими лицами производится безналичным путем;

- реализация только физическим лицам за безналичный расчет через интернет составляет не менее 90% от всей реализации;
- имеется служба доставки или заключен договор с курьерской компанией;
- продавец осуществляет деятельность в общеустановленном режиме налогообложения, то продавец вправе уменьшить исчисленный по декларации по КПП (форма 100.00) и декларации по ИПН (форма 220.00) подоходный налог на 100%.

То есть исчисленный подоходный налог при применении общеустановленного режима налогообложения и одновременном соблюдении перечисленных выше условий продавец уменьшит на 100% и уплачивать в бюджет не будет.

Приказом МФ РК от 16 февраля 2018 года № 222 утверждены Правила, сроки и формы (форма 00024.00) представления лицами, осуществляющими электронную торговлю товарами и применяющими уменьшение КПП, ИПН.

Информация представляется не позднее 31 марта года, следующего за отчетным. Представить информацию можно как в явочном порядке, так и в электронной форме через ИС СОНО или Кабинет налогоплательщика.

Но если продавец осуществляет выписку ЭСФ по каждой оформленной сделке, то информация по форме 00024.00 не представляется. При отсутствии данных, подлежащих отражению, данная информация представляется с нулевыми значениями. Отчетным периодом по представлению информации для лиц является календарный год.

При применении другого режима налогообложения (кроме общеустановленного) льгота по уменьшению КПП (ИПН) не применяется.

В соответствии со ст. 412 НК РК и Правилами внутренней торговли при осуществлении электронной торговли продавец выписывает ЭСФ. Если продавец реализует товар, который включен в Перечень товаров, при реализации которых применяется модуль «Виртуальный склад», то реализация товаров будет произведена через модуль «Виртуальный склад», и ЭСФ будет выписан с применением данного модуля.

Подпунктами 1, 2 п. 13 ст. 412 НК РК определено, что выписка счета-фактуры не требуется в случаях:

- 1) реализации товаров, работ, услуг, расчеты за которые осуществляются:
  - наличными деньгами с предоставлением покупателю чека ККМ и (или) через терминалы оплаты услуг;
  - с применением оборудования (устройства), предназначенного для осуществления платежей с использованием платежных карточек;
- 2) реализации товаров, работ, услуг физическим лицам, расчеты за которые осуществляются электронными деньгами или с использованием средств электронного платежа.

Но если реализованы товары, включенные в Перечень изъятий, то выписать ЭСФ продавцу нужно согласно пунктам 89, 90 Правил выписки ЭСФ.

Согласно ст. 369 НК РК оборот по реализации признается облагаемым НДС по ставке 12% у плательщика НДС. При реализации товаров за пределы РК оборот по реализации в соответствии со ст. 386, 446 НК РК признается экспортом и облагается по ставке 0% при условии соблюдения требований ст. 386, 447, 457 НК РК. Одним из условий применения ставки НДС 0% при экспорте товаров в страны ЕАЭС является получение подтверждения уплаты НДС на импорт от покупателя.

Пунктом 36 ст. 72 Договора о ЕАЭС установлено, что от уплаты НДС на импорт освобождаются физические лица, импортировавшие товары для личного потребления не в целях осуществления предпринимательской деятельности.

Если физическое лицо, находящееся за пределами Казахстана, но являющееся гражданином страны ЕАЭС, приобретает у продавца через интернет-магазин товар для личного использования, то он не будет уплачивать у себя в стране НДС на импорт за данный товар и сдавать заявление о ввозе (форма 328.00).

В этом случае продавец - плательщик НДС, не сможет применить при реализации такому лицу ставку НДС 0%. Реализация товара будет произведена по ставке НДС 12%. Если требования НК РК не соблюдаются, то оборот по реализации товаров при вывозе с территории РК в страны ЕАЭС будет облагаться НДС по ставке 12%.

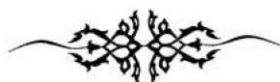
При реализации товаров в страны ЕАЭС в департамент статистики представляется форма 1-ТС, в другие страны оформляется декларация на товары с видом операции «экспорт».

Плательщик НДС в соответствии со ст. 424 НК РК представляет декларацию по НДС (форма 300.00) не позднее 15 числа второго месяца, следующего за отчетным периодом и уплачивает НДС в бюджет не позднее 25 числа второго месяца, следующего за отчетным периодом, согласно ст. 425 НК РК.

Если продавец принимает решение о прекращении деятельности в области электронной торговли товарами, то в соответствии с Законом РК «О разрешениях и уведомлениях» должен уведомить налоговые органы о прекращении деятельности в области электронной торговли, представив соответствующее уведомление.

Список использованной литературы:

1. Гаврилов Л.П. Электронная коммерция: учебник и практикум для ВУЗов- Москва: Издательство "Юрайт", 2019 год
2. Савельев А.И. Электронная коммерция в России и за рубежом: правовое регулирование- Москва: Издательство "Статут", 2014 год
3. <https://kapital.kz/economic/97376/rynok-e-commerce-prevysit-3-trln-tenge-k-2024-godu.html>
4. <https://www.insales.kz/blogs/university/rejting-marketpleysov>
5. <https://lindeal.com/rating/marketplejsy-v-kazakhstane-top-8-samykh-vostrebovannykh-ploshchadok>

**4 СЕКЦИЯ. МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР
МЕН ЗАМАНАУИ СЫН-ҚАТЕРЛЕР // ГОСУДАРСТВЕННОЕ И МЕСТНОЕ
УПРАВЛЕНИЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ //
STATE AND LOCAL GOVERNANCE: CURRENT PROBLEMS AND MODERN
CHALLENGES**

ӘОЖ 332.142

Умирзакова Меруерт Абдуалиевна,
э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан

АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ЖЕТІЛДІРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Әлеуметтік мәселелер жағдайында әлеуметтік инфрақұрылымды басқару мәселелерінің өзектілігі мен маңызы өте зор. Қазіргі аймақтың күрделі мәселелерінің бірі – әлеуметтік инфрақұрылым. Басқару – әлеуметтік салаға тән маңызды қызмет болып табылады. Бұл қызмет әмбебап сипатқа ие және адамның әлеуметтік құбылыс екенін, әрқашан белгілі бір әлеуметтік жүйеге, тапқа, әлеуметтік топқа жататынын, оған белгілі бір этикалық, құқықтық және басқа да талаптар қоятынын, оның іс-әрекетін белгілі бір шеңберде қоятынын танудан туындайды.

Мемлекеттік басқару дегеніміз - қолда бар ресурстарды (қаржылай, материалдық, мамандар, ақпараттық) пайдалану жолымен белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін мемлекет орындайтын іс-қимылдардың жиынтығы [1].

Сондықтан да, аймақтық саясат бүгін экономикалық қызметті экономикалық және әлеуметтік модернизациялаудың «локомативіне» айнала алатын, дамыған аймақтық орталықтарда шоғырландыруға, экономикалық потенциалдарды рационалды аумақтық ұйымдастыру мен халықты орналастыруды қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

Қоғамның әлеуметтік жүйесіндегі бүгінгі өзгерістерді білу, оны ғылыми тұрғыдан талдау дүниежүзі халқын әлеуметтік қауіпсіз ортада бастап апаратын жол деуге болады.

Аймақтың бәсекеге қабілеттілігі оның аумағында экономикалық құрылымдарды қалыптастыруға шарттарды қалыптастыратын физико-географиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттамалардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Аймақтың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін басты факторлар: табиғи ресурстардың, мамандандырылған кадрлардың болуы, дамыған инфрақұрылым, институционалды дамудың деңгейі және т.б. болып табылады.

Кез - келген мемлекеттің қазіргі даму кезеңінің негізгі сипаттамаларының бірі инфрақұрылымның маңыздылығын арттыру және жетілдіру болып табылады.

Инфрақұрылым ұғымын түсіндіру латын тілінен шыққан – "infra" – төменде, астында; "structura" - орналасқан жері, құрылымы. Қоғамда "Инфрақұрылым" терминін кеңінен қолдануға қарамастан, оның көптеген сипаттамалары бар[2].

Инфрақұрылым мемлекеттің экономикасының жұмыс істеу факторында үлкен рөл атқарады. Аймақ экономикасының қалыптасуының қазіргі кезеңінде инфрақұрылымның маңызы артып, оны жақсарту процесі жалғасуда.

Инфрақұрылымның жіктелуін қарастыра отырып, ұлттық экономикада оның келесі негізгі түрлері ерекшеленетінін атап өткен жөн:

- 1) Өндірістік инфрақұрылым;
- 2) Нарықтық инфрақұрылым;
- 3) Әлеуметтік инфрақұрылым.

Әлеуметтік инфрақұрылым элементтері қолданыстағы шындықты көрсетеді, оның

көмегімен өмірдің барлық салаларында адамның ұтымды іс-әрекетіне жағдай жасайтын нақты компоненттердің тұрақты жүйесі белгіленеді. Әлеуметтік инфрақұрылым объектілері ең алдымен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық мекемелері, медицина саласындағы ұйымдар, мектеп жасына дейінгі балаларға арналған мекемелер, жоғары оқу орындары, мектептер, қоғамдық тамақтану орындары, мәдениет мекемелері, түрлі қызметтер, спорттық-сауықтыру сипаттағы ұйымдар, жұмысшылар мен қызметшілерге қызмет көрсетумен айналысатын көлік, аумақтың байланыс және ақпараттық қызметтері[3].

Әлеуметтік инфрақұрылым объектілері қолданыстағы шындықты сипаттайды, соның арқасында қоғамдық өмірдің барлық салаларында адамның ұтымды іс-әрекетіне жағдай жасайтын нақты элементтердің тұрақты жиынтығы белгіленеді. Сонымен қатар, бұл объектілерді жіктеу тәсілі әртүрлі, бұл тек эвристикалық емес, сонымен қатар маңызды практикалық маңызы бар. Әлеуметтік инфрақұрылым құрылымы келесідей ұсынылған. (1-сурет)

Е с к е р т у - [3] әдебиет негізінде құрастырылған

Сурет 1 - Әлеуметтік инфрақұрылымның құрылымы

Әлеуметтік инфрақұрылым аумақтық тұтынушыға бағытталған, бұл рөлде аймақ, аудан, қала, кент, ауыл тұрғындары, яғни адамдардың белгілі бір әлеуметтік-аумақтық қауымдастығы. Осылайша, бұл жағдайда ортаны оңтайлы ұйымдастырудың қажеттіліктері негізгі болады. Әлеуметтік инфрақұрылым элементтері түпкілікті өнімді құруды қамтамасыз етпейді, олар өндіріс процесін дұрыс және толыққанды қалыптастыру үшін жағдай жасайды.

Экономикалық зерттеулер институты АҚ 2022 жылы Қазақстанның 25 қаласында өмір

сапасының рейтингін дайындады. Сондай-ақ, 2021 жылғы қалалар бойынша нәтижелермен салыстыру жүзеге асырылды.

Өмір сапасы рейтингінің қорытынды есебі 3 факторды қамтыды «Экономика және бизнес», «Адами ресурстар» және «Инфрақұрылым», олар тиісті қосалқы факторларға және 14 санатқа бөлінді, бұл:

1. Экономикалық өсу
2. Материалдық әл-ауқат
3. Еңбек нарығы
4. Бизнес ортаны бағалау
5. Демографиялық жағдай
6. Білім сапасы
7. Халық денсаулығы
8. Мәдениет, спорт және демалыс
9. Көлік инфрақұрылымы
10. Тұру шарттары
11. Тұру жайлылығы
12. ЖАО жұмысының тиімділігі
13. Қауіпсіздік
14. Қоршаған орта жағдайы [4].

Статистикалық көрсеткіштер қала тұрғындарының онлайн сауалнамасының цифрланған нәтижелерімен салыстырылды, бұл өз кезегінде алынған нәтижелердің объективтілігін арттыруға мүмкіндік берді. Мысалы, тұрғын үй қорының орталық сумен, орталық жылумен қамтамасыз етілуі сияқты статистикалық көрсеткіштер қаладағы ауыз судың сапасын, қаладағы жылумен жабдықтау сапасын 10 балдық жүйе бойынша бағалау және т. б. сияқты сұрақтарға онлайн сауалнама нәтижелерімен салыстырылды.

Тұрақты даму мақсаттары кедейлікті жою, планетамызды қорғау, өмір сүру сапасын жақсарту және дүние жүзіндегі барлық адамдардың болашағын жақсарту үшін әрекет етуге әмбебап үндеу болып табылады. Бұл мақсаттарды БҰҰ-ға мүше болатын барлық мемлекеттер 2015 жылы қабылдады.

Тұрақты даму – болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне нұқсан келтірмей, Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық саясатты жүзеге асыру қажеттіліктерін қанағаттандыратын даму. Қазақстан Республикасы тұрақты дамуға қол жеткізу үшін бірқатар шаралар қабылдады. Тұрақты даму – «Қазақстан – 2030» Стратегиясының идеологиясы. Стратегияға сәйкес Қазақстанның болашағы қоғам дамуының барлық аспектілерінің бірлігі мен тепе-теңдігімен байланысты. Қазақстан тұрақты экономикалық өсуге, әл-ауқатқа, денсаулыққа және барлық азаматтары үшін қолайлы қоршаған ортаға қол жеткізген ел ретінде қарастырылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық саясатты жүзеге асыру мақсатында тұрақты дамуға көшу еліміз үшін объективті қажеттілікке айналып отыр және ұлттық идеяның негізіне, қазақ халқының ғасырлар бойғы арманының жүзеге асуына айналуы мүмкін. туған жерінің гүлденуі, оның табиғатын, мәдениетін, денсаулығын және әрбір азаматтың әл-ауқатын сақтау қабылдады.

Әртүрлі ресурстардың орнының толуына, бір бағыттағы дамудың екінші бір бағытта дамуына зиян келтірмейтіндей даму ғана тұрақты даму болмақ. Мысалы, тұрақты түрде қымбат өнім өндіретін өндіріс қанша көп пайда әкелсе де, ол қоршаған ортаға зиян келтіретін болса, ол адам денсаулығына зиян келтіреді. Олай болса, оны тұрақты даму деп айта алмаймыз. Өйткені ол экономикалық дамуға үлес қосқанымен, әлеуметтік және экологиялық мәселелер тудырады. Олай болса, тұрақты даму әлеуметтік-экономикалық міндеттер мен қоршаған орта мәселелерін тепе-теңдікті сақтай отырып, шешуді білдіреді.

Тұрақты даму мақсаттары - жер шарын қорғау мен бейбітшілікті қолдау үшін қабылданған әлемдік мақсаттар. Тұрақты даму мақсаттары 2030 жылға дейін 17 мақсаттың жүзеге асырылуына жұмыс жасайды. 2030 жылға дейін жағдайы осал тұлғалардың өмір сүру

кабілеттіліктерін көтеру және олардың климат өзгерісі салдарынан болған төтенше құбылыстар және басқа да экономикалық, әлеуметтік және экологиялық күйзелістер мен апаттар алдындағы қорғансыздықтарын азайту [5].

Аймақтардың әлеуметтік инфрақұрылымын басқаруды қазіргі өмір сүріп жатқан және болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін пропорционалды қанағаттандыру мақсатында экономикалық әлеуетті арттыру, аумақтың инфрақұрылымын сапалы жақсарту, жергілікті өзін-өзі басқаруды және табиғатты ұтымды пайдалануды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау жолымен ауыл халқының тыныс-тіршілігінің барлық салаларын біріктіретін және үйлестіретін басқару іс-әрекеттері мен басқару процесінің нақты жиынтығы ретінде қарастыру заңды.

Осылайша, аймақтардың әлеуметтік инфрақұрылымын дамуын тиімді басқару әлеуметтік сала мен инфрақұрылымды басқару әдістері мен құралдары болып табылатын тиісті құралдар мен принциптерді, сондай-ақ әлеуметтік процестер мен құбылыстарды реттеудің негізгі тұжырымдамалық негіздерін қолдану арқылы ғана мүмкін болады.

Әдебиеттер тізімі:

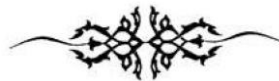
1 Нұртазин М.С. Қазақстандағы жергілікті мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет жүйелері: Оқу құралы. - Алматы: Бастау, 2016. – 256 б.

2. Вараков А.А. Управление развитием социальной инфраструктуры территории. – Челябинск: 2017.- С .68

3. Коваленко, С.И. Управление социальной инфраструктурой региона: учебник / – М.: ИФРА-М, 2015. – 745 с.

4. 2022 жылы Қазақстанның 25 қаласында өмір сапасының рейтингі//https://economy.kz/documents/news/news_inst

5. Жолдасбек А.Е.Тұрақты даму мақсаттары: нақты кадам//https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder7387/Turakty_damu_maksattari.pdf

ӘОЖ 332.1

Берікболова Ұлжан Досқалиқызы,
экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика және басқару» БББ аға оқытушысы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ІРІКТЕМЕЛІ ӨҢІРЛІК САЯСАТТЫ ӨНДЕУ БАҒЫТТАРЫ

Әрбір өңір өзінің әлеуеті мен ресурстарымен сипатталатын елдің экономикалық дамуының құрамдас бөлігі болып табылады. Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына өңірлік факторлардың әсерін талдау мен бағалауға қатысты тақырып бірқатар себептер бойынша өзекті және маңызды:

1) Қазақстан Республикасы өзінің өңірлері арасында әлеуметтік құрылымында да, экономикалық дамуында да елеулі айырмашылықтармен сипатталады, өңірлік факторлардың әсерін зерттеу әрбір өңірдің ерекшеліктерін анықтау және жеке даму стратегияларын әзірлеу үшін өзекті болып табылады;

2) Қазақстан үкіметінің экономиканы әртараптандыруға ұмтылысын ескере отырып, өңірлік факторларды талдау елдің әртүрлі бөліктеріндегі перспективалық даму секторларын анықтаудың кілті болады;

3) Қазақстан Еуразияның орталығында орналасқан, бұл оның геосаяси жағдайына стратегиялық мән береді және өңірлік факторлардың әсерін талдау геосаясаттың елдің экономикалық дамуына әсерін ескеруге мүмкіндік береді;

4) инвесторлар үшін қай өңірдің инвестиция мен бизнесті дамыту үшін ең жақсы мүмкіндіктер беретінін түсіну маңызды және өңірлік факторларды талдау инвестициялық шешімдерді қалыптастыруға көмектеседі;

5) әртүрлі өңірлердегі теңсіздікке әсер ететін факторларды анықтау елдегі әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті төмендетуге ұмтылу жағдайында өзекті болып табылады;

6) ұлттық дамудың стратегиялық жоспарларын әзірлеу және жүзеге асыру әрбір өңірдің ерекшеліктерін және олардың жалпы ұлттық мақсаттарға қол жеткізуге әсерін түсінуді талап етеді;

7) өңірлік факторлардың әсерін талдау елге жаһандық дағдарыстар мен технологиялық өзгерістер сияқты жаһандық экономикалық үрдістер мен сын-қатерлерге бейімделуге көмектеседі;

8) өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуының біркелкі еместігі инфрақұрылымның нашарлауына және дамымаған өңірлердегі кірістердің біркелкі бөлінбеуіне, халықтың аз дамыған өңірлерден неғұрлым дамыған өңірлерге көші-қонының күшеюіне және т.б.

Сонымен қатар, неғұрлым дамыған өңірлер қызметтер мен жылжымайтын мүлік бағасының өсуі, инфрақұрылымның шамадан тыс жүктелуі және т.б. мәселелермен кездеседі [1].

Өңірлік саясат ел ішіндегі түрлі өңірлердің тұрақты және теңгерімді дамуын қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Өңірлік саясаттың мақсаттары елдің экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму бағыттарына сәйкес түрленуі мүмкін. Өңірлердің дамуының арасындағы айырмашылықтарды деңгейлестіруге бағытталған өңірлік саясат экономикалық, әлеуметтік және инфрақұрылымдық теңсіздіктерді жоюға бағытталған. Мұндай саясаттың мақсаты ел құрамындағы түрлі аумақтар үшін ресурстар, инвестициялар мен мүмкіндіктерді теңдей бөлуге қол жеткізу болып табылады. Қазақстан Республикасының әрбір өңіріне іріктемелі (селективті) өңірлік саясатты өңдеу талап етіледі (кесте 1).

Іріктемелі (селективті) өңірлік саясатты пайдалану бірнеше негізгі жағдайлармен түсіндіріледі:

1) түрлі өңірлер арасындағы даму деңгейлеріндегі теңсіздіктерді ресурстар мен мүмкіндіктерге теңдей қолжетімділікті қамтамасыз ете отырып қысқартуға ықпал етеді;

2) дамуы кемшін өңірлерге инвестиция тартып және жаңа кәсіпорындар мен жұмыс орындарын ашу арқылы экономикалық өсуді ынталандырады;

3) жол құрылысы, энергетикалық объектілер, білім беру және денсаулық сақтау мекемелерінің құрылысына инвестициялау арқылы инфрақұрылымды дамытады;

4) жекелеген өңірлерде жоғары жұмыссыздық деңгейі мен білімнің төмен деңгейі сияқты ерекше әлеуметтік мәселелердің туындауымен пайымдалған әлеуметтік сұрақтарды шешуге бағытталады;

5) тартымдылығы аз өңірлердегі кәсіпорындар мен инвесторларға жеңілдіктер мен ынталандыруларды ұсыну инвестицияны тарту мен экономикалық белсенділіктің түрленуіне әсер етеді;

6) өңірлердің ресурстар мен қолдауға қажеттіліктерін ескере отырып, тұрақты дамуға ықпал етеді;

7) белгіленген өңірлердегі зерттеулерге, инновацияларға және технологиялық дамуға бағытталған инвестициялар күзиретгіліктер орталығының құрылуына ықпал етеді және технологиялық прогресті ынталандырады [2].

Тиімді өңірлік саясат барлық өңірлердің экономикалық дамуы мен өмір сүру деңгейінің арасындағы айырмашылықтарды минимизациялай отырып, тұрақты және теңдей дамуы үшін жағдайлар құруға бағытталуы тиіс.

Қазақстан Республикасының өңірлік даму айырмашылықтарын деңгейлестіруге бағытталған іріктемелі (селективті) өңірлік саясаттың құрылымы жалпы күйінде 1-ші кестеде берілген.

Кесте 1

Іріктемелі (селективті) өңірлік саясаттың құрылымы

Іріктемелі өңірлік экономикалық саясат	
Өнеркәсіптік саясат	Ақтөбе облысы, Алматы облысы, Атырау облысы, Батыс Қазақстан облысы, Қарағанды облысы, Қостанай облысы, Қызылорда облысы, Маңғыстау облысы, Павлодар облысы, Шығыс Қазақстан облысы
Аграрлық саясат	Ақтөбе облысы, Алматы облысы, Қостанай облысы, Қызылорда облысы
Инвестициялық саясат	Ақтөбе облысы, Маңғыстау облысы, Түркістан облысы, Қарағанды облысы, Павлодар облысы, Алматы облысы, Ақмола облысы, Шығыс Қазақстан, Шымкент қаласы, Батыс Қазақстан облысы, Қостанай облысы, Абай облысы, Жамбыл облысы, Қызылорда облысы, Солтүстік Қазақстан облысы, Жетісу облысы, Ұлытау облысы
Инфрақұрылымдық саясат	Ақтөбе облысы, Алматы облысы, Ақмола облысы, Батыс Қазақстан облысы, Қарағанды облысы, Қостанай облысы, Қызылорда облысы, Маңғыстау облысы, Павлодар облысы, Шығыс Қазақстан облысы, Алматы қаласы, Шымкент қаласы, Түркістан облысы
Инновациялық саясат	Қостанай облысы, Түркістан облысы, Шығыс Қазақстан облысы, Ұлытау облысы, Абай облысы, Атырау облысы, Ақмола облысы, Жамбыл облысы, Алматы облысы, Шымкент қаласы, Маңғыстау облысы, Батыс Қазақстан облысы
Бюджет-салық саясаты	Ақтөбе облысы, Маңғыстау облысы, Түркістан облысы, Қарағанды облысы, Павлодар облысы, Алматы облысы, Ақмола облысы, Шығыс Қазақстан облысы, Шымкент қаласы, Батыс Қазақстан облысы, Қостанай облысы, Абай облысы, Жамбыл облысы, Қызылорда облысы, Солтүстік Қазақстан облысы, Жетісу облысы, Ұлытау облысы

Мемлекет қолданатын іріктемелі өңірлік саясаттың негізгі компоненттерін қарастырайық.

1. Сараланған қаржылық қолдау: 1) белгіленген салалар мен өңірлердегі инфрақұрылымдық жобаларды дамыту үшін қаржылық құралдар ұсыну түріндегі субсидиялар мен гранттар; 2) жеңілдіктер мен салықтық ынталандырулар – инвестицияны ынталандыру мақсатында белгіленген өңірлерде орналасқан кәсіпорындар үшін салықтық ауыртпашылықты төмендету.

2. Инвестициялық саясат: 1) инвестицияларды тарту – даму деңгейі төмен өңірлерге инвесторларды тарту жөніндегі бағдарламалар мен іс-шараларды әзірлеу; 2) жергілікті кәсіпорындарды дамыту – шағын және орта кәсіпкерлікті құру мен дамытуға қолдау көрсету.

3. Инфрақұрылымдық саясат: 1) көлік инфрақұрылымын дамыту – өңірлер арасындағы байланысты жақсарту үшін автомобиль жолдарын, темір жолдарды, әуежайларды және басқа да көлік құралдарын салу және жаңғырту; 2) энергетикалық жобалар – жаңартылатын энергия көздерін қоса алғанда, энергетикалық инфрақұрылымды дамыту.

4. Әлеуметтік саясат: 1) білім беру бағдарламаларын әзірлеу, білім беру ұйымдарын қолдау және өңірлердегі білім беру деңгейін арттыру бағдарламалары; 2) аз қамтылған

халықты әлеуметтік қорғау – халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған әлеуметтік қолдау бағдарламаларын іске асыру.

5. Еңбек саясаты: 1) жұмыссыздық деңгейі жоғары өңірлерде жаңа жұмыс орындарын құру жөніндегі шараларды қамтитын жұмыспен қамту бағдарламасын әзірлеу; 2) халықты қазіргі заманғы экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңа дағдыларға үйретуге бағытталған тренингтер өткізу және жұмыс күшін дайындау.

6. Экологиялық саясат: 1) экологиялық таза технологиялар мен өндірістік әдістерді енгізу түрінде қоршаған ортаны қорғау шараларын әзірлеу; 2) табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану - ең аз теріс әсер ететін табиғи ресурстарды тиімді пайдалану стратегияларын әзірлеу.

7. Инновациялық саясат: 1) ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар жүргізу, оның ішінде өңірлерде ғылыми зерттеулер мен инновациялық жобаларды қаржыландыру; 2) инновациялық орталықтарды құру – инновациялық орталықтар мен технопарктерді құруды және дамытуды қолдау.

8. Басқару саясаты: 1) өңірлік жоспарлау, оның ішінде өңірлердің стратегиялық даму жоспарларын әзірлеу; 2) мемлекеттік басқару, атап айтқанда өңірлік деңгейде мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру.

9. Экономикалық саясат жоғарыда сипатталған саясаттың элементтерін, сонымен қатар өнеркәсіптік, ауылшаруашылық, салық, бюджет және тарифтік саясаттарды қамтиды. Аймақтық саясаттың барлық түрлері әр аймақтың нақты қажеттіліктері мен мақсаттарына байланысты әртүрлі комбинацияларда қолданылуы мүмкін [3,4].

Қазақстан Республикасы әлеуметтік құрылымында да, экономикалық дамуында да оның аймақтары арасындағы елеулі айырмашылықтармен сипатталады және аймақтық факторлардың ұлттық экономикаға әсерін зерттеу әрбір аймақтың ерекшеліктерін анықтау және жеке даму стратегияларын әзірлеу үшін өзекті болып табылады.

Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына аймақтардың ықпалын арттыруға бағытталған іріктелген аймақтық саясаттың шаралары ұсынылған. Өңірлердің елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына өңірлердің рөлі мен үлесін арттыруға бағытталған, ресурстарды, инвестицияларды және әртүрлі салаларға арналған мүмкіндіктерді біркелкі бөлуге қол жеткізу мақсатында ел ішіндегі аумақтардың экономикалық, әлеуметтік және инфрақұрылымдық теңсіздіктерін жоюға бағытталған өңірлік саясат бағыттары әзірленді.

Әдебиет:

1. Темирова, А.Б. Социально-экономическая дифференциация регионов Республики Казахстан / А.Б. Темирова, А.Ш. Абдимомынова Электронный ресурс. – Режим доступа: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/sotsialno_ekonomicheskaya-differentsiatsiya-regionov-respubliki-kazahstan%20(4).pdf

2. Региональная статистика. Комитет по Статистике Министерства Национальной Экономики Республики Казахстан [Электронный ресурс].

3. Берикболова, У.Д. Основные компоненты региональной инновационной системы / У.Д. Берикболова У.Д. // Управление экономическими системами. - №5 (111). - 2018. - С.14. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=34996712>

4. Берикболова, У.Д. Экономический мониторинг управления развитием региона / Г.Г. Аралбаева, У.Д. Берикболова // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. Научный журнал. - №7. - 2023. - С. 3 - 9.

УДК 351/354

Ким Венера Владимировна,
магистр экономических наук, старший преподаватель ОП «Экономика и управление»
Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПОНЯТИЕ, ПРИНЦИПЫ, ПРОБЛЕМЫ

Государственная служба- это профессиональная деятельность служащих в государственных органах представительной, исполнительной и судебной власти.

Говоря о понятии «государственный служащий», мы отмечаем, что это лицо, занимающее должность в какой-либо государственной организации, и за вознаграждение выполняющее определенную работу непроизводственного характера, связанную с осуществлением государственных функций. К принципам государственной службы можно отнести:

- а) равное право граждан РК на государственную службу и ее прохождение;
- б) ответственность государственных служащих;
- в) действие государственных служащих на основе соблюдения законности и в рамках законоустановленных полномочий;
- г) выполнение обязанностей государственной службы как трудовой деятельности;
- д) расстановка (подбор) кадров государственных служащих по деловым, моральным качествам.

Независимый институт государственной политики- это государственная служба. Она обладает собственным потенциалом, внутренними закономерностями развития института, которые оказывают влияние на совершенствование системы государственного управления. Функционирование института государственной службы характеризуется не только положительной динамикой, но и рядом проблемных аспектов развития. Это:

- проблема демократизации института государственной службы и его взаимодействия с институтами гражданского общества;
- проблема ответственности государственных служащих и борьбы с коррупцией со стороны органов государственной власти;
- вопросы стабилизации государственного аппарата.

1) Для решения проблемы демократизации института государственной службы и его взаимодействия с институтами гражданского общества Агентство РК по делам государственной службы уже предприняло определенные меры по демократизации государственной службы. Так, по инициативе государственных служащих было создано общественное объединение «Ассоциация содействия государственной службе Казахстана». Основными задачами Ассоциации являются:

- обеспечение тесного взаимодействия населения с государственными органами;
- мониторинг и оценка исполнения законодательства в области законодательства о государственной службе;
- осуществление мер по предупреждению экономических коррупционных правонарушений.

Современная система государственной службы в Казахстане недостаточно соответствует международным стандартам. Это связано со следующими причинами. В частности, для национального института государственной службы остаются нерешенными вопросы усиления прозрачности в осуществлении основных полномочий государственных служащих, прозрачности деятельности государственных органов и повышения уровня контроля над институтами гражданского общества. Во-вторых, по-прежнему существует необходимость развития государственно-частного партнерства, то есть передачи определенных государственных полномочий частному сектору путем принятия

соответствующих новых нормативных актов. Таким образом, можно было бы углубить взаимодействие гражданского общества с государством путем передачи негосударственных объектов частному сектору.

2) Для решения проблем, связанных с усилением ответственности государственных служащих, правительством принят ряд мер по повышению ответственности государственных служащих и борьбе с экономическими коррупционными правонарушениями. Введение института ротации политических государственных служащих стало одним из основных механизмов предотвращения коррупции. Использование ротации было обусловлено негативной тенденцией объединения органов государственной власти с представителями финансово-промышленных групп и бизнес-структур.

Кроме этого, введены во всех государственных органах «горячие линии», которые дают гражданам возможность сообщать о противоправных действиях государственных служащих. Следует также отметить, что совершенствование структуры дисциплинарных советов и комитетов, в частности передача управленческих полномочий от акимов областей центральному аппарату государственной канцелярии, способствовало повышению ответственности государственных служащих. В то же время снижение качества их проведения обусловлено необходимостью увеличения количества дисциплинарных советов.

3) Для решения проблемы стабилизации и дальнейшей оптимизации государственного аппарата процесс оптимизации государственного аппарата строится на принципе оптимального соотношения поставленных задач и возможности их эффективного решения. Неэффективное функционирование государственной службы обусловлено оптимальным соблюдением обязанностей и полномочий государственных служащих [1].

Поскольку аппарат государственной власти продолжает оставаться сложным, он нуждается в дальнейшей оптимизации, что, в свою очередь, приводит к устранению несущественных структур государственных органов, роспуску и реорганизации некоторых существующих классов и организации новых государственных структур, отвечающих современным требованиям. В связи с этим необходимо разработать новые механизмы непрерывного и непрерывного межведомственного взаимодействия.

Таким образом, основными задачами, определенными Правительством страны, являются ликвидация информационного неравенства и обеспечение широкого доступа граждан Казахстана в интернет. Следует отметить, что были приняты меры по снижению тарифов на предоставление интернет-услуг поставщиками услуг. Кроме того, в течение года значительно снизились затраты на регистрацию доменных имен и последующее их обслуживание. Это свидетельствует о том, что в Казахстане успешно внедрена автоматизированная система «Электронное правительство».

В развитии системы государственной службы имеется наличие таких положительных моментов, как внедрение передового опыта зарубежных стран, использование информационных технологий в государственной службе для широких слоев населения и непрерывное обучение государственных служащих. Все это закономерно повышало эффективность государственной службы. В то же время сохраняются проблемы недостаточного взаимодействия государственной службы и института гражданского общества, повышения правовой культуры государственных служащих и населения, оптимизации государственного аппарата. Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1. Конституция Республики Казахстан устанавливает первоначальные существенные требования к организации государственной службы. Их детальное развитие получило в Законе Республики Казахстан от 23 июля 1999 года № 543-1 «О государственной службе» [2]. Закон устанавливает основы организации государственной службы, статуса государственных служащих, социального обеспечения и регулирования отношений на государственной службе. В целях реализации единой государственной политики в сфере государственной службы созданы специальные органы, наделенные соответствующими

функциями и полномочиями. К ним относятся Агентство и территориальные подразделения по вопросам государственной службы.

2. Характеристики системы государственной службы в Казахстане следующие:

- административно-политическое деление государственной службы в Казахстане;
- отбор и поддержка государственных служащих на основе принципа меритократии;
- внедрение конкурентной модели в систему государственной службы;
- использование новых технологий для управления и надзора за кадровыми службами;
- содействие непрерывному обучению государственных служащих.

3. Основным направлением развития государственной службы в Республике Казахстан на данном этапе является радикальное повышение эффективности. В Казахстане оценка эффективности государственного управления ведет свой отсчет с момента принятия Указа Президента Республики Казахстан от 19 мая 2010 года №954 «Система ежегодной оценки эффективности деятельности центральных государственных и местных исполнительных органов областей, города республиканского значения, столицы» [3].

Одним из важных аспектов оценки эффективности является мониторинг состояния персонала. По состоянию на 1 января 2023 года: штатная численность госслужащих составляет 90053 единицы. Численность женщин-46546 или 55,4% от фактической численности государственных служащих, из них на руководящих должностях-39,2 % (9261 из 23649). Доля женщин среди политических государственных служащих-8,1%, среди административных государственных служащих корпуса «А»-9,8%, корпуса «Б»-55,9%.

Средний возраст государственных служащих-39,9 лет, при этом на протяжении последних лет средний возраст госслужащих находится в пределах 39-40 лет. За последние 5 лет доля госслужащих до 30 лет уменьшилась на 6,8% (с 24,6% в 2018 году до 17,8% в 2022 году), также наблюдается снижение доли молодежи среди претендентов на 23,4% (с 61,8% в 2018 году до 38,4% в 2022 году).

На государственной службе работает 481 человек пенсионного возраста (0,6% от общей численности госслужащих) и 2160 человек предпенсионного возраста (2,6%). За последние 5 лет средний возраст госслужащих повысился на 1,2 лет (с 38,7 в 2018 году до 39,9 в 2022 году).

Средний стаж на государственной службе-11,5 лет, средний стаж политических служащих-17 лет, служащих корпуса «А»-15,9 лет, корпуса «Б»-11,5 лет. Средний стаж в занимаемой должности-4,3 года, у политических служащих 2,1 года, служащих корпуса «А»-2 года, корпуса «Б»-4,3 года. За последние 5 лет средний стаж на госслужбе увеличился на 1,5 года (с 10 в 2018 году до 11,5 в 2022 году), средний стаж в занимаемой должности увеличился на полгода (с 3,8 в 2018 году до 4,3 в 2022 году).

Качественный состав государственной службы характеризуется следующими параметрами. Из общего числа государственных служащих высшее образование имеет 93,3% или 78358 человек. Доля госслужащих, имеющих среднее и среднее профессиональное образование-6,7% или 5605 человек.

Большинство госслужащих имеет образование в области экономики и бизнеса (31138 или 39,7% от общего количества госслужащих, имеющих высшее образование), права (20500 или 26,2%), технических наук и технологий (7148 или 9,1%) и образования (5376 или 6,9%).

Кроме того, в настоящее время на государственной службе работают 949 выпускников Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан и 540 выпускников программы «Болашак» [4].

По данным информации Агенства по делам государственной службы Республики Казахстан, наибольшее количество государственных служащих приходилось на 2016 год.

Согласно заключениям новой модели государственной службы, трудоустройство начинается с низовых должностей и поддерживается должностными лицами в зависимости от их компетентности и профессиональной подготовки. И с помощью этого на высшую должность были назначены более 5900 государственных служащих. И учитывая то, что в

2016 году резко возросшая численность государственных служащих была нагрузкой на государственный бюджет, был изменен подход к набору сотрудников на государственную службу и их оплате труда.

Согласно Плану наций «100 конкретных шагов», с 2017 года был осуществлен переход государственных служащих на оплату по оценкам их деятельности, а также комплексная аттестация действующих государственных служащих для повышения их квалификационных требований. Была принята эта мера для повышения эффективности государственных служащих, а также снижения нагрузки на государственный бюджет после освобождения от должностей неквалифицированных работников.

В целом государственная служба Республики Казахстан имеет положительные тенденции развития. По мнению международных организаций и экспертов, Казахстан добился высоких результатов в совершенствовании модели государственной службы, приближении ее процедур к международным стандартам. Что касается ожидаемых результатов, то они очевидны-создание оптимальной системы государственного управления и повышение качества предоставляемых населению услуг.

В то же время необходимо совершенствование следующих направлений работы государственных органов: совершенствовать вопрос качественной укомплектованности штата государственных органов, проведение качественного функционального анализа деятельности государственных органов и роли человеческих ресурсов в ней, правильная регламентация труда государственных служащих, совершенствование системы аттестации и карьерного планирования деятельности государственных служащих.

На данном этапе оценка эффективности государственной службы проводится самими государственными органами, затем перепроверяется Агентством РК по делам государственной службы и Центром оценки при Институте экономических исследований Министерства экономического развития и торговли РК. Возникает необходимость привлечения к оценке деятельности государственных органов независимых центров оценки, профессиональных оценщиков, что поднимает сам факт независимости и объективности результатов.

Необходимо продолжить работу по совершенствованию Методики оценки эффективности управления персоналом государственными органами, т.к. выявлено несовершенство направлений в методике, касающихся разработанных индикаторов, перехода от количественных показателей к качественным, внесения дополнений, касающихся социологических исследований в рамках проводимой оценки, предложения индикаторов результативности деятельности государственных служащих. Методической доработки требует выбор состава критериев оценки, поскольку не учтены трудоемкость и сложность работ, выполняемых государственными служащими.

На современном этапе развития эффективность государственного управления должна базироваться не на достигнутом уровне использования кадровых ресурсов, а исходить из его потенциальных возможностей. В связи с этим первоочередная задача заключается в проведении объективной и беспристрастной оценки существующего кадрового потенциала государственной службы. В действующей системе управления персоналом государственной службы комплексно и эффективно решены вопросы организационного порядка.

Повышение результативности государственной службы и непосредственно деятельности государственного органа становится решающей предпосылкой упорядочения процессов, связанных с основной деятельностью государственного органа. Совершенствование системы управления человеческими ресурсами государственной службы занимает ключевое место среди факторов эффективности деятельности государственного органа и его структурных подразделений.

Список литературы:

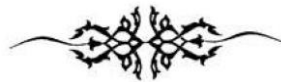
1. Есимова Ш.А. Эффективность системы государственного управления в Республике

Казахстан: теория и практика. - Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, 2010. - 385 с.

2. О государственной службе: Закон Республики Казахстан от 23.07.1999 №453 // www.zakon.kz.

3. Институционализация системы оценки эффективности деятельности государственных органов в Республике Казахстан: современное состояние и перспективы развития: Коллектив авторов. – Астана: Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, 2017. - 175 с.

4. stat.gov.kz

УДК: 349.422.231

Шекен Нурай Кайраткызы

УиА-22-1, оқу тобының студенті

Бисембаева Гүлнур Нуралиевна

магистр статистики, старший преподаватель ОП «Финансы, учет и аудит»

Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Результаты исследования. Постоянное совершенствование экономических аспектов, связанных с цифровизацией сельскохозяйственного производства в Республике Казахстан, позволит всем государственным и частным предприятиям агропромышленного комплекса с максимальной уверенностью достичь передовых научных результатов мировых высокотехнологичных компаний.

Ключевые слова: цифровизация, сельское хозяйство, ведение бизнеса, субсидии.

Введение. Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев в своем послании народу "Справедливое государство, единое государство, процветающее общество" как одно из первых направлений "новой экономической политики" на 2022 год посвящено системным вопросам экономики республики.

Из послания: "товарная зависимость, низкая производительность труда, недостаточный уровень инноваций и неравномерное распределение доходов-все это сложные проблемы, но есть определенные способы их решения. К ним можно отнести макроэкономическую стабильность, цифровизацию, развитие малых и средних предприятий, человеческий капитал и верховенство закона.

Однако до сих пор реального прогресса в решении этих проблем не достигнуто. Очевидно, что экономике республики нужен новый подход в этих сферах. [1].

Это повлияло на инновационный рост и совершенствование отрасли экономики, а так же на экономические факторы цифрализации сельского хозяйства страны

Основная часть исследования. Сегодня в Республике Казахстан активизируется планомерное применение правительством высокотехнологичных цифровых технологий в агропромышленном комплексе.

Национальная программа "Цифровой Казахстан" был одобрен и осуществлен в конце 2017 года.

Для этой цели в указанный период с 2018 по 2024 годы были затронуты пять главных вопросов: цифрализация сектора экономики, переход к электронному состоянию, осуществление цифрового шелкового пути, рост человеческого капитала, конструкция инновационной экосистемы.

В Республике Казахстан методы проектного управления стали популярными, но, как ни парадоксально, они не нашли широкого применения в администрации [3].

Эффективные практики управления таких торговых марок, как IBM, Ford указывает, что любая тематика- стратегический менеджмент, принятия управленческих решения и стимулировать персонала - может служить руководством для разработки конкретных концепций и предлагает урегулировать проблемы теоретической модели. [4] .

Цифровое развитие в сельском хозяйстве страны сабирает перенять умение зарубежных стран как

1. Австралия - ближайшее планировании и разработка комплексных проектов агротехнических карт, кратковременным и долгосрочным планированиям сельскохозяйственных культур,

2. Германия - многогранные проблемы по качественному анализу плодородия почвы пестицидами,

3. Канада-по вопросам урловнешенного контроля цен , формирование цен на аграрную продукцию,

5. США - быстрое интернет кридетование продуктивного аграрного хозяйства

6. Франция - о пространственном мониторинге рельефа территории и конкретных участков.

В Китае внедряется оригинальный подход, при котором налоговые льготы применяются для переориентации с ресурсоемких отраслей на экономическую сферу высокотехнологичных предприятий, в том числе тех, сфера интересов которых представляет собой инновации и новое производство [7].

По международному рейтингу Всемирного банка за 2018 год установлено, что определенной группе "Doing business" Казахстан держит 25-ю позицию из 190 держав.

Успехи граждан, достигнутые за 28 лет с внедрением цифровизации во внутренней политике страны и внешнеэкономической деятельности, способствовали достижению результатов:

- На долю небольших компании приходится большая часть ВВП с увеличением на 27%.

- Валютные доходы населения выросли всего в 9 раз.

- численность бедных систематически снижался в 10 раз до 4,6%.

- В экономику страны инвестированно более 320 миллиардов долларов зарубежных капиталовложения (таблица 1)

Таким образом, с 2020 года начнется онлайн-обучение сотрудников с доступом к высокоскоростному интернету с привлечением частных компаний, занимающихся информационными технологиями, что предоставит фермеру:

1. Принять участие в краткосрочном курсе обучения с выбором квалифицированного преподавателя.

2. Подобрать специальные технологические тренинги в соответствии с вашими потребностями.

3. Онлайн занятие без необходимости ехать в учебное заведение.

4. Значительно сократить время и затраты на доставку

На начало 2019 года аграрный индикатор, например, потери в деятельности предприятий, составил около 49,3 млрд тенге, в том числе:

1. Убытки финансовой системы страны от падение курса -55%.

2. Прекращение доходов в кредитных организациях – 45%.

Действующие документы национальной политики и их цели свидетельствуют о государственной поддержке и регулировании (управлении) агропромышленным комплексом и цифровым развитием:

-Казахстан-2050 " в 2012 году;

- Первый национальный целевой взнос (НПП) на 2016 год ;

- Цифровой Казахстан " в 2017 году;

- Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года " с 2018 года.
- "Национальная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы".

Таблица 1

Перечень проблем агропромышленного комплекса и возможные последствия цифровой трансформации в государственном регулировании:

Проблемы АПК	Эффекты от цифровизации
Климатические риски	Смягчение рисков, связанные с изменением климата, используя цифровые датчики для борьбы с изменением климата, и мониторинга изменений в структуре почвы, управляя и контролируя движение материалов и условия ведения сельского хозяйства, а также используя другие передовые технологии.
Применение старой техники в аграрной работе	Цифровизация и цифровые приборы гарантирует полное управление инженерного цикла, оперативно диагностировать и оптимизировать, быстро выявлять неисправности оборудования и поменять детали, и работать с большими данными в сжатые сроки.
Однообразие производства	Активизировать экономику и приумножить вклада в развитие сельской местности на создание равных условия для каждого благодаря цифровизации
Неэффективное использование земельных, водных и дополнительных источников	Введение электронных карт и систем анализа данных улучшает управление ресурсами
Дефицит специалистов в АПК	Благодаря электронным базам данных и практической подготовке помогает ускорить обучение и усовершенствоваться
Задержки в поставках продуктов переработки на внутренний рынок	Цифровой онлайн-портал помогает предоставлять своевременную и важную информацию сельским производителям, снижая транзакционных издержек и оживляя цепочки поставок потребителей
Низкая производительность труда	Интеграция цифровых технологий во все производственные процессы часто повышает производительность, упрощает и заменяет механические процессы, где это возможно, а также обеспечивает прозрачную отчетность.
Примечание: Составлено на основе анализа государственных программ и законов РК.	

Анализ данных национальных программ поможет обнаружить главное препятствие в аграрном секторе и возможные последствия цифровой трансформации в государственном регулировании:

Конечно, эта таблица не охватывает всех проблем и решений.

Согласно статистике Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) за период 2016-2023 годов, исторические данные о добавленной стоимости ВВП в сельском хозяйстве и развитии зеленых технологий в сельском хозяйстве доступны в процентах за указанные периоды (рисунок 1).

На рисунке 1 видно, что экологическая инновация в государстве невелика и в последние годы снижается. Кроме того, прирост стоимости в аграрном секторе в процентном отношении к ВВП страны постепенно растет, но не превосходит 5 %. Более глубокое изучение значение этого индикатора позволит спрогнозировать перспективы развития

агропромышленного комплекса с учетом внедрения новых технологий, систем и оборудования, необходимых для управления и работы в агропромышленном комплексе.

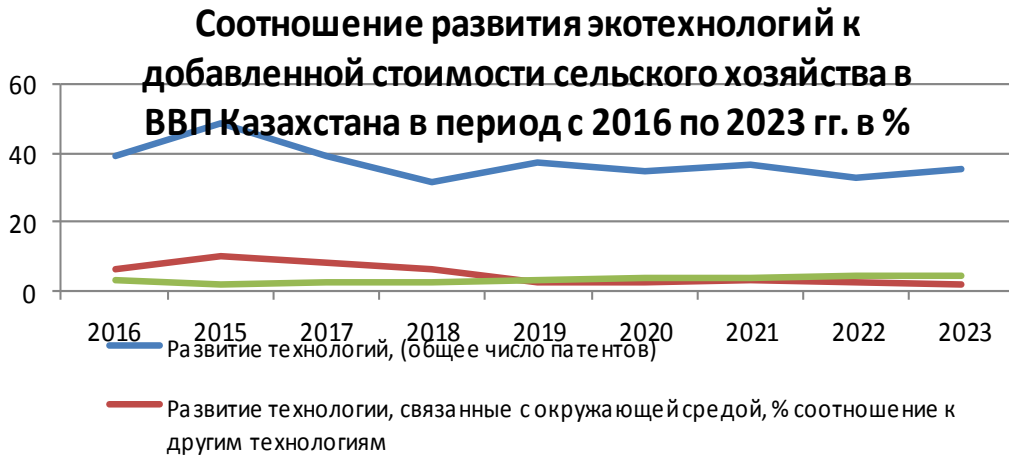

Рисунок 1 - Доля экотехнологического развития в добавленной стоимости сельского хозяйства в ВВП Казахстана в 2016-2023 гг.

Примечание: Отредактировано авторами на основе источников: <https://stats.oecd.org/>

Широко признана роль правительства в обеспечении благоприятных условий для внедрения инноваций, внедрения и распространения инноваций в агропромышленном комплексе и поддержки хорошо функционирующей системы сельскохозяйственных инноваций.

В частности, местным администрациям и органам управления сельским хозяйством следует сосредоточиться на совершенствовании инфраструктуры, коммуникаций, затрат, актуальности, простоты использования и навыков пользователей, также на рисках и повышении надежности для обеспечения цифровизации государственного управления.

Основные барьеры при внедрении цифровых технологий в хозяйства могут быть представлены в виде следующей схемы:

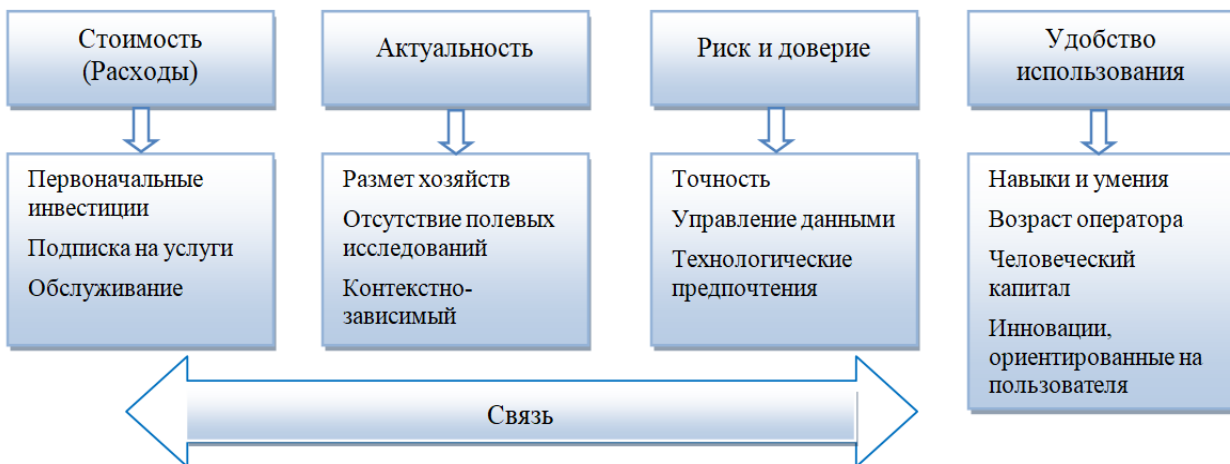

Рисунок 2 - Основные факторы, препятствующие внедрению цифровых технологий в хозяйствах

Примечание: подготовлено автором на основе данных ОЭСР.

Наиболее важным из этих факторов является стоимость оцифровки, особенно точки зрения мелких фермеров. Тем не менее равноценная цена цифровых технологий определяется рыночными условиями, поддержка конкурентоспособности является

первоначальным этапом падению цен в цифровизации сельского хозяйства и издержки производства.

Вместе с тем, согласно статистическим данным Казахстана, за данный промежуток времени ВВП аграрного сектора показывает стабильное увеличение агропродукции. Интересно, что доля в контексте растениеводства поднимается, а параметры животноводства снижается в определенное время.

Таблица 2

Валовая продукция сельскохозяйственной продукции в разрезе животноводства и растениеводства в Казахстане за 2016-2023 годы, млн. тенге.

Годы	ВВП сельского хозяйства	в том числе			
		растениеводство		животноводство	
		в сумме	уд.вес в общем ВВП с/х	в сумме	уд. вес в общем ВВП с/х
2016	3143678,1	1739436,4	55%	1393762,0	44%
2017	3307009,6	1825236,7	55%	1469923,0	44%
2018	3684393,2	2047580,8	56%	1621541,4	44%
2019	4070916,8	2249166,9	55%	1810914,1	44%
2020	4474088,1	2411486,7	54%	2050455,8	46%
2021	5151163,0	2817660,6	55%	2319496,7	45%
2022	6334668,8	3687310,3	58%	2637460,7	42%
2023	7515433,5	4387236,5	58%	3116973,5	42%

Примечание: Рассчитано авторам с использованием источника stat. gov. kz

Из таблицы 2 видно, что доля продукции растениеводства в валовом внутреннем продукте сельского хозяйства за тот же период увеличилась, а доля продукции животноводства в конце того же периода несколько снизилась.

С использованием сценарного прогноза социально-экономического развития и возможных вариантов развития до 2025 года, т. е. прогноза, рассчитаны прогнозные данные сельскохозяйственного ВВП Казахстана до 2025 года. В результате ВВП растениеводства и животноводства демонстрировал стабильный рост.

Таблица 3

Прогнозный показатель "Валовый выпуск сельскохозяйственной продукции Казахстана в 2024-2026 гг.", млн тенге.

Год	Растениеводство	Животноводство
2025	4452348,8	3156041,5
2026	4644933,6	3365297,2
2027	4737518,5	3574552,8
2028	4896770,2	3783808,4

Примечание: Составлено авторам с применением данных stat. gov. kz

В данной работе построена схема объема сельскохозяйственного производства в республике через регрессионное исследование с применением временных рядов о изготовлении товаров растениеводства и животноводства.

Учитывая, практику подобных государств как Австралия, США и Канада, информатизация агропромышленного производства и сервиса меняет сельскохозяйственный сектор, внедряя цифровые технологии, способствуя созданию промышленных парков и развитию электронной коммерции, ускоряя распространение цифровых достижений в

сельском хозяйстве и поддерживая развитие сельской экономики на высоком уровне. Как видно, меняется вся модель производства [9]. К тому же, эти изменения позволили этим развитым странам сократить незапланированные расходы на 20%.

Необходимо обратить внимание на опыт Сингапура в отношении фискальной политики. Для предпринимательства здесь применяется преференциальное налогообложение для инвестиционной деятельности.

В результате государство гарантирует сохранность средств, которые естественным образом накапливаются в экономике [10].

Руководитель агропромышленного комплекса страны определил три ключевых направления для усиления организационной работы по разрешению конфликтов низкой рентабельности и производительности:

1. Определить направления и найти решения по укреплению финансовому положению.
2. Совершенствование производственного капитала во всех агротехнических работах.
3. Рационализация в соответствии требованиям цифрализации

Сегодня сельское хозяйство страны прочно интегрировано в конкурентоспособные международные продуктовые рынки вносит вклад в составление торгового баланса.

Тем не менее, международный рынок пищевых товаров преобразил нашу страну зависимой от замещения импорта, немало важных видов изделий обрабатывающих предприятиями АПК.

Аграрное ведомство Казахстана выработало профилактические мероприятия по импортозамещению товаров первой необходимости, в частности, в среднесрочной перспективе импорт молока, мяса птицы и яблок будет прекращен в 2024 году.

В настоящее время перечень социально значимых товаров в Республике Казахстан включает 19 позиций, из которых только шесть являются импортозависимыми:

1. Сахар-57,3% импортируется из иностранных продуктов.
2. Мясо птицы-49%.
3. Творог-46,5%.
4. Сыр-46,5%.
5. Колбасные изделия-39%.
6. Яблоки-31,5%.

Правительство планирует к 2024 году открыть промышленные молочные фермы, птицефабрики и яблоневоы сады, а также построить и модернизировать сахарные заводы, чтобы удовлетворить внутренний спрос на мясо птицы, колбасы, сыр, творог, яблоки и сахар.

Такие совместные меры государственно-частного сотрудничества могут удовлетворить потребности внутреннего рынка до 80% отечественным товаром в сельских районах, а в длительный срок - до 100% казахстанские агропродукты.

Конкретные данные свидетельствуют, что эффективное использование действующих производственных ресурсов, включая цифровые технологии, даёт возможность статистический подготовить позицию индекс ведения торговли по областям. (Таблица 2).

Как показано в таблице 2, превышающий индекс ведения торговли или общий рейтинг имеют последующие территории: на первом месте - Алматы с 83,74, на втором - Мангистау с 83,04 и на третьем - Актобе с 81,67.

Было обнаружено, что геологические изменения, бытовые события непосредственно связаны, с ускоренным ростом цифровизацией экономики.

Ежедневно, ежеминутно, отправляется более 204 миллионов электронных писем, 2,4 миллиона сообщений в Facebook, 72 часа видеoinформации на Youtube, более 216 тысяч фотографий в Instagram [11].

В процессе реализации прецизионное агрохозяйство были выделены три ряда ферм и определен ряд необходимых для них элементов:

1. Цифровая Ферма,
2. Улучшенная Ферма,

3. Основная ферма.

Таблица 2

Индекс ведения торговли в Республике Казахстан по областям (2020-2023 гг.).

Регион	Индекс ведения торговли		
	позиция	2020год	2023 год
1	2	3	4
г.Алматы	1	83,74	80,64
Мангистауская область	2	83,04	80,08
Актюбинская область	3	81,67	78,46
Қызылординская область	4	81,52	79,45
Павлодарская область	5	81,36	76,90
Атырауская область	6	81,32	77,20
Северо-Казахстанская область	7	80,77	79,00
Костанайская область	8	80,75	78,41
Ақмолинская область	9	80,48	79,09
г.Астана	10	80,38	72,09
Западно-Казахстанская область	11	80,27	72,70
г. Шымкент	12	80,18	73,49
Туркестанская область	13	80,08	71,80
Алматинская область	14	80,06	71,08
Қарағандинская область	15	79,40	73,58
Восточно-Казахстанская область	16	79,16	76,33
Жамбылская область	17	78,92	70,90
Примечание- составлено автором на основе источника [14]			

Дальнейшие усилия способствуют улучшению технического и финансового уровня фермеров с помощью уровня государственного финансирования.

Эволюция от традиционного земледелия к цифровому обеспечивается на базовом уровне постепенной оцифровкой всей посевной площади с помощью электронной программы "Е-АРК" и обновлением карт состояния почвы от пестицидов.

Начальный этап - усовершенствоваться, а продвинутые фермы постепенно превратятся в цифровые.

Последовательность, получившая название "Цифровая эволюция", подготовлена и доступна фермерам.

Усовершенствование цифровых технологий в аграрном секторе заметно усложнит ситуацию.

Разработаны конкретные планы по вводу в эксплуатацию не менее 25 молочных заводов в год в сельской местности для замещения импорта молока и молочных продуктов.

Чтобы полностью заместить импорт яблок, потребуется дополнительно 12 500 га садов для производства 105 тыс. тонн яблок.

Чтобы насытить отечественные магазины сахаром-сырьем, нужно возвести два новых завода и полностью модернизировать три существующих сахарных завода, чтобы обеспечить рост производства сахарной свеклы.

Чтобы полностью заместить импорт яблок, потребуется дополнительно 12 500 га садов для производства 105 тыс. тонн яблок.

Вследствие проведенных мероприятий население должно быть полностью снабжено всеми социально значимыми товарами в течение 3-5 лет, устраняя импортозависимость.

Это привело к непрерывному падению основных экономических показателей производственно-коммерческой деятельности местных заводов, что является результатом ряда объективных обстоятельств.

1. В 2013-2017 годах рынок ценных бумаг Казахстана пережили сильную экономическую турбулентность, что стало результатом слабого процесса стабилизации мировой экономики.

2. Снижение стоимости денег, тенге - многие владельцы фермерских хозяйств и предприятий берут в банках кредиты в долларах США и евро.

3. Некоторые второстепенные банки, предоставляющих прямые кредиты предприятиям агропромышленного комплекса (АПК), попали в форс-мажорную ситуацию дефолта банковского сектора.

Поскольку цифровые технологии тесно связаны с управлением персоналом и стимулированием персонала, управление персоналом включает пять основных видов деятельности: обеспечение талантами, управление продуктами, компенсация, совершенствование, отношение к персоналу [12].

На сегодня 47 видов бюджетных субсидий направлены в первую очередь на поддержание финансово-экономической рентабельности сельскохозяйственного производства.

Для активного продвижения и усовершенствования сельскохозяйственной отрасли будет отменен непродуктивных субсидий, а с 2025 года будут введены новые субсидии, направленные на поддержку отечественного производства и усиление эффективности сельскохозяйственного производства. Вместе с тем, исполнительные власти рекомендуют поэтапно проводить существующие программы помощи, исключая неэффективные гранты и замещая их грантами, нацеленными на эффективность

Было объявлено, что с начала 2025 года правительство начнет компенсировать сельскохозяйственным компаниям расходы на исследования и инновации.

В целях повышения взаимного интереса между сельскохозяйственными предприятиями и учеными-аграриями Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан внесло изменения в соответствующее правовые системы и предоставило гранты "на создание и применение научных достижений и разработку".

В 2025 году будут введены в действие нормативные акты, и правительство скорректирует проект нормативов по субсидированию, исследований для компаний и определит размер компенсаций, которые должны быть выплачены фермерам.

К настоящему времени четко установлено, что государственная поддержка охватывает 80% расходы агропромышленников на закупку услуг у научных институтов.

В этом случае финансирование, оставшееся от частных средств получателей государственных субсидий для фермеров, составляет всего 20%.

Экспериментально установлено, что эта инновация объединяет бизнес и сельскохозяйственную науку, делая вложения в научные работы особенно интересуют фермеров.

Освоение новшеств в аграрном секторе будет иметь усилительный торговый эффект благодаря новым открытиям и разработкам, востребованных бизнесом.

Цифровой маркетинг стал очень популярным в последнее время благодаря этим предприятиям, как Amazon, GEICO и Priceline.

Это связь с основательно подобранными индивидуальными клиентами и обществом потребителей для незамедлительного получения отклика от потребителей и построения продолжительных отношений [13].

Планируется упростить процедуры получения государственных услуг на всех этапах деятельности современных фермеров за счет полной автоматизации.

Согласно исследовательской работе, 101 государственная услуга в настоящее время напрямую связана с сельскохозяйственным производством:

- 61 услуга статистически частично механизирована,
- только 1 зарегистрированная служба имеет достаточно автоматизирована.

Результаты исследования подтверждают на том, что 98 административных услуг были усовершенствованы.

Таким образом, в ближайшем будущем будут оптимизированы оставшиеся три национальных сервиса.

Кроме того, к началу 2024 года предполагается полная автоматизация 16 государственных услуг, а к 2025 году все административные услуги станут цифровыми.

Выводы. Несомненно, полученные горизонтальные и вертикальные отношения между аграриями и агрономами- исследователями сильно снизилось.

1. Земледельцы не намерены раскошелиться за новейшие научные достижения и используют устаревшие технологии. В связи с этим сельскохозяйственный сектор в целом сталкиваются с проблемами с внедрением соответствующих инноваций и отстает.

2. Постоянная и недостаточная потребность отечественных ученых в научных исследованиях - финансовая поддержка ученых-аграриев находится в ведении государством.

В результате аграрное ведомство Республики часто определяет направления исследований без учета специфических запросов аграрного сектора, в частности в сфере информационных технологий.

Обстоятельство была исследована, найдены решения и подготовлен закон "Корректированы и поправлены, контролирующими АПК Республики Казахстан".

Законодательство устанавливает поддержку сельхозпроизводителей в виде компенсации доля расходов на поддержку исследовательских работ; изменения вступили в действие 6 января 2020 года.

Важно заметить, что производительность, ожидаемая от цифровой трансформаций государственного регулирования в сельскохозяйственной отрасли, значительна и будет поддерживать уровень жизни населения.

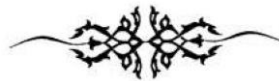
Так, согласно Государственной программе развития АПК на 2017-2021 годы, благодаря систематическим действиям предполагается повысить экономический рост республики свыше 3 триллиона тенге, что с учетом цифрового преобразования аграрного производства 30% или около 1 триллиона тенге.

В конечном счете, непрерывное улучшение финансовых сторон, связанных с цифровизацией фермерского хозяйства страны, позволит агропромышленный сектор применять инновационные научные результаты высокотехнологичных компаний мирового уровня.

Список использованной литературы:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана, - 2022. [Электронный ресурс]: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasymzhomartatokaeva-narodu-kazahstana-181130>
2. Цифровой Казахстан: трансформация с помощью современных технологий [Электронный ресурс] / / официальный информационный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан. - URL: [http:// primeminister.kz/kz/news/](http://primeminister.kz/kz/news/) (дата обращения: 25.02.2020)
3. Тумасова Н. В. Особенности формирования национальной модели проектного менеджмента в Республике Казахстан // Economics. – 2016. – № 10 (19). – С. 25–30.
4. Гриффин Р. Менеджмент / Р. Гриффин. - 12-е изд. - Алматы: общественный фонд "Национальное бюро переводов", 2018. - 768 С.
5. Шваб К. Четвертая индустриальная революция / К. Шваб. - Алматы: Национальное бюро переводов, 2018. - 200 С.

6. Куратко Д. Ф. предпринимательство: теория, процесс, практика / Д. Ф. Куратко.-10-е изд.- Алматы:Национальное бюро переводов, 2018.-480 С.
7. Мусостова Д. Ш., Бисаева Д. И. Государственная поддержка МСБ в Китае [Электронный ресурс]// Экономика и менеджмент инновационных технологий [web-сайт]. – URL: <http://ekonomika.snauka.ru/2016/01/10707> (дата обращения: 14.03.2020)
8. Тамбовцев В. Л., Нурмаганбетов А. С. Развитие государственной поддержки предпринимательства. Зарубежный и казахстанский опыт [Электронный ресурс] // Article.kz [web-портал]. – ВестникКаргу. – 2017. – URL: <http://articlekz.com/article/17845> (дата обращения: 06.05.2020).
9. Родионова И., Липина С. Зеленая экономика в России: модель и прогнозы развития. Фундаментальные исследования. – 2015. – №5. – С. 5462–5466. RL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=38369> (дата обращения: 28.10.2021).
10. Тамбовцев В. Л., Нурмаганбетов А. С. Развитие государственной поддержки предпринимательства. Зарубежный и казахстанский опыт [Электронный ресурс] // Article.kz [web-портал]. – ВестникКаргу. – 2017. – URL: <http://articlekz.com/article/17845> (дата обращения: 06.05.2020).
11. Рейтинг легкости ведения бизнеса по регионам Республики Казахстан // Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Офиц. сайт]. – URL: <https://stat.gov.kz/search/item/WC16200011247> (дата обращения: 06.05.2020).
12. Hamilton Daniel S. The Transatlantic Digital Economy 2017: How and Why it Matters for the United States, Europe and the World. – Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, 2017. – 128 p.
13. Котлер Ф. Т. Основы маркетинга: учебник / Ф. Т. Котлер, Г. Армстронг. - 17-е изд. - Алма-ты: общественный фонд "Национальное бюро переводов", 2019. – 736 С.
14. Уилтон Н. введение в HR-менеджмент: учебник / Н. Уилтон. - 3-е изд. - Алматы: общественный фонд "Национальное бюро переводов", 2023. - 532 С.

ӘӨЖ. 004: 004.05: 004.051

Дайырбек Нұрәулет Мәдібекұлы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Информатика»
мамандығының 2-курс магистранты, Қызылорда қ., Қазақстан
Сабит Ибадулла Ибадуллаевич,
PhD, т.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Кулмурзаев Нурлан Серикович,
э.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІНДЕ LOW-CODE ЖӘНЕ NO-CODE ПЛАТФОРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Бұл мақала білім беру мекемелері оқушыларының білім беру қызметінде Low-Code и No-Code платформаларын қолдануды қарастырады. Авторлар оқу процесін жақсарту, оқушылардың цифрлық дағдыларын дамыту, білім беру қолданбалары мен мазмұнын әзірлеуге кететін уақыт пен ресурстарды азайту сияқты осы платформалардың артықшылықтарын зерттейді. Сондай-ақ, осы платформаларды пайдалану кезінде білім беру мекемелерінің алдында тұрған қиындықтар және оларды үнемі дамып келе жатқан технологиялар аясында жеңу перспективалары талқыланады.

Аннотация. Данная статья рассматривает использование платформ Low-Code и No-Code в образовательной деятельности учащихся образовательных учреждений. Авторы

исследуют преимущества данных платформ, такие как улучшение учебного процесса, развитие цифровых навыков учащихся, а также сокращение времени и ресурсов, затрачиваемых на разработку образовательных приложений и контента. Также обсуждаются вызовы, с которыми сталкиваются образовательные учреждения при использовании этих платформ, и перспективы их преодоления в контексте постоянно развивающихся технологий.

Annotation. This article examines the use of Low-Code and No-Code platforms in the educational activities of students of educational institutions. The authors explore the benefits of these platforms, such as improving the learning process, developing students' digital skills, and reducing the time and resources spent on developing educational applications and content. The challenges that educational institutions face when using these platforms and the prospects for overcoming them in the context of constantly evolving technologies are also discussed.

Түйін сөздер: бағдарламалау, код, low-code, no-code, бағдарламалау тілдері, платформалар, білім беру.

Тақырыпқа кіріспес бұрын, Low-Code және No-code терминдерін анықтайық. Low-Code және No-code платформалары бағдарламалау туралы терең білімді қажет етпестен қосымшалар мен бағдарламаларды құруға арналған құралдарды ұсынады.

Low-Code: бұл графикалық интерфейстер мен құралдарды ұсынатын, кодты жазу қажеттілігін азайтатын, даму процесін жеңілдететін платформалар.

No-Code: бұл одан әрі қарай жүретін платформалар, бұл сізге код жазбай-ақ қосымшалар жасауға мүмкіндік береді. Барлық әрекеттер визуалды интерфейстер мен параметрлер арқылы жүзеге асырылады.

Білім беру мекемелері оқушыларының білім беру қызметінде Low-Code және No-Code платформаларын пайдалану

Технологияның қазіргі әлемінде білім беру мекемелері оқушылардың оқу процесі мен дамуын оңтайландыру үшін инновациялық тәсілдерді біріктіруге тырысады. Жақында Low-Code және No-Code платформалары қолданудың қарапайымдылығымен және бағдарламалау туралы терең білімді қажет етпестен қосымшалар мен веб-сайттарды құру мүмкіндігімен танымал болды. Білім беру қызметінде осындай платформаларды пайдаланудың басты артықшылықтарының бірі ақпараттық технологиялар саласындағы дайындық деңгейіне қарамастан, барлық оқушылар үшін технологиялардың қолжетімділігін арттыру болып табылады. Мұғалімдер мен студенттер интерактивті оқу материалдарын, ақпарат алмасуға арналған веб-қосымшаларды және тіпті кішігірім ойындарды оңай жасай алады, бұл тиімдірек және қызықты оқуға ықпал етеді. Сонымен қатар, low-code және no-code платформалары студенттерге өз жобаларын құру арқылы логикалық ойлау, проблемалық шешу және шығармашылық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Бұл процесс заманауи білім берудің маңызды аспектісі болып табылатын өзін-өзі оқыту мен зерттеу қызметін ынталандырады. Мұндай платформаларды пайдаланудың тағы бір артықшылығы-білім беру шешімдерін әзірлеу мен енгізуге уақытты қысқарту. Интуитивті интерфейстер мен дайын компоненттердің арқасында мұғалімдер оқу материалдары мен интерактивті тапсырмаларды қысқа мерзімде жасай алады, бұл әсіресе қазіргі заманғы оқу ырғағына қатысты.

Low-Code және No-Code платформаларын пайдалану білім беру мекемелері әкімшілігінің қолдауын және педагогикалық персоналды оқытуды қажет ететінін атап өткен жөн. Мұғалімдерді осындай құралдармен жұмыс істеу негіздеріне үйрету оларды білім беру практикасында барынша тиімді пайдалануға және оқу процесіне біріктіруге мүмкіндік береді.

Low-Code және No-Code платформаларын пайдалану білім беру қызметін қол жетімді, интерактивті және тиімді ету үшін жаңартудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бұл құралдар оқушылардың құзыреттілігін дамытуға және білім беру процесінің сапасын арттыруға ықпал ете отырып, білім беруді цифрландырудың маңызды құрамдас бөлігіне айналады. Аталған

артықшылықтардан басқа, Low-Code және No-Code платформаларын пайдалану студенттер арасындағы ынтымақтастық пен ынтымақтастықты арттыруға ықпал ететінін атап өткен жөн. Осы құралдарды қолдана отырып, бірлескен жобалар мен тапсырмаларды құру мүмкіндігімен студенттер коммуникативті және командалық дағдыларды дамыта алады, сонымен қатар топта тиімді жұмыс істеуге үйренеді. Сонымен қатар, Low-Code және No-Code платформалары жеке оқытуға есік ашады. Мұғалімдер әр оқушының қажеттіліктерін ескере отырып, жеке оқу материалдары мен тапсырмаларын жасай алады. Бұл білім беру процесін әр студенттің жеке ерекшеліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді және жалпы оқудың тиімділігін арттырады және де low-code және no-code платформаларын пайдалану оқушылардың цифрлық сауаттылығына ықпал етеді. Технология барған сайын маңызды рөл атқаратын әлемде мұндай құралдармен жұмыс істеу дағдыларын меңгеру болашақ кәсіби қызметке дайындықтың маңызды элементіне айналады. Осылайша, бұл платформаларды білім беру процесіне біріктіру студенттерге тез өзгеретін цифрлық әлемге сәтті бейімделу үшін қажетті құзыреттерді алуға көмектеседі. Сонымен қатар, Low-Code және No-Code платформаларын пайдалану білім беру мекемелерінің уақыты мен ресурстарын үнемдеуге ықпал етеді. Көбінесе дәстүрлі білім беру бағдарламалары мен қосымшаларын әзірлеу және енгізу көп уақытты, қаржыны және адам ресурстарын қажет етеді. Дегенмен, ыңғайлы Low-Code және No-Code құралдарының арқасында мұғалімдер мен әкімшілік білім беру шешімдерін әзірлеу шығындарын азайтып, оларды оқушылардың ағымдағы қажеттіліктері мен білім беру стандарттарының талаптарына тезірек бейімдей алады. Бұл ресурстарды үнемдеу сонымен қатар білім беру ұйымдарының оқу жоспарларындағы өзгерістер, оқыту әдістемелеріндегі жаңартулар немесе жаңа технологияларды енгізу сияқты сыртқы ортадағы өзгерістерге төзімділігіне ықпал етеді. Low-Code және No-Code платформалары білім беру мекемелеріне өзгерістерге тез жауап беруге және тез бейімделуге мүмкіндік береді, бұл қазіргі заманғы динамикалық білім беру контекстінде шешуші фактор болып табылады. Осылайша, білім беру қызметінде Low-Code және No-Code платформаларын пайдаланудың көптеген артықшылықтары бар, соның ішінде білім берудің қолжетімділігін арттыру, оқушылардың дағдыларын дамыту, ресурстарды үнемдеу және білім беру ұйымдарының өзгерістерге төзімділігін арттыру. Бұл құралдар заманауи білім беру тәжірибесіне маңызды қосымша болып табылады, оның дамуы мен жетілдірілуіне ықпал етеді.

Low-Code және No-Code платформаларын білім беру қызметінде пайдалану бірқатар төмендегідей артықшылықтарды ұсынады:

- Оқу жобалары: студенттер No-Code және Low-Code платформаларының интуитивті интерфейстерін қолдана отырып, интерактивті веб-сайттарды, мобильді қосымшалар мен ойындарды қоса, білім беру жобаларын жасай алады. Бұл олардың шығармашылық ойлауы мен проблемалық шешу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

- Оқу процесін қолдау: оқытушылар бұл платформаларды онлайн курстар, интерактивті тапсырмалар және тесттер жасау үшін пайдалана алады. Бұл оқу процесін жеңілдетеді және оқу материалын оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді.

- Цифрлық дағдыларды дамыту: мұндай платформаларды пайдалану студенттерге бағдарламалау тәжірибесі болмаса да, негізгі цифрлық дағдыларды және бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу принциптерін түсінуге мүмкіндік береді.

- Уақыт пен ресурстардың шығындарын азайту: кодты жазудың қажеті жоқ қосымшаларды құру мүмкіндігінің арқасында білім беру ұйымдары технологиялық шешімдерді әзірлеу мен енгізуге байланысты уақыт пен шығындарды азайта алады.

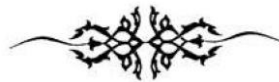
- Инновацияны ынталандыру: Low-Code және No-Code платформалары мұғалімдер мен студенттерді жаңа идеялар мен технологиялармен тәжірибе жасауға ынталандыру арқылы білім берудегі инновацияларды ынталандыруы мүмкін.

Қорытындылай келе, білім беру қызметінде Low-Code және No-Code платформаларын пайдалану қазіргі білім беруді цифрландыру бағытындағы маңызды қадам болып табылады. Бұл құралдар білім беру материалдары мен қосымшаларын құру процесін жеңілдетіп қана

қоймайды, сонымен қатар білім берудің қол жетімділігін арттырады, оқушыларды оқыту мен дамытуға инновациялық көзқарасты ынталандырады және білім беру мекемелерінің уақыты мен ресурстарын үнемдейді. Low-code және no-code платформалары мұғалімдер мен оқушыларға жеке және интерактивті білім беру ресурстарын құруға, цифрлық сауаттылық пен шығармашылық ойлау дағдыларын дамытуға, сондай-ақ инклюзивті және инновациялық білім беру ортасын қалыптастыруға көмектесу арқылы жаңа мүмкіндіктер ашады. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуын және қазіргі қоғамның қажеттіліктерін ескере отырып, low-code және no-code платформаларын білім беру практикасына енгізу цифрлық дәуір жағдайында сапалы және тиімді оқытуды қамтамасыз ету үшін қажетті қадам болады. Осылайша, бұл құралдарды білім беру процесіне біріктіру білім беруді модернизациялаудың және оқушыларды болашақтағы қиындықтарға дайындаудың маңызды аспектісі болып табылады. Low-Code және No-Code платформаларын пайдалану білім беру мекемелері оқушыларының білім беру қызметіндегі ең инновациялық және перспективалы бағыттардың біріне айналуға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Low-Code Platform Alexander C. Bock – Ulrich Frank 15 ноября 2021 года
2. Стельмах С. Как подходы Low-code и No-code вписываются в стратегию DevOps [Электронный ресурс] / С. Стельмах // itweek. – 2019. – URL: <https://www.itweek.ru/management/article/detail.php?ID=205698>
3. Low-Code and No-Code Platforms, Marcelo Galhego, 5 Июль 2022 год [Электронный ресурс] <https://medium.com/@marcelo.galhego/low-code-and-no-code-platforms-602873f5aa6f>
4. Инновации в образовании. №1, [Электронный ресурс] URL: <http://pandia.ru/text/79/511/31675-2.php>
5. Соломоник А.Б. Семиотический подход к отбору материала для обучения в средней школе // Медиа. Информация. Коммуникация – № 3.– URL: <http://mic.org.ru>
6. Использование ноукод и лоукод в образовании , [Электронный ресурс] <https://ya.zerocoder.ru/pgt-ispolzovanie-noukod-i-loukod-v-obrazovanii/>

ӘОЖ 30.304.2

Бақытжан Айсана,
СР 23-5 тобы студенті, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан
Шайхисламова Гүльсара Шайхисламовна,
экономика және бизнес магистрі, аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Өңір жастарының әлеуметтік-мәдени сипаты мен құндылықтарының бағыттары

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев 2024 жылы 14 наурызда Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде - , Мен бүгін маңызды идеологиялық тұжырымдарымыз бен негізгі бағыттарымыз туралы тарқатып айтып бердім. Тағы да бір қайталап өтейін: бұл – Тәуелсіздік және Отаншылдық, Бірлік және Ынтымақ, Әділдік және Жауапкершілік, Заң және Тәртіп, Еңбекқорлық және Кәсіби біліктілік, Жасампаздық және Жаңашылдық. Ұлтымыз осы идеялық негіздерді басшылыққа алса, болжаусыз және қарқынды дамып келе жатқан ХХІ ғасырда лайықты орнын табады. Құзырлы мемлекеттік органдардың бәрі өз жұмысын қайта

қарап, осы тұғырнамаға үйлестіруі қажет. Атап айтқанда, Оқу-ағарту министрлігі мектептегі тәрбие жұмысын ұйымдастыру тәсілдерін жаңартуға тиіс. Сонымен қатар жоғары оқу орындары мен колледждер студенттермен жүргізілетін жұмысқа осы құндылықтарды үйлестіре кіріктіруі керек. Аталған идеалдар Қарулы күштеріміздің әскери-патриоттық іс-шараларына да арқау болуы қажет.-, деп атап айтты [1].

Қазіргі жастарды не толғандырады? Егер оны бірнеше себептермен мәселелермен байланыстыратын болсақ, экономикалық, әлеуметтік, жеке және қоғамдық мәселелер деп жіктеп көрсетуге болады.

Кесте 1 де қаралғандай қазіргі уақытта жастардың басым бөлігінде жеке бас мәселелері көбірек қаралған. Бұл аталған мәселелер қоғамдағы әлеуметтік ортаның қалыптасқан жағдайы мен таптаурындарымен байланысты туындап отырады.

Кесте 1

Жастарды толғандыратын мәселелер

Экономикалық, әлеуметтік мәселелер	Жеке бас мәселелер	Қоғамдық мәселелер
Материалдық жағдайы, табысы Отбасы Мансап Ақша.	Денсаулық Білім Психологиялық жағдай Эмоционалды тұрақсыздық Өзін-өзі сезіну. және өзің қабылдамау. ҰБТ Жалғыздық Суицид.	Интернет Қылмыс Қауіпсіздік Тұрақтылық Алкоголь Есірткі Қоғаммен мәселелер Бостандық
Ескерту: [5] әдебиет негізінде автордың құрастыруы		

Жастар қоғамның маңызды буыны. Қазіргі уақытта жалпы қоғамда жастардың тұлға ретінде қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері бар. Сол себепті де қоғамда болып жатқан өзгерістерге жастардың тез бейімделуі мен оны еңсере алуы жағдайы аса қажет. Қазіргі ата-аналар қазіргі балаларға артық агрессиядан аулақ болуға тырысады. Ал А (альфа) ұрпағы жас кезінен бастап өзін-өзі бағалаудың жоғарылауымен ерекшеленеді және үлкендермен бір деңгейде байланысады. Олар барлығы дерлік тәжірибені ұнатады, олар тағы бір рет қайталап сұраудан тартынбайды. Әсіресе, олар алған білімдерін күнделікті өмірде қалай пайдалану керек деген сұраққа алаңдайды. Егер оларға жауап ұнамаса, сол немесе басқа әрекеттің маңыздылығын түсіндіру өте қиын болады. Олар шексіз ойыншықтармен, киімдермен және заманауи гаджеттермен қоршалған. Олардың бір нәрсеге деген қызығушылығы тез жоғалады, сол себепті де олардың психологиялық көңіл күйі мен атқаратын жұмыстарының бағытын айқындап, басым бағыттар беріп отыру маңызды. Әдебиеттерде ұрпақтардың кезенділігі бойынша X ұрпақ (x) 1967 – 1984 жылдар аралығында, Y буыны (игрек) немесе мыңжылдықтар 1984 – 2000 жылдар аралығы, Z буыны (ZET) 2000 – 2015 жылдар бойынша, ал А буыны (альфа) 2011 жылдан басталады деп жіктелген [2]. Осы көрсетілген жылдарда болған экономикалық жүйедегі әр түрлі реформалар, тарихи оқиғалар әр ұрпақтың толыққанды қалыптасуына өзіндік оң әсерін берді. Ол оқиғалардың саяси, әлеуметтік, экономикалық астары болғанымен де адамзат дамуының негізгі тұжырымы, құндылықтары өзгеріссіз болып қала берді. Ол дегеніміз ұлттық құндылықтарымыздың сақталуы және оның ұрпақтар сабақтастығымен жалғасып жатуы. Осы орайда қазір ұлттық құндылықтарымыздың мазмұны өзгеріске ұшырауда деп жарыса жазылып жатыр. Қазіргі уақытта ақпараттар ағынының жылдамдығы, технологиялық өзгерістер адамдардың психологиялық даму өзгерісіне әкелуде. Ал осы өзгерістерге қарсы тұра білетін қорғаныштық қабілетіміз қандай? Еліміздің тарихи және мәдени дамуы ғылым

мен білімді дамытумен ұштасып жататындығын естен шығармауымыз керек. Себебі әл-Фарабидің «тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» деген мазмұны терең сөзі өзінің өміршеңдігін жойған жоқ.

«Ел боламын десең бесігіңді түзе» деген сөздің өзі ұрпаққа бала күнінен рухани, ұлттық құндылықтарды дарыту, ата ана, отбасы, мектеп, қоғамдық институттардың жұмысы бір бірімен үйлесімділік қалыптастырғанда ғана өз нәтижесін беретінін рас

Еліміздің тәуелсіздігінің тұғырлы болуы болашақ ұрпақ қолында десек, отаншылдық қасиетті бойында қалыптастыру бұл осы бағытта аянбай тер төгіп жүрген қарапайым шаруадан бастап, еңбек династиясын қалыптастырған отбасыларын, белсенді саясаткер тұлғаларды қоғамдағы белсенді қайраткерлерді жан жақты ақпараттандыру арқылы, жастардың еңбекке жауапкершілігіне, кәсіби білігін дамытуына, жаңашылдық танытуына бағыт беру.

Студенттік жас-бұл мінез бен жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін құндылық бағдарлары жүйесінің қарқынды қалыптасу кезеңі. Бұл осы жас кезеңінде құндылық бағдарларын қалыптастыру үшін қажетті алғышарттардың пайда болуымен байланысты: жеткілікті өмірлік тәжірибе жинақтау, белгілі бір әлеуметтік жағдайға ие болу. Студенттік шақтағы өз сенімдеріне назар аудару моральдық құндылықтар жүйесінің қалыптасу сипатындағы айтарлықтай мінез құлықтың сапалы сынуын көрсетеді. Е.М. Павлютенков «жастардың құндылықтар жүйесі оның мүдделерінде көрінеді және оны мүдделердің көрінісі ретінде түсінуге болады» деп санайды. Құндылықтарды оқушылардың кәсіби ұмтылыстарымен байланыстыра отырып, зерттеуші құндылықтардың жеті тобын анықтайды: 1) ұлдар мен қыздардың еңбек пен еңбек қызметінің әртүрлі аспектілеріне қатынасын сипаттайтын жоғары дәрежелі құндылықтар; 2) еңбек процесінің мәнімен байланысты құндылықтар; 3) Кәсіби еңбегі үшін танумен байланысты құндылықтар; 4) кәсіби өсу құндылықтары; 5) еңбекте өзін-өзі бекітуге байланысты құндылықтар; 6) таңдалған кәсіптің беделіне байланысты құндылықтар; 7) еңбегі үшін материалдық сыйақы құндылықтары [3].

Ұлттық құрылтайда біз мәдени-гуманитарлық саланың және идеологияның жаңа бағдарын анықтадық. Осының бәрі ұлттық бірегейлігімізді нығайту және елімізді қарқынды дамыту үшін өте маңызды. Дегенмен өзгерістердің басты мақсаты – халықтың тұрмыс сапасын жақсарту. Сондай-ақ әр азаматтың жан-жақты дамуына жағдай жасау. Біздің нақты құндылықтарымыз болмаса, даму жолында тың серпіліс жасауымыз және көшбасшы елдер қатарына қосылуымыз неғайбыл. Бала құқықтары жөніндегі уәкіл Динара Зәкиева халықаралық тәжірибеден мысал келтіре отырып, жалпыұлттық құндылықтар жүйесін бекітуді ұсынды, идеяны айтты. Қоғамда жаңа этика қалыптастыру қажеттігі де айтылып жүр. Алайда қоғамдағы этиканың тұрақты қалыптасуы қоғамның экономикалық өсуі, өндіріс пен ғылымның бір бірімен үйлесімді дамуы арқылы, әртүрлі әлеуметтік экономикалық инфрақұрылымдарды қалыптастыру негізінде жүзеге асады, тұрақты дамиды. Осы бағытта жастардың этикалық құндылықтары бұл қоғамға пайдалы нәтижелі іс әрекетін қалыптастыру бағытындағы жұмыстарды жасөспірім кезеңде бастау алуы маңызды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) сарапшылар тобы ұсынған жіктеу жасөспірім шақты 2 кезеңге бөледі-1кезең ерте (10-14 жас), 2 кезең кеш (15-19 жас), бұл жалпы мектептің орта сыныптарындағы балалардың оқуымен және орта кәсіптік және жоғары оқу орындарындағы мерзіммен сәйкес келеді. Ерте жасөспірімдер арасында статистикалық мәліметтерге сүйенсек ең қауіпті жас болып саналады. Еліміз бойынша және өңір бойынша өлім-жітім санының ішінде алғашқы үштікті мына жағдайдар көрсетеді: көлік апатының барлық түрлері, кездейсоқ суға бату, суицид. Сонымен қатар ерте жүктілік соңғы жылдарда мың қызға шаққанда өзгеріссіз 24 пайыз көрсеткіш беріп отыр. [4].

ҚР Президенті Қ.Тоқаев Үшінші Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде жастарға аға буын өкілдері еңбекқорлық, іскерлік сияқты құндылықтарды өзіміз үлгі көрсету арқылы дәріптеуіміз керек деді. Әділетті Қазақстан құру ол әрбір тұлғаның қоғамға тигізетін пайдалы әсері. Ұлтымыздың бірегейлігі оны табысты болуы деген сөз. Ұлттың жаңа болмысы

білім, ғылым және мәдениет осы үш бағытты рухани даму саласындағы жұмыстың мызғымас ұштағаны деуге болады,- деп атап айтты. Осы орайда өңірімізде өңірлік жастар кадрлық резерві жасақталып, 35 жастан асқан 15 үміткер аналитикалық дағдыларын, білім тереңдігін, қарым қатынас, коммуникативті дағдылары бойынша сынақтан өтіп жергілікті атқарушы органдарда қызметтік лауазымының дамуына өзіндік ізденістерін шыңдауда.

«Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Осы үш тағанды озық әрі табысты елге айналудың басты кілті деуге болады. Балалар мен жастарды тәрбиелеп, олардың бойына осы озық құндылықтарды сіңіруге айрықша көңіл бөлінуі керек. Адал адам ұғымының мазмұны өте терең. Еріктілер жасақтарын құру және оған жасөспірімдерді тарту арқылы қоғамға мағызды іс атқаратын жолдардың алғышарттарын жасау.

Осы тұрғыда Президент бастамасы негізінде Қызылорда университетінде оқитын жастардан құралған еріктілер тобы құрылып, жасөспірімдер мен мектеп оқушыларына әлеуметтік маңызды мәселелерде қолқабыс жасау бағытында жұмыстар атқарып жатыр. Сонымен қатар еріктілердің мемлекеттік деңгейде беделін қалыптастыру аса маңызды. Президент бастамасымен құрылған еріктілер қоғамы жастарға болашақ өмірінде пайдалы істер атқаруына бағыттап, сонымен бірге осы бағытта жұмыс жасайтын жастарды ынталандыру тетіктері қолданылатынын баса айтты.

Адал еңбек бұл жасөспірім шақта балалардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыра отырып, болашақ кәсіп иесіне баулу. Мектеп қабырғасында балалардың қандай маман немесе кәсіпке бейімділігін, қызығушылығын байқап, олардың сол қабілеттерін шыңдауға барынша қолдау көрсету, арнайы үйірмелер жұмыстарды жандандыру, орта мектеп бітірген жасөспірімдер болашақ өмірге тек қана теориялық білім ғана емес, кәсіп иесі болып шығуын да қамтамасыз ету. Бұл орайда кеңес уақыты кезеңінде тәжірибеде жүзеге асырылған, ер балалар мен қыздарға арналған арнайы оқу кәсіптік сабақтарды жандандыру арқылы адал кәсіптің, адал табыстың негізін қалыптастыра аламыз. Елімізде шағын және орта бизнесті нығайту мақсатында кәсіпкерлікті дамыту жөнідегі ұлттық жоба аясында өңірімізде 5 миллион теңгеге дейін қайтарымсыз мемлекеттік гранттар беру конкурсы ұйымдастырылып, оның 70 миллион теңге қаржы өңірдегі жас кәсіпкерлердің жобасына арналып, жұмыстар өз бастамасын жасады..

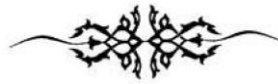
Өңірде қазіргі уақытта инновациялық құндылықтардың қалыптасу кезеңі. Инновациялық құндылықтар дәстүрлі, мәдени, рухани, құндылықтардың барлығын ұштастыра отырып жаңа бағытта жүзеге асады. Ол алдымен білім және ғылымның дамуы арқылы жүреді. Жастардың осы салалардағы жетістіктері қоғамдағы барлық құндылықтармен астасып жатады, себебі ғылым ол жастың өзінің тарихи танымы мен болмысы арқылы және адал кәсіптің негізінде жүзеге асады. Құндылықтардың даму кезеңінің жаңа сатысына өтуде ұлттық құндылықтарымыз оның негізгі түп тамыры болып саналады. Осы түп тамырымыз мықты болса, қазақ жастарының жаңашыл инновациялық құндылықтары өміршендігін көрсетеді. Инновациялық құндылықтар бұл жасанды интеллекті бағытында қалыптасып жатқаны белгілі. Жасанды интеллекті бағытына сұраныс бар кезде білікті, білімді жастардың жаңа жобаларын жүзеге асыру бағытында Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінде Сеул ғылым және технологиялар университетінің жасанды интеллект және жоғары математика мектебінің ашылуы өңір жастарының ғылымдағы инновациялық құндылықтарды өмірге енгізуіне, ғылым мен білімге ұмтылуға зор мүмкіндік ашты.

Әлеуметтанушылардың зерттеулері көрсеткендей, қазіргі жастар жалпы әлеуметтік (ұжымдық) компоненттен жеке тұлғаға өмірлік бағдарлардың өзгеруімен сипатталады. Бұл кәсіби мансап құру тұрғысынан жастардың құндылықтарына да қатысты. Табысты мансапқа ұмтылу қазіргі қоғам жағдайында табиғи болып табылады, ал қоғамдағы әлеуметтік сауалнама нәтижелері көпшілігі осы мақсатқа жету үшін білімнің маңыздылығын түсінеді. Алайда, материалдық әл-ауқат еркіндіктен әлдеқайда жоғары бағалана бастады, жалақының

мәні қызықты жұмыстың құнынан басым бола бастады. Сонымен, қазіргі жастардың құндылықтар жүйесінде ақша, Білім және мамандық, іскерлік мансап, өз рахатымен өмір сүру мүмкіндігі басым. Осылайша, құндылық бағдарлары қазіргі жастарға болашаққа сенімді көзқараспен қарауға және ұлттық құндылықтарымыздың негізін өзгертпей, негізгі түп қазығы ретінде ұстай отырып, кәсіби мансапты сәтті құруға мүмкіндік беретін өмірлік және кәсіби стратегияның сөзсіз негізі болып табылатындығын атап өтуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy>
2. Б.Салықова «X, Y және Z немесе ұрпақтар сабақтастығы». Егемен Қазақстан 2017 ж 1 қараша
3. Громова Е.М., Беркутова Д.И., Горшкова Т.А. Ценности личности как основа жизненной и профессиональной стратегии // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 2. ;URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=9042> (дата обращения: 07.04.2024).
4. Қазақстан ұлттық статистика бюросы <https://stat.gov.kz/>
5. Проблемы подростков и проблемы молодежи: почему важна поддержка со стороны? <https://inpramed.ru/blog/problemu-podrostkov>

УДК: 316.344.27

Сыздыкова Макпал Бархияевна,
Кызылординский университет им. Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

МОЛОДЕЖНАЯ БЕЗРАБОТИЦА В КАЗАХСТАНЕ: СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Актуальность темы. Проблема безработицы является одним из самых основных и важных вопросов во время экономического кризиса, потому что, безработица – это социально-экономическая проблема.

Современные ученые свидетельствуют о том, что ее можно эффективно изучать лишь с помощью специфических методов, которые позволяют наиболее адекватно представлять явления и процессы, происходящие в общественном сознании, психологии, деятельности разных социальных групп. На это указывали, например, А. Смит, Д. Рикардо, Дж. Миль, Дж. Кейнс, П. Самуэльсон, Ф. Хайек и другие исследователи. Т. Парсонс и Н. Смелзер во многих важнейших теоретических исследованиях возвращались к проблеме занятости молодежи [10. с.471]. Более четко определили важность безработицы среди молодых специалистов Е.Ю. Ганскау, Т.И. Пономаренко, В.И. Гелета, М.М. Акулич, Т.И. Заславская, А.Н. Савинова, А.А. Борисова, С.А. Кузьмин, И.С. Маслова, В.И. Видяпин, Г.П. Журавлева [4]. Именно социологи, главным образом, привлекли внимание общественности к выбору профессии как социальной проблеме.

В данное время понятие «профессиональная мобильность» широко распространено в различных социальных науках. Мы понимаем под профессиональной мобильностью реальные изменения в профессиональном статусе специалиста в связи с переходом на работу от одной профессии, специальности к другой.

Правильное понимание сущности профессиональной мобильности в каждой конкретной общественно-экономической формации возможно лишь исходя из того, какую социальную

функцию выполняет в ней труд исследуемой группы людей. Социальная функция профессионального труда специалистов в современном обществе заключается в приумножении общественного материального и духовного богатства[1]. Социальная функция профессионального труда специалистов в современном обществе неоднородна: у одних она заключается не в том, чтобы производить, а в том, чтобы присваивать прибавочный продукт, созданный наемными производителями, у других – в том, чтобы создавать условия, при которых прибавочная стоимость могла бы быстро увеличиваться.

В условиях развивающейся огромными темпами современной экономики, когда небывалой скоростью обновляются знания, появляются новые отрасли хозяйства и новые направления в науке, соответственно рождаются и новые специальности, практически невозможно сразу обеспечивать их кадрами, подготовленными в вузах. Поэтому особо актуальным становится, во-первых, исследование проблем оптимизации процесса освоения этих новых специальностей работниками традиционных профессий.

Это позволяет предположить, что человек в современном обществе должен, вынужден избирать такую специальность, место для работы, благодаря которой он мог бы свободным на рынке труда, ибо в обратном случае никто не гарантирует ему работу. Безработица стала такой серьезной проблемой для специалистов в современном мире, что многие из них под страхом голода вынуждены устраиваться на любую работу даже не по специальности [6. с.44].

Так же, развитие науки приводит к быстрому устареванию профессиональных знаний, появлению новых и исчезновению традиционных профессий. Однако современное общество в отличие от других, создало для удовлетворения этого требования науки широкую систему обновления профессиональных знаний. Платная система образования и профессиональной подготовки на всю жизнь привязывает человека к однажды полученной специальности и человек вынужден работать по ней столько, сколько это возможно, если даже она не нравится, если даже не дает морального удовлетворения. Влияние развитие наука на профессиональный статус специалиста характеризуется невиданным сокращением сроков «морального износа» новых открытий и изобретений, сроков смены новых методов и форм работы. Каждое новое открытие или изобретение оказывает определенное влияние на профессию, специальность, требуя от ее владельца этой специальности новых знаний, умений. Поскольку очень скоро это открытие должно уступить свое место другому, то и старые знания владельца этой специальности должны быстро пополняться новыми. Еще одно непосредственное влияние на профессиональный статус специалиста заключается в том, что огромные темпы ее развития вызывают к жизни также новые отрасли науки и технологии, а для работы в них – новые специальности. Так же на профессиональный статус влияет условия города и села. Выпускник математического факультета, например, в селе может работать по специальности только в школе. Он же в городе может работать по специальности и в других учебных заведениях: школе, колледже, вузе и т. д.

В этих условиях система подготовки специалистов с высшим образованием не успевает обеспечивать потребности развивающегося быстрыми темпами народного хозяйства в высококвалифицированных специалистах; особенно по вновь появившимся отраслям науки и технологии. А технологическая необходимость вынуждает в таких случаях владельцев традиционных, уже имеющихся профессий ускоренными темпами форсировать изучение появившихся направлений науки и технологии, оставлять свою вузовскую специальность и перейти на работу по вновь появившимся специальностям. Например, развитие науки, технологий привела к усилению человеческого фактора во всех сферах человеческой деятельности. Это в свою очередь, привело к процветанию целых новых направлений в науке.

В ходе наших исследований было выявлено повышение престижа информационных профессий у молодежи - 18,9%. В меньшей степени изменения коснулись привлекательности творческих профессий.

Анализируя общие причины профессионального статуса специалистов, необходимо выделить также существующие в настоящее время различия в иерархической должностной

структуре, характерной для каждой профессии. Здесь имеется в виду, во-первых, что каждая профессия на уровне производственного коллектива имеет свою должностную структуру. Во-вторых, существующие различия в этой иерархической системе дают далеко не одинаковые возможности представителям различных профессий для их продвижения по этой должностной лестнице.

Таблица 1

Ответы на вопрос: «Как Вы думаете, какие из ниже перечисленных профессий наиболее престижны?»

Профессия	Показатель востребованности
Программист	18,9 %
Переводчик	15,6 %
Экономические профессии (экономист, финансист, бухгалтер)	14,0 %
Технические профессии (инженер конструктор)	11,7 %
Юрист	12,4 %
Медицинские профессии	10,0 %
Предприниматели (бизнес)	10,0 %
Творческие профессии (художник, научный работник, писатель)	7,4 %

Многообразие видов и форм деятельности и поступков человека выступают основанием для разнообразной оценки результатов этой деятельности, последствий его поступков.

Довольно распространено мнение о том, будто смена вузовский специальности ущербна для народного хозяйства, поскольку затраченные государством на подготовку специалиста средства, в силу того, что он работает не по специальности, не могут быть оправданы. Если одна треть выпускников вузов работает не по специальности, то можно подумать, что один миллиард из трех затрачивается ежегодно даром. Однако эти данные лишь первого приближения и их нельзя взять за основу хотя бы потому, что при переходе специалиста на работу по другой специальности оказывается только первая часть общих затрат – выделенная на специальную подготовку. Ибо переход специалиста на работу по другой специальности нельзя представить таким образом, будто бы при этом он отказывается от всех накопленных знаний и опыта. К тому же надо иметь в виду, во-первых что специалист на работе по новой специальности всегда может найти применение своим знаниям, во-вторых, на место, который занял сменивший свою профессию специалист, не нужно готовить другого. Государство заинтересовано в том чтобы, каждый индивид выбирал себе такую профессию, которая бы нравилась ему и способствовала бы развитию его способностей.

На молодые годы выпадает период, когда начинается программирование всей предстоящей жизни, принимаются самые важные действия – выбор профессионального пути. Эти решения имеют стратегический характер и определяют степень успешности всей дальнейшей жизни индивида [4. с.60].

Преимущественное развитие более прогрессивных отраслей приводит к изменению удельного веса той или иной отрасли в общей системе производства, изменению всей отраслевой структуры и, в свою очередь, требует и территориального и профессионального передвижения рабочей силы. Однако сами процессы передвижения и сам акт перехода человека с работы по одной специальности на работу по другой специальности осуществляется им для удовлетворения в то же время и собственных потребностей. Указывая на это обстоятельство В.И. Ленин писал, что рабочие «уходят не только потому, что не находят «местных занятий под руками», но и потому, что они стремятся туда, где лучше».

Исходя из этих методологических положений, выделяется два основных аспекта изучения профессиональной мобильности:

- во-первых, определение способности молодых специалистов удовлетворять вышеуказанную потребность рынка труда;

- во-вторых, изучение причинно-следственных связей и сущности профессиональной мобильности как составной части общего движения рабочей силы.

Этим объясняется существование в нашей литературе разных подходов к определению профессиональной мобильности как формы движения рабочей силы. Одни авторы рассматривают профессиональную мобильность как степень готовности людей к изменению профессий, а другие – как изменение содержания деятельности человека.

После окончания вуза 56,9 % выпускники готовы работать по специальности. 26,1% молодые специалисты думает в настоящее время достаточно тяжело трудоустроиться, потому что отменена существования ранее система распределения выпускников вуза.

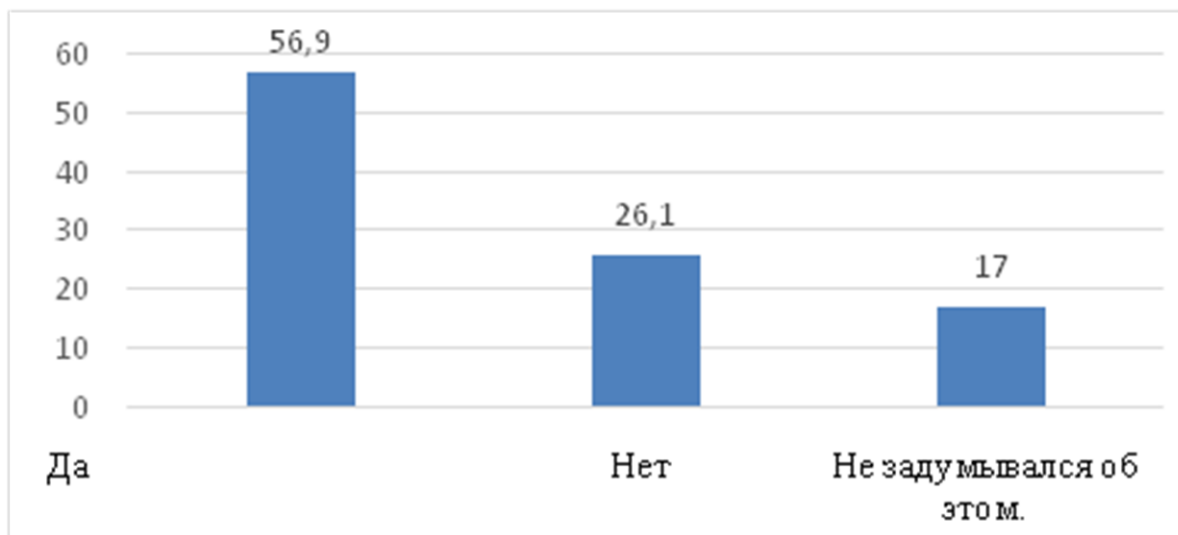

Рисунок 1. Собираетесь ли вы после окончания вуза работать по специальности

Так же, изучая профессиональную мобильность специалистов, мы выдвигаем на первый план не «готовность людей к изменению профессии», а реальные изменения в социально-профессиональном статусе работника в результате его перехода от одной профессии, специальности к другой. В основе самого акта перехода индивида от одной специальности к другой всегда лежит конкретная ситуация, отражающая суть противоречий, на одной стороне которой выступает данный работник со своими потребностями, интересами, на другой стороне – требования, предъявляемые к работнику со стороны определенного вида труда по данной специальности на конкретном рабочем месте, а на третьей – реальные возможности удовлетворения потребностей специалиста, которые имеются на работе по данной специальности.

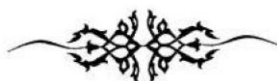
Изучить проблемы их профессиональной мобильности и определить научно-обоснованные пути регулирования этого процесса – это значит способствовать дальнейшему повышению эффективности созданного в стране огромного интеллектуального потенциала и рациональному использованию трудовых ресурсов.

Все сказанное говорит о важности определения шага трудоустройства молодых специалиста для оценки влияния этого процесса на общество и человека. Безработица молодых специалистов, как видим, сложное социально-экономическое явления, а его последствия на жизнь общества довольно противоречивы. В связи с этим приобретает большую значимость определение оптимальности трудоустройства молодых специалистов.

Список литературы:

1. Исабаева С. Выпускники ВУЗов на рынке труда //Труд в Казахстане, 2003. № 2. С. 8.
2. Труд. Официальная статистическая информация. URL: http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersLabor (дата обращения: 17.05.2015).

3. Итоги развития Кызылординской области. Отчет ГУ «Департамент экономики и бюджетного планирования» перед Правительством Республики Казахстан за 2004-2006 гг. URL: <https://e-kyzylorda.gov.kz/?q=ru/content/upravlenie-ekonomiki-i-byudzhethnogo-planirovaniya>
4. Хамбар Бақытгүл. Қазақстан Республикасының еңбек нарығында жастарды жұмыспен қамтудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдерін жетілдіру (Қостанай облысының деректері негізінде), канд.диссертация. Астана, 2007. С. 60.
5. Программа Республики Казахстан «Молодежь Казахстана», 2003.
6. Хамбар Б. Болашақ мамандарды жұмыспен қамту мәселелері // Проблемы агрорынка, 2006. № 4. С. 42-46.
7. Белоусов Г. М. Рынок труда и профессиональное образование URL: <http://pandia.ru-text/77/282/21313.php> (дата обращения: 18.09.2015)
8. Абдирайымова Г. С., Серикжанова С. С. Профессиональный выбор и предпочтения на рынке труда выпускников вузов Казахстана // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. Алматы, 2013. № 2 (45). С. 69-77.
9. Герцен С. М. Ценностные ориентации молодежи юга Тюменской области (межпоколенный подход) // Вестник Бурятского государственного университета. 2011. № 6. С. 113-118.
10. Fursova, V., Shakirova, A., Nikitina, T., Spirchagova, T., & Syzdykova, M. (2017). Employment of University Graduates Across the Post-soviet Space: Problems and Solutions (The Example of Kazakhstan). Journal of History Culture and Art Research, 6(4), 470-478. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i4.1115>

**5. СЕКЦИЯ. ӨНІРЛІК ЭКОНОМИКАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІң ТЕТІКТЕРІ //
МЕХАНИЗМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ
// MECHANISMS OF LEGAL REGULATION OF THE REGIONAL ECONOMY**

.....

УДК 346.12

Абдрашитов Вагип Мнирович,
доктор юридических наук, доцент,
ФГАОУ ВО «Волгоградский государственный университет», г. Волгоград, Россия
Каххоров Давлатали Гаффорович,
ФГАОУ ВО «Волгоградский государственный университет», г. Волгоград, Россия

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ И
РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ**

С активным участием ряда стран Запада был осуществлен развал СССР. Одна из сильнейших стран советского периода прекратила свое существование, фактически развалившись на отдельные государства, но лишь некоторые из них оставались независимыми, истинно суверенными и открытыми для разнообразных аспектов взаимодействия. Стоит сразу отметить, что отношения между Россией и Республикой Казахстан прошли через многие трудности и преодолели несколько этапов своего развития, начав с определения новых правовых связей, и дойдя до полной реализации программы стратегического партнерства.

К этому стоит добавить, что тенденция к сближению соседних государств, связанных долгой историей, детерминируется не только самим фактом соседства, но и серьезными историческими и геополитическими аспектами. Территории Казахстана и России занимают огромную площадь Евразийского региона. Оба государства по данному показателю входят в десятку крупнейших стран в мире, имея при этом самую протяженную в мире общую границу - свыше семи тысяч километров. Геополитическое положение двух стран позволяет рассматривать их как особое связующее культурно-историческое звено, своего рода цивилизационный мост между двумя субконтинентами. Обращает на себя гармоничный синтез разнообразных культур сформировал особый евразийский менталитет населения, в основе которого - традиции дружбы и добрососедства. На сегодня развитие российско-казахстанских контактов обеспечивается многолетней правовой базой, состоящей из более 415 двусторонних документов [5].

Установлением первых правовых отношений между двумя суверенными государствами проходило в период с декабря 1991 по май 1992 гг. на основе многовековых традиций дружбы и взаимной помощи братских народов, издавна проживавших на обширном евразийском пространстве. Характерной чертой было то, что развитие двусторонних отношений между новообразовавшимися государствами на первых порах обретения независимости разворачивалось на фоне активного процесса международного признания этих стран мировым сообществом и, прежде всего, ведущими державами. Вопросы двусторонних взаимоотношений России и Казахстана, как двух наиболее мощных государств постсоветского пространства, исторические, культурные, геополитические и даже генетические связи которых уходят далеко вглубь столетий, требовали нового правового определения.

Знаменательным событием в октябре 1992 г. явилось установление официальных дипломатических отношений между двумя странами, когда было подписано Соглашение между правительствами двух государств о взаимном учреждении торговых представительств [7]. Этот период отмечен важным экономическим и историческим событием - распадом единой рублевой зоны и введением в Казахстане собственной национальной валюты. В

марте 1994 г., было подписано 22 масштабных документа, выведших межгосударственные отношения на новый уровень. Среди них необходимо выделить Договор о дальнейшем углублении экономического сотрудничества и интеграции России и Казахстана, Меморандум об основных принципах решения вопросов, связанных с гражданством и правовым статусом граждан двух стран, постоянно проживающих на территории друг друга, Соглашение об основных о принципах и условиях использования космодрома Байконур [4]. В начале 1995 г. Российской Федерации, Киргизией, Узбекистаном, Беларусью, Казахстаном и Таджикистаном был подписан первый договор о создании Таможенного союза [1]. Создание было вызвано, прежде всего, экономической целесообразностью. Законодательство Таможенного Союза призвано унифицировать сферу таможенных отношений, упростить таможенные процедуры, уменьшить объем документации. Формирование Таможенного союза предусматривает создание единой таможенной территории, в пределах которой не применяются таможенные пошлины и ограничения экономического характера, за исключением специальных защитных, антидемпинговых и компенсационных мер. В рамках Таможенного союза применяется единый таможенный тариф и другие единые меры регулирования торговли товарами с третьими странами [8].

Помимо документов принятых на межгосударственном уровне между российскими и казахстанскими регионами существуют множество договоров и соглашений. Ряд из них носит многоцелевой характер, определяя основные направления активности.

В число документов такого рода входят юридически оформленные решения, принятые на межгосударственном, региональном и локальных уровнях. Первым базовым документом, регулирующим взаимодействие сопредельных регионов, стало заключенное в городе Омске Соглашение о сотрудничестве приграничных областей России и Казахстана. Главной целью Соглашения было объявлено содействие развитию между приграничными областями, включая:

- как устранение препятствий для движения товаров, услуг, произведенных в пределах приграничных областей; совершенствование законодательства;
- поощрение взаимных инвестиций и создание межрегиональных инвестиционных компаний, финансово-промышленных групп, совместных предприятий;
- упрощение процедур и других видов контроля в отношении жителей приграничных регионов [2].

На региональном уровне правовая основа для трансграничного сотрудничества определяется договорами и соглашениями между высшими административными органами РФ и областными акиматами (руководителями) Республики Казахстан. В документах определяется статус и перечень субъектов сотрудничества, его сферы и основные приоритеты, механизмы реализации [3].

Важную роль в развитии отношений между двумя странами и в решении широкого круга экономических, социальных и культурных вопросов играют действующие в приграничных регионах консульства, например, российское в Уральске и казахстанское в Астрахани и Омске.

В 1998 г. была подписана Декларация между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о вечной дружбе и союзничестве. Этот документ имеет поистине историческое значение, утвердив для России и Казахстана, последовательно продвигающихся по пути интенсификации доверительного и равноправного партнерства и союзничества, ориентиры взаимоотношений в новом столетии. Принципы декларации в полной мере отвечают коренным интересам многонационального населения двух государств.

Главами Российской Федерации, Казахстана, Беларуси, Таджикистана и Киргизии 10 октября 2000 г. был подписан договор об образовании Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС) в г. Астана. Россия и Казахстан имеют все необходимые ресурсы и объективные предпосылки для интенсивного развития взаимовыгодных двусторонних отношений. Тенденция к сближению определяется историческими и геополитическими аспектами.

Территории России и Казахстана занимают огромную площадь Евразийского региона. Оба государства по данному показателю входят в десятку крупнейших стран в мире, имея при этом самую протяженную в мире общую границу - свыше семи тысяч километров. Геополитическое положение двух стран позволяет рассматривать их как особое связующее культурно-историческое звено, своего рода цивилизационный мост между двумя субконтинентами.

Лидеры двух государств отлично осознают всю значимость тесного сотрудничества в плане обеспечения стратегической безопасности. Вызовы и угрозы современной эпохи в одинаковой степени нависли над всеми государствами, независимо от их влияния и положения в мире. В связи с этим, с одной стороны, Россия имеет все основания рассматривать Республику Казахстан как своего главного стратегического союзника в Центральной Азии. С другой стороны, излишне говорить о том, насколько значима роль России для Казахстана, имеющего все же некоторые минусы своего геополитического положения: близость к центрам международного терроризма и религиозного экстремизма; нахождение вблизи государств «третьего мира», стремящихся произвести ядерное оружие; непредсказуемость положения у южных соседей. Кроме этого, на положение Казахстана негативно влияет отсутствие прямого выхода к Мировому океану и фактическая отрезанность от западноевропейских государств. Все это обуславливает приоритетность взаимодействия во внешнеполитическом и военно-стратегическом направлениях с таким мощным соседом, как Россия.

С 1 июля 2010 г. на территории Российской Федерации и Республики Казахстан начал действовать Таможенный кодекс Таможенного союза (ТК ТС), с 6 июля ТК ТС вступил в силу и на территории Республики Беларусь. 6 июля 2010 г. - дата начала фактического функционирования Таможенного союза Российской Федерации, Республики Беларусь и Республики Казахстан.

Активная подготовка начала функционирования ТС проводилась в 2009 г. За этот год было подписано около 40 договоров между Россией, Беларусью и Казахстаном, которые в дальнейшем составили нормативно-правовую основу деятельности Таможенного союза.

К договору о Таможенном союзе могут присоединиться и другие страны-участники ЕврАзЭС. Активно эту возможность изучают Киргизия и Таджикистан. О заинтересованности в сотрудничестве с Таможенным Союзом также заявила Сирия.

Основой функционирования Таможенного союза является единая таможенная территория, в которую, на данный момент, входят территории России, Беларуси и Казахстана. В пределах этой территории действует нормативно-правовое законодательство Таможенного союза. Нормативно-правовую основу работы Таможенного союза составляют: Таможенный кодекс ТС, договора между странами-участницами и решения Комиссии ТС. Таможенный кодекс ТС имеет высшую силу перед таможенным законодательством стран-участниц, но члены ТС имеют право в одностороннем порядке принимать ограничительные меры в рамках ТС.

Планируется, что ТС станет основой для создания Единого Экономического Пространства (ЕЭП), переговоры по которому ведутся с 2003 г. Предварительно создание ЕЭП намечено на 1 января 2012 г., а в полной мере, интеграционные соглашения начнут работать с июля 2012 г. Ключевая цель создания ЕЭП - формирование условий для стабильного и эффективного развития экономик государств-участников и повышения уровня жизни населения.

В заключении, можно отметить, что российско-казахстанские отношения находятся на пути динамичного развития и постоянно изменяются. Отношения между двумя государствами идут по нарастающей. В частности, создания нормативно-правового законодательство Таможенного Союза и Единого Экономического Пространства доказывает, что с каждым годом Россия и Казахстан все больше укрепляют и без того крепкие связи между собой.

На настоящий момент 76 из 89 российских регионов установили прямые связи с областями Казахстана, что только подтверждает актуальность дальнейшего сотрудничества и его

качество [6]. Общие интересы, история, религия и культура наших стран еще долгое время будут диктовать направления взаимовыгодного сотрудничества не только в рамках СНГ, но и ШОС, а также ОДКБ. Россия и Казахстан являются не только надежными партнерами, но и активными участниками мирового экономического и политического процессов, существенно влияющих на развитие мировой экономики.

Список литературы:

1. Дмитриев А.В., Карабущенко П.Л., Усманов Р.Х. Геополитика Каспийского региона: Взгляд из России. Монография. Астрахань. 2004. С.82-83.
2. Гаврилов Ю. Сотрудничество приграничных регионов // АльПари. 1998. №3. С.17.
3. Голунов С.В. Российско-Казахстанская граница: Проблемы безопасности и международного сотрудничества / под ред. Л.Б. Вардомский. - Волгоград. 2005. с. 322-324.
4. Исингарин Н.К. Тенденции и перспективы развития интеграционных процессов на территории СНГ // Транзитная экономика. 1998. №2. С.3.
5. Казахстанско-российские отношения 1991-1995 гг./ Под ред. Т.А. Мансурова. - Алматы - Москва: Посольство Республики Казахстан и Российской Федерации, 1996 С. 56-62.
6. Лару Д. «Мы не просто союзники, мы наиболее близкие союзники». // Визит В.В. Путина в Казахстан. // <https://iz.ru/1602548/dmitrii-laru/my-ne-prosto-soiuzniki-my-naibolee-blizkie-soiuzniki> дата обращения 9 ноября 2023.
7. Соглашение между правительством Российской Федерацией и Правительством Республики Казахстан о сотрудничестве приграничных областей Российской Федерацией и Республики Казахстан от 26 января 1995 г. // Сборник документов и материалов по вопросам международных и внешнеэкономических связей субъектов Российской Федерацией. М.,1999. С. 266-277.
8. Таможенный кодекс Таможенного Союза (приложение к Договору о Таможенном кодексе Таможенного Союза, принятому Решением Межгосударственного Совета ЕврАзЭС на уровне глав государств от 27.11.2009. // Собрание законодательства Российской Федерации. - 2010. - № 50.

УДК 349.6

Амирова Римма Рашитовна,

к.ю.н., доцент кафедры конституционного и административного права юридического факультета Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Россия

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Республика Татарстан (далее – РТ) обладает богатыми природными ресурсами. Их сохранение, рациональное использование является вопросом национальной безопасности не только самой республики, но и Российской Федерации (далее – РФ) в целом.

Формирование экологического законодательства РТ началось в 90-е годы двадцатого века. Оно базируется на статьях 42, 58 Конституции РФ: согласно статье 42 каждый имеет право на благоприятную окружающую среду, достоверную информацию о ее состоянии и на возмещение ущерба, причиненного его здоровью или имуществу экологическим правонарушением; согласно статье 58 каждый обязан сохранять природу и окружающую среду, бережно относиться к природным богатствам [1].

Статья 72 Конституции РФ определяет, что в совместном ведении Российской Федерации и субъектов РФ находится природопользование; сельское хозяйство; охрана окружающей среды и обеспечение экологической безопасности; особо охраняемые природные территории, а также законодательство об охране окружающей среды, водное, лесное законодательство и законодательство о недрах.

В статье 53 Конституции РФ провозглашается право каждого на благоприятную окружающую среду, достоверную информацию о ее состоянии и на возмещении ущерба, причиненного здоровью или имуществу экологическим правонарушением; часть 2 данной статьи подчеркивает, что государство обеспечивает экологическую безопасность и рациональное природопользование, принимает меры по сохранению и оздоровлению окружающей среды, поощряет деятельность, способствующую экологическому и санитарно-эпидемиологическому благополучию [2].

В 1994 году Президент РФ М.Ш. Шаймиев выступил с официальной инициативой о необходимости создания в мировом сообществе Международного Экологического Парламента [3].

Экологическая безопасность как составная часть национальной безопасности является обязательным условием устойчивого развития общества и выступает основой сохранения природных систем и поддержания требуемого качества окружающей среды. Обеспечение экологической безопасности Республики Татарстан зависит от состояния и уровня безопасности отдельных ее регионов, где складывается та или иная экологическая ситуация, от экологической безопасности во всех отраслях народного хозяйства.

Обеспечение экологической безопасности на региональном уровне предполагает проведение эффективной экологической политики, сбалансированное и рациональное использование природных ресурсов, постоянный контроль состояния окружающей среды, разработку региональных экологических нормативов, организацию и устройство территории, внедрение экологически безопасных технологий и систем экологического менеджмента на предприятиях.

В 2017 г. была принята Стратегия экологической безопасности и развития природно-ресурсного комплекса Республики Татарстан на 2017 – 2021 годы и на перспективу до 2030 года [5]. Задачи Стратегии: снижение общей антропогенной нагрузки на окружающую среду на основе повышения экологической эффективности экономики РФ и эффективности мер государственного регулирования; снижение или предотвращение негативного воздействия и иной деятельности на окружающую среду, охрана и рациональное использование природных ресурсов РФ, сохранение и восстановление биологического разнообразия РФ.

РФ, обладая развитой минерально-сырьевой базой, мощным промышленным потенциалом и крупномасштабным аграрным сектором, имеет значительные успехи в социально-экономическом развитии. Вместе с тем интенсивное индустриальное и аграрное освоение природных ресурсов республики влечёт за собой повышенные экологические риски. 13 февраля 2019 г. Распоряжением Правительства РФ утверждена Стратегия пространственного развития Российской Федерации на период до 2025 г. [6], которая учитывает общемировые тенденции пространственного развития в начале 21 века, где критериями пространственного объединения территорий является концентрация населения и экономики в крупнейших формах расселения, среди которых ведущие позиции занимают крупнейшие городские агломерации, формирующие вокруг себя центр экономического роста; одновременно и в субъектах РФ сформировались центры экономического роста меньшего масштаба. Такая пространственная организация экономики должна способствовать ускоренному развитию производства, концентрации научно-технической инновационной деятельности, концентрации производства сельскохозяйственной продукции на территориях с наиболее благоприятными агроклиматическими и почвенными условиями и выгодным положением относительно ёмких потребительских рынков.

Стратегия направлена на обеспечение скоординированных действий федеральных органов исполнительной власти, органов власти субъектов РФ, органов местного самоуправления, субъектов естественных монополий по реализации приоритетов пространственного развития РФ. Одним из принципов пространственного развития является рациональное природопользование, сохранение наследия, обеспечение доступа к природным ценностям. Стратегия выделяет перспективные экономические специализации субъектов РФ. Для РТ в обширном списке отраслей есть отрасли с высокими экологическими рисками: добыча полезных ископаемых, обработка древесины, производство бумаги и бумажных изделий, производство кокса и нефтепродуктов, металлургическое производство, производство резиновых и пластмассовых изделий, производство химических веществ и химических продуктов.

РТ является экологически ориентированным регионом России и занимает одну из лидирующих позиций среди субъектов РФ по решению вопросов в области охраны окружающей среды.

В 2023 году межведомственной рабочей группой по вопросам климатической политики и планов по декарбонизации утверждён план мероприятий по реализации Стратегии социально-экономического развития с низким уровнем выбросов парниковых газов до 2050 г. Республики Татарстан [6].

Мероприятия Плана разработаны по следующим основным направлениям: энергетика, транспорт, промышленное производство, сельское хозяйство, сфера обращения с отходами производства и потребления, мониторинг выбросов и поглощения парниковых газов, увеличение поглощения парниковых газов. Мероприятия представлены научным сообществом, ведущими промышленными предприятиями, министерствами и ведомствами.

Приоритетным направлением низкоуглеродной энергетики является водородная энергетика. РТ потенциально является одним из лидеров России по водородной энергетике, так как может производить до 4,5 млрд кубометров водорода в год.

РТ на сегодняшний день ведётся взаимодействие с АНО «Научный центр евразийской интеграции» по продвижению интересов республики в международном углеродном регулировании при формировании экологической и климатической политики и единой методологии Евразийского экономического союза.

Экологическое законодательство РТ способствует реализации основных целей концепции экологической безопасности [7], Стратегии социально-экономического развития с низким уровнем выбросов парниковых газов до 2050 г. Республики Татарстан.

15 декабря 2008 года Государственный совет РТ принял Экологический кодекс Республики Татарстан [8].

В статье 3 сформулированы основные принципы охраны окружающей среды, среди которых обращают на себя внимание следующие: принцип презумпции экологической опасности планируемой хозяйственной и иной деятельности; принцип приоритета сохранения естественных экологических систем; принцип обязательности участия в деятельности по охране окружающей среды органов государственной власти, органов местного самоуправления, общественных и иных некоммерческих объединений, юридических и физических лиц.

Среди других статей, регулирующих полномочия органов государственной власти в сфере рационального природопользования, отдельно выделяются полномочия органов местного самоуправления (статья 9).

Статьи 10, 11 формулируют права и обязанности граждан в экологической сфере, а также общественных и иных некоммерческих объединений, осуществляющих деятельность в экологической сфере.

Законодатель определяет и механизм обеспечения прав на благоприятную окружающую среду, что создается стратегическим планированием экологического устойчивого развития РТ (статья 13).

Особенностью данного Кодекса являются нормы, лежащие в основе принципов экологического образования, просвещения, формирования экологической культуры: системность, открытость и доступность экологической информации, всеобщность экологического образования и просвещения и др. Стоит отметить, что система экологического образования в РТ включает в себя и средства массовой информации, музеи, библиотеки, учреждения культуры, природоохранные учреждения, организации спорта и туризма.

Спецификой данного кодекса являются и статьи 75, 76, 77, определяющие право каждого на достоверную экологическую информацию и формулирующие состав экологической информации: это любая достоверная информация в письменной, аудиовизуальной, электронной или любой иной материальной форме о состоянии окружающей среды и мерах по ее охране, об антропогенном воздействии на окружающую среду.

За последние 5-7 лет средства массовой коммуникации (социальные сети, блогеры) стали формировать общественное сознание граждан, поэтому особую значимость приобретает сегодня статья 77 Экологического кодекса РТ, в которой указываются официальные источники экологической информации: органы государственной власти и местного самоуправления; научно-исследовательские и другие специализированные организации, в компетенцию которых входят охрана окружающей среды; организации, использующие природные и вторичные ресурсы Республики Татарстан; федеральные и республиканские организации, устанавливающие правила и стандарты в областях, касающихся антропогенного воздействия на окружающую среду и использования природных и вторичных ресурсов Республики Татарстан; организации, чья деятельность потенциально опасна и влияет на окружающую среду; государственный фонд экологической информации Республики Татарстан.

Для реализации возможности получения достоверной информации о состоянии окружающей среды в РТ создан Государственный фонд экологической информации (статья 78).

Данный Фонд также способствует формированию экологической культуры общества в РТ посредством экологического просвещения населения средствами массовой информации, возможностями музеев, библиотек, лекториев и иных объектов информационного пространства РТ.

Важная цель экологической политики РТ, сформулированная в Кодексе, - распространение и пропаганда экологических знаний о состоянии окружающей среды, природных ресурсов и экологической безопасности посредством выпуска специализированных радио- и телепрограмм, печатных изданий экологического характера.

Таким образом, экологическое законодательство РТ, сформированное в конце двадцатого века, получило свое развитие в первое десятилетие двадцать первого века, учитывая не только природно-климатические особенности, влияющие на характер экономики РТ, но и вступление общества в новый технологический и информационный уклад.

Список литературы:

1. Конституция Российской Федерации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399 (дата обращения: 05.04.2024)
2. Конституция Республики Татарстан. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://minjust.tatarstan.ru/konstitutsiya.htm?pub_id=1084014 (дата обращения: 05.04.2024)
3. Ахатов А.Г. Экология и международное право (международные экологические организации и правовые акты). – М.: АСТ-ПРЕСС, 1996. – С. 44
4. Распоряжение Правительства РФ от 13.02.2019 №207-р «Об утверждении Стратегии пространственного развития Российской Федерации на период до 2025 года». –

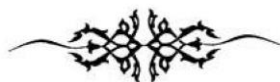
[Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_318094/006fb940f95ef67a1a3fa7973b5a39f78dac5681 (дата обращения: 06.04.2024)

5. Стратегия экологической безопасности и развития природно-ресурсного комплекса Республики Татарстан на 2017 – 2021 годы и на перспективу до 2030 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://eco.tatarstan.ru/stranegiya-ekologicheskoy-bezopasnosti-i.htm?ysclid=luptxrf9of567454880> (дата обращения: 06.04.2024)

6. Стратегия социально-экономического развития с низким уровнем выбросов парниковых газов до 2050 года Республики Татарстан. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://eco.tatarstan.ru/strategii-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitiya-s.htm> (дата обращения: 06.04.2024)

7. Указ Президента РФ от 19.04.2017 №176 «О Стратегии экологической безопасности Российской Федерации на период до 2025 года». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_215668/ (дата обращения: 06.04.2024)

8. Экологический кодекс Республики Татарстан. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/545687754> (дата обращения: 06.04.2024)

УДК 34.01

Смирнова Ольга Михайловна,

кандидат наук, доцент кафедры биомедэтики, медицинского права и истории медицины
ФГБОУ ВО «Казанский государственный медицинский университет» Минздрава России,
Казань, Россия

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН

2024 год в Республике Татарстан (далее – РТ) объявлен годом научно-технологического развития [1]. Его актуальность обусловлена стремительно меняющимся технологическим укладом в мире. РТ как субъект Российской Федерации (далее – РФ) должна остаться на лидирующих позициях в системе экономического развития РФ. На базе принципиально новых технологических решений предпринимательскому сообществу, учёным, органам государственной власти необходимо трансформировать хозяйственную жизнь республики в соответствии с технологическими вызовами. Технологические инновации пронизывают не только промышленность, производство, торговлю, но и социальные сферы – образование, медицину, культуру.

Определяющим фактором перехода на новую технологическую парадигму является цифровизация, которая остро ставит вопрос не только эффективного развития хозяйственных сфер жизни, но и занятости человека при тенденции массового высвобождения рабочей силы из непосредственного производства.

В этих условиях точками роста являются все сферы общественно-экономической жизни, пронизанные научно-исследовательскими, опытно-конструкторскими работами в области создания робототехники, искусственного интеллекта (далее – ИИ) в повседневную и производственную жизнь человека. Особо актуален процесс цифровизации сферы здравоохранения в РТ.

В ноябре 2023 г. в рамках международной конференции по искусственному интеллекту и машинному обучению группа учёных из Татарстана победила в номинации «Премия регионам» за вклад в развитие в технологии ИИ [2].

Для формирования новых моделей общественных отношений в декабре 2022 г. Кабинетом Министров РТ принята государственная программа РТ «Научно-технологическое развитие Республики Татарстан» [3]. В ходе реализации программы должны быть достигнуты следующие результаты технологического и научного развития региона к 2030 г.: рост удельного веса населения с высшим образованием в 1,17 раза; рост доли валовой добавленной стоимости по виду экономической деятельности «Образование» в 1,4 раза; рост численности персонала, занятого научными исследованиями и разработками в 3 раза; рост количества отечественных патентных заявок на изобретения в 1,5 раза; рост доли продукции высокотехнологичных и наукоёмких отраслей в 1,2 раза; рост доли малого и среднего предпринимательства в 1,1 раза; увеличение доли научно-педагогических работников, имеющих научную степень до 80%; увеличение доли молодых научно-педагогических работников в возрасте до 39 лет в 1,2 раза, как итог должен быть накоплен эффективный интеллектуальный человеческий капитал и создана привлекательная среда в сфере научно-технической инновационной деятельности.

В сложившихся технологических условиях окном возможностей для РТ становится развитие цифровизации экономики, повышение доступности образования, совершенствование подходов в сфере организации дистанционных сервисов в потреблении товаров и услуг, занятости созданием и развитием электронных платформ, организацией бизнес-процессов и модернизацией бизнес-моделей.

Для реализации данных целей в РТ создана особая экономическая зона для развития технологичных компаний «Иннополис». Молодые компании на льготных условиях здесь могут арендовать офис в формате open-space, для стартапов есть коворкинги.

Резиденты ОЭЗ «Иннополис» могут арендовать земельный участок под строительство собственного офисного и производственного здания на особых условиях. ОЭЗ «Иннополис» проводит необходимые инженерные сети к земельному участку резидента и подключает к ним по льготным тарифам. После завершения строительства резидент может приобрести земельный участок в собственность. Индустриальный парк «Лаишево» предназначен для размещения инновационных промышленных компаний-резидентов, реализующих проекты в сферах робототехники, микроэлектроники, аддитивных технологий, беспилотных аппаратов и биомедицины.

По итогам 2023 г. в тройку лидеров IT парков РФ наряду с представителями инновационной инфраструктуры Санкт-Петербурга, Новосибирской области вошёл IT-парк РТ в сооператорстве с технопарком «Идея». Приоритетным проектом, реализуемым на основе цифровых платформ является государственная информационная система «Социальный регистр населения Республики Татарстан». Данный проект ставит целью внедрение информационно-коммуникационных технологий в социальную сферу для обеспечения доступности и повышения качества оказания государственных и социально-значимых услуг для жителей РТ. Данная информационная система даёт возможность формирования адресного предоставления услуг в сфере социального обслуживания, учёта, мониторинга семей и несовершеннолетних, находящихся в социально опасном положении, а также оказания социальных услуг в сфере социальной защиты. Программные продукты, на основе которых работает социальный регистр, позволяет максимально эффективно реализовать индивидуальную работу с каждым гражданином, нуждающимся в помощи.

Безусловно, реализация федерального проекта «Цифровая экономика» на территории РТ создало все условия для внедрения нейросетей, ИИ во все сферы социально-экономической жизни республики. Хотя, еще пять лет назад внедрение ИИ в экономику и повседневную жизнь казалось делом очень отдаленного будущего, но неизбежность освоения дальнего космоса, развития атомной энергетики и других сфер с высоким риском для жизни человека уже сегодня требует использования роботизированной техники и нейросетей. Способность ИИ решать мгновенно сложные задачи открывает принципиально

новые возможности и в социально значимых сферах. При этом стремительное внедрение ИИ сегодня вызывает опасения у общества.

10 декабря 2019 года Президентом РФ В.В. Путиным утверждена «Национальная стратегия развития искусственного интеллекта на период до 2030 года» (далее – Стратегия) [4]. В ней дается определение понятия искусственный интеллект как «комплекс технологических решений, позволяющий имитировать когнитивные функции человека (включая самообучение и поиск решений без заранее заданного алгоритма) и получать при выполнении конкретных задач результата, сопоставимого, как минимум, с результатами интеллектуальной деятельности человека. Комплекс технологических решений включает в себя информационно-коммуникационную структуру, программное обеспечение (в том числе в котором используются методы машинного обучения), процессы и сервисы по обработке данных и поиску решений» [4, 5].

Это определение отражает ключевые технологические свойства, подчеркивающие искусственную природу новейшей технологии. С другой стороны, у общества вызывает тревогу то, что ИИ должен имитировать интеллектуальную деятельность человека – «как минимум».

Учитывая, что «мыслительные процессы» нейросетей алгоритмизированы, но при этом создаются с целью облегчения обработки информационных потоков, с которыми не может справиться естественный интеллект человека, то вполне понятно, что в любой социально-производственной деятельности будут возникать проблемы адекватного правового регулирования, поэтому из-за сложности формирования правовых норм в данной высокотехнологичной сфере требуется опережающее этическое регулирование. С этой целью в Стратегии подчеркнута необходимость выработки этических норм для стимулирования развития и использования технологии ИИ. Данные этические правила должны определять характер взаимодействия человека с искусственным интеллектом [4].

В октябре 2021 года на конференции «Этика искусственного интеллекта (ИИ): начало доверия» был принят «Кодекс этики в сфере искусственного интеллекта» (далее – Кодекс), нормы которого призваны регулировать отношения, связанные с этическими проблемами создания, внедрения и использования ИИ в случаях, когда существуют пробелы в законодательстве, регулирующем данную сферу [6].

Как и любой другой этический кодекс, данный Кодекс имеет рекомендательный характер, но сам факт его принятия говорит о высокой степени ответственности бизнес-сообщества, государственных структур за результаты внедрения прорывной технологии. Первый раздел подчеркивает человекоориентированный и гуманистический подход, еще раз утверждая, что наивысшая ценность – человек, его права и свободы и что данные технологии должны способствовать цели «наивысшего расцвета личности», сохраняя его культурно-языковое многообразие, где свобода воли человека также является важнейшим условием внедрения ИИ в общественные отношения.

Как никакая другая, данная технология предполагает обязательную оценку рисков и социальных последствий для человека и общества – об этом говорится в пп. 1.5 п. 1 раздела I Кодекса.

В науке существует традиционная проблема ответственности ученого за свои открытия. В начале 21 века она приобретает особенную остроту на всех этапах использования нейросетей в общественных процессах. Кодекс уделяет пристальное внимание ответственному и осознанному подходу при создании и использовании ИИ, поэтому так актуально звучит этическая норма о необходимости принимать значимые для общества государственные решения в области применения ИИ, сопровождая их не только научно выверенным прогнозированием последствий и рисков, но и изучением возможных изменений в ценностно-культурной парадигме развития общества с учетом национальных приоритетов (пп. 2.1 п. 2).

Принципиально важно, что контроль рекурсивного самосовершенствования систем искусственного интеллекта должен находиться только под контролем государства (пп. 2.9). Данная этическая норма особенно важна в условиях стремительной коммерциализации всех этапов разработки и внедрения ИИ.

Сегодня в правовом поле встает вопрос о том, кто несет ответственность за правонарушения, связанные с использованием технологии искусственного интеллекта [7]. Кодекс утверждает в качестве этической нормы – «ответственность за применение ИИ всегда несет человек», таким образом, давая законодателю вектор для формирования правовой нормы.

Стратегия определяет приоритетное использование ИИ для повышения качества услуг, во-первых, в социальной сфере – образовании и медицине (раздел IV, пункт 22). Поэтому так важно, что Кодекс подчеркивает нужность использования ИИ там, где это принесет пользу людям (пункт 4).

На современном этапе экономического развития без технологий ИИ невозможно осуществить прорыв к качественно новому уровню благосостояния общества. Возникающая «конкуренция» естественного и искусственного интеллекта обостряет проблему нормативного регулирования общественных отношений, и этические нормы, как никогда ранее, становятся приоритетными в системе социальных норм, регулирования новых отношений. Об актуальности поднятой проблемы говорит обсуждение в Совете Федерации различных вариантов нормативно-правового закрепления положений Кодекса в существующем законодательстве или в специализированном федеральном законе [8].

Список литературы:

1. Указ Раиса Республики Татарстан от 14.09.2023 №639 «Об объявлении 2024 года в Республике Татарстан Годом научно-технического развития». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mon.tatarstan.ru/god-nauchno-tehnologicheskogo-razvitiya.htm?ysclid=lupsof8foi710353547> (дата обращения: 01.04.2024)
2. Татарстан – лучший по внедрению Искусственного Интеллекта в медицине // Министерство здравоохранения Республики Татарстан : [сайт]. – 2023. – Режим доступа: <https://minzdrav.tatarstan.ru/index.htm/news/2255452.htm?ysclid=lupshirjv1190851022> (дата обращения: 03.04.2024)
3. Постановление Кабинета Министров Республики Татарстан «Об утверждении государственной программы «Научно-технологическое развитие Республики Татарстан». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://pravo.tatarstan.ru/npa_kabmin/post/?npa_id=1184046&ysclid=lupsu7a1yg272677931 (дата обращения: 03.04.2024)
4. Указ Президента Российской Федерации «О развитии искусственного интеллекта в Российской Федерации». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ivo.garant.ru/#/document/72838946> (дата обращения: 01.04.2024)
5. Васильев А.А. Термин «искусственный интеллект» в российском праве: доктринальный анализ // Васильев А.А., Шпоппер Д., Матаева М.Х. / Юрислингвистика, 2018. – №7-8. – С. 35-44.
6. Кодекс этики в сфере искусственного интеллекта. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.aiethic.ru/code> (дата обращения: 01.04.2024)
7. Цирит О.А, Татьяна А.Н. О некоторых вопросах уголовной ответственности за ДТП с участием беспилотного автомобиля. / Вопросы российской юстиции, 2019. – Выпуск 4. – С. 461-471.
8. Совфед предложит вписать в законы вопросы этики искусственного интеллекта. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.rbc.ru/technology_and_media/22/12/2021/61c1ef2b9a79478e39e8aa85?from=newsfeed (дата обращения: 01.04.2024)

ӘОЖ 343.1

Отарбаев Ғанибек Сырмағанбетұлы,
заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
Саниязова Еркемай Казбековна
заңтану магистрі., аға оқытушы, Қоркыт Ата атындағы
Қызылорда университеті, Қызылорда қ, Қазақстан Республикасы

ТЕРГЕУШІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Андатпа. Мақалада ҚР Қылмыстық процестік құқығы жүйесіндегі тергеуші қызметінің құқықтық мәртебесіне және тергеуші қызметінің процестік ерекшеліктеріне арналған. Тергеуші өз қызметінің шегінде қылмыстық істі босату сотқа дейінгі тергеп тексеру жүргізуге өкілдік берілген лауазымды тұлға. Қылмысты ашу және тергеу, кінәлілерді табу, адамның адамгершілік қасиетін қалпына келтіру - тергеуші жұмысының мәні болып табылады.

Анонс. Статья посвящена правовому статусу деятельности следователя в Уголовно-процессуальном законе Республики Казахстан и процессуальным особенностям деятельности следователя. Следователь является должностным лицом, уполномоченным производить досудебное расследование в пределах своей деятельности. Раскрытие и расследование преступления, нахождение виновных, восстановление человечности человека – суть работы следователя.

Announcement. The article is devoted to the legal status of the activities of the investigator in the Criminal Procedure Law of the Republic of Kazakhstan and the procedural features of the activities of the investigator. The investigator is an official authorized to conduct a pre-trial investigation within the scope of his activities. Disclosing and investigating a crime, finding the perpetrators, restoring the humanity of a person is the essence of the work of an investigator.

Кілт сөздер: тергеуші, қызмет, қылмыстық процесс, азаматтардың құқығы, тергеу.

Ключевые слова: следователь, служба, уголовный процесс, права человека, расследование.

Keyword: investigator, service, criminal process, human rights, investigation.

Қазақстан Республикасы өзінің құқықтық тәуелсіз және өркендеуші мемлекет ретінде даму жолында құқықтық реформаларды жүзеге асыруға қоғамдық қатынастарды жалпы жан-жақты кеңістікте дамытуға күш жұмсауда.

Тергеушінің қызметі сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жұмыстарын жүргізудегі рөлі, оның күнделікті атқаратын қызметінің мазмұны мен түрлері осы қызметтің ішкі құрылымы болып табылады да және әрбір қызмет түрі тергеуші қызметінің құрамдас бөлігін құрай отырып, біртұтас тергеуші қызметінің мазмұнын құрайды, сапалық дәрежесін көрсетеді, оның еңбегінің нәтижесі талданады.

Қазіргі таңда қылмысқа қарсы күресті күшейту мен болған қылмысты тез арада және толық ашу үшін қылмыстық қудалауды жүзеге асырушы органдардың жұмысын ұтымды ұйымдастыру қажеттілігі айтылып жүр. Ендеше, қылмысты ашу, қылмыскерді әшкерелеу және оның кінәлі екендігін дәлелдеу үшін, қылмыстық процестік заң нормалары мен жүргізілетін тергеу әрекеттердің **тергеуші** жетік меңгеруі тиіс. Яғни тергеу қызметі қашанда сауаттылық пен біліктілікті, төзімділікті талап ететіні белгілі. Бұл мамандықтың иелері қылмыскерлерді құрықтап қана қоймай, бұлтартпайтын айғақтар арқылы оның ақ пен қарасын айырып, тергеу амалдарын жүргізеді.

Процестік функциялар тергеушінің ғылыми құралы ретінде қызметті атқарудың жеке дара үлгісі ретінде қарастырылады. Тергеуші қандай қылмыстық іс бойынша қай бағыттағы

мәселені шешсе де, осы тезис ұдайы оның басшылығында болады, оның функцияларын жүзеге асыруына бағыт-бағдар береді [1]. Осы бағыттардың бірі мемлекет және азаматтарға аса қауіп төндіретін құқық бұзушылықтарды дер кезінде анықтап, қылмыс пен құқық бұзушылықты болдырмау жолын қарастырып, оны болдырмау шараларын жүзеге асыратын мемлекеттің өкілетті органдары мен лауазым иелерінің, сондай-ақ құқық қорғау органдары қызметкерлерінің атқаратын қызметтерінің орны ерекше. Мемлекетке аса қауіп келтіретін қылмыстардың және құқық бұзушылықты зерттеу және ашумен айналысатын мемлекеттің өкілетті органдарының және лауазым иелерінің мемлекеттің адамдар мен азаматтардың құқықтарының қорғалуын жүзеге асыратын құқық қорғау органдарының орны ерекше.

Қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі азаматтарды негізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз ету, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға, қылмыстың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға жәрдемдеседі.

ҚР ҚПК-нің 60-бабына сәйкес, тергеуші – қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді өз құзыреті шегінде жүзеге асыруға уәкілетті лауазымды адам: ішкі істер органдарының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің тергеушісі және экономикалық тергеу қызметінің тергеушісі болып табылады [2]. Тергеуші өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдап, ол бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыруға және ҚР ҚПК көзделген барлық тергеу әрекеттерін орындауға құқылы. Тергеуші істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін барлық шараларды қолдануға, адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасағанын көрсететін оған қатысты жеткілікті дәлелдер жиналған адамды күдіктінің іс-әрекетін саралау сонымен бірге оған бұлтартпау шараларын таңдау, қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайлары баяндалған, жинақталған дәлелдер сипатталған сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы есепті жасау арқылы қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға міндетті.

Осыған сәйкес тергеушінің негізгі міндеті - қылмысты тез арада және толық ашу, қылмыс жасаған адамды әшкерелеу оны тиісті жауапкершілікке тартып, оны айыптау бойынша қылмыстық істің сотқа берілуін қамтамасыз ету болып табылды.

Қоғамдағы қылмысты ашу, қылмысты жасаған айыптыларды әшкерелеу, істердің көпшілігінде арнайы құралдар мен әдістерді қолданатын ұзақ және күрделі жұмыстарды қажет етеді. Қылмыс жасаған айыптыларды әшкерелеу, қылмысты тез арада және толық ашу мақсатында сотқа дейінгі тергеп тексеру органдары құрылып, өз әрекеттерін жүзеге асырады. Бұл органдар қылмыстың барлық жасау жолдарын және қылмыстың оқиғасын анықтауға, қылмысты жасауда айыпты адамдарды анықтауға және оларды жазалауға, сонымен қатар айыптының жауапкершілігін ауырлататын және жеңілдететін жағдайларды бекітеді; қылмыс нәтижесінде келтірілген материалдық зиян мөлшерін және материалдық зиянды өндіру үшін қолданатын шараларды бекітеді; қылмысты жасауға итермелеген себептерді анықтайды. Барлық дәлелдерді тауып, оларды процессуалды түрде бекітеді. Осы әрекеттердің барлығы тергеуші қызметінің күрделілігінің айғағы. Тергеуші өз қызметінде дербес қызмет атқарады, яғни *тергеушінің процессуалдық дербестігі дегеніміз* - оның тергеудің бағыты мен тергеу әрекеттерін жүргізу жөнінде шешімдердің барлығын өзі дербес қабылдайтындығын және іс бойынша жүргізілетін процесстік әрекеттердің заңды, әрі уақытында орындалуы үшін толық жауапты болатындығын білдіреді [3, 376.].

Заңда көрсетілген кейбір жағдайларда тергеуші тергеу әрекеттері үшін тергеу судьясының (мысалы, тінту жүргізу үшін) санкция алу қажет, қоғамға қауіпті әрекет жасаған адамды мәжбүрлі түрде сот- психиатрлық сараптамасын жүргізу үшін медициналық мекемеге мәжбүрлеп орналастыру үшін соттың рұқсаты қажет.

Келесі маңызды мәселе - тергеушінің анықтау органдарымен қарым-қатынастарының процесстік тәртібінің заңмен реттелуі болып табылады. Тергеуші өзінің тергеуіндегі

қылмыстық іс бойынша: анықтау органдарына орындауға міндетті іздестіру және тергеу әрекеттерін жүргізу туралы тапсырмалар мен нұсқауларын беруге және олардан тергеу әрекеттерін жүргізуге жәрдемдесуді талап етуге; сондай-ақ жедел-іздестіру шараларының материалдарын сұратып алуға, олармен танысуға және қажет болған жағдайларда ол материалдарды заңда белгіленген тәртіп бойынша іске тіркеуге құқылы.

Тергеушінің құқықтық жағдайына байланысты оның қызметіне биліктік бастама тән екендігін де айту кету қажет, яғни, тергеушінің өзінің жүргізуіндегі қылмыстық іс бойынша заңға сәйкес шығарылған қаулыларын орындау басқа мекемелер, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар үшін міндетті болып табылады. Олай болмаса, тергеуші өзінің алдына қойылған міндеттерін, соның ішінде қылмыстарды тез арада және толық ашу, қылмыс жасаған адамдарды тиісті жауапкершілікке тарту қызметін жүзеге асыра алмас еді.

Сотқа дейінгі тергеп тергеу жүргізген кезде тергеудің бағыты туралы және тергеу әрекеттерін жүргізу туралы барлық шешімдерді тергеуші өз бетімен, дербес қабылдайды, ешкімнің бұйрығы, нұсқауы оның дербес әрекетіне бөгет бола алмайды, өйткені қарауына алған қылмыстық іс бойынша шешімді тергеуші өз өкілеттілігінің шеңберінде ғана қабылдай алады. Қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп тексеру кезінде жинақталған қылмыстық іске тіркелген сөйтіп арнайы тізім арқылы сотқа жіберілген материалдар басты сот талқылауының негізін құрайды және басты сот талқылауы барысында басшылыққа алынады, сол материалдардың заңға сәйкес алынғандығы шындыққа сәйкес екендігі дәлелденеді.

Жан-жақты, объективті, толық түрде жүргізілген сотқа дейінгі тергеп тексеру әрекеттерінің қорытындылары, шығарған қаулы, толтырған хаттамалары сотта іс қарау барысында заңды, негізделген, әділ үкім шығаруға жағдайлар туғызады. Егер тергеуші заңмен белгіленген сотқа дейінгі тергеп тексеру органдарының дәлелдемелерді жинау, бекіту, зерттеу тәсілдері мен құралдарын толығымен қолданбаса, істің мән-жайын бір жақты, үстірт зерттесе, өзінің заң шеңберінде берілген міндеттерін дұрыс атқармаса, яғни негізсіз айыптауға жол берсе немесе заңға қайшы әрекеттерді жүзеге асырса, мұндай әрекет сотта іс жүргізуді қиындатып жіберуі мүмкін, кейде тіпті ақтау үкімінің шығуына әкеліп соқтырады.

Тергеушіге тек жасалған қылмыстың бетін ашып, қылмыс жасаған адамдарды әшкерелеп, оларды қылмыстық жауапкершілікке тарту ғана тапсырылып қоймай, сонымен қатар қылмыстың алдын алу, қылмыстың жасалу себептері мен жағдайларын анықтау, қоғамға қауіпті әрекеттерді болғызбау, құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын ұйымдастыруға ат салысу, заңдылықты нығайту және азаматтардың құқықтық сана сезімін тәрбиелеу тапсырылады.

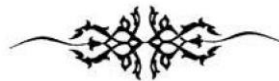
Қылмыстық істер бойынша анықтау мен алдын ала тергеу жүргізуді арнаулы органдар жүзеге асырады және бұлардың қызметі сот пен прокуратурадан бөлінген. Алдын ала тергеу органдарының негізгі міндеті - қылмысқа қарсы күрес, қылмыстарды ашу мен алдын ала тергеу жүргізу. Мұндағы негізгі тұлға - тергеуші, осындай толып жатқан міндеттер жүктелген тергеуші мәртебесін көтеру кезек күттірмейтін мәселе болып табылады.

Мемлекет тергеушінің құқықтық мәртебесін анықтап, оған нақтылы құқықтар берді және міндеттер жүктейді, осы өкілеттілік негізінде тергеуші қылмыстық іс бойынша тергеу амалдарын жүргізеді. Тергеушінің процестік мәртебесін реттейтін нормаларды жетілдіру үшін, тергеуші немен шұғылдануы тиіс, оған қандай функцияларды атқару жүктелген, қандай міндеттері мен құқықтары бар, ол қай кезде және қалай жүзеге асырылуы керек, оған сеніп тапсырылған қылмыстық істі тергей отырып, сот ісін жүргізудегі мақсаттарға жетуде оған қандай рөл берілген, міне, осыларды нақты айқындау қажет, дегенменде мұндай нақты мүмкіндіктер әлі де шешімін таппай келе жатыр. Тергеуші функциясының қызметіне ҚР КПК-не 199-баптың үшінші бөлігіне арнайы заңмен қатысты өзгертулер мен толықтырулар енгізілгені белгілі [4]. Мәтінде "Тергеу әрекетінің барысы мен нәтижелері дыбыс-, бейнежазба құралдарының көмегімен толық тіркелген жағдайда, тергеу әрекетін жүргізетін адам алынған нақты деректерді және іс үшін маңызы бар анықталған мән-жайларды қысқаша баяндаумен шектелуге құқылы» деп көрсетеді нормада. Алайда

жоғарыда аталып өткен тергеушінің күрделі де сан қырлы қызметінде бұл қызметті атқару үшін яғни дыбыс-, бейнежазба құралдарын пайдалануда тергеушінің ассисенті (көмекшісі) деген арнайы қызмет қарастыруды ұсынамыз. Сонымен бірге, тергеуші қызметіне қоғамда аса құрметтеушілікті қалыптастыру да өзекті мәселелердің бірі болып қалып отыр. Осы бағытта күрделі қылмыстарды ашуда, қылмыскерлерді құрықтауда тынымсыз еңбек етіп жатқан тергеушілерді дәріптеу мақсатында мемлекеттік қолдаулар, жеңілдіктер жалпы жүйелі жұмыстар жүргізілуі қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://baq.kz/ush-buyndy-model-qylmystyq-protsestege-azamattardyn-ququqtaryn-qorgaudyn-kepili_278990/
2. ҚР 2014 жылы 04 шілдеде қабылданған Қылмыстық процестік кодексі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
3. Патсаев У. Предварительное следствие в Республике Казахстан: проблемы и возможные пути повышения роли следователя. Алматы. 2010. 37 б.
4. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы адам құқықтары, жазаны орындау, сондай-ақ азаптау мен басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетті қорлайтын қарым-қатынас түрлерінің алдын алу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2023 жылғы 17 наурыздағы № 212-VII ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000212#z6>

ӘОЖ 4414

Әділхан Ақжан Бахытжанқызы

Қорқыт Ата атындағы ҚУ Ю-23-3 оқу тобының 1 курс студенті, Қызылорда қ.,
Қазақстан Республикасы;

Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы

заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, «Құқықтану» кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

ҚҰҚЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада құқықты жүзеге асырудың түсінігі және оның әдістері басты назарға алынған. Келесі ретте терминге жалпы сипаттама беріліп, мазмұнына сілтеме жасалады. Құқықтық нормалар адамдардың санасы мен еркіне мақсатты түрде әсер ете отырып, оларды заңнамаға сәйкес жүріп-тұруға итермелеу үшін қажет. Қоғамдық қатынастардың қатысушыларының жүріс-тұрыстары арқылы кез-келген заң шығарушы қалайтын нәтижелерге жетуге болады. Мақала құқық саласында кездесетін "құқықты жүзеге асыру" түсінігі, оның нысандары мен әдістері бойынша ерекшеленеді.

Кілт сөздер: құқықты жүзеге асыру, түсінігі мен нысандары, құқықтық нормалар, нормаларды қолдану актілері, құқықтағы оққылықтар, іске асыру нысандары.

Адам әртүрлі әлеуметтік қатынастарға түседі. Қарым-қатынас нәтижесінде адамдар арасында өзара әрекеттестік қалыптасады, түсіністік пайда болады, қамқорлық жасау және көмек беру жүзеге асады. Қоғамдық қатынастар әлеуметтік нормалар арқылы реттеледі, олардың арасында құқық нормалары ерекше орын иеленеді. [1]

Бұл жерде құқық заңмен және мемлекетпен байланыста болмайды, тікелей қоғам арқылы қамтамасыз етіліп, қорғалады. Бұл құқықтың жалпы әлеуметтік мағынасын ашады. Құқық мемлекетпен қабылданатын және қорғалатын, жалпыға ортақ нормалардың жиынтығы болып табылады. Бұл нормалар адамның жүріс-тұрысы мен мінез-құлқы ережелерінен тұрады. Ол ережелер рұқсат ететін және тыйым салатын нормаларды қамтиды. Құқық заң, түрлі қаулылар мен жарлықтар түрінде болады. Бұл құқықтың заңды мағынасын ашады. Қабылданған құқықтық нормалар іс жүзінде жүзеге асырылуы тиіс. Құқықтық нормаларды жүзеге асыру - субъектінің мінез-құлқында оның ұйғарымдарының іс жүзінде іске асырылуы деп түсініледі. Құқықтың жүзеге асырылуы құқықтың өміршеңдігін көрсетеді, онсыз құқық өзінің әлеуметтік маңыздылығын жоғалтады. [2]

Құқықты жүзеге асыру мемлекеттің заңмен бекітілген еркін, бостандықтың тең және әділ шегін, қоғамдағы өндіруші күштердің өзара қатынасын айқындап, олардың өзіне заңмен берілген мүмкіндіктерін жүзеге асыруын көрсетеді. Құқықты жүзеге асыру объективтік мағынасында заң талаптарын сақтауда көрініс табады. Ал субъективтік мағынасында ол субъектінің өзіне берілген заңды құқықтары жүзеге асырып, заңды міндеттерін орындауын білдіреді. Объективтік және субъективтік құқықтың бірлігін ескерсек, құқықты жүзеге асыру құқықпен танылған бостандығы бар қоғамдық қатынас қатысушыларының құқыққа сай жүріс тұрысында көрініс табады. Құқықты жүзеге асыруда көбінесе тұлға өзінің ішкі сезімдері мен ұстанымдарына сүйенеді. Бірақ кейбір мәселелерде адам сыртқы ортаға да мән беріп, өз шешімін өзгертуі мүмкін. Кей кездері адамның нақты іс-әрекетті жүзеге асыруы өзгелердің іс-әрекетіне де байланысты болуы мүмкін. Көбінесе ата-аналар, экономистер, психологтар, некені тіркеушілер, сынақ алушылар, ең алдымен өзге тұлғаның жасаған әрекетін толықтай бақылап, содан кейін ғана шешім қабылдайды.

Құқықты жүзеге асыру дегеніміз - тұлғаның құқық нормасының талаптарын құқыққа сай мінез-құлық арқылы өмірге ендіру, яғни іске асыру. [3]

Құқық жүзеге асыру үшін жасалады. Құқықтық қоғамда бір жағынан мемлекет, екінші жағынан азаматтар заң жолымен жүру туралы міндеттеме алады. Осыған байланысты құқықты жүзеге асырудың екі жағы болады, сондықтан ол екі бағытта қарастырылады.

1) мемлекет органдары, лауазымды адамдар заң бойынша қызмет істеуі керек;

2) азаматтар, олардың бірлестіктері және ұйымдары өз әрекеттері арқылы құқықты жүзеге асыруы тиіс.

Құқықты жүзеге асырудың ерекше тәсілдері бар.

Құқықты сақтау. Құқықты сақтау тыйым салатын нормалар арқылы жүзеге асырылады.

Бұл тәсілдің мәні тыйым салынған әрекетті жасаудан бой тарту;

Құқықты орындау. Құқықты орындаудың мәні - жүктелген міндетті жүзеге асыру үшін белсенді әрекеттер жасау. Мысалы, баланы тәрбиелеу үшін ата-анасы үнемі, жүйелі түрде қызмет істеп, оны оқытуы, әдепке баулуы қажет;

Құқықты пайдалану. Тұлға өзіне берілген құқықтар мен бостандықтарды пайдалана ма, жоқ па еркі. Егер оларды пайдаланғысы келсе, белсенді немесе енжар әрекет жасау арқылы құқықтық норманы жүзеге асырады.

Құқықтарды пайдаланудың, барысында субъектілер өздерінің, заңдарда көрсетілген құқықтарын жүзеге асырады. Құқықты пайдалану тұлғаның құқық өкілеттігін жүзеге асыруға бағытталады. Демек, ол тұлғаның іс-әрекеті өз білігінше мұнда яки белсенді, яки енжар түрінде болуы мүмкін.

Құқықты жүзеге асырудың осы 3 түрінің барысында қоғамдық қатынастардың субъектілері өз әрекеттері арқылы заң нормаларын тікелей іске асырады. Мұны *құқықты тікелей жүзеге асыру нысаны* деп атайды. Осындай нысандар түрінде көптеген (бірақ барлығы емес) құқық нормалары асырылады. Болмыста заң нормаларын бұлжытпай пайдалану және оларды орындауға толық жағдайлар жеткілікті болмайтын кездер болады. Ондайда бұл іске мемлекеттік-биліктік өкілеттіктері бар. Құзырлы органдардың араласу қажеттілігі туындайды. Мысалы, жоғары оқу орнына студенттер қабылдау, жұмысқа алу,

зейнетақы тағайындау, әскери қызметте міндеттерді атқару және тағы басқалар. Құқықты қолдану бұл билік қызметін жүргізу арқылы жүзеге асырылады. Демек, құқықтық норманы мемлекет органдары қолданады.

Есте болатын жайт: тек қана ресми баспаларда басылып шыққан, яғни, жарияланған нормативті актіні қолдануға болады. Қолдану екі жолмен жүзеге асырылады:

1) билік жүргізетін қызмет арқылы. Мысалы, полицейдің қылмыскерді ұстауы;

2) нақтылы істі шешу арқылы.

□ Құқықты қолдану - құзырлы органдардың нақты жағдайда құқық нормаларын жүзеге асыру жөніндегі биліктік- ұйымдастырушылық қызметі. Мұның нәтижесінде дербес құқықтық акт (құқық қолдану актісі) қабылданады. Құқықты қолдану арқылы мемлекет өз қызметінде екі функцияны жүзеге асырады: а) құқықтық нормалар ұйғарымдарының орындалуын ұйымдастыру, дербес актілер арқылы позитивтік (оңтайлы) реттеуді жүргізу; б) құқықты бұзылудан сақтау және оны қорғау.

Осыған сәйкес құқықты қолданудың екі нысаны: жедел атқаруға және құқық қорғауға жататын түрлері болады.

Құқықты қолданудың белгілері (нышандары):

1. Мемлекет пен қоғамдық ұйымдардың ұйымдастырушылық-биліктік қызметі. Мұның өзі болмыстық ахуалдардың шешімін табуға білімділікті, дағдылардың қалыптасуын талап етеді. Осыларды ескеріп мемлекет соншама қызметтерді жүзеге асыру үшін арнайы субъектілерге билік өкілеттіктерін тиісінше береді. Бұлар - мемлекеттік органдар, лауазымды тұлғалар, қоғамдық ұйымдар. Азаматтар құқықты қолдану субъектілері болып табылмайды, өйткені мемлекет оларға бұл қызметтерді атқаруға өкілеттік бермеген.

2. Құқықты қолдану нақты құқықтық қатынастар шеңберінде жүзеге асырылады.

3. Қызметтің жүзеге асырылуы ерекше түрде белгіленген іс жүргізу заңдары бойынша атқарылады.

4. Құқықты қолдану нәтижесінде дербес құқықтық акт - құқық қолдану актісі қабылданады (жасалады).

Құқықты қолданудың мынадай сатылары болады:

а) істің нақты жағдайларын анықтау;

б) істің заңдық негізін анықтау. Бұған құқық нормасын таңдап алу, оның түпнұсқаға сәйкестігін тексеру, құқық нормасын түсіндіру жатады;

в) іс бойынша шешім қабылдау.

Құқық қолдану актісі - құзырлы органның нақты заңдық іс бойынша қабылдаған ресми түрдегі шешімі. Құқық қолдану актілері көптүрлі болып келеді.

Құқық нормаларды қолдану актілері.

Қоғамдағы сан алуан қатынастарды реттеп, басқару үшін құқықтық нормалар өмірге келіп, өзгеріп, дамып, ескіріп, жаңарып отырады. Құқықтық нормалар заңда көрсетілгендей мақсатты түрде адамдардың еркі және санасына әсер ету үшін пайда болады. Қоғамдық қатынастарға қатысушылардың іс-әрекеті арқылы заң шығарушы құқықтық нормаларды орындаудың нысандары әр түрлі болып келеді, олардың пайда болу себептері де әр түрлі болады:

А) қоғамдағы қатынастардың мазмұнының әр түрлі болуы;

Б) нормативтік актілердің адамдарға әр түрлі әсер етуі;

В) норманың ерекше мазмұнының әсері;

Г) құқықты іске асырудағы субъектілердің күзіреті мен өкілеттілігінің әр түрлі болуы;

Д) субъектілердің құқықтық тәртібінің әр түрлі деңгейде болуы. [4]

Құқықтық нормалардың негізгі мақсат қоғамдағы қатынастарды уақытында реттеп, басқарып, оны іске асыру. Құқықтық нормаларды іске асырудың бірнеше түрлерін атал өтуге болады.

1. Норманың мазмұнына қарай орындалуын әр түрге бөлеміз: норманың мүдде-мақсатын орындау; жалпы міндет қағидаларын орындау; нақты қатынастағы норманы орындау.

2. Норманы іске асырудағы қатынас субъектілерін жеке және топтық субъектілерге бөлеміз. Бұл субъектілердің өз құқықтарын іске асыруы.

3. Нормативтік актілердің ерікті түрде емес, қоғамдық мүдде үшін әкімшілік-тәртіптік және қылмыстық жауапкершілік түрінде еріксіз іске асырылуы.

4. Құқықтық нормаларды іске асыруда саяси және идеологиялық, әдіс-тәсілдерді пайдалану.

Субъектілердің құқықты іске асыруға әсер етуінің 4 түрін көрсетеміз:

\ Құқықты сақтау құқықта тыйым салынған іс-әрекеттерге жол бермеу;

\ Құқықты орындау - заң міндеттерін орындауға белсенді түрде қатысу;

\ Құқықты пайдалану - өзінің мүддесін қорғай отырып, субъективтік құқықты іске асыру;

\ Құқықты қолдану - ресми өкілеттікке байланысты және соның нәтижесіне сай жеке актіні енгізу. Құқықты қолдану құқықты іске асырудың ерекше түрі. Бұл адамдардың өз құқықтары мен міндеттерін билік органдарының көмегінсіз іске асыра алмаған жағдайда қажет көрінеді.

Құқықты қолданудың белгілері мынадан көрінеді: 1) Ресми өкілеттікке ие органдардың құқықты қолдануы; 2) Оның билік мәніне ие болуы; 3) Іс жүргізу түрінде іске асырылуы; 4) Жеке түрдегі билік актілерді іске сай қолдануға байланысты көрінеді. [5]

Құқықты қолданудың бірнеше кезеңдері бар:

1. Істің нақты мазмұнымен және жағдайымен танысу, қарым- қатынастың басталуын, оған қатысушы субъектілерді анықтау.

2. Пайда болған қатынастың заңды негізін анықтау, анализ жасау, іске заңды баға беру.

3. Іс бойынша шешім қабылдау, құқықты қолдануды, тиімділігін анықтау және оны рәсімдеу, шешімді мүдделі тұлғаларға жеткізу.

4. Қабылданған шешімді жүзеге асыру.

Құқық қолданатын акті мемлекет атынан жасалатын, нақтылы заң бойынша қарауға құзыреті бар, тараптардың құқықтары мен міндеттерінің бар-жоғын анықтайтын, соған сәйкес шараларды белгілейтін органның актісі. Құқықтық нормаларды анықтау кезінде нормалар коллизиясы (қарама-қарсы тараптардың немесе мүдделердің қақтығысуы) және құқықтағы кемшіліктер деген құбылыстармен кездесеміз.

Заң коллизиясы дегеніміз қоғамдық қатынастарды реттеуге қатынасты құқықтық актілер арасындағы қайшылықты айтамыз. Олар заңды қолдануды қиындатып, құқықты қолдану тәжірибесінде қолайсыз жағдай тудырады.

Коллизияның бірнеше түрлері бар:

1) Конституция және барлық басқа актілер арасында пайда болады. Нәтижесінде Конституцияның пайдасына шешіледі.

2) Заңдар және заң негізінде актілер арасында пайда болады. Заңдық күші жоғары болғандықтан заңдар пайдасына шешіледі.

3) Әр түрлі мерзімде шағарылған бір органның актілері арасында туады. Бұл жерде соңғы қабылданған акті қолданылады.

4) Әр түрлі органдар қабылданған актілер арасында пайда болады. Қай орган өкілеттігі жағынан жоғары тұрса, сол органың актісі қолданылады.

Құқықтағы кемшіліктер - қажетті заң нормаларының толық немесе жеке бөлімдерінің заңдарда болмауы. Бұл кемшілік тек құқық шығармашылық процесте жаңа құқықтық актілерді қабылдау арқылы жойылады.

Сонымен, мақаламды **қорытындылай келе айтарым...** Қандай да болмасын ғылымның алғашқы ірге тасын сол ғылымға қатысты негізгі болса, сол ғылымның алғашқы баспалдағын құқық түсінігі, оның мән-мағынасын қалыптастыратыны бізге жоғарыдағы

мәліметтерден белгілі болды. Неге менің бұл мақала жұмысымда "құқық" түсінігі төңірегінде осыншама ой қозғалды деген сұрақ туындаса, оған мен былай жауап берейін: "Құқықтық норма" ұғымы, оның мән-жайы, белгілері өздігінен туындаған жоқ. Құқықтық норманың туындауына арқау да негіз де болған - "құқық" термині. Егер мемлекет (немесе қоғам) болмаса, сол мемлекеттің қарым-қатынасын реттейтін құқық болмаса, онда заңды жауап - құқықтың жазбаша нысаны - құқықтық норманың да болмайтындығы айдан анық. Демек, менің айтар ойым мынада: жоғарыдағы мәліметтерде белгілі болғандай құқықтық норма ұғымы құқық түсінігімен, құқықтың қайнар көздерімен тығыз байланыста құқықтың құқықтық норма тудыратыны белгілі болды. Енді құқықтық норма мен құқықтың қайнар көздері арасындағы байланысты айқындап көрелік.

Біріншіден, құқықтың қай негізден бастау алғандығы құқықтық норманың белгісін айқындауға мүмкіндік тудырады.

Екіншіден, жылдар бұрын, тіпті ғасырлар бұрын, өзге саяси режим тұсында қабылданған құқықтық нормалардың өзі бұл кездері теориялық тұрғыда құқықтың қайнар көздері бола алады деген сөз. Құқық нормаларын іске асыру, нақтылы түрде адамдардың тәртібінде көрсетеді. Құқық нормаларын іске асыру (пайдалану), қоғамдық қатынастар мүшелерінің құқығы. Заңдарымыздың дәлме-дәл, әрі бұлжытпай іске асу нысандары: сақтау.

Құқық қолдану дегеніміз - арнаулы субъектілердің (мемлекеттік органдардың, лауазымды. Құқықты қолдану қызметі бірнеше жүйелі әрекеттік кезендерден тұратын қиын.

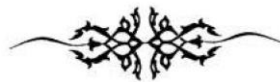
1. Істің нақты мән-жайын белгілеу;

2. Тексерілетін деректі, мән-жайларға қолдануға жататын құқық нормалары.

Құқықты жүзеге асырушылар мен оны қолданушылар үшін заңдардың, жүйелі көлемінің ұлғай көбейген кездерінде әсіресе керек болады. Олай болатын заң халықтың қалың бұқара топтарының түсуіне оңай болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://kk.m.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D2%B1%D2%9B%D1%8B%D2%9B_%D2%B1%D2%93%D1%8B%D0%BC%D1%8B / Құқықтық түсінік
2. Өміржанов Е. / «Мемлекет және құқық теориясы» / Алматы «Жеті Жарғы» 3. 015 / Құқықты жүзеге асыру / 187 бет
4. <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/19737/113/1/367/0//>
5. <https://ulagat.com/2020/09/21/кұқықтық-нормаларды-қолдану-актілер> / Құқықтық нормаларды қолдану актілері
6. <https://www.uniface.kz/index.php?post=article&section=1&id=632> / Мемлекет және құқық теориясы. Құқықты жүзеге асыру

ӘОЖ: 347.91/95

Әбубәкірова Гүлнұр Мұратбекқызы,
заң ғылымдарының магистрі, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АТҚАРУШЫЛЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ: МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Сот жүйесі жұмысының тиімділігі көптеген жағдайларда сот орындаушыларымен және олардың Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өз жұмысын мінсіз орындауымен байланысты. Атқарушылық іс жүргізудің сенімді жүйесін қалыптастыру сот билігінің беделін

арттырудың негізгі белгісі болып табылады. Бұзылған құқықтар мен заңды мүдделерді қорғау тетігі сот актісін шығару және оның күшіне енуі ғана емес, сонымен бірге оны уақтылы орындау болып табылады. Сот актілері орындалғаннан кейін ғана азаматтардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттің бұзылған немесе даулы құқықтары, бостандықтары мен заңмен қорғалатын мүдделері қалпына келтіріледі.

Сот актілерін мүлтіксіз орындауға, оның ішінде сот шешімін орындаудан жалтарғаны үшін жауапкершілікті күшейту, борышкерлерге қатысты шектеу шараларын қолдануды одан әрі кеңейту, атқарушылық іс жүргізуге процестік сот бақылауын күшейту жолымен қол жеткізу қажет. Шынында да, егер қол жеткізу мүмкін болмаса азаматтың немесе ұйымның құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау пайдасына шығарылған сот шешімдерін орындаудың нақты нәтижесі, содан кейін Заңның әділдігі мен сот шешімінің заңға сәйкестігінің пайдасы неде? Сонымен, А. Узелац сот шешімдерінің орындалмауы немесе кешіктірілуі адам құқықтарының бұзылуына әкеліп соқтырған жағдайларды талдай отырып мұндай бұзушылықтардың мысалы ретінде сот шешімдерін орындамау мәселесін өтпелі экономикасы бар елдердің жүйелік проблемасы ретінде қарастырады [1, б. 182-194].

Өздеріңіз білетіндей, сот шешімдерін орындау сот төрелігін жүзеге асырудың негізгі кезеңі болып табылады. Осыған байланысты сот жүйесінің жұмысын бағалау және сот билігінің беделі қабылданған шешімдердің саны мен сапасына байланысты емес деген қоғамдық пікірмен келіспеуге болмайды, әлбетте ол осы шешімдерді орындаудан және азаматтар мен заңды тұлғалардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келтіруден көрініс табады. Соттың атқарушылық іс жүргізу сапасына әсері жоғары болғанымен, сапалы және уақтылы орындау сот орындаушысының жұмысына тікелей байланысты. Сонымен қатар, В.В. Ярков атап өткендей, "мәжбүрлеп орындаудың тиімді жүйесі сот билігінің беделін арттыру үшін ғана маңызды емес. Оның қызметінің негізгі нәтижесі экономикалық болып табылады, өйткені күшті мәжбүрлеу жүйесі азаматтық айналымға қатысушылардың мінез-құлқына алдын-ала әсер етіп, қоғамдағы экономикалық процестерді реттей алады. Заңды мінез-құлықты тиімдірек етеді" [2, б. 205-206]. Сондықтан сот актілерін уақтылы және тиісті түрде орындаудың маңыздылығы күмән тудырмайды.

Заңнамаға сәйкес сот актілерін орындауға қатысты көптеген мәселелер соттың ресми қызметімен немесе қанағаттануымен анықталады, бұл жағдайда сот орындаушыларының қызметі осы формальдылықтарға байланысты және көптеген қиындықтарға әкеледі.

Теорияда басты мәселе сот шешімдерінің төмен орындалуы болып табылады, оның себебі, бір жағынан, борышкерлер мен кредиторлар тарапынан теріс пайдалану, екінші жағынан, мәжбүрлеп орындауды ұйымдастырудағы объективті және субъективті кемшіліктер болып табылады [3, б. 50]. Бұл ретте, атап өтілгендей, жыл сайынғы өсім сот актілерінің саны сот орындаушыларының жұмысында да көрініс табатыны сөзсіз.

Қолданыстағы заңнаманы талдау, атқарушылық іс жүргізу теориялары мен практикалары Қазақстан Республикасының сот орындаушылары қызметіндегі мынадай негізгі проблемаларды айқындауға мүмкіндік берді: сот орындаушысының өкілеттіктерінің болмауы және олардың көмекшілерінің сот актілерін орындау кезінде; сот орындаушыларының соттардағы қызметіне қатысты бірқатар мәселелерді реттеудегі олқылықтар; борышкердің сот шешімдерін орындамағаны үшін жауапкершілігінің жеткіліксіздігі; судьялар мен сот орындаушыларының атқарушылық іс жүргізудегі өкілеттіктерінің дұрыс бөлінбеуі, сот орындаушысының нақты билігінің болмауы [4].

2010 жылғы 2 сәуірдегі "атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы" Қазақстан Республикасының қолданыстағы Заңының (бұдан әрі – заң мәтіні бойынша) сұрақтар мен проблемалар туғызатын жекелеген ережелерін қарастырайық. Сонымен, сот орындаушысының көптеген құқықтары бар сияқты. Бірақ бұл шындыққа сәйкес келе ме? Біздің ойымызша, сот орындаушыларының кейбір құқықтары міндеттерге көбірек ұқсайды. Мысалы, Заңның 126-бабының 1-тармағының 5-тармағына сәйкес сот орындаушысы атқарушылық қызметті жүзеге асыру барысында, мерзімін ұзарту,

орындау тәсілі мен тәртібін өзгерту туралы немесе борышкерді іздестіру туралы мәселелер туындаған кезде сотқа жүгінуге құқылы [5]. Мысал келтірейік. Борышкерде жеткілікті ақша сомасының болмауы сот орындаушысы үшін әдеттегідей, бірақ борышкердің өндіріп алушы орындау ретінде қабылдауға дайын мүлкі болуы мүмкін. Атқарушылық іс жүргізу барысында атқарушылық құжатты орындау мақсатында сот орындаушысы борышкердің мүлкін өндіріп алушыға соңғысының жазбаша келісімімен бере алады. Бұл әрекет бастаушы сот орындаушысы үшін де қиындық тудырмайды. Алайда, жоғарыда аталған нормаға сәйкес сот орындаушы Өндіріп алушының келісімі болған кезде атқарушылық іс жүргізу әдісін өзгерту мақсатында соттың көмегіне жүгінуге, мысалы, өндіріп алушыға 50 мың теңге өндіріп алудың орнына тоңазытқыш немесе өзге де мүлік беруге міндетті. Бұл мәселені қарау үшін сотқа жүгінуге процесті кешіктіріп, уақытты алуы мүмкін, ал іс жүзінде сот орындаушысы бұл әрекетті бірнеше сағат ішінде орындай алады. Осылайша, сот орындаушысының қосымша уақыты сотқа жүгінуге кетеді, сонымен қатар бұл негізгі қызметке кедергі келтіреді, оның жұмысының сапасы мен толықтығына әсер етеді. Сот орындаушысының қызметін жүзеге асыру кезінде өзге де проблемалар туындауы мүмкін, мысалы, тараптар атқару парағын бір мезгілде орындауға келіспеген жағдайда, олар оны біртіндеп орындауға құқылы. Сонымен, егер борышкердің табысы оған өндіріп алушыға өндіріп алынған соманы бірден төлеуге мүмкіндік бермесе және егер борышкер осы соманы төлеуге келіссе, онда өндіріп алушы Осы әрекетті жүзеге асыру және бақылауда оның үстінде ешқандай қиындықтар жоқ. Сонымен қатар, жоғарыда аталған норма сот орындаушысын мерзімін ұзарту үшін сотқа жүгінуге мәжбүр етеді. ың келісімімен борышкер соманы бөліп төлей алады.

Сондай - ақ, атқарушылық іс жүргізу кезінде туындайтын негізгі проблемалардың бірі - сот орындаушысының талаптарын орындаудан жалтарған адамдарды жауапқа тарту бойынша сот орындаушысының құқықтарының жеткіліксіздігі болып табылады. Мысалы, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 671-бабына сәйкес хабарламау дәлелсіз себептермен атқарушылық құжат бойынша ұстап қалуды жүргізетін адам бір ай мерзімде сот орындаушысына және алимент алатын адамға төлем төлейтін адамды жұмыстан шығару туралы, сондай-ақ оның жаңа жұмыс орны мен тұрғылықты жері туралы, егер бұл оған белгілі болса, он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. Бұл ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасының негізгі нормасы сот орындаушысының талаптарын орындамаған лауазымды тұлғалар мен жеке тұлғаларға қатысты. Алайда, мұндай жауапкершілік керісінше, аталған адамдардың сот орындаушысының талаптарын орындамауын арттырады. Сондықтан мұндай шараларды қолданудың мағынасы жоқ.

Сот орындаушысы банктердегі немесе банк қызметінің жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардағы ақшалай қаражатқа және борышкердің басқа да мүлкіне соттың санкциясымен ғана тыйым салады. Яғни, сот шешімін орындау үшін сот орындаушысы өз іс-әрекеттерін орындауға санкция алуы тиіс.

Әрине, мұндай шектеулердің болуы, яғни барлық мәселелерді шешу үшін сотқа үнемі жүгінуге қажеттілігі сот орындаушысының атқарушылық құжатты орындау сапасына оң әсер етпейді.

Бұдан әрі атқарушылық іс жүргізу саласындағы қолданыстағы заңнаманың жекелеген нормалары борышкердің жауапсыздығы үшін қолайлы негіздер жасайды. Борышкер өндіріп алушыға белгілі бір ақша сомасын, мысалы, миллион теңге мөлшерінде төлеуі тиіс жағдайды елестетіп көрейік. Сот шешіміне сәйкес ол белгілі бір кезеңділікпен, белгілі бір ақша сомасын төлей отырып, сот шешімін орындауы керек, мысалы, айына жүз мың теңге. Қолданыстағы заңнамаға және қалыптасқан практикаға сәйкес, егер борышкер борышты өтеу жөніндегі міндеттерді орындаса, мысалы, айына бір мың теңгеден, ол өз міндеттемелерін ішінара орындаушы болып есептеледі. Бұл мүлдем тиімсіз және Өндіріп алушының құқығын бұзады, орындау процесін кешіктіреді. Біздің ойымызша, қолданыстағы заңнамаға өзгерістер енгізу керек және борышкердің борышты өтеу мөлшерінің ең төменгі

шегін анықтау керек, онда өндіріп алушының мүддесі үшін ақылға қонымды ең төменгі шектерді ескере отырып, орындау ішінара деп саналуы керек. Мәселен, заңда ақылға қонымды шектерді ескере отырып, ішінара орындау болып табылатындығын көрсету қажет, мысалы, берешек сомасының 30% өтеу кезінде.

Сонымен қатар, қолданыстағы заңнамада белгілі бір дәрежеде сот орындаушыларының қызметіне теріс әсер етуі, қақтығыстар тудыруы мүмкін бірқатар олқылықтар бар, бұл өз кезегінде атқарушылық іс жүргізу тәжірибесіне теріс әсер етеді. Сонымен қатар, қолданыстағы заңнамада белгілі бір дәрежеде сот орындаушыларының қызметіне теріс әсер етуі, қақтығыстар тудыруы мүмкін бірқатар олқылықтар бар, бұл өз кезегінде атқарушылық іс жүргізу тәжірибесіне теріс әсер етеді.

Мысалы, Заңның 140-бабының 2-тармағына сәйкес жеке сот орындаушысы лицензиясынан айырылған адам бола алмайды. Алайда, бұл ретте заңда жеке сот орындаушысының қандай жағдайларда лицензиядан айырылуы мүмкін екендігі көрсетілмеген. Заңда жеке сот орындаушысы лицензиясының қолданылуын тоқтата тұру негіздері туралы 143-бап, сондай-ақ тоқтату негіздерін қамтитын Заңның 144-бабының нормасы бар. Бұл ретте, Заңның 144-бабына сәйкес жеке сот орындаушысы лицензиясының қолданылуын тоқтату уәкілетті органның талап-арызы бойынша сот тәртібімен жүзеге асырылады (144-баптың 1-тармағы), сондай-ақ жеке сот орындаушысы лицензиясының қолданылуы уәкілетті органның шешімі бойынша тоқтатылады (144-баптың 2-тармағы).

Жоғарыда айтылғандардан басқа, біздің ойымызша, "атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы" ҚР Заңы ішкі мазмұн бойынша құрылымдауды талап етеді, өйткені заңның қолданыстағы құрылымы оны түсінуде құқықтың осы саласын зерттейтін адамдар үшін, сондай-ақ жаңадан бастаушылар үшін қиындықтар туғызады.

Қорытындылай келе, біз өзімізді пікірге қосылуға мүмкіндік береміз, атқарушы өндірістегі тиімділік факторларын құқықтық және құқықтық (саяси, экономикалық, әлеуметтік және т. б.) деп бөлуге болады және ең типтік және негізгі факторлар заңнаманы жетілдіру (соның ішінде заң техникасының жетілдірілуі) және құқық қолдану қызметін жетілдіру болып табылады. Оны растау үшін жоғарыда көрсетілген талдау жүргізілді.

Сот шешімдерін орындаудың тиімділігіне әсер ететін факторлардың ішінде азаматтар мен заңды тұлғалардың экономикалық әл-ауқатының жай-күйі; борышкердің мүлкі мен мүліктік құқықтарын анықтау және іске асыру. және оны мүліктік емес міндеттерді орындауға мәжбүрлеу үшін құқықтық құралдардың жеткіліктілігі; олардың құзыретін ұтымды бөлу кезінде сот пен сот орындаушысының өзара іс-қимылы нысандарының дамуы.

Сонымен қатар, біздің ойымызша, мәжбүрлеп орындау механизмін жетілдіру келесі жағдайларда мүмкін: қолданыстағы заңнамаға жоғарыда аталған бірқатар өзгерістер мен толықтырулар енгізу; сот орындаушылары мен олардың көмекшілерінің қызметін кеңейту, мемлекеттік сот орындаушыларының жалақысын арттыру; сот қаулыларының орындалуына бақылауды күшейту; атқарушылық құжатты орындамағаны үшін борышкердің жауапкершілігін арттыру және т.б. біз жүргізген талдау нәтижелерден байқауға болатындай, әркімнің құқығы

Қазақстан Республикасының Конституциясында адамның негізгі, абсолютті және бөлінбейтін құқықтарының бірі ретінде бекітілген құқықтар мен бостандықтарды сот арқылы қорғау толық көлемде, атап айтқанда, атқарушы жүйенің тиісінше жұмыс істеуі арқылы іске асырылуы мүмкін, бұл өз кезегінде Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының ережелерін жетілдіруге, сондай-ақ бірқатар нақты рәсімдік атқарушылық іс жүргізудің тиімділігін арттыру жөніндегі қадамдар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Узелац А. Өтпелі экономикасы бар елдердің жүйелік проблемасы ретінде сот шешімдерін орындау // еуропалық азаматтық процесс және атқарушы өндіріс: Халықаралық

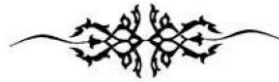
ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы / жауапты ред.Валеев. - М.: жарғы, 2012, б. 182-194

2. Ярков В.В. Халықаралық сот орындаушылар одағына мүше мемлекеттердегі атқарушылық өндірісті дамытудың жекелеген бағыттары. // Еуропалық азаматтық процесс және атқарушылық өндіріс: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы / жауапты ред. Валеев. - М.: Жарғы, 2012, б. 204-224.

3. Жаглина М.Е. Исполнительное производство на современном этапе: состояние и развитие. // Вестник Воронежского института МВД России, №4. 2014, с. 49-55. // <https://cyberleninka.ru/article/v/ispolnitelnoe-proizvodstvo-na-sovremennom-etape-sostoyanie-i-razvitiie>.

4. Пернекулова Ж.А. Обжалование действий судебного исполнителя. // [https://www.zakon.kz/4912083-obzhalovanie-deystviy-sudebnogo.html](https://www.zakon.kz/4912083-obzhalovanie-deystviy-sudebnogo-ispolnitelya.html).

5. ҚР Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы 2010 ж 02 сәуірдегі Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000261>.

ӘОЖ 341.221;341.222

Утегенова Гульзат Амандыковна,
заңтану магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің
«Құқықтану» БББ оқытушысы, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

Өңірлік трансшекаралық өзендерді ұтымды пайдалануды құқықтық реттеу мәселелері

Трансшекаралық өзендердің су ресурстарын ұтымды пайдалану мәселесі бүкіл әлемде тез шиеленісіп, әлеуметтік-экономикалық шиеленістер мен мемлекетаралық қайшылықтардың өсуіне себеп болады. Мұның себебі тек демографиялық факторларда немесе суды тұтынудың өсуімен қатар жүретін өнеркәсіптік дамудың жоғары қарқынында ғана емес, әлемнің саяси бейнесі түбегейлі өзгеруіне байланысты болып отыр.

КСРО тарағаннан кейін, мемлекеттер пайда болды және онымен бірге олардың арасындағы су қатынастарын реттеу мәселелері пайда болды. Бір елдің аумағында орналасқан көптеген өзендер оның ішіндегі екі немесе одан да көп мемлекеттердің шекараларын кесіп өтіп, трансшекаралық мәртебеге ие болды.

Трансшекаралық өзендердің ластануы өте күрделі проблемаға айналды, және, әдетте, ең көп зардап шеккен тарап халықаралық өзеннің төменгі ағысында орналасқан мемлекеттер болып табылады. Бүгінгі таңда біздің өңіріміз де осы өткір мәселемен бетпе-бет келіп отыр. Қызылорда өңірі бойынша Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан мемлекеттері арқылы келуіне байланысты трансшекаралық сулар қатарына жататын Сырдария өзеннің ластануы, қажет көлемде өңір территориясына келіп жетпеуі құқықтық реттеуді қажет етеді.

Аумағында трансшекаралық өзендердің жер үсті ағынының көп бөлігі қалыптасатын кейбір елдер өзен суын өздерінің стратегиялық ресурсы ретінде қарастырады және мұндай мемлекеттің өз аумағында халықаралық су ресурстарын пайдалану еркіндігін шектемейтін абсолютті аумақтық егемендік Доктринасын ұстанады.

Тарихи тәжірибе көрсеткендей, өзара кеңес берулер, шарттар мен келісімдер арқылы ғана су ресурстарын бөлісуге байланысты даулы мәселелерді жанжалсыз шешуге және реттеуге болады. Әлемде осы саладағы әртүрлі мемлекеттердің қатынастарын реттейтін 300-ге жуық келісімшартқа қол қойылды. Тарихи жазба ескерткіштері бұрын бір өзенде

орналасқан су тұтынушылар арасындағы су қатынастарын реттеудің әртүрлі нормаларының бар екендігін көрсетеді.

Орталық Азияда су құқығы мыңдаған жылдар бойы қалыптасып келеді, өйткені мұндағы су өмір мен әл-ауқатты білдіреді. Суды пайдалануға қатысты тікелей нормалар мұсылман заңдар кодексінде - шариғатта жазылған. «Өркениеттер тарихын суға деген көзқарас тұрғысынан жазуға болады» деп айту кездейсоқ емес. Адам ежелгі заманнан бері суды әділ бөлудің маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар судың сапасын сақтаудың маңыздылығын түсінді. Орта ғасырларда су көздерінің ластануына жол бермеу маңызды деп саналды [1].

Бұл өткенге шағын экскурсия су ресурстарын мемлекетаралық бөлу, оларды бірлесіп пайдалану проблемасы ежелден бері болғанын көрсету мақсатында жасалған. Ол бүгінде пайда болған жоқ және оны шешу жолдары өзара құрмет, трансшекаралық суларды бөлісудің тең құқықтары мен мүмкіндіктерін тану арқылы жүзеге асады. Мұндай тәсілдің дұрыстығы бүгінде Біріккен Ұлттар Ұйымының Еуропалық экономикалық комиссиясы шеңберінде «Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі 1992 жылғы Хельсинки Конвенциясының» қорытындысымен [2], 1997 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының «Халықаралық су ағындарын кемемен тыс пайдалану құқығы туралы Конвенцияның» [3] қабылдануымен расталады.

Бұл халықаралық құжаттар белгілі бір трансшекаралық суларды қолдануда екі және көпжақты шарттар мен келісімдерді әзірлеу үшін маңызды ортақ құқықтық негіз болып табылады. Оларда әр мемлекеттің трансшекаралық өзен бассейнінің суларын пайдалануда әділ үлеске құқығы бар екендігі туралы ереже бекітілген, су айдындарына зиян келтірмеу жөніндегі міндеттемелер, оның ішінде осы саладағы мемлекеттердің экологиялық, ұйымдастырушылық құрылымдары мен ынтымақтастық тетіктері, оның ішінде хабарламалар мен ақпарат алмасу жүйесі көрсетілген.

Қазақстан Республикасы табиғи ресурстардың көптеген түрлеріне бай, бірақ бұл ретте суда өткір тапшылықты бастан кешіруде. Біздің еліміздің аумағына өзендердің сулары Қытай, Қырғызстан, Өзбекстан аумақтарынан ластанған күйде жетеді. Ең ластанған трансшекаралық су ағындарына Қазақстанның ірі өзендері – Ертіс, Орал, Сырдария жатады. Сонымен қатар, республика шегінде осы өзендердің суларының ластану деңгейі өте жоғары деп бағаланады. Сондықтан су көлемінің азаюы және көрші мемлекеттердің судың ластануы осы өзендердің бассейндерінде және әсіресе біздің республикамыздың аумағында, оның ішінде біздің өңірде дағдарыстық жағдайларды тудырады.

Өкінішке орай, жоғарыда аталған елдердің ешқайсысы су ресурстарының трансшекаралық ластануы жөніндегі Конвенцияға қосылмаған. Осы елдермен екіжақты шарттарда бірлескен мониторингке қатысты ережелерді енгізуге және трансшекаралық су объектілерінің ластануын болдырмауға немесе кем дегенде азайтуға бағытталған барлық қажетті шараларды қабылдауға тиіс, дегенмен осы мәселелерге әлі де тиісті назар аударылмай келе жатыр.

Осылайша, Қазақстан Республикасы үшін су проблемаларының мәні ең алдымен су қорларының азаюында, олардың сапасының нашарлауында, әсіресе соңғы уақыттағы олардың аумақ бойынша біркелкі бөлінбеуінде жатыр. Бұл сумен қамтамасыз ету және су ресурстарының ластануы мәселелері таза ұлттық мәселесі болып қалмай және оларды халықаралық деңгейде шешу қажет екенін білдіреді.

Көптеген заңнамалық және нормативтік актілерге қарамастан, қазіргі жағдай бұл құжаттардың су ресурстарын қорғау және ұтымды пайдалану ісінде әлсіз қолданылуын дәлелдейді.

Мысалы, Сырдария өзені бойынша Мемлекетаралық үйлестіру су шаруашылығы комиссиясы мен бассейндік органның болуына қарамастан, су бөлу мәселелері өте күрделі болып қала береді.

Осыған байланысты су ресурстарын қорғау және оларды ұтымды пайдалану бөлігінде Мемлекетаралық су қатынастарын дамыту жеткіліксіз тиімді деп сипаттайтынын атап өту қажет. Сондықтан су секторындағы заңнаманы одан әрі дамыту заңнамалық актілер санын ұлғайту жағына емес, оларды жүйелеуге, үйлестіруге бағытталуы тиіс; негізінен тиімділік пен міндеттілікті, оның ішінде трансшекаралық контексте арттыруға ерекше назар аудару керек. Өз аумағында су ресурстарын пайдалану кезінде мемлекеттерге басқа мемлекеттердің бассейндеріне залал келтірудің алдын алуға бағытталған барлық қажетті шараларды қабылдау өте маңызды.

Трансшекаралық өзендердің суларын пайдалану, оларды халықаралық құқық және өзара ынтымақтастық қағидаттарына сай іргелес мемлекеттермен бөлу мәселесі бұл жағдайда ерекше маңызға ие болады. Трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану және қорғау саласында халықаралық ынтымақтастыққа негізделген кешенді саясатты әзірлеу қажеттілігі туындады. Бұл бағыттағы трансшекаралық су ресурстарын басқару және қорғау стратегиясының маңызды элементі халықаралық-құқықтық нормаларды пайдалана отырып, мемлекетаралық қатынастарды дамыту, сондай-ақ судың көлемінің бөлінуіне ғана емес, оның сапасына да қатысты мемлекеттер арасындағы дауларды қарауға саяси ерікті болып табылады. Өзара тиімділік қағидаттарында бір-бірінің мүдделерін ескере отырып, қазіргі уақытта трансшекаралық өзендердің су ресурстарын іргелес мемлекеттермен бірлесіп пайдалану жөнінде қатынастар құру қажет. Ластанудың алдын алу мақсатында елде сегіз бассейндік кеңес құру туралы шешім қабылданды.

Қойылған мақсатқа жету үшін мынадай басым міндеттер көзделді:

- су қатынастарының, су шаруашылығы және су қорғау қызметінің құқықтық негізін нығайту және одан әрі дамыту;
- су ресурстарын басқарудың ұйымдастырушылық тетіктерін және суды пайдалану рәсімдерін жетілдіру;
- су қатынастарының экономикалық тетіктерін жетілдіру;
- су шаруашылығы кешендерін дамыту, олардың сенімді және қауіпсіз пайдаланылуын қамтамасыз ету;
- су тұтынуды қайта құрылымдау, су ресурстарына сұраныс пен ұсыныс балансын реттеу, су пайдаланудың озық технологияларын енгізу негізінде су ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру;
- су ресурстарын қорғау, судың табиғи, азаматтық және өнеркәсіптік объектілерге зиянды әсерінің алдын алу және жою шараларын жандандыру.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Үкіметі су-энергетикалық консорциум құру мүмкіндігін қарастыруда, оның көмегімен осы мәселелердің барлығы ұзақ мерзімді негізде реттелетін болады. Судың артық болуы немесе тапшылығы өз азаматтарының тұрақты дамуы мен әл-ауқатын қамтамасыз етуге ұмтылатын аймақ елдері үшін проблемаға айналууда. Қазақстан Орталық Азия елдерінің бірі ретінде осы проблеманың шешімдерін іздеумен белсенді айналысады және өңірлік гидроэнергетикалық консорциум құруды ұсынады [4].

Мұндай консорциумның мақсаты - аймақтағы су ресурстарының әділ және ұтымды бөлінуін қамтамасыз ету, бұл судың жетіспеушілігін жеңуге және болашақта ықтимал қақтығыстардың алдын алуға көмектеседі. Сонымен қатар, Қызылорда өңіріндегі Арал теңізін қалпына келтіруге белсенді түрде тартылды, онда күш-жігер халықаралық қорлар құру арқылы Орталық Азиядан келген серіктестермен бірлесіп жүзеге асырылады. Алайда, осы уақытқа дейін Орталық Азия мемлекеттері өңірдің су - энергетикалық ресурстарын пайдаланудың бірыңғай тәсілін әзірлеген жоқ. Қырғыз және тәжік тараптары Халықаралық су-энергетикалық консорциумды электр энергиясын өндіру және оны кейіннен өткізу мақсатында гидроэнергетикалық объектілерді салу жөніндегі орган ретінде қарастырады. Қазақстан мен Өзбекстан үшін консорциум құру - суармалы егіншілікті кепілдендірілген сумен қамтамасыз ету жөніндегі шешімдердің бірі.

Халықаралық су-энергетикалық консорциумды құру идеясы соңғы жылдары қызу талқылануда. Қазіргі уақытта мемлекет басшыларының Халықаралық су-энергетикалық консорциумды құру туралы саяси шешіміне қарамастан, мақсатқа жету үшін барлық мүдделі елдердің қосымша күш-жігері қажет.

Өңіріміз арқылы өтетін Сырдария өзенінің бассейнінде Орталық Азияның төрт Республикасы - Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Қазақстан орналасқан. Сырдария өзені бассейнінің су энергетикалық ресурстарын пайдалануға қатысты аталған мемлекеттер өздерінің ұлттық мүдделеріне қарай олар екі топқа бөлінеді. Ағынды суларды қалыптастыру аймағында орналасқан Қырғызстан мен Тәжікстан, ең алдымен, су ресурстарын энергетикалық пайдалануға мүдделі. Қазақстан мен Өзбекстан үшін, керісінше, суару басым болып табылады. Өңірдегі нақты қолданыстағы жағдайларда өзендер ағынын пайдалану бойынша барлық мемлекеттердің мүдделерін өзара тиімді бірлескен іс-қимылдар жүйесін әзірлеу арқылы ғана қанағаттандыруға болады. Бассейндегі су-энергетикалық ресурстарды басқаруды жүзеге асыратын ұйымдар арасында орын алатын іс-қимылдарды үйлестіру ресурстарды жанжалсыз бөлуге кепілдік бере алмайды.

Су-энергетикалық Консорциум келісімдерде көзделген тұрақты су энергетикасы алмасуына кепілдік беретін қаржылық және сақтандыру тетігі болуға тиіс. Қабылданған шешімдердің дұрыстығы мен тиімділігін негіздеу үшін оның қолында құралдар мен құралдар (оның ішінде математикалық модельдер мен тиісті бағдарламалық жасақтама) болуы керек.

Жалпы өңірлік мемлекетаралық келісімдер мен нормативтік актілерге сүйене отырып, өңір мемлекеттері екіжақты және көпжақты негізде стратегиялық және жедел сипаттағы өзендер бассейндері бойынша Мемлекетаралық су қатынастарын шешуге мүмкіндік беретін трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану тұжырымдамасын әзірлеуі қажет [5]. Тұжырымдамаға енгізілген негізгі принциптер Халықаралық су құқығы мен әлемдік тәжірибеге қайшы келмеуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Правовое регулирование трансграничных экологических загрязнений в Республике Казахстан: автореф. дис... канд. юрид. наук / Г.К. Копбасарова. – Алматы, 2008. – 28 с.
2. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000094_
3. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000067>
4. https://kaz.inform.kz/news/kazakstan-halykaralyk-su-energetika-konsorciurnyn-kuru-ideyasyn-alga-tartyp-otyr_a3965200/
5. Быковский В.К. Принципы регулирования охраны трансграничных водных объектов в ЕАЭС и СНГ // Международное сотрудничество Евразийских государств: политика, экономика, право. – 2018. - № 3. – 101 с.

**6 СЕКЦИЯ. ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ
ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ // ГУМАНИТАРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК
ОСНОВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ //
HUMANITIES EDUCATION AS THE MAIN COMPONENT OF THE DEVELOPMENT
OF MODERN SCIENCE**

УДК: 101.9

Қожамберлиев Баймырза

философия ғылымдарының докторы, профессор, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ АДАМНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ БОЛМЫСЫ

Тарихымыздың өткен ХХ ғасыры адамзат қоғамында ғылым мен техниканың қарқынды дамуымен, индустриалдық өрлеуімен ерекшеленеді. ХХ ғасыр адам санасында дүниені, қоғамды техникалық – экономикалық, материалдық тұрғыдан қабылдау басым сипат алды. Индустриалдық қоғам адам болмысын материалдық құндылықтарға бағыттап отырып, адам болмысының жаттануы, заттануы, түрлі қатынас пәніне айналуы секілді қайшылықты үдерістерге әкелді. Қазіргі күннің өзінде Батыс адамы тек материалдық құндылықтарды жоғары қоюшы, табиғатқа үстемдік жасауға ұмтылатын, руханилықты тек сана мен ақыл-ой ретінде ғана түсінетін адам ретінде сипатталады. Бұл үдеріс біздің қазақ қоғамына да еніп, өз көрінісін беріп отырғаны белгілі. Соңғы уақыттарда ғылыми-интеллектуалдық ортада үлкен пікір-талас тудырып отырған жаһандану жағдайында осы батыстық құндылықтар ықпалында қалмай, өз ұлттық болмысымызды сақтау үшін бұл мәселеге тереңірек үңілу қажет секілді. Жаһандану адамзат қоғамының иденфикациясына әкелетін үдеріс. Одан бас тарту мүмкін емес, себебі жаһандану адамзат қоғамының барлық салаларын: экономика, мәдениет, саясат, мемлекеттік құрылым, ғылым, білім және басқа да әлеуметтік институттарды қамтып, тоқтауы мүмкін емес үдеріс. Отандық ғалымдардың бірқатары жаһанданудың теріс салдарларының болатындығын айта отырып, оның алдын алатын өз мәдени, рухани әлеуметтік институттарды қалыптастыру идеясын көтеріп отыр. ХХ ғасырдағы Жапон ойшылдарының осы үдеріске қатысты ой-толғамдарына тоқталсақ, олар өз еліндегі сол кезде белең алған американизация үдерісіне қарсы сыртқы теріс ықпалды құбылыстарды шектейтін, «сүзгіден» өткізетін әлеуметтік институттарды қалыптастыру қажеттігін көтереді. Бір қызығы, бұл ойды олар АҚШ-тың өмірлік тәжірибесінен алады және оны ұлттық идеологияны қалыптастырудың өзегі ретінде қарастырады. Жаһандану үдерісінде орын алуы мүмкін және Батыс қоғамының өзінде өзекті болып отырған техникалық фетишизм адам болмысының бір жақты қалыптасуына, тек материалдық құндылықтармен өмір сүруіне әкеледі. Адамның басты қасиеті оның руханилығы деп санасақ, адам болмысының толықтығы оның рухани дүниесіне берумен байланысты екені анық.

Руханилық – адам баласын табиғаттан, жануарлар дүниесінен ажырататын ерекше қасиеті. Адамзат қоғамы тарихында руханилық мәні жайында көптеген тұжырымдамалар қалыптасқан. Руханилық адамның дүниетанымымен, ішкі дүниесімен тікелей байланысты. Осы тұрғыда адамның рухани дүниесінің толығына тікелей ықпал ететін гуманитарлық білім саласы қазіргі уақытта біршама дағдарыстарды бастан кешіп отыр. Әрине, оның басты себебі - адам болмысының материалдық құндылықтарға басымдық беруі. ХХ ғасырдағы кейбір батыс ойшылдары ХХІ ғасыр гуманитария дәуірі болады деп болжаған еді. Дегенмен, қазіргі күннің өзінде гуманитарлық пәндерге деген қызығушылық білім алушылар тарапынан өз деңгейінде деп айта алмаймыз. Әсіресе, инженерлік, техникалық мамандықтар бойынша білім алушылар арасында гуманитарлық бағыттағы пәндердің қазіргі күндегі қажетсіздігі туралы ұстаным кең таралған.

Еліміздің нарықтық экономикаға көшуіне сәйкес білім беру процесі де ақылы жүйеге көшті. Бірақ, бұл студенттің білімнен жаттану құбылысын туғызып отыр. Өзім жүргізген сауалнамаға сүйенсек, сұралған студенттердің 60 проценті білім алу процесін бітіргені туралы құжатпен теңестіреді; 25 проценті жақсы баға алу үшін оқитындығын мойындады; ал тек 15 проценті ғана білімді қажетті ақпарат, өмір сүру негізі туралы пікірді қолдады. Осы сауалнамадан байқалатыны, білім алушы оқу процесінде өзіне қажетті құндылықты алуы керектігін түсіне бермейді. Сондықтан, оқу үдерісінің алғашқы жылында қысқа уақыттық білім алу процесі, білім құндылығы туралы түсіндірме сабақ жүргізу қажет.

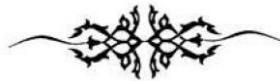
Білім әр уақытта жоғары құндылық болып есептеледі. Білім өзінің кең мағынасында адам өмірінің, адам болмысының негізі. Адам өмірініңөзі білім алу процесінен тұрады. Ал кәсіби білім адам тіршілігінің құралы. Егер К.Маркс іліміндегі ақша-товар-ақша қағидасына сүйенсек, көпшілік студент білімді, яғни қажетті ақпаратты бітіргені туралы құжатпен шатастыратынын жоғарыдағы сауалнамадан байқалады. Сонымен бірге, қазір қоғамымызда тек пайдалы, қажеттіге ғана ұмтылу, тек қажеттіні игеруге тырысу секілді прагматистік психология қалыптасып отыр. Осыған сәйкес гуманитарлық пәндер білім алушы тарапынан енжарлыққа ұшырамау үшін, өзінің қоғамда, адам өміріндегі өзінің қажетті орнын айқындап, оны ақпарат алушыға жеткізуі қажет.

Осы тұрғыда, орта және жоғарғы оқу орындарында білім алушылардың жан-жақты ойлау қабілетін, әрбір құбылыстың түп негізін, себебі мен салдарын бағдарлай алу қабілетін қалыптастыруына баса назар аудару қажет. Бұл мәселеде гуманитарлық пәндердің, әсіресе әлеуметтік ғылымдардың маңызы зор. Жалпы жоғарғы оқу орындарының басты мақсаты – тек кәсіби мамандар дайындау емес, сонымен бірге жан-жақты қабілетті, қоғам өміріне белсене араласатын тұлға болып қалыптасуына ықпал ету. Қазіргі күні білім беру саласын гуманитарияландыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Себебі, бүгінгі білім алушы ертеңгі күнгі маман, қоғамның белсенді азаматы, еліміздің болашағы. Сондықтан, жоғарғы оқу орындары тек кәсіби біліктілік, кәсіби білім берумен шектелмей, білім алушылардың адами, рухани қасиеттерін, қоғамдық ой-пікір жүйесін қалыптастыруына, жетілдіруіне ықпал ететін орын болуы қажет.

Сонымен қатар, қоғамдық сананы гуманитарияландыру әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдардың ролі мен маңызына, дамуы мен ондағы ой-пікірлердің өзектілігіне байланысты. Егер әлеуметтік ғылымдар негізінен қолданбалы сипатта болса, қоғамдық, гуманитарлық ғылымдар қоғам мен адамның ішкі идеалды дүниесінің мәнін ашуға бағытталған. Яғни, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар өзара тығыз байланыста бола отырып, қоғам азаматының тұлғалық жетілуін, білімденуін басты мақсат етіп алады. Өйткені, субъектінің білімденуі адамзат баласының универсалды мәселесі және кез-келген қоғамдық жүйенің ортақ мәселесі болып табылады (Оверман). Бұл мақсатта гуманитарлық білім адамның, тұлғаның кемелденуінің басты тәсілі мен жолы ретінде әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдардың бағыт-бағдарына, жетістіктеріне бікелей қатысты, себебі адам болмысының кәміл, толық болуы тек белгілі-бір мамандық иесі атандыратын кәсіби білім ғана емес, өмірлік, кең мағынадағы білімді меңгеруіне, ішкі рухани дүниесінің толықтығына жетуін талап етеді. Бұл жаңа, ХХІ ғасыр қоғамының басты талабы. Қазіргі күндегі Батыс қоғамының Шығысқа назар аударып, оның мәдени және рухани құндылықтарын, этикасын өзіндегі рационалистік дүниетанымды постмодернистік тұрғыда үйлестіріп, жаңа қоғамдық сананы қалыптастыруға бет бұруын осы үдеріспен түсіндіруге болады. Осы тұрғыда, білім беру саласын гуманитарияландыру, гуманитарлық пәндердің өзіндік статусын көтеру, қоғамдық санада оның маңызы мен ролі туралы ұғым қалыптастыру кезек күттірмейтін өзекті мәселе. Осы бағытта қазіргі Қазақстан қоғамы жағдайында ұлттық идеологияны қалыптастырып, еліміздің алдағы даму жолы мен бағдарын айқындауда гуманитарлық ғылымдардың маңызын, оның әлеуетін ескеру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Культурология. XX век. Энциклопедия. С.-П. 1993.
2. Западная философия. Итоги тысячелетия. К. Ясперс. Философская автобиография. М. 1996.
3. Мир начинается у твоего порога. Сборник статей. Алматы, 2000.

УДК: 009

Кулбашева Галия Касымхановна,
кандидат философских наук, доцент,

Қызылординский университет имени Қорқыт Ата, г. Қызылорда, Республика Қазақстан

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

21 век – век цифровых технологий, они используются во всех сферах жизни, в том числе и гуманитарной. Гуманитарные науки превращаются в цифровые с помощью цифровых инструментов и ресурсов, которые способствуют выстраиванию новых коммуникаций, расширяющих академические границы. Отметим, что самое главное в цифровой трансформации – фундаментальные изменения стереотипов мышления, методов работы и управления, прежде всего, образованием в новых условиях. Несомненно, цифровые инструменты видоизменяют гуманитарные науки. Главным образом — ускоряют поиск информации и ее обработку. А также позволяют в некоторых случаях перейти от описания к измерению.

Трансформация современной культуры в цифровую все более способствует стиранию дисциплинарной демаркации, описанной В. Дильтеем [1, с. 161] как дуализм гуманитарных и естественных наук. Примером гибридизации вышеуказанных сфер являются применение цифровых технологий в гуманитарной сфере, где информационно-коммуникативные технологии становятся средством анализа социокультурных феноменов и обретают черты прикладного методологического аппарата в рамках исследования.

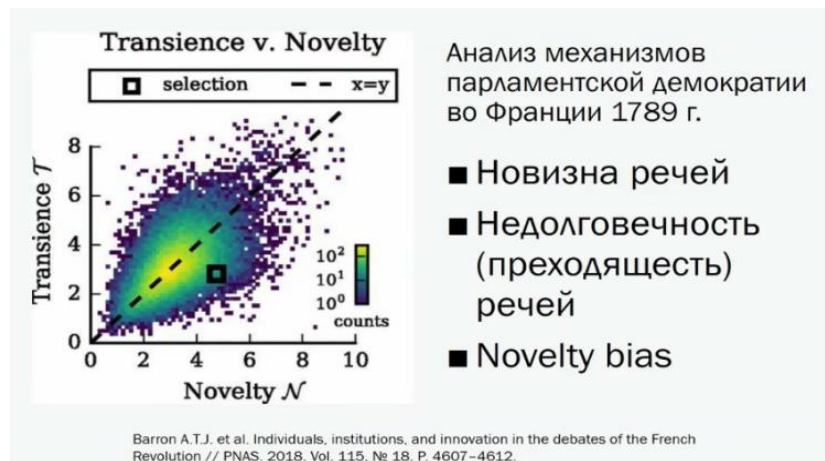
Термин «Цифровая гуманитаристика» возник в начале 2000-х и является переводом с английского - Digital Humanities (далее - ДН). Он оказался удачным: соответствовал «цифровому повороту» в обществе.

ДН – это область исследования, обучения и созидания, созданная на стыке компьютерных и гуманитарных наук [2, с. 5]. Она предполагает использование оцифрованных материалов и материалов цифрового происхождения и объединяет методы традиционных гуманитарных наук (истории, философии, культурологии, филологии, искусствоведения и т.д.) с компьютерными технологиями. Последние, в свою очередь, предоставляют инструменты для сбора, анализа и визуализации больших данных (big data), информационного поиска, а также применения математической статистики и методов имитационного моделирования [3, с. 104]. Цифровые технологии способны выполнить работу, с которой не справится человек, — например, обработать огромное количество одно- или разнородных данных; создать инфографику, моделей и карт данных.

В Казахстане в 2017 году утверждена госпрограмма «Цифровой Казахстан» постановлением Правительства РК № 827. По планам правительства страну ожидает полная цифровая трансформация, в том числе и в гуманитарной сфере. С 2018 года ВКГУ имени Сарсена Аманжолова ведет подготовку по новой уникальной специальности «Цифровая гуманитаристика» для студентов исторического факультета.

Необходимо отметить, что цифровая история (Digital History) – стала уже неотъемлемой частью современной исторической науки. К основным направлениям цифровой истории

относятся технологии баз данных, визуализации, контент-анализ нарративных источников, геоинформационные системы, виртуальные реконструкции (3D-моделирование) и т.д. Можно выделить два основных применения Digital History — знакомство интернет-аудитории с цифровыми архивами, интерактивными картами, хрониками событий (то есть углубление исторических знаний пользователей Сети) и создание новых исследовательских инструментов для учёных-историков, помогающих им в развитии истории как науки. Соединение новых и уже привычных исследовательских методов позволяет учёным прийти к новым выводам, обнаружить ранее неизвестные закономерности, по-новому интерпретировать уже известную информацию. Например, был интересный проект по анализу механизмов парламентской демократии во Франции 1789 года. Как известно, зарождение парламентской демократии проходило в острых публичных дебатах. Были проанализированы речи представителей политических направлений по двум параметрам: новизна речей и их актуальность, которая сохранялась при обсуждении в течение определенного времени. В результате лидером по новизне и актуальности парламентских выступлений был М. Робеспьер, который, как известно, был центральной фигурой Французской буржуазной революции.

[4]

В целом цифровой инструментарий, появившийся в распоряжении гуманитариев, довольно обширен. Но, пожалуй, самая сложная и быстро развивающаяся область компьютерных наук, проникшая в гуманитарные науки, — технологии big data — больших, непрерывно генерируемых объемов данных разной степени структурированности. В качестве иллюстрации, например, для создания интерактивной карты письменностей, культур или исторических событий специалисты должны соединить данные гуманитарных наук с геоинформационной системой. Кроме технологии Big data в проектах ДН используется и Smartdata.

Если bigdata описывает данные с точки зрения структурированности и их ясности, то smartdata определяет объем, и разнообразие полученных данных. Smartdata дает возможность применить при анализе сетевую модель данных. Для научного мира сетевая модель организации знания отнюдь не нова, и сегодня с развитием коммуникаций она продолжает сохраняться в виде перекликающихся ссылок в научных трудах, научных обменах, совместных проектах, международных конференциях и научных событиях. Развитие трансдисциплинарных исследований, в свою очередь, ставит перед учеными задачу сопоставления различных источников, структур, форматов и объемов данных. Все эти особенности требуют сопоставления и взаимодействия между исследовательскими материалами таким образом, что они были организованы по сетевому принципу, повторяя организацию научного мира в целом.

Для иллюстрации сетевой модели данных в цифровых гуманитарных науках, представим проект в области ДН, основывающийся на анализе литературных произведений,

стилеметрии убедительно доказано стилевое сходство спорных произведений с авторскими текстами.

Другим ярким примером статистического анализа сюжетов является исследование В.Я.Проппа «Морфология волшебной сказки». Он проанализировал огромный массив волшебных сказок для выявления генома, базовых структур, свойственных волшебной сказке.

Цифровизация в музейно-выставочной деятельности охватывает разные направления. На основе данных проводится аналитика посещений музея. Она позволяет не только получить статистику посещений в разные периоды, но и увидеть перемещение людей в музее, определить наиболее востребованные зоны музея. Такая аналитика позволит понять, какие произведения наиболее востребованы и почему, для того, чтобы затем лучшим образом спроектировать экспозицию музея для удобства посетителей. Другим направлением в музейной деятельности является оцифровка культурного наследия, а также цифровая реставрация сохранившихся фрагментов произведений искусства.

Для иллюстрации цифровая реставрация, например, фрагмента керамики, сопровождается воссозданием объекта на основе использования метода 3D-моделирования, а для воссоздания архитектурных объектов применяются методы реконструкции, которые формируют совершенно новое пространство исследовательской технологии – историческую 3D-реконструкцию.

В рамках расширения и развития проблемного поля ДН обратим внимания на понятие «цифровая философия», предложенное исследователем А.В. Макулиным. По его мнению, «“цифровая философия” используется как некий маркер для обозначения фактов приложения программного обеспечения для преподавания, анализа или моделирования классических проблем философии» [6, с. 79]. Исследователь отмечает, что «в самом понятии “Digital Philosophy” заложен конфликт мировоззренческих установок, связанный с классической проблемой “любви к мудрости”, которую может испытывать только человек, но никак не машина. Но если учитывать, что, и сам автор слова «философия» Пифагор, был математиком и предлагал познавать подобное подобным, а мир представлял, как “мир чисел”, то оказывается, что никакого идейного противоречия или отрыва от традиции в понятии «цифровая философия» отчетливо не наблюдается» [6, с. 79].

Философам в силу специфики их предмета цифровые технологии предоставляют меньше возможностей. Их цифровая деятельность в основном локализуется в области истории философии, цифрового представления классических текстов вроде трудов И. Канта или «Логико-философского трактата» Л. Витгенштейна. Изредка можно увидеть попытки визуализации представления истории идей: например, как проект изображения истории философии

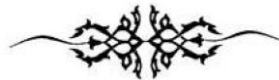
Как и любые инструменты, bigdata, smartdata и другие не делают науку лучше сами по себе. Их ценность зависит от исследователя, который решает, как эти данные структурировать и по каким признакам отбирать. Кроме этого, ответы на такие вопросы: «Как измерить уровень политической культуры или культуры в стране вообще, геополитический статус, стилистическую близость произведений искусства или текстов?» - не всегда очевидны и общеприняты.

Вне всякого сомнения, важность знания, полученного такими методами, будет повышаться, но ценность гуманитарной экспертизы — понимания смысла событий и причин явлений — не ослабевает, и даже, вероятнее, повысится, так как данных уже сейчас невероятно много, но сделать из них корректные выводы без понимания широкого социокультурного контекста невозможно.

Список литературы:

1. Дильтей В. Собрание сочинений в 6 томах. Т.1. Введение в науки о духе. «Дом интеллектуальной книги». М., 2000. 760с.

2. Володин А.Ю. DigitalHumanities (Цифровые гуманитарные науки): в поисках самоопределения. – Пермь: Вестник Пермского университета, №3(26)-2014. С. 5-12.
3. Ивакин Я.А., Ивакин В.Я. DigitalHumanities: применение имитационного моделирования в исторических и этнографических исследованиях // В сборнике: Седьмая всероссийская научно-практическая конференция «Имитационное моделирование. Теория и практика» (ИММОД-2015) Труды конференции: в 2 томах. Институт проблем управления им. В.А. Трапезникова РАН; Под общей редакцией С.Н. Васильева, Р.М. Юсупова. 2015 С. 104-110.
4. <https://www.youtube.com/watch?v=USHNmHWQXw&t=6471s> – Режим доступа 11.04.21.
5. <https://sysblok.ru/visual/shest-rukopozhatij-frjensisa-bjekona/> - Режим доступа 11.04.21.
6. Макулин А.В. Интеллектуальные системы в гуманитарной сфере и цифровая философия // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2016. № 2. С. 76-86.
7. DigitalHumanities: гуманитарные науки в цифровую эпоху / под ред. Г.В. Можяевой. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2016. – 120 с.
8. Эпштейн М.Н. От знания – к творчеству. Как гуманитарные науки могут изменять мир. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 480 с. (Серия «Humanitas»).
9. Эпштейн М.Н. «Будущее гуманитарных наук. Техногуманизм, креаторика, эротология, электронная филология и другие науки XXI века»: РИПОЛ классик; Москва; 2019.-220 с.

УДК 321.8:331.107(574)

Абенов Ербол Мубараквич,
кандидат политических наук, доцент, Кызылординский университет
имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Респцблика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

В связи с произошедшими январскими событиями в стране, глава государства Касым-Жомарт Кемелович Токаев объявил и инициировал о построении «Нового Казахстана» который рассматривающие политико-экономические реформы в обществе.

Эта инициатива главы государства нашла активную поддержку в обществе. Реформы в политическом плане укрепляют наши ориентации на преобладающие демократическое развитие, добротнo меняют политическую систему, содействует более активному вовлечению граждан в управление государством.

Одним из важным фактором модернизации казахстанского общества является реформа местного самоуправления.

В этом направлении ключевым шагом стало введение прямой выборности сельских акимов 2013 году при бывшем президенте страны. Вот только они были проведены в экспериментальном плане и не повсеместно.

Еще 1997 году был принят закон «О местном государственном управлении и самоуправлении в РК». Хотя 2001, 2007 и 2011 годах этот закон с внесенными изменениями был усовершенствован, большинство требования данного закона которых не осуществлялись в пользу намеченного построения гражданского общества. В 2012 году была утверждена Концепция развития местного самоуправления В РК, которая предлагает ряд изменений, внедрение которых запланировано на период с 2012 по 2020 года.

Обращения общественного мнения и главы государства в своем послании 2021 года к проблемам местного самоуправления закономерно. Казахстанское общество подходит уже к той стадии своем развитии, когда общенациональные основы суверенитета окончательно конституированы. Как правило, к реформам местного самоуправления государство и общество обращается с целью эффективного распределения функций социального, экономического, культурного управления между местными коллективами и государством.

Местное самоуправление – один из краеугольных камней в здании современной демократии. По этому критерию, насколько будет эффективно местное самоуправление в Казахстане, население страны непосредственно оценит реформы и преобразования, проводимой руководством государство.

Вопросы повседневной жизни, такие как жилье, коммунальные услуги, личная безопасность, социальная защита и проблемы накапливаемые за 30 лет в сельских местностях региональном масштабе не могут полностью решаться только лишь государственными органами. Как показывает мировая практика, при разумной дисперсизации полномочий власть способна оперативней реагировать на разнообразные потребности людей.

Местное самоуправление можно определить как особый вид управления, при котором функционирование какой-либо социально-политической системы осуществляется не извне, а автономно собственной основе, при широком и активном включении ее структуры в решение внутренних проблем [1. С-206.].

Понятие «местного самоуправления» в странах современного мира, как правило, включает в 2 вида органов: местный представительный орган, избираемый населением соответствующей административно-территориальной единицы и принимающий решения по наиболее важным местным вопросам, а также исполнительный орган, призванный, в первую очередь, выполнять решения представительного органа и осуществлять оперативное управление [2. С-5.].

Специалисты различают три модели местного управления: англосаксонскую, континентальную (французскую) и советскую.

Англосаксонская модель распространена в Великобритании, США, Канаде и некоторых странах Британского Содружества Наций. В данных государствах некоторые должностные лица могут избираться непосредственно населением. Широкими полномочиями обладают комитеты местных представительных органов. Центральное правительство осуществляет контроль за местными органами посредством судов, а также министерства. По этой модели местные органы управления есть составная часть механизма государства. Здесь местное управление отличается от общегосударственного лишь своим локальным характером.

В континентальной Европе, Африке, Латинской Америке, на Ближнем Востоке распространена французская (континентальная) модель. Здесь присутствует сочетание прямого государственного управления и местного управления. В рамках данной модели нередко представительные органы создаются лишь в административно-территориальных единицах, признанных законом в качестве территориальных коллективов. Территориальные коллективы осуществляют свою деятельность в строго определенных областях: здравоохранение, больницы, школы и т.д. По большому счету, названные две модели существуют в идеале. На практике часто встречается их сочетание (Австрия, Германия, Япония) с преобладанием элементов той или другой.

Советскую же модель местного самоуправления в различных вариациях можно встретить в Китае и в КНДР.

Немаловажным детерминирующим фактором в вопросе о местном самоуправлении является форма государственного устройства: унитарное или федеративное. В федеративных странах национальные Конституции регулируют лишь общие положения о местном самоуправлении, возлагая правовое регулирование на субъекты федерации.

В унитарных государствах местное управление регулируется по разному. Как правило, центральное правительство посылает своего представителя до средних звеньев государственного управления.

Как было уже сказано выше, местное самоуправление включает представительный орган и исполнительный аппарат. Последний включает исполнительные органы общей и специальной компетенции. В США и странах Европы местные исполнительные органы, с одной стороны, выполняют общегосударственные задачи, включаясь в исполнительную вертикаль государства, с другой, - являются местными органами управления.

В компетенцию местных органов, в первую очередь, входят: принятие местного бюджета, коммунальное обслуживание, охрана окружающей среды, регулирование дорожного движения, очистка улиц, канализация, школы, больницы, охрана общественного порядка, местная полиция. Полномочия местных органов управления делятся на обязательные и факультативные. Обязательные имеют общегосударственное значение: транспорт, водоснабжение, здравоохранение, общественная безопасность и т.д. Факультативные же полномочия формируются по усмотрению самих местных органов; примерами их могут служить посадка деревьев и уборка территории[2. С-22-23.].

Богатейший мировой опыт практики самоуправления не ограничивается вышеназванными формами, большинство стран имеют индивидуальные особенности, но в целом с небольшими вариациями местное самоуправление имеет общие предпосылки складывания и закономерности функционирования, важнейшими среди которых являются: демократическое государственное устройство, развитость гражданского общества, вытекающие отсюда децентрализация и деконцентрация власти.

В Казахстане, на мой взгляд, для начала необходимо определить социальные ниши, которые могли бы занять органы местного самоуправления. Здесь немаловажно проявление инициативы самими местными коллективами.

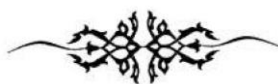
Местное самоуправление как краеугольный элемент демократического правления способна освободить государство от тысяч мелких вопросов местного значения.

Внедрение местного самоуправления – мероприятие комплексное, оно может идти только вкупе со всеми преобразованиями, происходящими в обществе. На местное самоуправление оказывают влияние культурные, исторические, географические, экономические условия. Так или иначе, местное самоуправление должно утвердиться особенно в сельских регионах и общественно-политической практике страны в целом. Это будет зависеть от региональных различий: темпов экономических преобразований, от менталитета местного населения, от уровня гражданского самосознания и политической культуры людей.

И, наконец, важнейшей предпосылкой внедрения практики местного самоуправления является политическая воля руководства страны в лице Президента К.К.Токаева, которому мы всецело должны поддерживать в построение «Нового Казахстана».

Список использованной литературы:

1. Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии. М., 1996.
2. Местное самоуправление в зарубежных странах.М.,1994.
3. Шайхразиев, В. Г. О понятии функций местного самоуправления / – 2012. – № 12. – С. 3–5.
4. Широков, А. Местное самоуправление в новом политическом цикле: проблемы и перспективы развития / А. Широков // Муницип. власть. – 2012. – № 6. – С. 32–39.

УДК: 392.71

Әбдіраманова Айгүл Темірханқызы,
философия ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор м.а.
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК МӘДЕНИЕТТІҢ КӨРІНІСТЕРІ

Өтпелі кезеңдегі ұлттық мәдени құндылықтардағы трансформациялық процестерді терең түсіну үшін рухани мәдениет пен нарықтық құндылықтарға негізделген өркениеттің арақатынастарын айқындап алу қажет. Қазақстандық зерттеуші Д.М. Оспанова өз мақаласында өтпелі кезеңдегі қоғам мәдениетінің құрылымын талдайды. Ол мәдениеттегі нарықтық қатынастар тұрғысынан алғанда әрбір қоғамның үш мәдени қабатын айқындайды. Біріншіден, бұл – ұлттың кәсіптік мәдениеті. Ол өзінің жазбаша сипатымен ерекшеленеді және оның классикалық түрлері (әдебиет пен өнердің түрлері) бұқаралық тұрпатта болмағандықтан, нарықтық құндылықтар оған жат болып келеді. Екіншіден, бұл ұлттың халықтың мәдениеті. Ол әдетте халықтың әдет-ғұпынан, салт-дәстүрінен, жалпы адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен аңғарылады. Ал қазіргі қоғамда үстемдік етіп отырған мәдениеттің үшінші қабаты – бұл индустриалдық қоғамға тән «бұқаралық мәдениет» немесе «шоу-мәдениет». Соңғысының ерекшелігі онда барлығы сатылатын және сатып алынатын нарықтық сипатымен және ол үшін барлық тәсілдер қолданылатын тартымдылығымен түсіндіріледі. Сондықтан мұнда мәдениеттің құндылықтары натуралданады.

Осыған орай тек жалпы классикалық мәдениет пен модернистік мәдениеттің, жалпы мәдениет пен сауданың ғана емес, ұлттық мәдениет пен кәсіпкерлік мәдениеттің арақатынастарындағы қайшылық туындайды. Отандық мәдениетті терең зерттеуші ғалым С.Т. Темірбеков мәдениет пен өркениеттің арақатынастарын талдай отырып ұлттық мәдениеттің құндылықтарының терең трансформациясына назар аударады [1]. Оның пікірінше, ұлттық мәдениет адамды адамдандыру мақсатындағы рухани формада ертеден пайда болған дәстүрлі мәдениет ретінде сипаттайды. Ол барлық кейінгі кеңестік елдердің ұлттық мәдениеттері үшін дамудың екі-ақ жолы барын айтады: біріншісі, шексіз либералды монетаризмді іске асыру арқылы бүкіл қоғамдық өмірді қатаң американдандырудың салдарынан ұлттық мәдениеттің күйреуі және кез-келген реформалардан терең ұлттық құндылықтар негізінде жүзеге асырып, батыстың прогресивтік құндылықтарын ұлттық мәдениеттің жатырына жатқызу арқылы замана көшіне ілесу.

Осыған байланысты, дәстүрлі қазақ қоғамында кәсіпкерлік болды ма, егер болған жағдайда оның қайнар көздері қайда жатыр деген сұрақтарға жауап берудің реті келеді. Бұл жерде санада нарықтық құндылықтық бағдарға қарсы тұратын қазақтардың (сол сияқты орыстардың, якуттардың және өзбек, армян, грузиндерден өзге ТМД-ң өзге де кейбір халықтарының) кәсіпкерлік қызметке, сауда мен бизнеске, өсімқорлыққа деген генетикалық қабілетсіздігі туралы пікір еске түседі. Нарықтық капиталистік тәжірибенің жоқтығы мен қоғамдық бөліністің басымдылығы (тауар-ақша қатынастарынан гөрі натуралдық шаруашылықтың басымдылығы) алға тартылады. Мұны ұлт пен этнос арақатынасы мәселесімен де байланыстыруға болады. С.Т. Темірбековтің пікірінше, “қазақтардың басым көпшілігі аграрлы халық қатарына жатады, олар рушылдық, трайбалистік қатынастарды жоюға жағдай жасайтын индустриалды қалалық мәдениеттің қазанында қайнаудан өткен жоқ, нарықтық өркениет тәжірибесі жоқтың қасы. Технологиялық менталитет қалыптаспаған. Демек, қазақтардың ұлттық консолидациялану процесі әлі де жалғасуда” [2]. Бұл пікірлердің астарында шындық жатқаны мәлім. Өйткені қазақтардың дәстүрлі рухани және материалдық мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, рәміздері, әлеуметтік

ұйымдасуы мен дүниетанымы, жалпы алғанда, қазақ халқының ментальдық ерекшелігі көшпелі өмір тәртібінің негізінде құралады. Бұл жерде қазақтарда отырықшылық басым ба әлде көшпенділік пе, ирандық тек басым ба, әлде тұрандық тек басым ба деген пікірталастың ғылымда бар екендігін ескерген жөн. Дегенмен ерте ортағасырларда ислам әлемімен тығыз қатынаста болған түркі өркениеті тұсында отырықшылық пен қала мәдениеті басым болғанымен, кейінгі моңғол дәуірі мен Қазақ хандығы кезінде көшпенділіктің шаруашылық өмірдегі үстемдігін ешкім жоққа шығара алмайды. Археологиялық-антропологиялық деректер де қазақ даласының үш мың жыл бойына евразиялық номадизмнің эпицентрі болып келгенін және сондай-ақ дәстүрлі қазақ қоғамында ұрпақтар арасында сақталып келген тарихи-мирастық сабақтастық (диахронды-вертикалды) осы өмір сүру үрдісінің (көшпенділіктің) автохтондығы мен гомогендігін растайды.

Сонымен бірге, өмірде томаға-тұйық, оқшау, “таза” көшпенділіктің кездеспейтіні де белгілі. Көшпелі шаруашылық-мәдени тип қазақтарда XX ғасырға дейін жетекші шаруашылық тәсілі болып келгенімен, белгілі мәдениет зерттеушісі Т.Х. Ғабитовтың пікірінше, “дәстүрлі мәдениеттің архетипінде келесі - оазистік-дихандық тип көшпенділікпен қатар синхронды түрде дамыды” [3].

Көшпенділік қазақ халқының дүниетанымынан, оның менталитетінен берік орын алған және ол отырықшы халықтың дүниетанымымен сай келе бермейді. Көшпелі өмір сүру тәртібі отырықшыларға қарағанда мүлде өзгеше түсініктер мен құндылықтарды, өзге салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалыптастырады. Көшпелі ментальдықта бәрі ағады, бәрі өзгереді... Уақыт пен Кеңістік көшпенділер үшін мүлде басқа мәнге ие. Отырықшы адам болмысының фундаментальды өлшемі түрінде көрінетін тарихтың көшпенді үшін мағынасы жоқ, оның орнын мифтер мен аңыздар алмастырады [4]. Көшпенді қазақтардың бойындағы этноцентризм олардың көрші отырықшы халықтар мен әлеуметтік топтарға (көшке ере алмай жұртта қалып қойғандар - жатақтарға) менсінбей қарауынан көрінеді және сонысымен өз мәдениетіндегі көшпенділік архетиптің басымдылығы тағы да дәлелденеді. Халық бойындағы мұндай көңіл-күйді ұлы Абай аңғарып, өзінің “Қара сөздерінде” мысал келтіріп жазады. “Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе күлуші еді: еңенді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз-көргенде “әке-үке” десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан “сарт-сұрт деген осы деп”. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: “түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе шаршап, жаяу жүрсе демін алады, ноғай дегенше ноқай десенізіші, түкке ыңғайы келмейтұғын солдат ноғай, қашқын ноғай, “бақәлшік” (ұсақ саудагер, бакалейщик А.Ә.) ноғай деп”. Орысқа да күлуші еді: “ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, “ұзын құлақты тауып бер депті”- деп” [5].

Көпшілік менталитетте шаруашылық тәсілін алмастыруға теріс баға берілген. Мысалы, “жатақ” деп өмірде табысқа жете алмаған аутсайдерді айтқан. Көпшілік мәдени типтің күйзелісі қоғамда пауперлену тудырып, бұрынғы “ынтымақтастыққа негізделген адамдық тәртіпті” (Ф. Хайек) шайқалған. Табиғи биоценоздың тұтастығының бұзылуы адамның қауымдасуға да теріс әсерін тигізеді. “Шаруа көшсе байыды” деген сөз де отырықшылықтан гөрі көшпенділіктің басымдылығын алға тартады.

Біз үлгі ретінде алып отырған шаруашылық-мәдени тип Алтайдан Карпатқа дейін созылып жатқан Ұлы дала деп аталатын кеңістікке қатысты. Оның негізгі территориясы Орталық Азия болып саналады. Адамзат баласының тарихындағы ең ұзақ жасаған (үш мың жыл) әлеуметтік-экономикалық формацияның, “атты көшпелі өркениеттің” (М. Әуезов, С. Ақатай) немесе “далалық өркениеттің” (А. Қасымжанов) өн бойында осы территорияны мекендеген көшпелі этностардың үздік жетістіктерін бойына сіңіре отырып, өзіндік көшпелі шаруашылық-мәдени дәстүрін сақтап қалған бірден-бір халықтардың бірі - қазақтар. Сондықтан да олардың дәстүрлі этномәдениетінің архетипі - көшпенділік. Еуроорталықтық әдебиетте көшпенділерді мәдениеттен жұрдай “варварларға” теңеп, егіншілік пен бау-

бақшаны жалмап жеп қоятын шегірткелермен салыстырса, ал кейбір авторлар олардың адамзаттық тарихтағы алатын орнын ерекше бағалайды. Мысалы, көшпенділер - кеңістіктегі “мәдени катализаторлар” (А. Вебер), “тарихтың ыдырау қамшысы” (В.О. Ключевский), “Тарихи қажеттіліктің арбақештері” (А. Сейдімбек), “тарихтың өн бойында қозғалатын ферменттер, тарихи қозғалыс пен дамудың органдары мен құралдары” (Г.Д. Гачев).

Қазақ қоғамы туралы еуроорталықтық түсініктің, бұл қоғамды ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми зерттеле бастаған соң ғана сына бастағанын айта кеткен жөн. Сол замандағы зерттеушілердің ішіндегі ірі тұлғалардың бірі, ұзақ уақыт бойы Орталық Азияда өмір сүріп, еңбек еткен неміс түркологы В.Радлов алғашқылардың бірі болып қазақы көшпелі қоғамның жетілмегендігі, тағы және арамтамақтығы жөніндегі жаңсақ, көшірме, еліктеме түсініктерге қарсы шықты. Радлов бұл туралы: “Біз бұл жерде отырықшы халықтардың мәдениетіне пара-пар қарсы тұрған өркениеттің сатысымен істес болып отырмыз... Қазақ қоғамында үстемдік етіп отырған анархия емес, тек өзін ғана тән, біздікінен өзгеше және барынша реттелген мәдени қатынастар” деп жазды.

Бұл жерде көшпелі қазақ қоғамын тұйық, оқшау, жабық жүйе ретінде қарастырудан аулақ болу керек. Қазақстан мәдениеті әлемдік өркениет пен жалпыадамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде өзіндік табиғи-ландшафттық жағдайда - ерте кезден Батыс пен Шығыс мәдениеттерін байланыстырып келген Еуразияның орталық территориясындағы өлы дала ареалында қалыптасты. Орталық Азияның халықтары мен ертедегі тайпаларының палеолит, қола дәуірлерінен бастап мәдени дәстүрлері ғаламдық жалпыадамзаттық заңдылықтардың динамикасы ағымындағы социомәдени процестерді бастаң кешіріп, номадизмге тән көшпелі мал шаруашылығының ықпалымен қалыптасты. Кейінірек толық құралып біткен жергілікті, төл (автохтонды) дәстүрлер әртүрлі шекаралас, жапсарлас жатқан халықтар мен елдердің мәдени ықпалын бойына сіңіре отырып, қазіргі мәдениеттанымдық, теориялық тұрғыдағы зерттеулерді талап ететіндей күрделі және біртұтас феномен - дәстүрлі этномәдениетті дүниеге әкелді.

Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі қоғамда кәсіпкерліктің көріністері мүлде болған жоқ деген оймен келісуге болмайды. Мысалы, қазақтардың ертеден бір-бірімен “мал-жан аман ба?” деп амандасатындығы белгілі. Бұл жерде “мал” сөзі тек төрт түліктің жалпы атауы ғана емес, онан да кең ұғымды білдіретінін ескеру керек. Бұл терминнің мән-мағынасын халықты байлық пен дәулетті молайтуға шақырған ұлы Абайдың мыңа бір өлең шумағынан пайымдауға болады:

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,

Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.

Сондай - ақ, ұлы ақынның, “есектің артын жу да, мал тап” деген императивінен кәсіпкерлікті насихаттаудың иісі аңқып тұр. Абай еркін сауданы адамдардың барлық қанағаттарын өтейтін, қажеттілігіне керекті тауарлармен қамтамасыз ететін айрықша фактор ретінде таниды. Еркін саудасыз нарық жоқ, яғни ілгері даму бәсең, рухани сана басқа елдің мәдениетімен кәсіптік жаңалықтарынан неғұрлым арта қалатынығын айтады. Абай өзінің «Базарға қарап тұрсам, әркім барар» деген өлеңінде аталмыш ойларын былайша қорытады:

Базарға қарап тұрсам, әркім барар,

Іздегені не болса сол табылар.

Біреу астық алады, біреу маржан,

Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.

Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,

Сомалап ақшасына соны алар.

Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,

Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.

Көпшілік “капитал” деген сөзді қазақ тіліне аударма алмай әлек болып жүр. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіне ислам өркениетінің ықпалын ескере отырып, араб тілінен біздің лексиконға еніп кеткен “мал” терминін “капиталдың” эквиваленті ретінде қолдануға болады.

Араб тілінен “мал”сөзі “меншік”, “капитал”деп аударылады. Меншік, мүлік ретіндегі “мал” (көпше түрде-амвал) отырықшы арабтарда “ақшаны”, “игілікті” білдірсе, ал бедуиндерде “түйе”, “мал” (түлік, жануар) дегенді білдіреді. Ортағасырлық авторлардың түсіндіруінше мал төрт категорияға бөлінеді: “мылқау” (аса бағалы материалдар мен ақша), “сөйлейтін” (құлдар мен түліктер), тауарлар және жылжымайтын мүлік. Өзінің тар мағынасында мал - қаржы, ақшалай құралдар. Қаржы мен салықтар туралы трактаттар – Китаб ал-амвал деп аталады. Мұсылмандардың бүкіл қауымына тиесілі құралдар байт ал-мал немесе мал ал-муслимин деп айтылады. Кей жағдайларда мал салықты натуралды түрде емес, ақшалай түрде төлеуді білдіреді. Мал термині өзінің әртүрлі мағыналарында барлық мұсылман халықтарының тілдеріне енді.

Пайдамен (галла, рибх) салыстарғанда өндіріске немесе саудаға жұмсалған құралдар, сондай-ақ құрамына пайда да кіретін сату бағасымен салыстырғандағы бұйымының өзіндік құны да рас ал-мал деп аталады. Бүгінгі мағынасында рас ал-мал “капитал” ұғымымен бірдей сәйкес келеді [6].

Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының трансформацияға ұшырауы қалыптасып келе жатқан әлемдік үрдістермен байланысты болды. Экстенсивті малшылыққа негізделген көшпелілік шаруашылық мәдени типінің қарқынды дамуы үшін жайылымдық кеңістіктің ұлғаюы қажетті еді. Алайда ХҮ-ХҮІ ғасырлардан бастап Еуропадағы мемлекеттер күшейіп әлемнің өзара жаңа бөлінісін бастады. Индустриалды қоғамға бет бұрған батыстық елдер және олардан үлгі ала бастаған Ресей территориялық экспансия саясатына көшті. Көшпелілер заманның жаңа талабына жауап бере алатын ішкі күштерін таба алмады және оларды алауыздық пен өзара тартыс ауруы әбден мендеп алған еді. Сонда да көшпелі шаруашылық-мәдени тип дүниежүзілік мәдениетте өзіне тиісті құнды орын алады. Номадтардың ғасырлар бойы жинақталған шаруашылық мәдениетін қазіргі кезде де ескеріп, дұрыс қолдану тарихи сабақтастықтың кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оспанова Д.М. Современные проблемы развития национальной культуры // Материалы республиканской научно-теоретической конференции Отв.ред. С.Т.Темирбеков. - Алматы, 1998.
2. Темирбеков С.Т. Культурологические аспекты национального характера казахов // Культура Казахстана: традиции, реальности, поиски / Ответ. ред. Е.Б. Имамбек. - Алматы: РНЦПК, 1998. - С. 104-110.
3. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы. - Алматы: Қазақ ун-ті, 1998. – 203-204 бб.
4. Нуржанов Б.Г. Культурология. Курс лекций: -Алматы: Ун-т “Қайнар”, 1994. - 128 с.
5. Абай. Қара сөз. Поэмалары. - Алматы: Ел, 1993. - 272 б.
6. Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991. -158 с.

УДК: 321.011.1

Сахиев Саулет Ерназарұлы

саяси ғылымдардың кандидаты, аға оқытушысы,
Қорқыт Ата атындағы университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

ЖАСТАРДЫҢ САЯСИ САУАТТАНУЫ ТҮРАҚТЫ ДАМУДЫҢ КЕПІЛІ

Қазақстан Республикасына саяси ғылым, саясаттану ХХ ғасырдың 90-шы жылдарында келді. Кеңестік дәуірде мойындалмай, зерттелмей келген бұл ғылым саласы Отандық ғылымға тосын, тың мәселелерді тудырды, зор мүмкіндіктер берді.

XXI ғасыр жоғары технологиялар ғасыры. Саяси басқару саласында да арнайы саяси технологиялар көптеп қолданылады. Өйткені, кез келген саяси мазмұндағы міндетті шешу бірізділікті, шешім қабылдау жүйесін қалыптастыруды, арнайы саяси технологиялар қолдануды қажет етеді. Дәстүр бойынша, саяси технологиялар деп – нақты субъектінің мақсаттары мен міндеттерін оңтайлы және тиімді жүзеге асыруға бағытталған, бірізділікпен қолданылатын процедуралар, қызмет әдістері мен тәсілдер жиынтығын айтады.

Саяси технологиялардың сан алуан түрлері саяси маркетинг, саяси жарнама, қоғаммен байланыс орнату (паблик рилейшнз), саяси консалтинг салаларында жүзеге асырылады. Саяси технологиялардың кеңінен қолданылуы – азаматтық қоғамның ілгерлеуінің, демократиялық институттардың және саяси сананың даму деңгейінің көрінісі. Өйткені саяси технологиялар тек демократиялық және ашық қоғамға ғана тән. Саяси технологиялардың ішінде сайлау саласында қолданылатын технологиялардың да маңызы ерекше. Сайлау технологиялары – бұқара сайлаушылардың санасында электоралды мінез-құлықты қалыптастыруға бағытталған бірізді іс-әрекеттер. Бұқараның электоралдық мінез-құлқына ықпал ету және оларды нақты үміткерге дауыс беруге итермелеу мақсатында ықпал ету тәсілдерінің жиынтығы. Сайлау технологияларының негізгі ерекшелігі – сайлаушылардың мінез-құлқын реттеуші әлеуметтік-психологиялық тетіктерді қосуға бағытталуы. Сайлау технологиялары кәсіпқойлар қолында күшті қаруға айналады. Сайлау технологияларын сауатты қолдану арқылы сайлауда жеңіске жетіп, саяси билікке ие болуға болады.

Тәуелсіздік алғалы қазақстандық саяси ғылым қалыптасып, орнығып, дамып келеді. Осы салада мамандарға, зерттеуші ғалымдарға, жалпы саяси ғылымға қызығушылық танытатын оқырмандарға саяси ғылымға жаңадан енген терминдерді түсіндіретін, қысқаша сипаттама беретін арнайы сөздіктер керек-ақ.

Осы жылдар ішінде Қазақстандық саяси ғылымда жарық көрген бұндай сөздіктер саусақпен санарлық. Мысалы: Қазақстан Даму Институты шығарған орыс тіліндегі «Политологический энциклопедический словарь» (1998), С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті шығарған «Әлеуметтану және саясаттану бойынша» орысша-қазақша қысқаша түсіндірме сөздік (2006) және Жүйелі зерттеулер институты дайындаған «Саяси түсіндірме сөздік» (2007). Бұл еңбектердің сөз жоқ, отандық саяси ғылымға қосқан үлесі зор.

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік Басқару Академиясы 2004 жылы «Политические технологии в системе государственного управления Казахстана» атты нормативті-құқықтық актілер мен оқу-әдістемелік материалдар жинағын және «Политические технологии в Республике Казахстан» атты ғылыми мақалалар жинағын жариялаған болатын.

Қоғамдық қызметтің түрлі салаларын басқару, еліміздің саяси және әлеуметтік-мәдени процестеріне қатысуын тану үшін «Саясаттану» пәнінің мәні зор. Оқытудың жаңа технологияларында, әсіресе, интерактивті түрде пәнаралық байланыстың негізінде саясат пен саясаттанудың дамуындағы негізгі кезендерді; саясаттанудың түсініктік-категориялық аппаратын; түрлі салаларда саяси қимылдар жүргізудің механизмдері; Қазақстан Республикасы саяси жүйесінің ерекшеліктерін тануға болады. Аталмыш пән арқылы

саясаттың біртұтас қоғамдық құрылым ретіндегі мәні ашылады, саяси қатынастардағы ішкі және сыртқы байланыстар айқындалады, саяси дамудың негізгі заңдылықтары анықталады, еліміздің саяси дамуындағы негізгі бағыттар, механизмдер мен басымдықтары айшықтала түседі. Жалпы саясаттану ең алдымен философия, сосын тарих ғылымдарымен тығыз байланыста. Сондықтан пәнді игеруде философиялық-тарихи және теориялық бөлімдерінің маңыздылығы жоғары. Ал тәжірибелік бөлігінде саясаттың әлеуметтік-психологиялық аспектілері мен саяси технологияларына ерекше мән беріледі. Бұл әсіресе, түрлі деңгейдегі іскерлік ойын түрлерін жүргізуде өте қолайлы шара болып табылмақ.

Мәселен, «Саясаттану» пәнін оқытуда және студенттердің білімін жетілдірудегі өзіндік жұмыстарды орындауда және пәнаралық байланыстар негізінде алғашқы дерек көздерін пайдалану төмендегідей жетістіктерге әкеледі:

- өткен дәуірлер мен қазіргі заманның танымал ойшылдарының саяси тұжырымдамаларын білу;
- әлемдік және қазақстандық саяси ойлардың дамуындағы негізгі заңдылықтарды игеру;
- Қазақстан, Европалық және Шығыс саяси ойларының ерекшеліктерін айқындау;
- негізгі саяси дүниетаным, әсіресе, қазіргі саяси ойлар мен оның дамуындағы кезеңдердің жалпы сипаттамасын игеру;
- қазіргі саясаттануға енген өткен кезең саяси ойшылдарының идеяларымен танысу;
- саясаттанудың негізгі категориялары және оның өзара байланыстарын игеру;
- қоғамның және саяси процестің саяси жүйе құрылымын ұғыну.

«Саяси технология» пәні мамандыққа сәйкес білімді игеруде және оны тәжірибеде қолдауға үйретуде ерекше рөл атқарады.

Қазіргі күнгі саясат пен саясаттанушылар бұрындары инженерлік пәндерде пайдаланған ұғымдарды қолданады, олар «технологиялар», «механизмдер», «билікті өңдеу технологиясы», «қазіргі күнгі саяси технологиялар», «басқару механизмі», «ақпараттық технологиялар», «лоббистік қызмет технологиясы», «парламентаризм технологиялары», «басшы имиджін құру технологиясы», «сайлау технологиялары» және т.б.

«Саяси технология» термині қазіргі күні философиялық және саясаттық әдебиеттерде, публицистикада кеңінен пайдалануда. Саяси технология – билікті құру технологиясы. Билікке күрес дегеніміз - көптеген саяси технологияларды бір қалыпта ұстау және пайдалану, яғни билеуге және бір қалыпта ұстауға бағытталған саяси, рухани билік, адамдардың білімі мен жүрегіне билік, қоғамдық ойларын жаулап алу.

Саяси технологиялар дегеніміз – билік технологиясын өңдеу, билікке күрес, көптеген саяси технологияларды ұстау әрі пайдалану, рухани билікті, адамдардың білімі мен жүрегін қоғамдық ортақ ойлармен жаулап алу – саяси технологияларды құрайды.

Саяси өмір процесін жоғарлатуға талпынғандар өз білімдерінің деңгейі туралы профессионал саясаткерлер мен қатардағы ғалымдар, студенттер мен сайлаушылар үшін сайлау кампанияларының технологиясын ұғу, әрі маңызды.

Саяси технологиялар тәжірибе жүзіндегі саяси қызметті теориялық саясаттану біліміне аударады, сонымен қатар саяси заңдылықтардың өлшемін, принциптерін, межесі мен факторларын және тағы да басқа мақсатқа жету жолында пайдаланады, нақты осында саяси орталық технологияландырылған процесс негізі құралады.

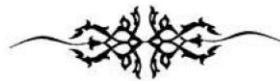
Әдебиеттер тізімі:

1. Nassimov M.O., Paridinova B.Z. Credit technology of education (on the example of the republic of Kazakhstan) (in Kazakh) // The Fourth International conference on development of pedagogical science in Eurasia. Proceedings of the Conference (May 15, 2015). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2015. – P. 7-9.

2. Панина Г.В. Роль социально-гуманитарных дисциплин в модернизации образования // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия история, культурология, философия. – 2012. - №11. – Т. 75. – С. 181.

3. Паридинова, Б. Ж. Әлеуметтік-гуманитарлық білімнің заманауи қоғамдағы орны / Б. Ж. Паридинова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — №19.2 (123.2). — С. 32-34.

4. Лекция 12. Саяси технологиялар//www.arhivinfo.ru

УДК 378

Щербаков Владимир Александрович,
старший преподаватель кафедры биомедэтики, медицинского права и истории медицины,
ФГБОУ ВО «Казанский государственный медицинский университет»
Минздрава России, Казань, Россия

ГУМАНИТАРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ МЕДИЦИНСКИХ НАУК: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РФ В РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН

Слово «образование» многозначно. В Толковом словаре С.И. Ожегова [1] среди прочих есть следующие значения: «получение систематизированных знаний и навыков, обучение, просвещение», а также «совокупность знаний, полученных в результате обучения». Широкое значение слова «образование» предполагает формирование кругозора и навыков человека, соответствующих конкретному историческому времени, в котором живёт человек.

На протяжении длительного периода развития общества формируется потребность в системном подходе к образовательному процессу. В 20 веке образование стало неотъемлемой частью социальной политики любого государства, что нашло отражение как в международных документах, включая Всеобщую декларацию прав человека (1948) [2], Лиссабонскую декларацию [3], так и в национальном праве. В соответствии со статьей 2, пункта 1 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации», образование – это единый целенаправленный процесс воспитания и обучения, являющийся общественно значимым благом и осуществляемый в интересах человека, семьи, общества и государства, а также совокупность приобретаемых знаний, умений, навыков, ценностных установок, опыта деятельности и компетенции определенных объема и сложности в целях интеллектуального, духовно-нравственного, творческого, физического и (или) профессионального развития человека, удовлетворения его образовательных потребностей и интересов [4]. Данное содержание понятия «образование» включает в себя гуманитарную направленность образовательного процесса в Российской Федерации (далее – РФ).

В соответствии с пунктом е) ст. 72 Конституции РФ [5] в совместном ведении РФ и субъектов РФ находятся общие вопросы образования. Данная норма основного закона государства подчёркивает необходимость регионального компонента в образовательной политике РФ. Безусловно, общие принципы образовательной системы устанавливаются в ст. 43 Конституции РФ. Изменения, внесённые в Конституцию РФ в 2020 г., закрепляют нормы, формирующие гуманитарные ценности современного российского общества. Например, в части 4 статьи 67.1 определяется, что государство создаёт условия, способствующие всестороннему духовному, нравственному, интеллектуальному и физическому развитию детей, воспитанию в них патриотизма, гражданственности и уважения к старшим.

В июле 2020 г. Президент РФ в Указе от 21.07.2020 №474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года» [6] определил одно из направлений развития – создание условий для воспитания гармонично развитой и социально ответственной личности на основе духовно-нравственных ценностей народов Российской Федерации, исторических и национально-культурных традиций. Указ Президента РФ от

09.11.2022 г. №809 «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей» [7] определил традиционные ценности как нравственные ориентиры, формирующие мировоззрение граждан России, передаваемые от поколения к поколению, лежащие в основе общероссийской гражданской идентичности и единого культурного пространства страны, укрепляющие гражданское единство, нашедшие своё уникальное, самобытное проявление в духовном, историческом и культурном развитии многонационального народа России. К ним относятся жизнь, достоинство, права и свободы человека, патриотизм, гражданственность, служение Отечеству и ответственность за его судьбу, высокие нравственные идеалы, крепкая семья, созидательный труд, приоритет духовного над материальным, гуманизм, милосердие, справедливость, коллективизм, взаимопомощь и взаимоуважение, историческая память и преемственность поколений, единство народов России.

Эти шаги государства являются важными в условиях научно-технологического этапа развития общества, которое, благодаря информационно-коммуникационным технологиям, осваивает виртуальную реальность. В новой среде обитания современного человека мощные компьютеры, поисковые системы, алгоритмизация, роботизация позволяют сделать рывок вперёд в научных исследованиях. Так, революционным этапом в развитии биотехнологий стала расшифровка генома [8], что дало возможность медицинским наукам создавать принципиально иные, нежели раньше, методы лечения и оздоровления – например, благодаря детальному знанию человеческого генома началось активное внедрение в практику генетических тестов, которые могут показать предрасположенность к различным заболеваниям (рак молочной железы, нарушения свёртываемости крови, кистозный фиброз, болезнь Альцгеймера и др.).

Вместе с тем технологизация лечебного процесса должна сохранять гуманитарную доминанту как ключевое направление внедрения новейших достижений медицинской науки в повседневную жизнь. С этой целью в медицинских вузах РФ введён курс преподавания биоэтики.

В 1970 г. известный американский ученый-биохимик и президент Американской ассоциации раковых заболеваний, профессор В.Р. Поттер (1911 – 2001) опубликовал статью «Биоэтика, наука выживания», а годом позже выпустил книгу «Биоэтика: мост в будущее». В этих изданиях он представил биоэтику не как абстрактное понятие, а как мост между настоящим и будущим, природой и культурой, наукой и ценностями, и между человечеством и природой. В 1990 г. в Страсбурге (Франция) состоялся симпозиум по биоэтике, который определил биоэтику как «комплексную междисциплинарную область знаний, изучающую моральные, юридические и социальные проблемы, возникающие по мере развития биологии и медицины».

По прошествии многих лет, такая дисциплина как «биоэтика» заняла своё место в системе гуманитарной подготовки врача во всем мире. Не стала исключением и Россия. В Казанском государственном медицинском университете (далее – КГМУ) курс биомедицинской этики с 1995 года был включен в учебные планы всех факультетов, а также в программы последипломного образования интернов, ординаторов, аспирантов и магистрантов.

Курс дисциплины «Биоэтика» опирается на принципы «Всеобщей декларации о биоэтике и правах человека» ЮНЕСКО, которые рассматриваются в контексте следующих проблем медицинской науки и образования: экспериментальная научная деятельность (цели медико-биологических исследований на людях, международные документы, регламентирующие проведение медико-биологических исследований, требования, предъявляемые к экспериментам с участием людей, права испытуемых, особенности экспериментов на отдельных категориях граждан); этические проблемы современных медицинских технологий (например, казусы трансплантологии); этические проблемы

разработки алгоритмов лечения больных социально-значимыми инфекционными заболеваниями (СПИД, ВИЧ-инфекция) в условиях экстремальных ситуаций (COVID-19).

В целях реализации указов Президента РФ [6,7], КГМУ принял Программу развития университета на 2021-2030 годы в рамках реализации программы стратегического академического лидерства «Приоритет-2030». В ней указано, что признание ценностной медицины – одна из целей образовательной деятельности. В документе отмечается, что в Университете сложилась система гуманитарного образования, направленная на формирование общечеловеческих ценностей, умения контекстуализировать биомедицинские ситуации и проблемы с учетом исторических, социально-экономических, культурно-антропологических перспектив, навыков этического и правового регулирования взаимоотношений между объектами и субъектами профессиональной деятельности, рационального обоснования этически выверенных решений. Все образовательные программы гармонизированы с рекомендациями ЮНЕСКО [9].

КГМУ как одна из ведущих научных и образовательных организаций в РФ активно реализует образовательные программы для иностранных студентов. В настоящее время в КГМУ обучаются представители более чем 52 стран мира, включая страны Юго-Восточной Азии (Малайзия, Индонезия, Вьетнам и др.), Восточной Азии (Китай), Южной Азии (Индия, Шри-Ланка и др.), Центральной Азии (Узбекистан, Таджикистан и др.), различных стран Африки (Египет, Нигерия, Конго, Камерун и др.), стран Северной и Южной Америки (Канада, США, Колумбия и др.), стран Океании (Австралия, Новая Зеландия и др.). Среди них можно выделить студентов, обучающихся на языке-посреднике (английском). Культурно-исторические особенности формирования мировоззрения народов Юго-Восточной Азии, Африки, Океании имеют свою специфику, но объединяют их общечеловеческие ценности, важные для становления научного мышления каждого врача – милосердие, отзывчивость, уважение, чувство долга.

Дисциплины, которым обучаются данные студенты, также предполагают освоение принципов биоэтики и деонтологии.

Важной составляющей современной медицинской науки является этическая экспертиза научных исследований. В 1993 г. «Основы законодательства РФ об охране здоровья граждан» заложили основу этико-правового сопровождения медико-биологических исследований, тем самым предусмотрев возможность создания многоуровневой структуры этических комитетов в стране, а уже в 1998 г. РФ присоединилась к программе ВОЗ по международному контролю лекарственных средств. В середине 1990-х годов в РФ начинают создаваться первые локальные этические комитеты (далее – ЛЭК) на уровне лечебных учреждений, а в 1998 г. такой комитет создается при Федеральном органе контроля качества лекарственных средств на базе Министерства здравоохранения РФ [10]. Цель деятельности ЛЭК – провести нравственно-этическую экспертизу предстоящего научного медико-биологического исследования, а также консультирование и принятие решений по вопросам этики биомедицинских исследований, предусматривающих участие людей и/или животных [11].

РФ – светское государство. Гуманитарная составляющая образовательного процесса и научных исследований в области медицины опирается на теоретические положения концепции светского мировоззрения, при этом гуманитарно-религиозное образование приобрело новую значимость в 90-е гг. 20 века. В 20-е гг. 21 века Русская Православная Церковь (далее – РПЦ) как один из институтов гражданского общества стала играть важную роль в формировании четких гуманитарных ценностей, регулирующих адаптацию достижений медицинской науки в жизни общества.

Так, решением Священного Синода от 13 апреля 2021 г. была образована Синодальная комиссия по биоэтике – коллегиальный консультативно-аналитический орган при Патриархе Московском и всея Руси и Священном Синоде. Перед комиссией поставлены следующие цели и задачи: предоставление необходимых консультаций по запросам Священного Синода

и других органов РПЦ по вопросам биомедицинской этики; рассмотрение и анализ актуальных проблем биоэтики, выявление различных позиций по проблемам использования современных биомедицинских технологий; выработка практических рекомендаций в отношении этической допустимости использования современных биомедицинских технологий [12]. В состав Синодальной комиссии входят не только священнослужители, но также и учёные, в том числе представители различных областей современной медицинской науки [13], что позволяет создать образовательное пространство, в основе которого находится единая система гуманитарных ценностей.

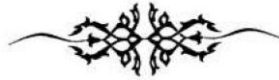
Таким образом, образовательная политика российского государства на современном этапе в условиях информационно-коммуникационной революции направлена на формирование личности учёного-медика, обладающего не только передовыми медицинскими знаниями, но и духовно и нравственно ответственного перед обществом за свои научные открытия.

Список литературы:

1. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ozhegov.info> (дата просмотра: 05.04.2024)
2. Всеобщая декларация прав человека. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата просмотра: 05.04.2024)
3. WMA Declaration of Lisbon on the rights of the patient. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/> (дата обращения: 06.04.2024).
4. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 №273-ФЗ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/ (дата просмотра: 04.04.2024)
5. Конституция Российской Федерации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ (дата просмотра: 04.04.2024)
6. Указ Президента РФ от 21.07.2020 №474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_357927/ (дата просмотра: 04.04.2024)
7. Указ Президента РФ от 09.11.2022 №809 «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_430906/ (дата просмотра: 05.04.2024)
8. Human Genome Project Information. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://web.archive.org/web/20080315062131/http://www.ornl.gov/sci/techresources/Human_Genome/home.shtml (дата просмотра: 05.04.2024)
9. Программа развития университета на 2021-2030 годы в рамках реализации программы стратегического академического лидерства «Приоритет-2030». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kazangmu.ru/files/udok/2023/мониторинг/Programma_gazv_2021-2030.pdf (дата просмотра: 05.04.2024)
10. Гурьева М.Э., Нажметдинова Ф.Т. Организация этической экспертизы исследований с участием людей в условиях пандемии COVID-19 (опыт работы локального этического комитета Казанского государственного медицинского университета) // Биоэтика и право. Материалы международной научно-практической конференции. – Ташкент, 2022. – С. 17-20. DOI: 10.244112/2181-1385-2022-17-20
11. Положение о локальном этическом комитете КГМУ при проведении биомедицинских исследований. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kazangmu.ru/files/ethic/___20_11___2018.pdf (дата обращения: 05.04.2024).

12. Положение о Синодальной Комиссии по биоэтике. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tikhvin-eparhia.ru/obshchetserkovnye-dokumenty/3967-polozhenie-o-sinodalnoj-komissii-po-bioetike> (дата обращения: 06.04.2024)

13. Синодальная комиссия по биоэтике. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://scbioethics.ru/team> (дата обращения: 06.04.2024).

УДК: 323.2

Балпанов Н.М.

PhD, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Андатпа: Аталмыш мақалада толеранттылықты қалыптастыру мәселесі жан – жақты көрсетілген. Толеранттылық ұғымының анықтамалары мен оның қолданыс мәніне талдау жасалынады. Толеранттылық мәселесі және оны іске асыру мәселесі анықталған. Толеранттылық ұғымының түрлі саладағы жұмысалу мазмұны анықталады, жұмсалымдық қызметі ажыратылып, ішкі тоғыспалы мағыналық сипаты танылады. Толеранттылық мәселесі туралы Ресей және Қазақстандық ғалымдардың зерттеулері қарастырылған.

Тірек сөздер: толеранттылық, төзімділік, мағына, ұғым, тұрақтылық, мазмұн, ғылыми қолданыс, нәсілдік, этникалық, этностық, діни айырмашылықтар, этнос, мәдениет, мейірімділік, шыдамдылық, сезімталдық, ымыраластық, мәмлөггерлік, бітімгерлік, терроризм, ксенофобия, агрессивті ұлтшылдық, бейбітшілік мәдениеті, құндылық.

Толеранттылық мәселесі және оны іске асыру мәселесі, тек қана соңғы он бес жылда этносаралық қатынастар мәселелелеріне байланысты туындамаған, ол барлық уақыттарда әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің бір - бірімен қарым - қатынас жасау арасында болған. Сонымен қатар, өзара төзімділік, үйлесімділік пен ынтымақтастық қағидаттарына негізделген бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету идеялары адамдарды бей - жай қалдырған жоқ, бұл мемлекет шеңберіндегі әлеуметтік-саяси, экономикалық, мәдени, нәсілдік, этностық және діни айырмашылықтары бар жағдайда үйлесімді өмір сүруге және дамуға мүмкіндік береді. Үшінші мыңжылдықта болған революциялардың, соғыстардың зиянды салдарын жете түсіне отырып, ұлтаралық, этносаралық, дінаралық шиеленістерді және басқа да қақтығыстарды бастан өткізе отырып, көптеген саяси көшбасшылар, әлемдік мемлекеттер қоғамдастығы осы жолдың дұрыс екенін мойындап және осы жолды таңдап отыр, атап айтқанда діни топтар мен этностық, әлеуметтік, саяси билік институттар арасындағы толеранттылық, рақымшылық, төзімділік идеалдарын бекіту қоғамның әлеуметтік - экономикалық тұрақты дамуы, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажетті шарттарының бірі болып отыр.

Әлем мәдениетінің концепциясы алғаш рет ЮНЕСКО - ның бастамасымен 1989 ж. шілде айында Ямоссукродағы (Кот Д' Ивуар) "Бейбітшілік адамдар санасында" атты халықаралық конгресте жете зерттелінген. Сол кезден бастап ол бірнеше даму кезеңінен өтті: а) концептуалды - философиялық контекстіндегі даму - 1989 ж. кейін, б) ұлттық бағдарламаларды құрастыру мен нақты іс - қимылды орындау - 1992 ж. кейін). [1]. Бейбітшілік мәдениет шеңберіндегі іс әрекеттер бағдарламасы және «Толеранттылық принциптерінің декларациялары» (1995 ж.) БҰҰ Бас Ассамблеясы негізінде қабылданған рақымшылық пен бейбітшілік мәдениеті жаһандық қозғалыстың эволюциясы.

Бейбітшілік Мәдениеті концепциясының негізгі ұғымдарына мыналар жатады: бейбітшілік, рақымшылық, толеранттылық, адам құқығы, тұрақты даму, демократия, ақпараттармен еркін түрде алмасу, ер адам мен әйел адамның тең құқықтары, ынтымақтастық.

Атап айтатын болсақ, бейбітшілік Мәдениеті бір уақытта үрдіс пен тұжырымдама болып табылады, сонымен қатар көптеген параметрлері бар үлкен жоба да болып табылады, бұл милитаризм мен соғысқа тән позитивті баламаның дамуымен тығыз байланысты. Берілген пайымдаулар «бейбітшілік» - ол тек шиеленістердің болмауы ғана емес, сонымен қатар ол позитивті, динамикалық және жан - жақты кең қатысу үрдісіне негізделген, осы ретте «суық соғыстың» аяқталуымен бейбітшілік мәдениетті бекітуге арналған мүмкіндіктер аясы кеңейді, өзара түсіністік пен ынтымақтастық негізінде қақтығыстар ретке келтіріліп диалогқа шақырылады.

Төзімділік ұғымы: Толеранттылық ол әлемдегі мәдениетіміздің бай алуан - түрлігін дұрыс түсіну, бағалау және қабылдау, және адами даралық көріністерінің жолы. Оған білім, ашықтық, ой еркіндігі мен қарым - қатынасы, ар - ұждан мен діни сенімі ықпал етеді. Толеранттылық - ол алуан түрлі үндестік. Ол тек адамгершілік парыз ғана емес, сонымен қатар саяси және құқықтық қажеттілік. Толеранттылық - бейбітшілік өмірді орнатуға мүмкін беретін ізгілік жолы және соғыс мәдениетін бейбітшілік мәдениетіне алмасуына ықпал етеді.

Толеранттылық – ол көну, жол беру, кешірімділік таныту дегенді білдірмейді. Толеранттылық - ол ең алдымен адамның негізгі еркіндігі мен жан - жақты құқықтарын тануға негізделген белсенді қарым – қатынас. Толеранттылық ешбір жағдайда осы негізгі құндылықтарға қастандық жасай алмайды, толеранттылықты жеке адамдар, топтар мен мемлекеттер көрсетуі қажет.

Толеранттылық – ол құқықтық тәртіп пен демократияның, плюрализмнің (сонымен қатар мәдени плюрализмнің), адам құқықтарын нығайтуға ықпал етеді. Толеранттылық – адам құқығы аумағындағы халықаралық актілерде бекітілген, абсолюттілік ақиқаттан және бекітілетін нормадан, догматизмнен бас тартуды білдіретін ұғым болып табылады.

Адам құқығымен үндес ретіндегі толеранттылықты көрсету ол әлеуметтік әділетсіздікке төзу, өзгенің нанымдарына жол беру немесе өзінің нанымынан бас тарту дегенді білдірмейді. Ол әр адам өзінің нанымын ұстана отырып өзгенің құқығын қабылдауын білдіреді. Бұл адамдар өзінің табиғи жаратылысымен, ерекше орнымен, сырт келбетімен, тілімен және құндылықтарымен өзінің даралығын сақтай отырып, бейбітшілікте өмір сүру құқығына ие бола алады дегенді білдіреді. Сонымен қатар, бір адамның көз қарасы екінші адамға міндеттеуді білдірмейді.

Толеранттылық ұғымы көптеген ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқанын білеміз, бұл үрдіс осы күнге дейін де жалғасын табуда. Жан - жақты мән - мағынасын жинақтай келе, "толеранттылық" термині шынайы болуға ұмтылады, осы ретте төзімсіздік көріністерінің әртүрлілігін жеңуде жаңа құралдарды қолдануды талап етеді. Яғни, "толеранттылық" ұғымының анықтамалары үнемі толықтырылып отырады.

Мәдени дәстүрлердің, әртүрлі көзқарастарды жақтаушылардың (қорғаушылардың) үйлесімді және дау – даумайсыз қатар өмір сүру құралдары мен түрлі әдістерді қолданулары әр уақытта да философтардың, мәдениеттанушылардың, дінтанушылардың, әлеуметтанушылардың, психологтардың, қоғамдық және діни қызметшілердің назарында екені белгілі. Әлеуметтік – мәдени деңгейіне, зерттелу тақырыбының танып білуі деңгейіне байланысты әр қайсысы өзінше өз ойларын тұжырымдап айтады. Осыған орай, егерде бұрында тек «төзімділік», «дінитөзімділік» ұғымы жиі қолданылып жүрсе, ал кейінгі кездерде «толеранттылық» ұғымы кеңінен таралып, өрістеп келеді.

Төзімділік мәселесі теориялары шынайы классикалық теориялар болып табылатын Ағарту дәуірінде өмір сүрген ойшылдардың еңбектерінде зерттелген. Төзімділік XVII – XVIII ғасырлардың Дж. Локк, Ф.М.А. Вольтер, Ж.Ж. Руссо, И. Кант сынды ұлы либералды

ойшылардың азаматтық қоғамның негізгі құндылықтарының бірі ретінде қарастырылған. XIX ғ. Дж.Ст. Милль төзімділік идеясын еркіндіктің басты шарты ретінде қарастырады, М. Вебер дінге еріктілік идеяларын қорғайды. XX ғасырдың 70-ші жылдары «бейтарап либерализмнің» теорияшылы Дж. Роулс төзімділікті әлеуметтік әділдіктің негізі ретінде қарастырады. Барлық атап өтілген еңбектерде төзімділік идеясы ой еркіндігі мен ар – намыс еркіндігі қағидаларының шиеленісуі ретінде қарастырылады, алайда онымен қоса соғыс пен бейбітшілік мәселесі мен де ұштастырыла бастады. А.А. Алиев, М.С. Стецкевич, В.М. Золотухин, В.В. Шалин, Б.Г. Капустин және т.б. діни төзімділік туралы ойлардың қалып тасу мен дамуының талдауына арналған монографиялық еңбектер мен жекелеген мақалалар жазған.

Ресей гуманитарлық ғылым саласында толеранттылық феномен мәселесі 1990 жылдардан бастап қарастырылып, зерттеліп келе жатыр, бұл Ресейдегі радикалдық саяси – әлеуметтік трансформацияларға байланысты болып отыр. Осы ретте, ғылыми әдебиеттердегі толеранттылық категориясына сараптама және талдау жұмысын жүзеге асырып жатқан бірнеше аспектілерді атап кетуге болады: Асмолов А.Г. [2], Гриншпун И.Б. [3], Солдатов Г.У. [4], Круглова Н.В. [5], Вагабова Н.М. [6], Климова М.В. [7].

Круглова Надежда Викторовна [5], өзінің зерттеулерінде қоғамның ішкі жіктелу дәрежесінің артуы мен олардың мәдени статусының толық бағалануы ретінде әлеуметтік мәдени қызметінің жаңа субъектілерінің пайда болуы өзара әрекеттестігі шиелінісінің формаларын маңызды болуына әкеледі, демек ол толеранттылық қатынастар субъектілерінің шоғырын кеңейтеді және әлеуметтік құрылымды оңтайландырады деп көрсеткен.

Еліміздің тәуелсіздік даңғылына беттеген қазіргі кезеңінде діни сананың ықпалымен адам сапасын жақсартуға үлес қосу. Адамның дүниетаным руханияты мен ұлттық құндылықтар тұтастығында баға беріп, біртұтас жүйесін жасау. Бұл мемлекеттің ұлттық идеологиясын көздейтін адамгершілік мұраттарымен өте тығыз сабақтасады. Ең бастысы, көп ұлтты мәдениет тоғысында Қазақ Елінің толеранттық мәдениеттің қайнар көзі бола отырып, өзі де титулдық ұлт ретінде, яғни «Мәңгілік Ел» мүддесімен өркениетті ел қатарында болуын басты нысанада ұстау қажет.

Жалпы алғанда Қазақстан Республикасындағы толеранттық және халқымыздың ұлттық бірегейлігін сақтау мәселесі еліміздің А.Р. Масалимова, А.Н. Нысанбаев, А.Т. Кулсариева, А.Д. Құрманалиева, Н.Ж. Байтенова, З.Н. Исмағамбетова, А.Г. Карабаева, Ш.С. Рыспекова, Т.Х. Габитов, Қ.А. Затов, Қ.С. Бағашаров және т.б. дінтанушы ғалымдардың жеке мақалалары мен ғылыми еңбектерінде кездетіруге болады.

Т.Х. Габитов, Қ.А. Затов [9], «Исламдағы толеранттылық дәстүрі» атты мақаласында толеранттылық мәселесін қарастыра отырып, адам болмысының мәнді категориясы ретіндегі толеранттылық әділеттілік ұғымымен тығыз байланысты, ал әділеттілік болмаған жерде толеранттылық та орнамайды,- деп көрсеткен. Яғни, Т.Х. Габитовтың және Қ.А. Затовтың пайымдауынша: әділеттілік – қоғам мен ғарыштағы үйлесімділіктің сақталуы, үйлесімділіктің бұзылуы әділетсіздікке әкеледі. Әділетсіздік тағатсыздықты туындатады.

Толеранттылық қарым – қатынас белгілі бір дәрежеде сеніммен қамтамсыз етеді, себебі ол мемлекеттегі демократияның бір қалыпты тіршілік етуі үшін қажетті. Түрлі топтар өкілдеріне толеранттылық қарым – қатынастың жетіспеушілігінен қоғамдағы шиеліністер мен әлеуметтік алаңдаушылықтардың пайда болуы мүмкін. Л. Джеймс, М. Реймонд және т.б. американдық әлеуметтанушыларының пікірінше «толеранттылық бұл кез – келген демократиялық мемлекеттің қажетті элементі. Ол болмаса саяси бәсекелестіктің болуы мүмкін емес». Толеранттылық – күрделі және сан қырлы феномен, ол өзіне әлеуметтік өмірдің әртүрлі көзқарастарын қосады: этникалық, мәдениаралық, діни, саяси және әлеуметтік. Кез – келген уақытта, әртүрлі әлеуметтік жағдайда осы көзқарастар қоғам үшін ерекше маңыздылықты иеленуі әбден мүмкін.

Альберт Эйнштейннің сөзін еске алатын болсақ: «Әлемді күшпен ұстауға болмайды. Оған тек түсіністікпен ғана қол жеткізілуі мүмкін» Демек, бейбітшілік пен келісім діни

фанатизм мен радикализмнен, конфессиялық негізде оқшауланудан бас тартатын, оларға үнқатысу мен төзімділікті қарсы қоятын қоғамда ғана болуы мүмкін. Ал, толеранттылық бір мәмілеге, ымыраға келуді, қисынды жұмсақтықты, әрдайым диалогқа дайын болуды білдіреді. Толеранттылық құрмет пен теңбе – теңдікті мойындау, зорлық – зомбылық пен басым болудан бас тарту, сонымен қатар бөтенді өзім деп қабылдау және олармен келісім негізінде өзара әрекет ету. Толеранттылық – өзара түсінісу және сыйласу, ымыраласу жолдарын іздеу, бейбітшілік пен рухани келісім. Толеранттылық – бұл сан алуан тұрғыдағы бостандық. Бұл моральдық парыз ғана емес, сонымен бірге саяси және құқықтық қажеттілік. Толеранттылық – бұл бейбітшілікке қол жетуін мүмкін етіп, соғыс мәдениетін бейбітшілік мәдениетімен алмастыруға жәрдемдесетін жарылқаушы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Декларация о культуре мира. <http://www.tolerance.ru/vek-tol/5-0-decloraciya.html>.
2. Асмолов А.Г. Толерантность: различные парадигмы анализа // Толерантность в общественном сознании России. – М., 1998. – С.3-14.
3. Гриншпун И.Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч. – метод. статей. – М.: Изд. МПСИ; Воронеж, 2002.
4. Солдатов Г.У. Жить в мире с собой и другими: Тренинг толерантности для подростков. – М.: Генезис, 2000. – 112 с.
5. Круглова Н.В. Толерантность как социокультурная норма (западно – европейский опыт) дис. док. филос. наук Санкт-Петербург, 2011 г.
6. Вагабова Н.М. Этническая толерантность в поликультурном обществе. Автореферат. Махачкала. 2007.
7. Климова Мария Викторовна формирование толерантности как интегрального качества личности подростков 13-15 лет Автореферат. Нижний Новгород 2011
9. «Ф.Гүлен шығармашылығындағы діни төзімділік идеясы және дінаралық диалог» Бағашаров Қ.С. диссертациялық жұмысы .
10. Ғабитов Т.Х., Затов Қ.А. "Исламдағы толеранттылық дәстүрі" <http://islam.kz/kk/articles/islam-jane-gylym/islamdagy-toleranttylyq-278/>.

УДК: 908

Манасова Мира Манасқызы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, PhD,
философия және мәдениет теориясы кафедрасының профессор ассистенті

ҚАЗАҚСТАН АСТАНАСЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ДИНАМИКАСЫ

Астана – ел дамуының негізгі желілерінің қиылысында орналасқан Қазақстанның басқарушылық және инновациялық орталығы. Астана қаласының территориялық дамуының бәсекелестік артықшылығы оның тиімді географиялық орналасуы, ел өңірлері мен көрші мемлекеттерді автокөлік және темір жол желісімен байланыстыратын, қаланың ірі көлік торабы ретіндегі кеңістіктік ұйымның тарихи қалыптасуымен байланысты. Осы қасиеттердің үйлесімі келешекте Астананы шектесетін аумақтарда экономикалық белсенділігін шоғырландыратын көшбасшы-қалаға айналдырып, елдің өзге өңірлері үшін қозғаушы күш болары анық.

Астана тарихын зерттеу қарастыруды талап ететін, көптеген теориялық мәселелер қатарының туындауы негізінде де маңызды ғылыми мәнге ие болып отыр: халықтардың тарихи тағдырындағы астананың маңыздылығы, астананы мемлекет тарихының өзгерісті кезеңінде ауыстырудың әлемдік тәжірибесі, орналасатын жерін таңдау және елдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени-өркениеттік, рухани дамуындағы астананың мәні. Қала тарихына деген қызығушылық мемлекеттің әлеуметтік-саяси және экономикалық өміріндегі өзгерістермен байланысты қазіргі кездегі үдеріс негізінде туындауда. Қазақстан астанасын Алматыдан Астанаға ауыстырудың теориялық және тәжірибелік маңыздылығы артып келеді. Қазақстанның тәжірибесін әлем мойындады, ол тарихшылармен, саясаттанушылармен, әлеуметтанушылармен, философтармен зерттеліп жатыр. Ауыстыру заңдылығы, Н.Ә. Назарбаевтың астананың орнын ауыстыру туралы жобасының жүзеге асу жетістігі XIX ғ. II жартысында Ұлы Дала Елінің әкімшілік орталығы рөліне үміткер болған қаланың даму тарихи кезеңін қайта еске түсірген кезде ғана түсінікті болуы мүмкін.

Қазақстандық қалалар туралы тарихи әдебиетте қала басқармасының дамуы, архитектуралық ортасы және тарихи өткенді шолудағы қаланы көркейту жөніндегі сұрақтар қарастырылмайды. Бұл дәстүрлі түрде әлеуметтік-экономикалық жоспардағы мәселелермен салыстырғанда екінші дәрежелі болып саналатын қала тақырыбы мәселесіне жеткілікті көңіл бөлмеушілікпен түсіндіріледі.

Қалалар тарихы А. Тойнбидің әдіснамалық түсіндіруінде шеңберлі-қайталанбалы: қала өрлеп келе жатқан даму фазасынан кейін сыртқы орта әсері салдарынан инерциалды өмір сүруге өтеді немесе жаңа «талап қою» әсерінен дамудың жаңа кезеңін бастайды. Қоғамдық маңызды міндетінен айырылған қала ілгерілемелі дамуын тоқтатады, себебі әлеумет құрушылық ядро бұзылады. Жүйе ретіндегі қаланың тұрақтылығы және оның даму қабілеті қаланың қоғамдық маңызды міндеттерді жүзеге асыруы неғұрлым көп болса, соғұрлым жоғары болады.

Л.Н. Гумилев қаланы өркениеттік дамудың келешегін талдау аясында қарастырады [1]. Оның қаласы табиғатқа антропогенді әсер етудің жекелеген және неғұрлым оны жоятын жағдайы. Л.Н. Гумилевтің ойынша, қалалар трагедиясы тек қана олардың табиғи биоценоз потенциалдарын азайтып, қоршаған ландшафты пайдалануымен байланысты емес, сондай-ақ олар табиғи емес көші-қон туындатады. Соңғысы этносаралық байланыстарға әкеледі, оны автор «антижүйе» түсінігімен сипаттайды. Антижүйе Гумилев бойынша этногенез үдерісін құртушы фактор болып табылады. Міне, дәл осы себепті ол қалалардың этногенез үдерісіне жағымсыз әсерін көрсетеді.

Қазақстан астанасын Астанаға көшіру қала тарихының жаңа беттерін ашты, үшінші мыңжылдық қарсаңында тәуелсіз Қазақстанның қайта жаңғыруы мен жаңаруының рәмізі болды. Н.Ә. Назарбаев өзінің «Еуразия жүрегінде» атты кітабында былай деп жазды: «Астананың туындысы – бұл ұлттық тарихтың жаңа мәтінінің туындысы» [2]. Бұдан шығатын қорытынды, қала тарихын зерттеудің тек ғылыми емес, сонымен қатар, қоғамдық-саяси маңыздылығы да артып отыр.

Қала мәдениеті тарихын зерттеу мәселесі Қазақстанның динамикалық дамып келе жатқан астанасы үшін ерекше өзекті. Қарқынды өндіріс, тұрғын үй құрылысы, тұрғындар миграциясы қала өміріне бүгінгі күні алдын-ала болжау өте қиын әсерлері бар көптеген нәтижелерге алып келуі мүмкін. Қала құрылысы қазіргі уақыттың өзінде біздегі тарихи мұраның мөлдір мәдени қабатының өзін жойып жіберу қаупі бар. Астана қарқынды өсу кезеңін бастан өткізуде, оның қарыштап дамуы үшін білімнің әр саласының ғалымдары мен тәжірибешілерінің ортақ жұмысының нәтижесі болып табылатын, кешенді бағдарлама құру қажет. Бұндай бағдарламаларда негізгі түйін болып қаланың тарихи қалыптасқан мәдени-шаруашылық бейнесін бекіту қажет болуы мүмкін.

Посткеңестік тарихи ғылымда қала тарихын зерттеу Ж.К. Қасымбаев и Н.Ж. Ағубаев еңбектерінде көрініс тапты [3]. Олардың жұмыстары әлеуметтік-экономикалық мәселелерді зерттеу тереңдігімен, қайнаркөз базасының көптігімен, XIX ғ.ш. аймақтық Ақмоланың

қоғамдық-саяси өмірі мен қалалық өзін-өзі басқарудың даму мәселесінің талдауларымен ерекшеленеді. Негізі қаланғаннан кейінгі он жылдықты Ақмоланың аяққа тұруы Н.Ж. Агубаев зерттеулерінде көрсетілген. XIX ғ. 50-60 жж. тұрғылықты жердің дамуына сараптама жасай отырып, автор бекіністің шаруашылық мекенге біртіндеп өсуінің алғышарттары мен факторларын ашып көрсетті, Ақмоланың қазақ даласының сауда орталығы ретіндегі маңыздылығын айқындады.

Ақмола өңірі туралы алғашқы жазба деректі 1253-1255 жылдары француз королі ІХ Людовиктің тапсырысымен осы өлкеде болған, фламанд саяхатшысы Рубрух Виллем қалдырған [4, 9].

XIX ғ. 30-шы жылдарының басында Есіл өзенінің оң жағалауында, Қараөткел шатқалында Ақмола әскери бекінісі құрылды. Бұл жерге, әдетте, Шығыстан Батысқа және кері бағытта жүріп бара жатқан керуен көштері аялдама жасайтын. Құрылған бекініс маңынан қоныс пайда болып, ол 1862 жылы аймақтық қала мәртебесін алды. Ақмола бұл кезде Ресейдің Қазақстандағы саяси экономикалық позициясын нығайту мақсатында маңызды рөлге ие болды. Тіпті, сол кезеңдерде Омбыдағы Батыс-Сібір генерал-губернаторының резиденциясы мен шекара бекінісін осы жерге көшіру туралы сұрақ та туындаған. Жүз жыл өткеннен кейін, кеңестік уақыт кезеңінде, Ақмола қоғамның назарына қайта ілініп, қала дамуы жөніндегі арнайы билік шешімінің қабылдануымен байланысты Целиноград болып өзгертілді. Ақмола аймақтық бұйрығының қалыптасуы тек әкімшілік-саяси мақсатта емес, сауда жүйесі бойынша да тиімді болды. Бастапқы кезеңдерде шамамен 10 мың сомды құраған Ақмоланың жылдық сауда айналымы он бес жылдың ішінде жоғарыға көтеріліп, 1865 жылы жарты миллион сомға жеткен [5, 41]. 1961 жылы тың және тыңайған жерлерді игерумен байланысты Ақмола Целиноград болып өзгертілді. Әйгілі қазақстандық өлкетанушы А.Ф. Дубицкий былай деп санайды: «Целиноград топонимы стилистикалық таңбаланған және оның жоғары стилге жататындығы тек қана оның ел өмірінің маңызды тарихи кезеңін бейнелеп қоятындығында емес, өзінің - град түбір морфемасы бар, сөз жасау құрылымында, бұл оның ескі славяндық негізін көрсетіп, Целиноград топонимінің стилистикалық таңбасы болып табылады» [5, 91].

1868 жылы Ақмола уезд орталығы болды (қала болып алты жылдан кейін, 1874 жылдың 25 мамырында). 1869 жылдың соңына таман онда 5 172 адам тұрған. XV ғасырда, өзінің басты бақталасы Мұстафа төренің қазіргі Атбасар маңындағы әскерін талқандап, Әбілқайыр хан орталықтандырылған феодалды мемлекетінің негізін құрды. Оның мұрагерлері – қазақ хандары ақмолалық жерге ерекше құрметпен қарады. XIX ғасырда қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлының жетекшілігімен әлемдік тарихтағы ірі антиколониалық төңкерістің бірімен байланысты негізгі оқиғалардың осы жерде орын алуы кездейсоқ жағдай емес [6].

Қазақстан тарихында Ақмола әрдайым ерекше орында болды. Адамдар Есіл мен Нұра жағалауларын сонау тас ғасырда игере бастаған, ал ортағасырларда ақмолалық жазықтықта әйгілі әрі айбатты дала билеушілерінің ордасының туы желбіреді.

Ақмоланың астаналық мәртебе алуымен байланысты оқиғалар тәуелсіз Қазақстанның жазбаларында жаңа беттер ашты. Астананы Алматыдан Астанаға ауыстырудың бастамашысы болған Н.Ә. Назарбаевтың пікірінше қаланың «республикамыздың саяси, ғылыми, мәдени және іскери өмірінің түйіні болуға бар мүмкіндігі бар» [7].

Ерекше орынды «қала тілінде топонимдер алады, ал олардың ішінде, қала мен оның тұрғындарының тарихы бейнеленген – қала ішкі нысандардың-көшелердің, мөлтек аудандардың атаулары» [8]. Бұл атаулар әрбір қалада бірнеше тарихи қатпарларды байқауға болатын, өзіндік бір жүйе құрады. Астана көшелерінің динамикалық дамуы үш тарихи кезеңді бөліп қарастыруға мүмкіндік береді: революцияға дейінгі, кеңестік және қазіргі. Баршамызға белгілі, «көше атаулары өз мазмұнында урбанизация кезеңдері жайлы, тарихи маңызды жалпы қалалық мәліметтер жөнінде, қаланың қалыптасу жолында және жалпы ел дамуына үлес қосқан адамдар жайлы тарихи мәліметтерді жинақтайды»[9]. Революцияға дейінгі уақытта қала салыстырмалы түрде үлкен болмады, көшелер де жоқтың қасы еді.

Революцияға дейін Мещанская, Гостинодворская, Мало-Базарная сынды көшелердің болғанын көпшілік біле бермейді. Кеңестік өткен шақпен бірге Ленин, Гагарин, Некрасов көшелері де келмекке кетіп, оларға ұлттық тұлғалар Қабанбай батыр, Ақан сері және Шоқан Уәлиханов есімдері берілді.

Ақмоланың алғашқы тұрғындары әскерилер болды, құрылыс та солардың қажеттіліктері бойынша жүргізілді. Облыс орталығы мәртебесін алғаннан кейін Ақмоланың қала құрылысының жаңа кезеңі басталды. Қала территориясы жағынан да көлемі артып, 1864 ж. көлемі 25 шаршы шақырымды құрады. 1880 ж. бірінші архитектуралық жобалау жүргізіліп, қала құрылысы жоспары бекітілді [10]. Қаланы жобалау көшелердің дұрыс орналасуы мен оларды жас көшеттермен абаттандыруды көздеді.

1832 жылы 22 тамызда Ақмола бекінісі салынып бітті, сол күні өңір ресми түрде Ақмола округі болып жарияланды. 1862 жылы 23 қазанда Ақмолаға қала дәрежесі берілді. 1868 жылы Ақмола облысы, оның ішінде Ақмола уезі құрылып, Ақмола қаласы облыс әрі уезд орталығы болады. Кеңес дәуірінде 1939 жылы Ақмола қайтадан облыс орталығы болып белгіленді. 1961 жылы Ақмола қаласы мен облысының атауы Целиноград болып өзгерді.

Қарастырып отырған кезеңде қаланың экономикалық даму тенденциясы Целиноград өңірінің экономикалық және әкімшілік орталығына айналуына септігін тигізді. Целиноград экономикалық базасы ұйымдастырушылық міндетті атқаруға бағытталған қалалар тобына жатқызылды [3, 136-141]. Осындай көп міндетті қалалардың экономикасының негізін материалды өндірістегі айналысушылар үлесінің жоғары пайызы, материалды-техникалық жабдықтау, машина жасау, құрылыс индустриясының басым дамуы құрайды. Қаланың құрылыс индустриясы 11 кәсіпорын пен 62 құрылыс ұйымын құрады [11]. Сонымен қатар, Целиноград сияқты индустриалды типтегі қалаларда өнеркәсіп дамуы мен тұрғындардың артуы (50% жоғары) диспропорцияның туындауына әкелген жоқ, себебі индустрия дамуымен қатар параллельді түрде әлеуметтік инфрақұрылымды қалыптастыру жүргізіліп жатты.

Еліміз Тәуелсіздік алған соң, 1992 жылы Целиноград қаласы мен облысы қайтадан тарихи атауымен Ақмола атанды. 1997 жылы 10 желтоқсанда Ақмола қаласы Қазақстан Республикасының астанасы болып жарияланды. 1998 жылы 6 мамырда Ақмола қаласының атауы Астана болып өзгертілді.

Н.Ә. Назарбаев жұмыстарындағы тұжырымдамалық негізін астананың орналасатын жері туралы идеясынан көруге болады. Оның пікірінше, астананың орналасқан жерінің тиімділігі, қай жағынан жағынан қарағанда да орталық болуы (экономикалық, саяси, мәдени, географиялық), астананың орналасқан жері – мемлекет өміріндегі бас қаланың ерекше рөлімен анықталады. «Мемлекет астанасы – бұл тек қана елдің миы ғана емес, оның орталық нерв жүйесі, ол тек менталитетті анықтап қана қоймай, тұрғындардың барлық қабаттарының, жекелеген азаматтардың жүріс-тұрыс ережелерін анықтайды» [12, 29]. Сондықтан да астананы ауыстыру идеясы бойынша, біздің Астана барлық ел үшін үлгі ретінде ұсынылады.

Жаңа Еуразия көрінісінің жасаушысы болған Н.Ә. Назарбаев, 90-шы жылдардың басында Еуразиялық одақ идеясы ұсынса, 1994 жылы – Қазақстан астанасын оңтүстіктен 1000 км солтүстікке, кейіннен Астана деп аталған Ақмола қаласына ауыстырудың себепкері болды. Астананың дүниеге келуімен Еуразия орталығы дүниежүзілік тарих алаңына шықты, және де бұл жерде алғаш айтылған сөз – Еуразияның барлық халқының рухани бірлігі жөніндегі сөз еді. Осылайша, жаңа Еуразияның туындауына жол ашылды – Еуразия тең құқылы халықтар достастығы ретінде, ал Астана жаңа Еуразияның рәмізіне айналды. Сол себепті, Астана тек қана орталық емес, Еуразияның бастамасы деп айтуға толық негіз бар [3, 7].

Қазақстан түрік әлемінің орталығы болып табылады, егер астана терминін тар саяси, мемлекеттік билік институтының резиденциясы мағынасында емес, мәдени және геосаяси салада озық қала ретіндегі кең мағынада қарастыратын болсақ, Астана – объективті және субъективті факторлар қатары тұрғысынан оның астанасы [12, 63].

Астана – түрік әлемінің географиялық орталығында орналасқан, түрік мемлекеттерінің ішіндегі аумағы бойынша ең үлкен мемлекетінің астанасы, ал Астананың өзі - түрік астаналары бірлестігінің географиялық орталығы.

Қазақстан астанасын Алматыдан Астанаға көшіру мәселесі тәуелсіз Қазақстанның мемлекет болып қалыптасуымен, демократиялық бастамалардағы қоғамның қайта құрылуы, нарықтық экономиканың қалыптасуы мен республиканың әлемдік қауымдастықпен бірлестігімен байланысты, терең объективті себептермен байланысты еді. Тәуелсіздік алумен қатар елде жаңа тарихи шындық қалыптасты, астананы көшіру идеясы жас мемлекеттің дамуының рәмізіне айналды.

Астана болуға үміткер болған қалалардың (Қарағанды, Жезқазған, Ақтөбе) ішінде Ақмола басқаларына қарағанда болашақ астананың барлық талаптарына жауап бере алды. Қаланың материктің географиялық орталығында орналасуы геосаяси мәселелерді тиімді шешуге мүмкіндік беретін еді, ал қаланың елдің өзге өңірлерінен бірдей қашықтықта тұруы басқарушылық міндет пен нарықтық инфрақұрылым дамуы тұрғысынан экономикалық тиімді болды. Орталық орналасу әлеуметтік-саяси мәселелерді тепе-тең шешуге мүмкіндік береді. Қаланың ірі көліктік артерия қиылысында орналасуы, жеткілікті еңбек ресурсының бар болуы, тұрғындар санының оң динамикасы оның экономикасының келешекте өсуіне жол ашты. Құрылысқа тиімді жерлердің бар болуы бұл жерде кез-келген қала құрылысы мен архитектуралық жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Тарихи фактор да біршама маңызды рөл атқарды – әкімшілік міндеттердің жүзеге асыру тәжірибесі мен бастапқы кезеңдерде республикалық басқару органдары орналасқан, зәулім ғимараттың бар болуы. Экологиялық жағы да есепке алынды – елдің сейсмикалық қауіпсіз аймағында орналасуы. Астананы Ақмолаға көшіру республика экономикасын жақсарту қажеттігінен де туындады, мемлекет экономикасын біртұтас етіп «жинақтауға» қабілетті, елдің жаңа экономикалық орталығын құру қажет еді. Жаңа астана өзінің мәдени және рухани келбетін таза беттен, жаңадан қалыптастырды, алайда, бұл оның мәдени, әлеуметтік және қоғамдық дәстүрдің сақтаушысы ретіндегі рөлін кемітпейді. Керісінше, ол оған бай дәстүрлі мәдениет пен қазақтардың рухани төзімділігі негізінде қалыптасқан қайталанбас келбет беріп, ерекше рухани аураға бөлейді.

Республика астанасын көшіру туралы шешім қабылдаудың тарихи маңыздылығы болды. Алғаш рет жаңа Қазақстан тарихында бұл шешім патша әкімшілігінің отаршы саясаты немесе кеңес үкіметінің «революциялық әрекетімен» емес, қазақ халқының қызығушылығы негізінде, мемлекеттік тәуелсіздікті және Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін нығайту мақсатында қабылданды. Ол Н.Ә. Назарбаевтың тереңінен ойластырылған, көреген саясатының жемісі және қаланың саяси-әкімшілік тарихындағы жаңа кезеңі болды, оның дамуы үшін мықты күш берді.

«Тарихшылар әлі күнге дейін жер бетінде алғашқы қала қайда, қашан пайда болды деп таласады. Сірә, бұл маңызды емес шығар. Ең бастысы, қалалар адам, халық және өркениет тарихының ең шиеленісті, шаттықты және опықты оқиғалары өткен жерлерде пайда болды және бола береді. Алайда, өткеннің, бүгіннің және болашақтың «түйін» түйген жерлерінде айрықша оқшауланып астаналар тұр. Оларға әр халықтың кеңістік пен уақыт арқылы өзінің даму жолында жасаған ең басты жетістіктерін әйгілеп көрсету абыройы бұйырды. Дәуірдің табы мен мәнері екі-үш айшықты сызбамен бейнелене береді. Эйфель мұнарасы, Вестминстер, Кремль... Бұл астаналық нышандар – әлем картасының ең үздік жобалары. Олар бұл күнде солай жаратылған сияқты қабылданады. Алайда олар белгілі бір адамдардың дарынымен және еңбегімен жасалған. *Астананы құру – ұлттық тарихтың мәтінін жазу.* Мұндай мәртебе әр ұрпақтың маңдайына бұйыра бермеген. Екі мыңжылдықтың тоғысында біз шешім қабылдап, Еуразияның жүрегінде іс жүзінде жаңа астана құрдық...» [13].

Жалпықазақстандық мәдени үлгіні жасақтау үшін бұл ой-толғамдар мейлінше маңызды. Жасақталып жатқан жалпықазақстандық мәдени шындық өз мемлекетіміздің ауқымындағы

мәдени жүйемен шектеліп қалуға тиіс емес. Оның арнаулы сипаты – шын мәніндегі ашықтық пен басқа да мәдени тасқындармен мәміле-кеңеске бет бұру болмақ [14].

Академик Ғарифолла Есім өзінің еңбегінде Астананы кемелденген қоғам символы ретінде айқындады [15]. Кемелді қоғам – толыққанды дамыған қоғам. Осы идея барысында неміс философы Эрих Фроммның «Бақытты қоғам» құру үшін, сол қоғам адамының ойы мен іс-әрекеті үйлесімділікте болуы керек. Сонда ғана «бақытты қоғам» болады дейді. Ал, әл-Фараби шығармашылығындағы қайырымды қаланы тірі жанның өмірін сақтап қалуға көмектесетін ағзалары бар толық жетілген денемен теңестіруі [16], қаланың дамуындағы барлық жүйелердің үйлесімділікте болуының маңыздылығы айтылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР13268743 «Қазіргі Қазақстанның ұлттық суретіндегі астана феномені» (2022–2024 жж.) гранты бойынша дайындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. Л.: Изд-во ЛГУ. – 1989. – 496 с.
2. Назарбаев Н.А. В сердце Евразии. – Астана: Атамура, 2005. - 192 с.
3. Касымбаев Ж.К., Агубаев Н.Ж. История Акмола (XIX – начало XX века): исследования, источники, комментарии – Алматы: Жеті жарғы - 1998. – 176 с.;
4. Касымбаев Ж.К. История Акмола (1832-1917гг.). А.: Атамура, 1995.- 211 с.
5. Дубицкий А.Ф. Город на Ишиме. – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 152 с.
6. Болпанова А. Астана и астанинцы // Свободное общество. Республиканский научно-популярный журнал. - Астана, Казахстан. – №1 (1), 2005.
7. Акмола. Энциклопедия. – Алматы, 1995. – 400 с.
8. Боженко С.А., Дмитриева Л.М. Номинация в городском пространстве Барнаула // Язык города: материалы международной научно-практической конференции – Бийск: БПГУ им. В.М. Шукшина, 2007. – 326с.
9. Бижкенова А., Ахметова М. История формирования городской топонимии Астаны // Ономастикалық Хабаршы. – Астана, №3 (5), 2005. – С. 22-32.
10. Госархив города Астаны. – Ф.286. Оп.1. Д.38. 24, – л.50.
11. Государственный архив г. Астаны. – Ф.362. Оп.4. ДД. 31, 34, 44., д.31. – л.5об.
12. Патраков В.П. Астана – начало Евразии. – Алматы: Алаш, 2012. – 112 с.
13. Назарбаев Н.Ә. Еуразия жүрегінде. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 308 б.
14. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы. – Алматы: Жібек жолы, 2012. – 472 б.
15. Есім Ғ. Саяси философия. – Астана: Елорда, 2009. – 376 б.

УДК: 37.032

Апенев Болат Мейрамұлы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің аға оқытушысы,
Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Соңғы уақыттарда ұлттық мәдениетті жаңғырту ғылыми әдебиеттерде өзекті мәселе қатарында көтеріліп келеді. Ұлттық идеяны жаңғырту мәселесіне қалам тартқан қоғамтанушылар, әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылардың қатары жыл санап артуда. Қазақ құқығы көшпелі дүниетанымының тереңдігін, кеңдігін өз тұрғысынан бейнелейді. Дала заңы халықтың ұлттық сипатымен, мәдениеті мен тілімен, әдет-ғұрпы мен

дәстүрімен тығыз байланысты. Дала заңы философиялық және этикалық мағыналы сипатта, өйткені ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әдет-ғұрып пен дәстүрге негізделген. Ол адамның өмірге деген табиғи құқығымен сәйкестенген. XVIII-XIX ғасырлардағы Германиядағы тарихи мектептің идеологтары Густав Гюго және Карл Савиньи әдет-ғұрып құқығына көптеген зерттеулерін арнаған. Әдет-ғұрып құқығы ұлттық рух өзегінен, ұлттық сана тереңінен нәр алады. Тарихи мектеп өкілдері бойынша құқық – халық рухының жемісі. Тарихи кезеңдегі қазақтардың ұлттық ділі дәстүрлі құқықтық сананы да қамтиды. Дүние де, заман да өзгереді, соған сәйкес қоғамдық құбылыстарға деген көзқарас та өзгереді. Сондықтан, дәстүрлі құқықтық сананы сақтау мәдени мұраның бір бөлігі. Құқық халықпен бірге өседі, халықпен бірге күш алады және ұлт өз жекелігін, өзгешелігін жоғалтқанда жойылады, құқық жалпы халықтық рухта, жалпы ерік жігерде өмір сүреді. Бірақ жеке адам өз ойымен, өз тілегімен еркіндікте. Құқық ұлттың ерекше сипатымен, ұлттық рухымен анықталады. Әрбір халықтың белгілі-бір дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын тиянақты зерттеу арқылы ғана құқықтың түпкі мазмұнын табуға болады, себебі, әдет-ғұрыптар құқықтың табиғилығын, алғашқы сипатын береді. Қазақ жерінде әдет-ғұрыптар мұрагерлік, некелік, отбасылық қатынастарды, адамдардың өзара қатынасын, олардың қауіпсіздігін, әскери қақтығыстарды, жер дауларын реттеп отырды. Дегенмен, билер сотының пайда болуы мен кодекстер жинағының болуы олардың құқықтық сипатқа ие болуына ықпал етті, олар тұрақты және міндетті болды, оларға дауларды шешуде әрдайым сүйеніп отырды. Қазақ мемлекеттілігінде билер соты әдет-ғұрыпқа құқықтық сипат берді, әдет-ғұрыпты құқықтың бір формасы – құқықтық әдет ғұрыпқа, ал құқықтық әдет-ғұрыптардың жиынтығын әдет-ғұрып құқығына айналдырды. Қазақ халқының әдет-ғұрып құқығы әлемдік құқық тарихының ажырамас бөлігі. Қазақтар секілді, басқа халықтардың да әдет-ғұрып құқықтығы нормаларының даму ерекшелігі халықтар тарихындағы ортақ заңдылықтарының бар екенін көрсетеді.

Қазақтың әдет-ғұрып құқығы туралы айтқанда, әдет-ғұрыпты білдіретін «Әдет» ұғымының мағынасын ашу қажет. Ол әдет-ғұрыпты, әдетті білдіреді, онда құқықтық және құқықтық емес әдет-ғұрыптар ажыратылмайды. Қазақ қоғамында ұзақ уақыт бойы экономикалық және әлеуметтік жағдайларға негізделген әдет-ғұрып құқығының негізгі нормалары қызмет етті. Көптеген қоғамдық қатынастар әдет-ғұрып құқығы нормаларымен реттеліп отырады. Қазақ халқының ғасырлық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары моральдық құқықтар мен міндеттер ретінде болды. Әдет-ғұрып құқығының құрамы біркелкі болған жоқ. Ол әртүрлі сипаттағы нормалар мен институттарды қамтыды, олар бір-бірінен ажырамай, бір-біріне ықпал етіп, өзара әрекет етті. Әдет ғұрып құқығының ерте кездегі нормаларын кейінгілерінен ажырату қиын. Әдет-ғұрып құқықтарының дәл пайда болған уақытын табу мүмкін емес деуге болады.

Қазақ құқығының тарихында Тәуке ханның «Жеті – жарғысы» ерекше орын алады. Бұл уақытты халық «тыныштық пен тәртіп, заң мен әділеттілік болған уақыт» деп атаған. «Жеті жарғыдан» басқа «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы» секілді нормативті-құқықтық негіздер болды. Қазақтардың әдет-ғұрып құқығын билік тарапынан бекітілмесе де, әдет-ғұрып құқығы нормалары ретінде есептеуге бола ма? Қазіргі көзқарас бойынша, құқықтық нормалар – бұл мемлекетпен, оның өкілді органдарымен бекітілген әрекет ережелері, ал әдет-ғұрып құқығы нормалары билікпен бекітілген әдет-ғұрып нормаларының негізі. Басқаша айтқанда, құқықтық нормалар – мемлекетпен бекітілген, жазба нормалар қатарына жатады, яғни өкілді органдармен бекітілген әрекет ережелері позитивті құқықтың негізі. Осыған сәйкес, ортағасырлық Қазақстан жеріндегі құқық жоғарғы деңгейге жетті ме және оны позитивті құқық ретінде санауға бола ма? Жоғарыда табиғи құқық позитивті құқықтың алғашқы негізі ретінде қарастырылады. Оның жалғасы ретінде әдет ғұрып құқығы және позитивті құқық ұғымдары назар аударуды қажет етеді, өйткені әдет-ғұрып құқығы жазба құқықтың ауыспалы сатысын білдіреді. Бұған дейін бұл құқықтық ұғымдар заңтану тұрғысынан қарастырылып келді. Бірақ қазіргі көзқарастарда ескі қалыптасқан пікірлер

түбірімен өзгерістерге ұшырауда. Осыған байланысты, құқық теориясындағы мәселелер философияның араласуын қажет етеді.

Әдет-ғұрыпты дәстүрден тыс қарауға болмайды, өйткені дәстүр олардың негізінде қалыптасады. Олар ұрпақтан ұрпаққа берілетін рухани-адамгершілік құндылықтардың маңызды элементін құрайды және жалпы адамзат мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Ұлттық әдет-ғұрып пен дәстүрлер ұлттық болмыс пен ұлттық мәдениеттің маңызды сипаттары мен ерекшеліктерін береді. Әдет-ғұрып құқығынан ерекшелігі, позитивті құқық нормативті реттеуші ретінде болғанымен, бірақ көріну формасы тұрғысынан біршама өзгеше. Позитивті құқық – бұл жазба нормалар ретінде көрінетін жазба құқық. Әрине, өз қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде, өз болмысының ерекше формаларында құқық жазылмаған түрінде болды. Бұл түрде ол әлі де бар, бірақ бұл өз қалыптасуының алғашқы сатыларында қалып қойған, жетілмеген құқық.

Ұлттық-құқықтық жүйеде позитивті құқыққа қатысты сұрақты тиянақты зерттеу келесі пікірге алып келеді: позитивті құқық – құқық қалыптасуының барынша жоғары деңгейі. Әдет-ғұрып құқығының позитивті құқыққа айналуы біркелкі болған жоқ. «Тәуке ханның Жеті жарғысы» секілді құқықтық жинақтардың болуы позитивті құқықтың болғанына толық кепіл бола алмайды. «Жеті жарғы» жазба құқық жинағы болды. Бұл жинақта ортағасырлық қазақ қоғамының негізгі қағидалары мен нормалары бекітілді [1, 42 б.]. Әрине, жазба құқық өз қалыптасуы алдында, немесе әр түрлі сипаттарында әрдайым жазбалық сипатта бола алмайды. Осы жағдайда ол жетілмеген түрде болады және белгілі-бір деңгейде құқықтық санамен араласа отырып, позитивті құқыққа қана тән артықшылықтарға және нормативті-құндылықты реттеушілік қасиеттерге толықтай ие болмайды. Өкінішке орай, ежелгі дәуірдегі рухани-мәдени мұралар жазба түрінде бізге келіп жетпегенін айта отырып, алайда, сол мұралармен сабақтасып кейін пайда болған Орхон ескерткіштері, Қорқыт, Оғыз-нама, «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Алпамыс», «Қобыланды», М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік», Ж. Баласағұнның «Құтты білігін», Яссауидің «Диуани хикметін» атап өтуге болады. Бұл еңбектерде қағида-ережелер, құқық үлгілері көптеп кездеседі. Қорқыт ата туралы белгілі әдебиетші Ә. Қоңыратбаев іргелі зерттеулер жүргізді [2]. Қорқыт еңбектерінде әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тәлім-тәрбие үлкен орын алады. Қорқытқа байланысты сөз айтар болсақ, онда философиялық-эстетикалық тұрғыдан терең толғаныстарға келеміз. Адам баласы білім кәусарын бойына сіңіру қажеттілігін, білімді адам күшті, тәртіпті болатынын, оны тек білім ғана адамды бақытқа жеткізерін Ж. Баласағұн бабамыз ерекше айтып кеткен [3, 123 б.]. М. Қашқари өз сөздігінде халқымыздың әдет-ғұрып, салт-дәстүрі жайлы көптеген мағлұматтар қалдырған. Сондай-ақ, халқымыздың біртуар ойшылдары: Ахмет Иүгінеки, Қожа Ахмет Яссауи, Шалкиіз, Асан Қайғы, Жиренше, Бұқар, соңы Абайлар өз шығармаларында ата-баба жолын марапаттап, одан ауытқымауға, олар қалдырған қағида-тәртіптерін үнемі сақтауға, сонда ғана елдіктен кетпейтіндіктерін жан-жақты ескерткен. Бұл қағидалар тұрмыс-тіршілікпен, шаруашылықпен тікелей қатысты екені даусыз.

Ежелгі жазба мәдениет ескерткіштері – бұл маңызды, құқықтық құжаттар, жетілген мәтіндегі құжаттар, ең алдымен, жазба мәдениеті қарым-қатынастың ауызша формаларына негізделген. Ауызша шығармашылық әдет-ғұрып құқығы нормаларына тән болды, өйткені халықтың негізгі бөлігінің жазу мәдениеті болмады, тек қоғам өкілдерінің бір бөлігі әдет-ғұрыптарды жинақтап, жүйелеп, түсіндіре алды, ал ақсақалдар оны насихаттап отырды [4, 364 б.]. Ұлттық құқықтық жүйе әлеуметтік жағдайларға байланысты өзгерістерге ұшырады. Бұл мәдениеттің, құқықтың, қоғамдық болмыстың сипатына өзіндік із қалдырады. Ұрпақтан ұрпаққа беріліп, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтың әдет-ғұрып құқығы бірқатар өзгерістерге ұшырады. Бұл құқықтық мұра жолында кері әсерін тигізді. Тарихта әдет-ғұрыптың құқыққа айналуының көрінісі көп кездеспейді, өйткені рухтың секіріссіз табиғи эволюцияның барлық деңгейлерінен біртіндеп өтуі сирек болатын жағдай. Әдет ғұрыптың құқыққа айналуы жүзеге асуы үшін қоғам тұрақты жағдайда, әлеуметтік дағдарыстар, әскери қақтығыстардан тыс болуы керек, бірақ мұндай сабақтастық жүзеге аспайды деуге

болмайды. Өркениеттен аулақ көптеген халықтарда әдет-ғұрыптың құқыққа айналуы жемісті жүзеге асуы, яғни әдет-ғұрып құқықтық әдет-ғұрыпқа, одан позитивті құқыққа айналуы тарихта аз кездеседі.

Қазақтың әдет-ғұрып құқығы көшпенділердің заттық-практикалық іс-әрекетінде белгілі-бір әлеуметтік құндылық ретінде болды, өйткені халық өмірінің дүниетанымдық аспектілерін және рухын бейнеледі. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде құқықтың құндылықтық, әлеуметтік және мәдени процестердегі ролін ашу, құқықтағы сабақтастықтың көрінісін, құқық пен болашақ қоғамның әлеуметтік реттеушілері арасындағы байланысты түсіну мүмкін емес. Онсыз құқық саласындағы адам санасының өзгертуші рөлі, құқықтың адамдық, тұлғалық аспектілері назардан тыс қалады. С.С. Алексеевтің пікірінше, құқық құндылығы туралы пікір құқықтың әлеуметтік игілік ретінде, яғни қоғам өміріне мейлінше көп пайда келтіруге қабілетті қоғамдық құбылыс ретінде мойындалуын білдіреді. Осы пікірге сәйкес, қазақтың әдет-ғұрып құқығының рухани, жалпы адамзаттық бастауларының мәнді мазмұнын қарастыру қажет. Мұндай талдау әдет-ғұрып құқығы нормаларында бекітілген және көрініс беретін халық өмірінің құндылықтық бағдарларын, адамгершілік бастауларын ашуға мүмкіндік береді.

Жалпы көшпелілердің әдет-ғұрып құқығы нормалары қоғамдық дамудың ұзақ процесінде ұрпақтан ұрпаққа беріле отырып, заманға сай өзгерістерге түсе отырып, біртіндеп қалыптасты. Еуразия аймағында көшіп-қонған сан-алуан тайпалар сапырылысында өз ру-тайпа мүдделерін қорғау, қоғамдық қатынастарды реттеу барысында әдет-ғұрып нормалары шыңдала түсті. Яғни, өмірдің өзі, тұрмыс-тіршілік қажеттілігі әдет-ғұрып құқығының мазмұнын толықтырып, ролін күшейтті, жетілдіріп дамытып отырды. Жан-жақты дамыған институттарын өмірге әкелді. Сөйтіп, өзіндік болмысы мен кейпі бар, адамгершілікке нұқсан келтірмейтін дала заңдары қалыптасты. Түркі тайпалары өздеріне лайықты әдет-ғұрып заңдарын жасады. Бұл заңдар мемлекеттің орнығуына, әлеуметтік жағдайларды бейбіттендіруге, экономикасын көтеруге, мәдениетін дамытуға әсер етті. Көшпелі қоғам заңсыз өмір сүруге болмайтынын түсінді. Заңдарды күнделікті тұрмыс-тіршіліктерінде таныстырып, ақын-жыраулар тыңбай еңбек етіпті. Тіпті, күн сайынғы айтыс, өлең-жыр сайыстарындағы басты тақырыптар осы әдет-ғұрып заңдарынан туындайтын мәселелер болды. Соның нәтижесінде қоғам мүшелерінің құқықтық санасы көтерілді, құқықтық мәдениеті артты. Оның үстіне әрбір отбасы өз балаларын бесіктен тәрбиелеп, құқықтық тәлім-тәрбиелер молынан насихатталды. Осылардың нәтижесінде көшпелілер қоғамындағы құқықтық сана биік деңгейге көтерілді.

Өз уақытында алғашқылардың бірі болып Шоқан Уәлиханов қазақтың әдет-ғұрып құқығының демократизміне және гуманизміне назар аударды. Құқықтық институттарды зерттей отырып, қазақтардың көшпелі қоғамының саяси-құқықтық құрылымын зерттеушілерге теориялық маңызды пікір айтады. «Қырғыздардың әдет-ғұрып құқығы мұсылман, қытай, орыс заңдарына қарағанда мейлінше гуманды сипаттарға ие. Қырғыз заңдарында жаңа европалық кодекстерде толы ескертуші және үрейлендіруші шаралар жоқ. Қырғыздарда тәнді жазалау ешқашан болмаған. Ал ру мүшелері өз руластары үшін жауап беретін құқықтық заңдар көптеген практикалық пайда әкеледі» [5, 141 б.].

Өмірдің нақты жағдайларында құқық нормаларының қолданылғаны туралы көрнекті қазақ қайраткерлері Бұқар жырау мен Қабан жырау шығармаларынан көруге болады. Бұл оның күнделікті жағдайда қолданылғанының айқын дәлелі. Көшпелі өркениеттің моральдық ұстанымдарының жүйесі туралы айта отырып, үлкенге құрмет, қонақжайлық секілді жалпы адамзаттық әмбебап құндылықтарды атауға болады. Олар әр түрлі халықтардың қарым-қатынасы сипатын анықтайды, бірақ мәселе бұл моральдық ұстанымдардың мүлтіксіз сақталғанында және қазақ әдет-ғұрып құқығының нормаларында берілгендігінде болып отыр.

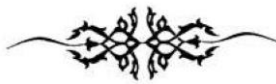
Қазақтың әдет-ғұрып құқығы рулық экзогамия принципін қатаң сақтауды бекітеді, яғни қандас туысқандардың некелік қатынаста болуына тиым салады. Бұл талап дені сау ұрпақ

пен деннің саулығы мәселесімен тікелей байланысты. Осы талапқа сәйкес руластар арасында жеті атаға дейін некеге отыруға тиым салынып, көп жағдайда әйелді бөлек рудан алуға тырысқан. Экзогамиялық тиымды бұзғандар қатаң жазаланған, жеңіл жаза қолданғанның өзінде елден қуылған [6, 31 б.]. Ағайынгершілік институты қазақ қоғамының сан ғасырлық даму тәжірибесінің жетістігі болып табылады. Ағайынгершілік институты қоғам дамуының бірнеше кезеңінде түрленіп, толығырақ дамыған жүйеге айналған күрделі құрылым. Ағайынгершілік институты өзінің ішінде бірнеше түрлерге бөлінеді. Ағайынгершілік институтын құрайтын құрылымдық жүйелер тұтастай осы институттың бейнесін көрсетеді. Ағайынгершілік институтының ішкі құрылымы өзара байланыста, тарихи тәжірибеге негізделген, жеке-жеке құрылымдық бөліктердің жиынтығынан құралады. Ағайынгершілік институтының құрылым жүйесіне мына төмендегілер кіреді: аманат мал, жылу, жұртшылық, асар, қызыл көтеру, ағайынгершілік, қонақжайлылық, шүлен тарату т.б.

Сонымен, қазақ халқының құқықтық санасының формалары болып табылатын әдет-ғұрып нормалары қазақ қоғамы тарихында ұзақ уақыт жинақталып, жазылмаған заңдар жүйесіне айналған, қазақ қоғамының барлық қабаттарына бірдей ыңғайлы, үйлесімді нормаларға айналған. Әдет-ғұрып құқығының мемлекет тарапынан бекітілген нормалары билер билігінің сүйенетін негізі болды. Жоғарыда аталған әдет-ғұрып құқығы нормалары қазақ халқы құқықтық санасының реттеушілік қызметі саяси, некелік-отбасылық, мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік қатынастарды реттеуді толық қанағаттандырып, жеткілікті деңгейде өз міндетін атқарғанын айғақтайды. Осыған сәйкес, қазақ дүниетанымындағы құқықтық сананың өзіндік жоғары деңгейде қалыптасқаны туралы сенімді түрде айтуға болады. сондықтан, әдет-ғұрып құқығының осы нормаларын талдай отырып, елімізде зайырлы құқықтық мемлекет қалыптастыру барысында құқықтық реформаларды өз діліміз бен санамызға сәйкестендіріп жүргізу қажет деп тұжырымдаймын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сартаев С.С. Теория государства и права. – Алматы: Ғалым. 1960. – 199 с.
2. Қоңыратбаев Ә. Қорқыт Ата кітабы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 220 б.
3. Жарықбаев Қ. Қалив С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. – Алматы: Рауан, 1994. – 158 б.
4. Өсерұлы Н. Тәуке хан және оның билік құрған кезеңі // Қазақтың ата заңдары: 10 т. – Алматы: Жеті Жарғы, 2005. – ІҮ т. – 552 б.
5. Уәлиханов Ш.Ш. Сот реформасы жайындағы хат // Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1984. – Т.1 – 126-124 бб.
6. Өзбекұлы С. Тәуке хан. Жеті Жарғы. – Алматы: Санат. 1994. – 320 б.

УДК: 34.06

Байхадамова Гүлжаухар Махмұтқызы,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің оқытушысы, Қызылорда қ.,
Қазақстан Республикасы

АҚПАРАТТЫҚ САЛАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МЕМЛЕКЕТТІК ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Жаңа мыңжылдық ақпараттық процестердің қарқынды дамуымен және қоғамның жаңа даму деңгейіне - ақпараттық қоғамға өтуімен сипатталады, оның негізі болып - шексіз ақпарат алмасу болып табылады.

Әлемдік ақпараттық процестердің дамуы Қазақстанның әлемдік ақпараттық жүйеге ену қажеттілігін алдын-ала анықтайды, ол өз кезегінде міндеттерді тұтас әрі кешенді түрде

шешуді көздейді. Олардың негізгілері: ақпараттарды ақысыз іздеу, алу, өндіру және тарату мүмкіндігін қамтамасыз ету, бұқаралық ақпарат құралдарын дамыту, басқа да қолда бар ақпараттық ресурстарды қалыптастыру, халықаралық стандарттарға сәйкес ақпараттық қызметтерді ұсыну, ақпараттық жүйелерді құру, дамыту және жұмыс істеу үшін жағдайларды қамтамасыз ету, әлемдік ақпараттық қоғамдастыққа интеграцияланған бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыру.

Қазіргі Қазақстанның басты стратегиялық мақсаты - адамның құқықтары мен бостандықтары сондай-ақ әлемдік кеңістікке интеграциялау саласында халықаралық-құқықтық стандарттарға сәйкес келетін демократиялық мемлекетті қалыптастыру. Осыған байланысты конституциялық принциптер мен нормаларды, Конституция идеяларын және онда көрсетілген құндылықтарды іске асыру мәселелерін шешу түбегейлі міндет болып табылады.

Жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуы мен дамуы, ақпарат алмасудың артуымен қатар, аумақтық және мемлекеттік шекаралардың маңызы мен рөлінің төмендеуіне, жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігінің әр түрлі аспектілері мен бағыттарына нақты және ықтимал қатерлердің әсері күшейеді. Ақпараттық қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің алдыңғы қатарында және бірінші кезектегі маңызға ие.

Сонымен қатар, халықаралық ынтымақтастықтың маңызды саласы деп танылған ақпараттық сала халықаралық ақпараттық және телекоммуникациялық компаниялар мен мемлекеттер арасындағы бәсекелестік объектісіне айналды. Ақпараттық орта халықтың санасы мен мінез-құлқына ақпараттық әсер ету саласы ретінде қарастырылады. Ақпараттық саладағы дүниежүзілік қауіпсіздікті сақтау, мемлекеттік егемендік қағидаттарын сақтау, жанжалдар мен дауларды бейбіт жолмен шешу, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау және адамның құқықтары мен бостандықтарын сақтау міндеттерімен үйлеспейтін мақсаттарда пайдаланудың да қатері бар.

Ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу проблемасының өзектілігі ішкі, сыртқы сипаттағы қатерлердің жаңа түрлерінің пайда болуы, құқықтар мен заңды мүдделерді қорғауды талап ететін жаңа ақпараттық құқықтық қатынастардың дамуы жағдайында жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің іс-әрекетінің барлық салаларында және түрлерінде ақпарат рөлінің едәуір артуымен байланысты.

Ақпаратты құру, оны жинау, жинақтау, өңдеу, тарату және тұтынушыға ұсыну, ақпараттық технологияларды әзірлеу және енгізу, ақпаратты қорғау және ақпараттық-құқықтық қатынастарға қатысушы субъектілердің - құқықтарын қорғау мемлекеттің қатысуынсыз жүзеге асырыла алмайды. Бұл үдерісте ақпараттық құқықтарды қорғау проблемасы ерекше маңызды, ол өз кезегінде өзекті болып табылады.

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан ең өзекті проблема интернеттегі ақпарат алмасуды және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді құқықтық реттеу мүмкіндігі проблемасы болып табылады. Әр түрлі елдер туындаған мәселелерді шешудің өзіндік нұсқаларын ұсынады, халықаралық шарттар мен модельдік халықаралық заңнамалар әзірленіп, жасалып жатыр. Қазақстандық ақпараттық заңнамалар көбінесе халықаралық тәжірибеге және халықаралық ынтымақтастыққа негізделген сонымен қатар, кез-келген тәжірибе қазақстандық жағдайда қолдануға қолайлы болуы мүмкін емес.

Ақпараттық мәселелермен, ақпараттандырумен және ақпараттарды рұқсат етілмеген қол жетімділіктен қорғаумен, ақпарат пен ақпараттық ортаның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін адвокаттардың, практиктер мен зерттеушілердің кәсіби деңгейі мен құқықтық мәдениетінің тиісті деңгейін қамтамасыз ету қажет. Бұл өз кезегінде осы саладағы ақпарат алмасуға және мемлекеттік басқаруға қатысатын субъектілердің қызметіне оң әсер етуі керек. Осы саланың даму жылдамдығын ескере отырып, заңдық, ұйымдастырушылық және технологиялық қамтамасыз етуде бұл сала ұлттық қауіпсіздіктің барлық субъектілері - жеке тұлға, қоғам және мемлекет үшін мүдделерінің барлық маңыздылығымен мемлекеттік механизмнің ең аз қорғалатын элементі болып табылатындығын атап өткен жөн.

Ақпарат алмасу еркіндігі, ақпараттық технологиялардың өзгеру жылдамдығы және олардың таралуы, компьютерлік сауаттылық деңгейі, құпия ақпараттар мен ақпараттық ағындардың қорғалу дәрежесі және басқа критерийлер белгілі бір мемлекеттің әлемдік қауымдастықтағы орны мен маңыздылығын белгілеу процесінде шешуші болады. Көптеген елдердегі ақпараттық қоғамның осы маңызды компоненттері, әдетте, мемлекеттік бақылауға алынады және мемлекеттік реттеуге жатады. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасы арнайы нормативтік құқықтық актілердің тұтас кешенін қабылдады, Қазақстанның ақпараттық қауіпсіздігі тұжырымдамасын және басқа да мемлекеттік бағдарламаларды әзірледі, бірқатар халықаралық шарттарға қол қойды және ратификациялады.

Ақпараттық қоғамды қалыптастыру кезеңінде Қазақстан экономикада және білім берудің ақпараттық секторының даму деңгейімен, ақпарат алмасу еркіндігімен және елдің ұлттық қауіпсіздігінің басты стратегиялық мақсаттарының бірін анықтайтын ақпарат ағындары мен ресурстарды қорғау дәрежесімен анықталатын әлемдік жүйеде құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленгендей жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігі лайықты орынға ие болуы керек.

Конституция өз негізінде қазақстандық қоғамда жалпыға бірдей қауіпсіздікке қол жеткізу және оны қамтамасыз ету үшін барлық қажетті жағдайларды ескеретін жалпыұлттық саяси келісім болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы елдің Негізгі Заңы бола отырып, қауіпсіздік мәселелеріндегі шешуші позицияларды жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерінің бірыңғай компромиссі ретінде анықтады, оны қамтамасыз ету жөніндегі негізгі функционалдық міндеттерді арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға жүктеді.

Ұлттық қауіпсіздіктің негізгі субъектілері - адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік мүдделеріне ымыраға келу дәл осы мүдделерді қорғайтын мемлекет ретінде қауіпсіздіктің негізгі принципі болып табылады. Осыған байланысты ұлттық қауіпсіздік туралы заңнамаға белгілі бір түзетулер енгізу қажет деп санаймыз, онда жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделері бірдей маңызды ұғымдар ретінде күрделі және өзара байланысты түрде қарастырылуы керек.

Ақпараттық қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздіктің шешуші компоненттерінің бірі ретінде, ішкі мүдделері шешуші рөл атқаратын, бұл өз кезегінде субъектінің ақпараттық ортаға саналы қажеттілігін білдіретін күрделі ішкі құрылымы бар күрделі динамикалық тұрақты мемлекеттік ақпараттық кеңістік. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты мақсаты - ақпараттық мүдделерді тікелей жүзеге асыру үшін жағдайларды анықтау және құру, олардың тұрақтылығын қамтамасыз ету және осы мүдделердің мазмұнына сүйене отырып, олардың мызғымастығын, өсуін және дамуын қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау болып табылады.

Ақпараттық қауіпсіздік жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірінің барлық салаларына тікелей әсер етеді. Бұл ақпараттық қауіпсіздікті заң шығарушы қызметін едәуір күшейтуді қажет ететін қазіргі кезеңдегі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі бағыттарының бірі ретінде сипаттауға болатындығын айтуға мүмкіндік береді. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оның қазіргі заманғы ақпараттық саладағы ұлттық мүдделерін қорғау осы мүдделерге төнетін қауіп-қатерлерге қарсы іс-қимыл саласындағы қатынастарды құқықтық реттеу жүйесінің басым дамуын және тиісті заң шығару процесін оңтайландыруды болжайды. Сонымен бірге, ақпараттық заңнаманың қазақстандық жүйесі өзінің қалыптасуының басында, ол алдында тұрған көптеген міндеттерді анықтайды.

Қазақстандық заңнаманы дамытудың негізгі бағыттарының бірі: ақпараттың құқықтық мәртебесін нығайту; ақпараттың толық жіктелуі; ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тарату режимдерін, сондай-ақ олардың талаптарын бұзғаны үшін жауапкершілікті құқықтық шоғырландыру; ақпарат саласында азаматтардың конституциялық құқықтары мен міндеттерін іске асыру саласындағы қатынастарды реттеудің құқықтық тетіктерін жетілдіру;

Қазақстан индустриясының ақпараттық секторына қаржылық инвестицияларды ынталандыру үшін жеңілдіктер мен жеңілдіктерді әзірлеу және енгізу және т.б.

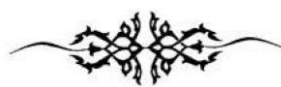
Ақпараттық қауіпсіздік субъектілерінің кең спектрін ескере отырып, заңнамалық деңгейде осы салада олардың жұмысын жүйелейтін, жалпы тәсілдерді дамытатын қызметтің бірыңғай қағидаттарын біріктіруге болады. Ақпараттық қауіпсіздік қағидаттарының ұсынылған жүйесі оны қамтамасыз етудің барлық негізгі бағыттарын қамтиды және оларды мемлекеттік органдар да, қоғамдық ұйымдар да негіз ете алады. Оларға мыналар жатады: заңдылық принципі; азаматтардың, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін теңдестіру принципі; ақпарат саласындағы ұлттық мүдделерге қол жеткізу және осы қатерлерге қарсы тұру мақсатында қатынастарды құқықтық реттеудің күрделілік принципі; ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру бойынша мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру принципі; мемлекет қызметін бақылауға қоғамдық ұйымдарды ақылға қонымды тарту қағидасы; қорғалатын ақпараттың қауіпсіздігі принципі; қазақстандық ақпараттық қауіпсіздік жүйесін халықаралық қауіпсіздік жүйелерімен интеграциялау принципі; елдің ақпарат саласындағы заңнамасын бұзғаны үшін ақпараттық қауіпсіздік субъектілерінің жауапкершілік қағидаты.

Ақпараттық қауіпсіздіктің ерекшеліктері оған қол жеткізу мен қамтамасыз етуді кең ауқымды мемлекеттік органдар, соның ішінде мамандандырылған сипаттағы органдар, сондай-ақ қоғамдық немесе қоғамдық бірлестіктер, ұйымдар, бұқаралық ақпарат құралдары және олардың қызметтік немесе әлеуметтік функциялары бойынша ықпал ете алатын адамдар жүзеге асыратындығын анықтайды. Қоғамның сана-сезіміне және сәйкесінше мінез-құлқына. Осыған байланысты біз ақпарат айналымының жай-күйін белгілі бір мемлекеттік бақылаудың қажеттілігі туралы, сондай-ақ жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттік институттардың ақпараттық құқықтарын жүзеге асыру процесі туралы айтуымыз керек.

Ақпараттық қауіпсіздік - бұл мемлекеттің ақпараттық функциясының құрамдас бөліктерінің бірі. Ақпараттың рөлі күшейіп, ақпарат айналымы көлемінің өсуі, ұлттық экономикалардағы IT секторының рөлі, үнемі өсіп келе жатқан ақпараттық ресурстардың қауіпсіздігі мен қауіпсіздігін мемлекеттік бақылау қажет болғандықтан, ақпараттық функцияны қазіргі заманғы мемлекет функциялары жүйесіндегі тәуелсіз компонент ретінде қарастырған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманов Ж.К. Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие. – М.: ЭКСМО, 2012. - 240 с.
2. Аманов Ж.К. К вопросу о понятии «электронный информационный ресурс» // Казахстанский журнал международного права. - 2016. - №2(30). - С.51-53.
3. Кулжабаева Ж. «Қауіпсіздік» түсінігінің құқықтық мазмұны: қайнар көздері және қазіргі халықаралық құқықтағы теориялық негіздеу // Қазақстандағы құқықтық реформа. - 2002. - №2(15). - 53-54 бет.
4. Информационное право: Актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. И.Л. Бачило. - М.: Юрайт, 2009. – 530 с.
5. Сартаев С.С., Нұрпейісов Д. Тәуелсіз Қазақстан – Егеменді мемлекет. - Алматы, 2004 ж. - 576 бет.

УДК: 371.311.3

Ильясова Элмира Умирзаковна

әлеуметтік ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

ҰРПАҚ ТӘРБИЕСİNДЕГІ БІЛІМНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бала тәрбиесі – өте күрделі процесс. Оның күрделілігі бесіктен бастау алып, үнемі уақытпен, бала көңіл-күйімен, жеке қабілетімен, икемділігімен, тізгінді үнемі қадағалау қажеттігімен ұғындырылады.

Адам өз өмірінде, барлық уақытта сол кезеңге сай ғылымға, технологияға, қоғамның бүкіл өміріне тез бейімделуге, қабылдауға, үйренуге қабілетті болуы керек. Ол адамның өз мақсаттарына жету барысында тез алға жылжып қозғала алатындығын көрсетеді. Білім барлық уақытта маңыздылығын жойған емес, өйткені адамның санасының дамуы, оның өркендеуін қажет етеді. Ал ол өз кезегінде біліммен қаруланып отыруды талап етеді. Бірақ маңызды білімі бар адамдар, өз саласында жақсы бейімделе алады. Осындай білімнің маңыздылығын өз уақытысында түсініп, күн тәртібіндегі маңызды мәселеге айналдырған қазақ зиялы қауымының өкілдері, қазақ ұлтының ұрпағын өз заманына сай білімді игеріп, көзі ашық, көкірегі ояу адам ретінде алға жылжуға ұмтылуына барынша ат салысып, барлық өмір жолын арнаған.

XX ғасырдың басында үркердей топтанып шыққан қазақ зиялы қауымының аса көрнекті өкілі, өзінің жалпы рухани болмысы жағынан «оқыған азаматтардың тұңғыш көсемі» ретінде танылған Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Ол өзі өмір сүрген қоғамның көкейкесті әлеуметтік мәселелерін биік деңгейде қозғаған, адамды рухани қалыптастырудағы оқу-білімнің құдіретін терең түсінген ағартушы – реформатор еді [1.47].

Ол А. Бөкейхан бастаған қазақ зиялыларымен біріге отырып, ұлтын ұйқыдан оятудың бірден – бір тиімді құралы ретінде «Қазақ» газетін шығаруды ұйғарды

Газет бұл миссияны абыроймен атқарды. Оны алғашқы кезде 3000-нан астам адам жаздырып алса, кейіннен жабылар алдында таралымы 8000-ға жетеді. Мұның сол кез үшін үлкен жетістік болғаны даусыз. Газеттің бұқаралық сипат алуында оның 1913 жылдың наурызынан 1917 жылдың қыркүйегіне дейін редакторы болған А. Байтұрсынұлының үлесі ұшан-теңіз.

Ахмет Байтұрсынұлы көзі ашық, озық ойлы зиялы қауыммен бірге 1917 –ші жылдың 21-28 шілдесі аралығында өткен Бірінші бүкілқазақ съезін ұйымдастырушылардың бірі болды. Ал осы жылдың желтоқсан айының 5-13 күндері өткен Екінші бүкілқазақ съезінде Алашорда өкіметі құрылғанда А. Байтұрсынұлы жаңа үкіметтің халық ағарту саласындағы оқулықтар дайындайтын комиссияның құрамына кіреді[1.49].

Алаш жетекшілері қазаққа жалпы міндетті бастауыш оқудың аса қажеттігі және ол оқу ана тілінде болуы, сонымен қатар жалпы халықтың сауатын ашу мәселесі де күн тәртібіне қойылды.

Қазақ елі ғылым дамуынан кенже қалуы себепті зауыт-фабрика дегенді біле қоймады. Сондықтан А. Байтұрсынұлы ғылымсыз, өндіріс орындарынсыз қазақтың бар байлығы өзгелердің қолына көшетінін жақсы білді, халықты білімді болуға, бай және күшті болуға үндеді. Елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауды ұсына отырып, ол: «Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм ғой; біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін білімді, бай және күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек»- деп жазды [1,53].

Осындай үлкен міндеттің жеке дара емес, бүкіл қоғам жұмыла жасағанда оң нәтиже беретінін Әл-Фараби атамыз да өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты

трактатының арнайы параграфында адамдардың бірлесуі мен өзара көмегі жайлы зерттеу жүргізді. "Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғары кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек. Ал мұны ол жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді, осы қауымдағы адамдардың әр қайсысы оған қажетті нәрселердің жалпы жиынтығынан қандай да бір затты тауып беріп отырады, оның бер жағында әрбір адам өзінен басқа екінші адам жөнінде де нақ осындай күйге түседі. Міне сондықтан да бір-біріне көмектесіп отыратын, біреуі екіншісінің өмір сүруіне қажетті нәрселердің бір бөлігін тауып беріп отыратын көптеген адамдар бірлестігі арқылы ғана өзінің жаратылысына сай кемелдік дәрежесіне жете алады!" деген болатын [2,171].

Бірлесе отырып жұмыс жасау, қоғаммен үнемі бір болу, бұл адамдардың әлеуметтік өмірінде жеке дара ештеңеге қол жеткізе алмайтынын, тек қана бірлесе отырып, қоғамдық мақсатты жүзеге асыра отырып өз мақсатына ұмтылып, еңбегінің жемісін көретінін нақ айтып отыр. Бұдан қазақ қоғамының қайраткерлері қай уақытта болмасын білім мен бірлік, қарым-қатынас мәселесінің маңызды екендігін сөз еткен және де еңбектерінде толық жазып өткен.

Қазақ қоғамындағы оқыту үдерісінде, әсіресе, қазақша оқуда кемшілік көптұғын. Сол себепті қазақ балаларын өз тілінде оқыту ісі кәсібилікті талап ететінін арнайы мәселе дәрежесінде көтеріледі. Сондықтан А.Байтұрсынұлының: «Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек. Оны білуге баланың туғанынан бастап, өсіп жеткенше тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісіне, түсіне қарап, ішкі қалынан хабар аларлық болу керек... Бұл күнгі ғылымды жұрттарда бала оқыту жұмысы бала оқыту ғылымын оқып шыққан адамдардың қолында» - деп жазуы тегіннен-тегін емес еді [1,53].

Алайда, ол кезде қазақ қоғамында білім тарататын, оқу үйрететін орындар тіптен жетімсіз болатын. Қазақ балаларына арнап ана тілінде мектептер ашудың 1905 жылғы Қарқаралы петициясында басқа да өзекті мәселелермен қатар көтерілуі жайдан-жай емес еді. Сондықтан да А. Байтұрсынұлы бұл мәселеге 1914 жылы жарық көрген «Бастауыш мектеп» атты мақаласын арнап, сол кездегі бастауыш мектеп ретінде пайдаланылып жүрген мектептердің жақсы жағы мен кемшіліктерін көрсете отырып, жарамдыларын алуды ұсынады. Оның пікірінше, бастауыш мектеп балалардың толыққат танырлық сауаттылығын ашатындай және әрі қарай оқимын дегенге негіз қаларлықтай болуы қажет. Бұл арада мектептің ұрпақ қалыптастыратын маңызды әлеуметтік орта екенін ескеруіміз керек [1,54].

Үнемі жалғасын табатын әрекет бар кезде (мысалы, еңбек, балаларды тәрбиелеу, теле бағдарламаларды қарау, денсаулықты қорғау және т.б.), яғни адамдардың арасындағы үнемі байланыстың болуы, жаңа білімдерді де қажет етіп отырады. Ол білімнің толықтырылып, жаңа жағдайға сай болуын көрсетеді.

Ж. Баласағұн еңбектерінде адам өз өміріне қанағаттанып, артыққа ұмтылмай, пендешілік тілегін шектегенде оған жоғары рухани байлықтар тән болады деп ескертеді. Адам баласы жарық дүниеге қайырымды да емес, зұлым да емес болып келеді, бірақ ізгі адам бола алатын мүмкіншілігі де болады, сондықтан оған дұрыс тәрбие беру керектігі айтылады.

Тәрбие беру ол ұрпақтармен дұрыс қарым-қатынас жасай алу, оған керектіні қажеттілігіне қарай дұрыс бере алу. Ол адамдармен байланыс жасау кезінде топта және үнемі жалғасын тауып тұрса, олардың арасындағы байланыс нығая түседі. Олардың арасында белгілі бір қатынас жүйесі пайда болады.

Қазіргі таңда адамзат ақпараттық жаңару жағдайында өмір сүріп жатқан кезде, адамның алдында көптеген ақпараттар пайда болады, олардың көпшілігі адамның, соның ішінде ұрпақтың өзіне де, айналасындағы адамдарға да қауіпті. Бұл жағдайда адамның дұрыс дамуын сақтау үшін адамның ішкі қасиеттері мен оның қалауы, қажеттіліктерін таба білу маңызды болып табылады.

Ұзақ өмір сүрген көрнекті неміс физигі Макс Борн (1882-1970) былай деп жазды: "қазір менің жастық шағымда фантастика саласына қатысты деп саналатын сансыз заттар бар. автокөліктер мен ұшақтар болмады, радио қабылдағыштар болмады, фильмдер мен теледидарлар болмады, конвейерлер мен жаппай өндіріс болмады. Мұның бәрі менің көз алдымда шындыққа айналды және адамдардың өміріндегі экономикалық және әлеуметтік өзгерістерге, өткен тарихтың ондаған ғасырындағы кез-келген нәрсеге қарағанда тереңірек және іргелі болды» [3,11].

Бұдан адамның ақыл-ойының дамуымен қатар, өзінің өмір сүріп отырған ортасында әлеуметтік құрылыммен қатар, әлеуметтік инфрақұрылымды да өзгерткенін көруге болады. Бұл ондаған жылдар бойы дамыған білімнің нәтижесі. Адамның еңбегінің жемісі. Бірлесе отырып атқарған жұмыстарының көрнісі екенін аңғаруға болады.

Еңбек сүйгіштік, имандылық, ұлттық құндылықтар, мелекеттің болашақ азаматы ретіндегі міндеті мен құқықтары, әлеуметтік ортадағы өзінің әлеуметтік орны мен ролін анықтай алуына жағдай жасалуын қамтамасыз етілуін алады немесе дұрыс ескерілмей, олардың өмірдегі орнын дұрыс ажырата алмауын алады және қабылдайды. Оны болашақта өзінің өмірінде, мақсатына жету жолдарында, адамдармен қарым-қатынасында, қоғамдық өмірде қолданады. Отбасы адамды тек тәрбиелеуде ғана емес, сонымен қатар білім алуы, мамандық таңдауы, өмірлік ұстанымды табуда бағыт-бағдар береді және қолдау көрсетеді. Осыған орай, отбасы қоғам мен мемлекет тарапынан көптеген ақпарат алады сол ақпаратты игеру арқылы отбасында адам өмірінің негізгі процестері қалыптасады. Отбасында балалар мен ата-ананың қарым-қатынасы олардың бір-біріне деген қажеттілігін және олардың отбасы ішіндегі, қатынасты жете ұғыну арқылы бірін-бірі тәрбиелеуі шығады. Бала тәрбиесі бұл ата-ананың өзінің өмірдегі алған тәрбиесінің негізінде анықталады. Баланы өзіміздің өміріміздің жалғасы деп қажет етсек, оның біздің немере, шөберемізді де өз отбасында өмірге әкеліп олардың үлкен ата-аналары біздің ұрпақтарымыз екендігін мақтанышпен айта алатындай етіп тәрбиеленуіне де өзіміз бастамашы болатынымызды ұмытпағанымыз дұрыс. Міне бала тәрбиесі осы ұғымнан келіп шығуы керек деп ойлаймын. Бұл жөнінде Ж. Баласағұн өзінің еңбектерінде «Өмірдің мәнін түсінуде адамды тәрбиелеу мен қалыптастыру үлкен мағынаға ие. Егер құдай бүкіл әлемнің жаратушысы болса, онда ана мен әке ұрпақты жалғастырушы ретінде өздерінің балаларын тәрбиелеу қажет. Ата-ананың негізгі мақсаты балаларына өткенді ғибадат ету мен ата-бабаларын сыйлаудың қажет екендігін санасына жеткізу. Олар балалар үшін қоғамда да, күнделікті өмірде де үлгі болуы тиіс»-деп айтқан болатын.

Тәрбие жолы – қиын жол. Тәрбие дегеніміз –халықтың ғасырлар бойы іріктеп, жинақтап алған озық тәжірибесін, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын жас ұрпақтың бойына сіңіру, соған сай мінез-құлық қалыптастыру [4,25].

Халыққа тегін білім берудегі мақсаттың бірі – адамдардың табысты болуына жағдай жасау. Кез келген адам еңбекқорлығы мен қабілетінің арқасында биік шыңға көтеріле алады [5,338].

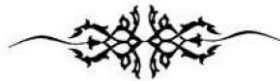
Міне біздің қоғамымыздың озық ойлы азаматтарымыздың арманы бүгінгі күні де маңызды мәселеден түскен жоқ, бірақ алға дамып ел қатарлы біліммен сусындап келе жатқан жастарымызды көруге де болады. Яғни білім әрбір адамның әлеуметтеніп, қоғамдық ортада өсуіне, өзін керекті адам ретінде дамыта алуына жағдай жасауындағы басты құралы екендігін көрдік. Ол үнемі дамуды қажет етеді

Әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Қ. Бәкір. Алаш қозғалысы саяси топ басшыларының әлеуметтік көзқарастары. Оқу құралы. Астаны – 2008.
2. Қорқыт атаның табиғат туралы нақыл сөздері. Э.Ильясова. Қорқыттану II кітап. Қызылорда "Тұмар"2004.
3. Н.А. Аитов. Социология образования. Учебник для высших педагогических учебных заведений. Алматы, 2000.

4. Э. Ильясова, З.Ж. Жаназарова. Түркі тілдес ойшылдардың балатәрбиесі туралы идеялары. Түркі тілдес ойшылдар/Тюркоязычные страны. №4. 2012.

5. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. Д. Бринкерхофф., Р. Уейтс., С. Ортега. Әлеуметтану негіздері. Астана, 2018.

УДК: 373.1

Исалинова Наргиз Руслановна

магистрантка 2 курса факультета философии и политологии
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан

Научный руководитель: Кудайбергенова А.М., к.п.н., доцент

ЭМПАТИЯ И ЕЕ РАЗВИТИЕ У ДЕТЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: Настоящая обзорная статья представляет собой систематизированный анализ современных научных исследований, посвященных исследованию эмпатии у детей начальных классов. Эмпатия, как ключевой компонент социально-эмоционального развития, оказывает значительное влияние на формирование здоровых межличностных отношений и социальной адаптации в раннем возрасте. Статья фокусируется на анализе существующих подходов к изучению эмпатического развития, охватывая влияние семейного окружения, образовательных методик, социокультурного контекста и других факторов на формирование эмпатических навыков. В рамках обзора освещаются перспективы и вызовы, стоящие перед исследователями и практиками в области развития эмпатии у детей начальных классов. Научная статья предназначена для освещения понятия эмпатии, ее процесса формирования и воздействия на социальные навыки у детей начальных классов. Основная цель данной работы заключается в предоставлении фундаментального понимания эмпатии, а также выявлении ее роли в социальном развитии детей начальной школы. Обзор на научную литературу направлен на подготовку диссертационной работы, которая будет посвящена развитию навыков эмпатии у детей начальных классов посредством арт-технологий.

Ключевые слова: эмпатия, эмпатическое развитие, социальные навыки.

Проблема эмпатии в личности становится особенно актуальной в свете общих тенденций современной психологии общества, которое проявляет усиленную жесткость, рационализм и прагматизм. В данном контексте развитие эмпатии предстает в качестве социального запроса, способного внести существенный вклад в решение разнообразных психологических проблем. Эмпатия функционирует как регулятор взаимоотношений между индивидуумами, проявляясь в стремлении предоставлять поддержку и помощь окружающим, способствуя развитию гуманистических ценностей в личности и становясь ключевым признаком ее личностного роста. Анализ теоретических и экспериментальных исследований, посвященных эмпатии, выявляет отсутствие единого понимания сущности и структуры этого феномена. Различные авторы определяют эмпатию как способность личности проникать в психику другого человека через вчувствование субъекта в себя или в объект. Несмотря на глубокое исследование этого явления, психологические механизмы и факторы развития эмпатии остаются недостаточно разработанными. Развитие эмпатии оказывает воздействие на способность воспринимать и реагировать на эмоциональные состояния других, способствует установлению взаимопонимания на основе сопереживания, а

также способствует снижению уровня агрессии и предупреждению межличностных конфликтов. В связи с этим, развитие эмпатии приобретает особое значение для психологической практики, науки, образования и других сфер деятельности.

Эмоциональные переживания и эмпатия, являясь составной частью области эмоционального интеллекта, служит основой любой попытки оптимизировать психологическое самосознание и отношения с другими. «Мы духовно богаты только в той степени, в какой мы можем обогатить себя эмпатическими переживаниями, и мы достигаем глубины духовного понимания только тогда, когда по-настоящему понимаем тех, кто нас окружает», пишет С. Маркус[1]. Взаимодействие с другими часто поднимает вопрос о наших эмпатических способностях, раскрывая, насколько хорошо мы знаем и понимаем тех, кто находится рядом с нами, часто обходясь без необходимости вербального общения. Способность воспринимать чувства другого человека также предполагает умение интерпретировать невербальные каналы: тон голоса, жесты, выражение лица, поза тела, движения рук и так далее. В целом женщины более внимательны к этому виду восприятия. К. Роджерс: «Быть эмпатичным означает воспринимать внутреннюю точку зрения другого, со всеми его эмоциональными компонентами и значениями, как будто бы это был другой человек, но не теряя сознания себя»[2]. Простыми словами, эмпатия—это способность поставить себя на место другого, видеть и чувствовать мир так, как это делает он. Дэниел Гоулман повторяет утверждение Мартина Хоффмана, что корни морали следует искать в эмпатии, потому что, разделяя чью-то боль, мы чувствуем неотложную потребность помочь. Эмпатия не только делает нас более понимающими, любящими и заботливыми в отношениях с семьей, эмоциональных и профессиональных отношениях и т.д., но также помогает нам стать сострадательными для тех, кого мы не знаем, и узнав о их страданиях, мы стараемся помочь как-то. Эмпатия привлекает наше внимание к социальным проблемам и несправедливостям, заставляя нас занять четкую позицию, и таким образом, эти социальные проблемы становятся нашими проблемами.

Концепция "эмпатии" в основном рассматривается в контексте психотерапевтической деятельности, однако она также имеет значение в других областях. В 1905 году Зигмунд Фрейд впервые определил эмпатию как "способность учитывать психическое состояние пациента, вживляться в его состояние и стараться понять, сравнивая его "Я" со своим собственным". Карл Роджерс, основатель гуманистического направления, внес вклад в понимание эмпатии, применяя его в контексте психотерапии и консультирования клиентов. Он расценивал эмпатию как способность воспринимать внутренний мир другого с сохранением эмоциональных и смысловых оттенков. В последующих исследованиях Роджерс основывался на понятии переживания, предложенном Е. Гендлином, и пришел к выводу, что эмпатия представляет собой особый тип взаимоотношений, необходимых для личностного роста[2]. Х. Кохут представлял эмпатию как средство наблюдения и сбора данных, считая, что это позволяет терапевту переживать опыт другого, не теряя способности объективной оценки психических состояний[3]. В его определении, эмпатия —это близкое к опыту наблюдение, и он рассматривал ее как универсальную потребность в развитии. Как отмечает Галло, эмпатический отклик включает как когнитивный, так и эмоциональный аспекты. Термин "эмпатия" используется по крайней мере двумя способами: для обозначения преимущественно когнитивного отклика, предполагающего понимание чувств другого, или для обозначения эмоционального слияния с другим[4]. Карл Роджерс определял эмпатию как способность точно воспринимать внутренний опыт другого, включая эмоциональные компоненты, словно бы ты был этим человеком, сохраняя при этом условие "как будто" (цитируется по Галло, 1989). Словарь американского английского языка определяет эмпатию как "понимание настолько близкое, что чувства, мысли и мотивы одного легко воспринимаются другим"[5]. Помимо общих аспектов разделяемого чувства и точного понимания эмпатии, некоторые авторы акцентируют внимание на коммуникации эмпатичной личности с тем, чья "внутренняя точка зрения" была понята. Например, Хейнс и

Эйвери характеризуют эмпатию как "способность распознавать и понимать восприятия и чувства другого человека и точно передавать это понимание через принимающий отклик". Такой отклик может включать вербальное подтверждение понимания, поддерживающие выражения через взгляды и мимику, а также проактивное поведение, такое как умение делиться или предоставление помощи. Из-за различных акцентов на различных аспектах эмпатии, в исследованиях используются оценки эмоционального состояния испытуемых, их когнитивных восприятий и/или их поведения[6].

Результаты исследований:

Воспитательные практики и развитие эмпатии. Исследователи установили связи между определенными методами воспитания детей и формированием эмпатических чувств, понимания и социального поведения у детей:

1) Матери, чье поведение по отношению к детям дошкольного возраста является отзывчивым, ненаказательным и неавторитарным, воспитывают детей с более высоким уровнем аффективной и когнитивной эмпатии, а также усиленным просоциальным поведением [Эйзенберг, Леннон и Рот 1983; Эйзенберг-Берг и Муссен 1978; Кестенбаум, Фарбер и Срауф 1989; Зан-Вакслер, Радке-Ярроу и Кинг 1979];

2) Разговор с детьми, даже совсем маленькими, о последствиях их поведения для других и о важности дележа и доброты эффективен в содействии развитию эмпатии и просоциального поведения [Кларк 1984; Кон 1991; Лэдд, Ланг и Стремелл 1983; Зан-Вакслер, Радке-Ярроу и Кинг 1979];

3) Моделирование эмпатичного и заботливого поведения со стороны родителей в отношении детей, а также в присутствии других людей, тесно связано с формированием у детей просоциальных установок и поведения [Эйзенберг-Берг и Муссен 1978; Кон 1991; МакДевитт, Леннон и Коприва 1991; Зан-Вакслер, Радке-Ярроу и Кинг 1979];

4) Когда дети причинили вред другим или вызвали у них беспокойство, исследования поддерживают практику объяснения того, почему поведение вредно, и предоставления предложений о том, как исправить ситуацию [Кон 1991; Зан-Вакслер, Радке-Ярроу и Кинг 1979];

5) Поддержка родителей дискуссии с детьми школьного возраста о своих чувствах и проблемах положительно связана с развитием эмпатии у этих детей [Кларк 1984].

Исследователи также выявили воспитательные методы, отрицательно влияющие на развитие эмпатии:

1) Угрозы и/или физические наказания, применяемые в попытках улучшить поведение детей, являются контрпродуктивными [Кларк 1984; Эйзенберг-Берг и Муссен 1978; Кон 1991; Зан-Вакслер, Радке-Ярроу и Кинг 1979];

2) Несистемная забота (например, несогласованность в реакциях родителей на эмоциональные потребности детей) и отказ родителей/уклонение в периоды эмоциональных потребностей детей ассоциируются с низким уровнем эмпатии у детей [Кестенбаум, Фарбер и Срауф 1989];

3) Дети из семей, где присутствует физическое насилие между родителями, имеют низкий уровень эмпатии. Например, они обычно не способны распознавать эмоциональные состояния других людей и адекватно на них реагировать [Хинчи и Гавелек 1982];

4) Предоставление внешних наград или "взятки" для улучшения поведения детей контрпродуктивно. Подобно другим исследованиям по внешним поощрениям, исследователи обнаружили, что предоставление выгод за просоциальное поведение фокусирует внимание на вознаграждении, а не на его основной причине, и желаемые поведенческие реакции имеют тенденцию к уменьшению или исчезновению при отмене вознаграждения [Кон 1991].

Развитие эмпатии: Исследования поддерживают внедрение тренировок эмпатии в качестве средства для усиления эмпатических чувств, понимания и поощрения просоциального поведения. Эта рекомендация применима ко всем возрастным группам, охватывая как детей, так и взрослых, и характеризуется как комплексными программами

тренировок эмпатии, так и краткосрочными вмешательствами. Конкретные компоненты в подходах к тренировке эмпатии, связанные с увеличением эмпатии, включают:

1) Развитие межличностного восприятия и эмпатичного отклика. Когнитивный подход включает в себя обучение людей концепции эмпатии, ее развивающим аспектам, умению распознавать различные эмоциональные состояния в себе и других, а также навыкам положительного реагирования на других. Этот подход улучшает эмпатическое восприятие и навыки [Блэк и Филлипс 1982; Хербек и Яммарино 1990; Каллиоуска 1983; Кремер и Дитцен 1991; Пекуконис 1990; Перри, Басси и Фрейберг 1981].

2) Исходный фокус на собственных чувствах: При стремлении увеличить способность детей понимать чужую перспективу наиболее эффективным является сначала сосредоточить их внимание на своих собственных чувствах — выявление различных видов эмоций, которые они переживают, и распознавание, какие чувства связаны с конкретными ситуациями [Блэк и Филлипс 1982; Диксон 1980].

3) Фокус на схожестях между собой и другими: Активности, направленные на внимание детей к схожести между ними и другими, доказали свою эффективность в увеличении как аффективной, так и когнитивной эмпатии. Выявление этих схожестей логично следует за начальным фокусом на собственных чувствах [Блэк и Филлипс 1982; Брэм, Флетчер и Уэст 1988; Кларк 1984; Диксон 1980; Хьюз, Тингл и Саун 1981]. Брэм, Флетчер и Уэст (1988) подчеркивают тесную связь между эмпатическим ответом и восприятием других как похожих на себя.

4) Моделирование или ролевые игры: Участие в активностях, где дети или взрослые принимают роль реального или вымышленного персонажа, представляют или играют его чувства и/или поведение, эффективно увеличивает как аффективную, так и когнитивную эмпатию [Барак и др. 1987; Блэк и Филлипс 1982; Хербек и Яммарино 1990; Кремер и Дитцен 1991; Морган 1983; Андервуд и Мур 1982]. Заметно, что эмпатия может увеличиваться даже тогда, когда людей просят представить себя на месте точки зрения животного, растения или даже неживого объекта.

5) Постоянная практика воображения/восприятия чужого взгляда. Систематическое и повторяющееся участие в принятии точки зрения другого человека оказывается более эффективным, чем случайные или единичные попытки сделать это [Блэк и Филлипс 1982; Хейнс и Эйвери 1979; Каллиоуска 1983; Кремер и Дитцен 1991; Пекуконис 1990]. Для многих людей, особенно для самых маленьких, способность представить и понять точку зрения другого человека требует усилий. Постоянная практика в принятии роли или восприятии перспективы является эффективным средством для увеличения уровня эмпатии.

6) Изучение эмоционально воздействующих стимулов. Воздействие стимулов, таких как изображения несчастья, лишений или бедствия других, обычно усиливает эмпатические чувства и реакции [Барнетт и др. 1982; Говард и Барнетт 1981; Пекуконис 1990; и Перри, Басси и Фрайберг 1981]. Поощрение тренерами или исследователями размышлять о других и их потребностях также стимулирует эти чувства и реакции.

7) Положительная атрибуция трезвости. Положительная атрибуция черт личности, или "расположительная похвала", подразумевает подчеркивание перед детьми того, что причиной их проявления просоциального поведения является их природа. Положительная атрибуция черт личности оказывается мощным средством для улучшения эмпатического понимания и поведения. К примеру, учитель или экспериментатор может сказать ребенку: "Я уверен(а), что ты поделился с Сьюзи, потому что ты добрый человек, который любит делать других детей счастливыми". Исследователи (например, Кон 1991; Миллс и Грузек 1989; и Перри, Басси и Фрайберг 1981) обнаружили, что подчеркивание у детей наличия определенной положительной черты увеличивает проявление ими поведения, соответствующего этой черте. Кон пишет: "...цель учителя не должна заключаться просто в производстве определенного поведения... а в том, чтобы помочь ребенку видеть себя как человека, ответственного и заботливого. Из этого изменения само концепции возникнут

долгосрочное поведение и ценности, не зависящие от присутствия кого-то, раздающего угрозы или взятки".

8) Моделирование эмпатического поведения. Аналогично исследованиям по воспитанию детей, демонстрирующим, что родительское моделирование эмпатичной речи и действий усиливает эмпатию и просоциальное поведение детей, исследования по тренировке эмпатии показывают, что когда учителя (тренеры, экспериментаторы и др.) демонстрируют желаемые ценности, дети более склонны их принимать, чем когда их просто побуждают вести себя определенным образом [Кон 1991 и Кремер и Дитцен 1991].

Эмпатия и учебные результаты. Одним из аргументов против образовательных мероприятий, связанных с развитием характера, является то, что они отнимают драгоценное время, которое можно было бы уделить формированию базовых и когнитивных навыков более высокого порядка. Однако исследования показывают впечатляющую корреляцию между обучением студентов и навыками эмпатического понимания и их успехами в учебе. Исследователи (Боннер и Эспи, 1984) выявили значительные корреляции между результатами студентов по мерам эмпатического понимания и их средним баллом. Результаты оценки программ показали, что школы, в которых студенты участвуют в программах, направленных на увеличение эмпатии и создание "заботливых сообществ", имеют более высокие баллы, чем сравнительные школы, по показателям чтения более высокого уровня (Кон, 1991).

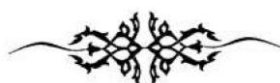
Обзор исследований, связанных с обучением эмпатии, показывает, что такое обучение улучшает как навыки критического мышления, так и творческого мышления (Галло, 1989). Галло пишет: "эмпирические данные подтверждают, что от эмпатического понимания выигрывает не только моральное рассуждение, но и рассуждение в общем". Она объясняет, что "атрибуты, которые характеризуют эмпатию, коррелируют с атрибутами эффективного критического мышления и воображения". Она отмечает, что занятие ролью, ключевой чертой обучения эмпатии:

- Способствует пониманию различных точек зрения и содействует истинному открытому мышлению;
- Отгоняет поспешное и поверхностное рассмотрение проблем;
- Облегчает создание более подробных и часто новаторских моделей проблем;
- Противостоит жесткости убеждений;
- Поощряет когнитивную и личностную гибкость;
- Практикует настойчивое исследование, активное рассмотрение вопроса в чередовании с гибким отказом и осознанным отстранением.

В заключении обзорной статьи о развитии навыков эмпатии у детей начальных классов подчеркивается ключевая роль этого аспекта в их полноценном социально-эмоциональном становлении. Анализ научной литературы позволяет сделать вывод, что эмпатия не только содействует улучшению взаимопонимания и межличностных отношений детей, но также оказывает важное влияние на их образовательный и когнитивный опыт. Внедрение факторов, контролируемых школой и связанных с развитием эмпатии, способствует созданию основы для формирования других положительных черт, таких как навыки рассуждения и коммуникации. Школы не должны разрабатывать отдельный блок по ценностям или моральному рассуждению и приклеивать его к существующей программе. Мы не должны просто говорить проблемным детям, как им стоит и не стоит себя вести, ибо сама профессия преподавания требует от нас старания создавать не только хороших учеников, но личности с высокими моральными качествами. Мы хотим акцентировать важность дальнейших исследований и практических мероприятий в области развития эмпатии у детей начальных классов. Такие усилия имеют потенциал не только формировать более эмпатичные личности, но и способствовать созданию образовательных сред, где каждый ребенок может раскрывать свой уникальный потенциал, основанный на взаимопонимании, толерантности и уважении.

Список использованных источников:

1. Marcus, S. (1997). *Empathy and Personality*. Bucharest: Atos.
2. Rogers, C. (1966). *Personal development*. Paris: Dunod.
3. Кохут Х. Интроспекция, эмпатия и психоанализ: исследование взаимоотношений между способом наблюдения и теорией // «Антология современного психоанализа». — Т. I — М., Институт психологии РАН, 2000.
4. Gallo, D. "Educating for empathy, reason and imagination." *The journal of creative behavior* 23/2 (1989): 98-115.
5. *The American heritage dictionary of the english language*, fifth edition.
6. Haynes, I. A., and Avery, A. W. "Training adolescents in self-disclosure and empathy skills." *Journal of community psychology* 26/6 (1979): 526-530.
7. Barak, A.; Engle, C.; Katzir, L.; and Fisher, W. A. "Increasing the Level of Empathic Understanding by Means of a Game." *Simulation & games* 18/4 (1987): 458-470.
8. Barnett, M. A.; Howard, J. A.; Melton, E. M.; and Dino, G. A. "Effect of Inducing Sadness about Self or Other on Helping Behavior in High- and Low-empathic Children." *Child development* 53/2 (1982): 920- 923.
9. Barnett, M. A.; King, L. M.; Howard, J. A.; and Dino, G. A. "Empathy in Young Children: Relation to Parents' Empathy, Affection, and Emphasis on the Feelings of Others." *Developmental psychology* 16/3 (1980): 243-244.
10. Brehm, S. S.; Fletcher, B. L.; and West, V. "Effects of Empathy Instructions on First-Graders' Liking of Other People." *Child study journal* 11/1 (1981): 1-15.
11. Clarke, P. "What Kind of Discipline is Most Likely to Lead to Empathic Behaviour in Classrooms?" *History and social science teacher* 19/4 (1984): 240-241.
12. Dixon, D. A. "The Caring Curriculum." *SCHOOL AND COMMUNITY* 67/4 (1980): 13-15.
13. Eisenberg, N.; Lennon, R.; and Roth, K. "Prosocial Development: A Longitudinal Study." *Developmental psychology* 19/6 (1983).
14. Eisenberg-Berg, N., and Mussen, P. "Empathy and Moral Development in Adolescence." *Developmental psychology* 14/2 (1978).
15. Hughes, R., Jr.; Tingle, B. A.; and Sawin, D. B. "Development of Empathic Understanding in Children." *Child development* 52/1 (1981).
16. Iannotti, R. J. "Effect of Role-Taking Experiences on Role Taking, Empathy, Altruism, and Aggression." *Developmental psychology* 14/2 (1978).
17. Johnson, D. S.; Johnson, R.; and Anderson, D. "Social Interdependence and Classroom Climate." *The journal of psychology* 114 (1983).
18. Ladd, G. W.; Lange, G.; and Stremmel, A. "Personal and Situational Influences on Children's Helping Behavior: Factors That Mediate Compliant Helping." *Child development* 54/2 (1983).
19. Morgan, S. R. "Development of Empathy in Emotionally Disturbed Children." *Humanistic education and development* 22/2 (1983).
20. Perry, D. G.; Bussey, K.; and Freiberg, K. "Impact of Adults' Appeals for Sharing on the Development of Altruistic Dispositions in Children." *Journal of experimental child psychology* 32/1 (1981).

УДК: 159.9.072

Базарханова Маржан Бекзатхановна,
психология магистрі, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы, Bazarhanova_82@mail.ru

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК БАҚЫТ ИНДЕКСІ ЕЛДЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ БАЛАМА КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Мақалада Дүниежүзілік бақыт индексінің елдердің экономикалық дамуының балама индикаторы ретіндегі рөлі қарастырылады. Бақыт индексіні пайдалану мемлекеттік саясаттың тиімділігін объективті бағалауға, азаматтардың экономикалық өсуі мен өмір сүру сапасын байқауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: бақыт индексі, өмір сапасы, әл-ауқат, экономикалық даму.

Ұзақ уақыт бойы ЖІӨ мен ЖҰӨ елдің экономикалық прогресін бағалау үшін қолданылған негізгі көрсеткіштер болды. Алайда, экономиканың белсенді дамуымен бұл макроэкономикалық көрсеткіштер экономикалық дамудың күрделі көрінісін әрдайым толық көрсете алмайтыны белгілі болды. Олар білім, кедейлік деңгейі, халықтың өмір сүру ұзақтығы, экология және халықтың өмір сүру сапасының кілті болып табылатын басқа да әлеуметтік параметрлер сияқты маңызды аспектілерді қамтымайды [1].

Елдің экономикалық дамуын тек ішкі жалпы өнімнің (ЖІӨ) және жалпы ұлттық кірістің (ЖІӨ) шамасы бойынша бағалауға болады деген тұрақты пікір бар. Бұл көрсеткіштер елдің әл-ауқаты мен қажеттіліктері, сондай-ақ оның экономикалық даму деңгейі туралы идеяларды қалыптастыру үшін қолданылады. Алайда, бұған қарамастан, ЖІӨ мен ЖҰӨ барған сайын сынға ұшырайды. Олардың елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының толықтығын көрсетудегі шектеулері зерттеушілерді елдің әл-ауқатының жалпы көрінісін ұсына алатын қосымша көрсеткіштерді іздеуге итермелейді. Экономикалық дамудың жан-жақты бейнесін жасау үшін ЖІӨ есебіне біріктірілген осындай балама көрсеткіштердің бірі- NewEconomicFoundation халықаралық зерттеу орталығы ұсынған бақыт индексі (HappyPlanetIndex). Орталық 2006 жылдан бастап бақыт индексіні есептеумен айналысады, оның нәтижелерін өз сайтында үнемі жариялайды [2].

Дүниежүзілік бақыт индексіні есептеу төрт негізгі көрсеткішке негізделген:

1. Gallup сауалнамасы арқылы есептелетін әл-ауқат (Wellbeing). Респонденттерге «өмір баспалдағы» деген сұрақ қойылды: «баспалдақты елестетіп көріңізші, мұнда 0 мүмкін болатын ең нашар өмірді білдіреді, ал 10 мүмкін болатын ең жақсы өмірді білдіреді. Сіз 0 мен 10 арасындағы қандай қадамдасыз?»;

2. Өмір сүру ұзақтығы (Life expectancy) – Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы (UNDP) жинаған мәліметтер негізінде әр мемлекеттегі адамның орташа өмір сүру ұзақтығы;

3. Экологиялық із (Ecological Footprint) – тұрақтылық туралы ғылымды қалыптастыруға арналған коммерциялық емес ұйым global Footprint Network дайындаған деректер негізінде әрбір мемлекет тұрғынының қоршаған ортаға әсерін анықтайтын көрсеткіш. ЭС мемлекеттегі тұтыну деңгейін тұрақты ұстап тұру үшін қажетті бір адамға шаққандағы Ғаламдық гектар жермен (GHA) өлшенеді. Айта кету керек, көмірқышқыл газының шығарындыларын талдау кезінде бағалау өндірушіге емес, тұтынушы елге қолданылады.

4. Бір мемлекеттің адамдары арасындағы нәтижелер теңсіздігі (Inequality of outcomes) бір елдің аймақтарындағы әл-ауқат пен өмір сүру ұзақтығы туралы деректердің таралуын анықтайды және пайызбен көрсетіледі. Бұл компонент 2016 жылы енгізілген.

Бақыт индексіні есептеу келесідей жүреді: бақыт индексі = (субъективті әл-ауқат көрсеткіші) x (өмір сүру ұзақтығы) x (нәтижелер теңсіздігі) \ (экологиялық із). Дүниежүзілік бақыт индексіні жасаушылардың мақсаты - әртүрлі мемлекеттердің тұрғындары ұзақ және бақытты өмір сүру үшін табиғи ресурстарды қаншалықты тиімді пайдаланатынын көрсету.

Бүгінгі таңда дамудың негізгі ресми индикаторы жалпы өнім емес, бақыт индексі Бутан корольдігі болып табылатын бірінші және жалғыз ел.

Сонымен бірге, бұл контексте «бақыт» терминінің немесе сөзінің өзі шартты түрде жеткілікті екенін және оны «әл-ауқат» деп аударған дұрыс болатынын атап өткен жөн. Бақыт индексі жан басына шаққандағы ЖІӨ деңгейі, азаматтық бостандық және халықты әлеуметтік қолдау, салауатты өмір сүру ұзақтығы, сыбайлас жемқорлық деңгейі және т. б. сияқты көрсеткіштерді қамтитын көптеген кешенді әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, құқықтық зерттеулер негізінде есептеледі [2].

Кесте 1

2023 жылы бақыт индексі бойынша үздік 20 ел [3]

№	Ел	Рейтингтегі орын
1.	Финляндия	7,804
2.	Дания	7,586
3.	Исландия	7,530
4.	Израиль	7,473
5.	Нидерланды	7,403
6.	Швеция	7,395
7.	Норвегия	7,315
8.	Швейцария	7,240
9.	Люксембург	7,228
10.	Жаңа Зеландия	7,123
11.	Австрия	7,097
12.	Австралия	7,095
13.	Канада	6,961
14.	Ирландия	6,911
15.	АҚШ	6,894
16.	Германия	6,892
17.	Бельгия	6,859
18.	Чехия	6,845
19.	Великобритания	6,796
20.	Литва	6,763

Халықаралық Бақыт индексі (The Happy Planet Index) 2012 жылдан бастап тұрақты даму шешімдерін іздеу жөніндегі БҰҰ бөлімшесі – Sustainable Development Solutions Network (SDSN) жариялаған Бақыт туралы жыл сайынғы Дүниежүзілік баяндамадан (World Happiness Report) ажырату керек. Оның есебі mis-тен айтарлықтай ерекшеленеді. Мұнда жан басына шаққандағы ЖІӨ, әлеуметтік қолдау, таңдау еркіндігі, жомарттық, сыбайлас жемқорлықты бағалау және «Дистопия» деп аталатын көрсеткіштер ескеріледі, ал 2023 жылы Финляндия көшбасшы болды, Қазақстан 44-орынға орналасты [4].

Елдерді бақыт деңгейімен және ЖІӨ деңгейімен салыстырған кезде, ең бақытты елдер міндетті түрде ең бай елдер емес, керісінше, ең бай елдер міндетті түрде ең бақытты елдер емес екенін байқауға болады.

Бұл жағдайда индекс неғұрлым қолайлы елдердің көрсеткіштері негізінде емес, әр елдің өз азаматтарына қажетті факторлар болған кезде қолайлы өмір сүруді қамтамасыз ету қабілетіне қарай есептеледі.

2011 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы «бақытты» елдің дамуын сипаттайтын көрсеткіштер қатарына қосқан қарар қабылдады. Қарарға сәйкес бақыт индексі есептеу міндетті емес, бірақ бұл елдерге оны есептеу әдістерін дербес анықтауға мүмкіндік беретін ерікті процесс. Дегенмен, қолданыстағы қарарға қарамастан, ешбір ел бақыт индексі туралы ресми

деректерді ұсынбайды, оның орнына бақыт деңгейі мемлекеттік органдар емес, тәуелсіз зерттеу ұйымдары жүргізетін әлеуметтанулық сауалнамалар арқылы анықталады [5].

Қазақстанда, Ресейдегідей, индексті есептеудің мұндай әдісі жоқ, ал индикатордың өзі шартты ретінде есептеледі. Ресейдегі бақыт индексін есептеген институт ВЦИОМ-бүкілресейлік қоғамдық пікірді зерттеу орталығы болды делік. Тамыз айындағы сауалнамаға сәйкес, бүгінде 10 орыстың 8-і (81%) өздерін қандай да бір дәрежеде бақытты деп атай алады, оның ішінде 37%-ы өздерін тұрақты бақытты, 44%-ы бақытты секілді деп санайды.

Бақытты сезінетін респонденттер көбінесе бұл сезімді отбасының әл-ауқатымен, денсаулығымен, қызықты іс-әрекетімен немесе кәсіби жұмысымен байланыстырады. Материалдық әл-ауқат олардың бақытты қабылдауында да маңызды рөл атқарады. Мұндай зерттеулердің нәтижелерін билік ресми деректер ретінде мойындамайтыны атап өтілді [6].

Мысалы, Қытай үкіметі өз азаматтарының әл-ауқатын бағалау үшін дәстүрлі экономикалық көрсеткіштерді ғана емес, сонымен қатар ел тұрғындарының өмір сүру сапасы мен қанағаттану деңгейін де бақылайды. Мысалы, Хэнань провинциясы мемлекеттік қызметкерлердің еңбек өнімділігін бағалау үшін бақыт индексін қолданады, бұл осы индекстің нәтижелеріне сәйкес бірнеше рет жұмыстан босатуға әкелді. Бақыт индексі 16 түрлі көрсеткіштер негізінде есептеледі, оның ішінде дәстүрлі экономикалық көрсеткіштер де, ерекше көрсеткіштер де бар [7].

Осылайша, біздің назарымызға бақыттың тағы бір индексі – экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) ұсынған жақсы өмір индексі (OECD Better Life Index) ұсынылды. Жақсы өмір рейтингі 11 негізгі көрсеткіш бойынша мемлекеттік статистика мен сауалнамалар негізінде жасалады: тұрғын үй жағдайлары, табыс, жұмыс, экология, білім беру, денсаулық, қауіпсіздік, азаматтық құқықтар, жұмыс пен демалыс арасындағы тепе-теңдік. Әр елдің индексі орташа өлшенген көрсеткіштер арқылы анықталады [8].

Осылайша, өлшемдердің кейбір түрлерін қарастыра отырып, дәстүрлі экономикалық көрсеткіштерді толықтыра отырып, елдердің экономикалық әл-ауқатын бағалаудың құнды құралы болып табылатын Дүниежүзілік бақыт индексін бөліп көрсетуге және атап өтуге болады. Бұл индекс экономикалық факторларды ғана емес, әлеуметтік және психологиялық аспектілерді де ескере отырып, азаматтардың өмір сүру сапасын толық көрсетуге мүмкіндік береді. Экономикалық әл-ауқатты зерттеуге мұндай көзқарастың маңыздылығы әлеуметтік және мәдени факторлардың қоғамдық әл-ауқатқа әсерін ескеру қажеттілігімен ерекшеленеді. Осыны ескере отырып, Дүниежүзілік бақыт индексі елдердің әл-ауқатын тереңірек түсіну және бағалау үшін әлеуметтік және экономикалық көрсеткіштерді біріктіру қажеттілігін баса көрсете отырып, экономикалық дамуға жаңа көзқарас ұсынады.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.investopedia.com/ask/answers/062315/gross-national-income-gni-or-gross-domestic-product-gdp-better-measure-economic-condition-country.asp#:~:text=GDP%20looks%20at%20the%20production,earned%20at%20home%20or%20abroad.>
2. Самкова В.А. Индекс счастья: социально-философские аспекты // Философия и наука. -2016. -№15. -С.173-186.
3. <https://www.mercurystate.com/ru/novosti/rejting-samih-schastlivih-stran-mira-v-2023-godu.html>
4. <https://theworldonly.org/rejting-schasty-a-po-stranam-vsemirnyj-doklad-o-schaste-2023/>
5. Стожко Д.К., Стожко К.П., Шиловцев А.В., Некрасов С.Н., Синько В.Н. Экономическая теория счастья: к вопросу о современном научном дискурсе // Образование и право. 2023. №11.
6. <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/schaste-v-rossii-monitoring-5>

Қорқыт Ата атын. ҚУ құрметті проф., э.ғ.к. Наурызбаев А.Ж. 70 жыл арналған «Өңірлік экономиканы дамытудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы, 9.04.2024ж.
//Сборник трудов Международной научно-практ. конференции «Актуальные проблемы развития региональной экономики», посвященной 70-лет. почетного проф. КУ им. Коркыт Ата, к.э.н. Наурызбаева А.Ж. от 9.04.2024г.

7. Cai, H., Yuan, J., Su, Z., Wang, X., Huang, Z., Jing, Y., & Yang, Z. (2023). Does Economic Growth Raise Happiness in China? A Comprehensive Reexamination. *Social Psychological and Personality Science*, 14(2), 238-248. <https://doi.org/10.1177/19485506221089804>

8. <https://theworldonly.org/rejting-schastya-po-stranam-vsemirnyj-doklad-o-schaste-2023>.

